

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ISSN: 2663-6840 (Print)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія

ФІЛОЛОГІЯ

Випуск 1 (43)

НА ЧЕСТЬ

**доктора філологічних наук, професора
ВАЛЕРІЯ МИХАЙЛОВИЧА МОКІЄНКА,
Почесного Голови Комісії зі слов'янської фразеології
при Міжнародному комітеті славистів
(до 80-річчя від дня народження)**

Ужгород – 2020

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Мотокі Номачі, PhD, професор університету Хоккайдо, Саппоро, Японія.

Голова редакційної ради

Наталія Венжинович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови УжНУ.

Відповідальний редактор

Галина Шумицька, кандидат філологічних наук, доцент, декан філологічного факультету УжНУ.

Члени редакційної колегії

Зоя Адамія, доктор філологічних наук, професор, т.в.о. обов'язки директора Інституту російської мови і літератури Цхум-Абхазької Академії наук, Тбілісі, Республіка Грузія.

Алла Архангельська, доктор філологічних наук, професор кафедри славистики Університету в Оломоуці, Оломоуць, Чеська Республіка.

Валентина Барчан, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Наталія Бедзір, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри слов'янської філології та світової літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Аніко Бергсасі, доктор філософії з галузі «Гуманітарні науки» (спеціальність: філологія), доцент, завідувач кафедри філології Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, Берегово, Україна.

Юрій Бідзіля, доктор наук із соціальних комунікацій, доцент, завідувач кафедри журналістики, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна.

Міхал Вашичек, PhD, провідний науковий співробітник інституту славистики Чеської академії наук, Прага, Чеська Республіка.

Василь Івашиків, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури імені Возняка, ЛНУ імені І. Франка, Львів, Україна.

Вікторія Лебович, PhD, Університет ім. Лоранда Етвеша, Будапешт, Угорська Республіка.

Олена Левченко, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка», Львів, Україна.

Валерій Мокієнко, доктор філологічних наук, професор Інституту славистики Грайфсвальдського університету, Грайфсвальд, Німеччина.

Леся Мушкетик, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, Київ, Україна.

Сергій Потапенко, доктор філологічних наук, професор кафедри англійської філології, перекладу і філософії мови імені О.М. Морозовського Національного лінгвістичного університету, Київ, Україна.

Мацей Рак, доктор філологічних наук габілітований, професор Інституту славистики Ягеллонського університету, Краків, Польська Республіка.

Дорота Крістіна Рембішевська, доктор філологічних наук, професор, Польська академія наук, Варшава, Республіка Польща
Іван Сабадош, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна.

Кароліна Скварська, PhD, співробітник інституту славистики Чеської академії наук, Прага, Чеська Республіка.

Дмитро Цолін, доктор філологічних наук, професор кафедри англійської філології, Національний університет «Острозька академія», Україна; Університет Мартіна Лютера, доцент, Лейпциг, Німеччина.

Сергій Шаров, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української та зарубіжної літератури Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Мелітополь, Україна.

Желька Фінк-Арсовскі, доктор філологічних наук, професор Університету в Загребі, Загреб, Республіка Хорватія.

Мірослав Янков'як, PhD, науковий співробітник інституту славистики Чеської академії наук, Прага, Чеська Республіка.

Вероніка Баньої, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови УжНУ, Ужгород, Україна.

Олеся Харківська, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови УжНУ, Ужгород, Україна.

Ольга Пискач, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови УжНУ, Ужгород, Україна.

Оксана Кузьма, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Оксана Тиховська, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Олеся Барчан, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики УжНУ, Ужгород, Україна.

Наталія Петрица, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри словацької філології УжНУ, Ужгород, Україна.

Євген Соломін, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики УжНУ, Ужгород, Україна.

Редактор-перекладач

Оксана Миголінець, кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології УжНУ, Україна.

Свідцтво про державну реєстрацію: серія КВ № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

«Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» є фаховим виданням категорії «Б» із філологічних наук (спеціальність 035 – Філологія) на підставі Наказу МОН України № 886 від 2 липня 2020 року. Додаток 4. Журнал включено до Міжнародної наукометричної бази IndexCopernicus International (Республіка Польща).

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <http://visnyk-philology.uzhnu.edu.ua>

Адреса редакції:

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», філологічний факультет, вул. Університетська, 14, м. Ужгород, 88017

Тел.: +380506645839, +380672841830; e-mail: visnykfilfak.uzhnu@gmail.com

ISSN: 2663-6840

Дата реєстрації: 14.11.2018

Рекомендовано до друку вченою радою ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Протокол № 6 від 17.09.2020.

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
UZHHOROD NATIONAL UNIVERSITY**

ISSN: 2663-6840 (Print)

**SCIENTIFIC BULLETIN
OF UZHHOROD UNIVERSITY**

Series
PHILOLOGY

Issue 1 (43)

**In HONOUR
of Doctor of Philology, Professor
VALERIY MOKIENKO,
Honorary Chairman of the Commission on Slavic Phraseology
at the International Committee of Slavists
(to the 80th birthday anniversary)**

Uzhhorod – 2020

EDITORIAL BOARD

Chief Editor

Motoki Nomachi, PhD, Professor, University of Hokkaido, Sapporo, Japan.

Chairman of the Editorial Board

Natalia Venzhynovych, Doctor of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department of Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Deputy Chief Editor

Halyna Shumytska, Candidate of Philology, Associate Professor, Dean of the Philological Faculty of Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Board

Zoya Adamiya, Doctor of Philology, Professor, Acting Director of the Institute of Russian Language and Literature of the Chum-Abkhaz Academy of Sciences, Tbilisi, Republic of Georgia.

Alla Arkhanhelska, Doctor of Philology, Professor of Slavic Studies, University of Olomouc, Olomouc, Czech Republic.

Valentyna Barchan, Doctor of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Literature Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Natalia Bedzır, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Slavic Philology and World Literature, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Aniko Beregsasi, Doctor of Philosophy in the Humanities (specialty: Philology), Associate Professor, Head of the Department of Philology of the Transcarpathian Hungarian Institute. Ferenc Rakoczi II, Beregovo, Ukraine.

Yuriy Bidzilya, Doctor of Social Communications, Associate Professor, Head of the Department of Journalism, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Michal Vashychek, PhD, Leading Research Fellow, Institute of Slavic Studies, Czech Academy of Sciences, Prague, Czech Republic.

Vasyl Ivashkiv, Doctor of Philology, Professor, Head of the Vozniak Department of Ukrainian Literature, Franko Lviv National University, Lviv, Ukraine.

Victoria Lebovich, PhD, Lorand Etvész University, Budapest, Republic of Hungary.

Olena Levchenko, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Applied Linguistics, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine.

Valeriy Mokienko, Doctor of Philology, Professor at the Institute of Slavic Studies, University of Greifswald, Greifswald, Germany.

Lesya Mushketyk, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Philology, Professor, Leading Researcher of the Institute of Art History, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Serhiy Potapenko, Doctor of Philology, Professor of the Morokhovskiy Department of English Philology, Translation and Philosophy of Language, National Linguistic University, Kyiv, Ukraine.

Maciej Rak, Doctor of Philology, habilitated, professor at the Institute of Slavic Studies, Jagiellonian University, Krakow, Republic of Poland.

Dorota Kristina Rembiszewska, Doctor of Philology, Professor, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Republic of Poland.

Ivan Sabadosh, Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Karolina Skvarska, PhD, Fellow, Institute of Slavic Studies, Czech Academy of Sciences, Prague, Czech Republic.

Dmytro Tsolin, Doctor of Philology, Professor of the Department of English Philology, Ostroh Academy National University, Ukraine; Martin Luther University, Associate Professor, Leipzig, Germany.

Serhiy Sharov, Candidate of Pedagogy, Associate Professor of the Department of Ukrainian and Foreign Literature, Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University, Melitopol, Ukraine.

Zelka Fink-Arsovski, Doctor of Philology, Professor at the University of Zagreb, Zagreb, Republic of Croatia.

Miroslav Yankovyak, PhD, Research Fellow, Institute of Slavic Studies, Czech Academy of Sciences, Prague, Czech Republic.

Veronika Banyoi, Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Olesya Kharkivska, Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Olha Pyskach, Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Oksana Kuzma, Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Literature Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Oksana Tykhovska, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian Literature, Uzhhorod National University, Ukraine.

Olesya Barchan, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Journalism, Uzhhorod National University, Ukraine.

Natalia Petritsa, Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Department of Slovak Philology, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Eugene Solomin, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Journalism, Uzhhorod National University, Ukraine.

Editor-translator

Oksana Myholynets, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of English Philology, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Sertificate of the State Registration: series CB № 7972 as of 9.10.2003.

«Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Philology» is a professional publication of category «B» in Philology (specialty 035 – Philology) on the basis of the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 886, July 2, 2020. Annex 4.

The journal is included in the International scientific and metric base Index Copernicus International (Republic of Poland).

All electronic versions of the articles in the collection are available on the official website edition: <http://visnyk-philology.uzhnu.edu.ua>

Editorial Board Address:

SHEE «Uzhhorod National University», Philological Faculty, 14 Universytetska str., Uzhhorod, 88017

Tel.: +380506645839, +380672841830; e-mail: visnykfilfak.uzhnu@gmail.com

ISSN: 2663-6840

Date of Registration: 14.11.2018

Recommended by the Scientific Council of the
State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University»
Minutes № 6 of 17.09.2020

**Доктор філологічних наук, професор
ВАЛЕРІЙ МИХАЙЛОВИЧ МОКІЄНКО**

РУССКО-УКРАИНСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ СОБРАНИЯХ ПЕТРОВСКОГО ВРЕМЕНИ*

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.161.2'373.7-042.2

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).6-13

Мокиєнко В. Русско-украинские параллели в паремиологических собраниях Петровского времени; кількість бібліографічних джерел – 30; мова російська.

Аннотация. Стаття посвящена сопоставительному анализу русской, украинской и белорусской паремиологии, первые значительные и систематические фиксации которой начинаются с Петровского времени. Этнографы и фольклористы при исследовании украинской паремиологии ставили целью отразить «дух народа», его поэтическую душу, вырабатывая этнографические и фольклористические методы описания пословиц и поговорок. При этом ими нередко предлагались «поэтические» толкования образов в духе народной этимологии. Украинские фразеологи и паремиологи, взяв на вооружение собственно лингвистические, а в последнее время – этнолингвистические и лингвокультурологические методы исследования восточнославянской паремиологии, немало сделали для объективного исследования этой важной части национального языкового наследия.

Фразеология и паремиология за последнее пол-столетие стали особой лингвистической дисциплиной с собственной точной методикой анализа фразеологизмов и паремий. Особо значима для проникновения в святая святых национального паремиологического фонда диалектная, народная паремиология и фразеология. Фиксация паремий в пространстве, на конкретном языковом ареале имеет документальную историческую ценность. Такой анализ показывает довольно большую общность восточнославянских паремий. В то же время нередко при структурно-семантической общности, регулируемой генетическим родством, варианты восточнославянских паремий обнаруживают и лингвокультурологическую специфику. При этом именно украинский паремиологический материал помогает выявить или уточнить исходную форму и значение пословицы или поговорки. Предлагаемая методика иллюстрируется историко-этимологическим анализом пословицы *Голод не тётка*. Эта пословица – пример активности процесса эксплицирования в славянской паремиологии. Она, как и многие другие, – наследие того интереса к народной речи, который в России, Украине и Белоруссии стимулировался Петровскими преобразованиями.

В статье подчёркивается ценность паремиологических сборников, изданных в Петровскую эпоху, и необходимость их глубокого исследования.

Ключевые слова: паремиология Петровской эпохи, паремия, пословица, поговорка, паремиологические параллели, фразеологические варианты, структурно-семантическая модель.

Постановка проблемы. Патриарх нашей Филологии и один из основателей фразеологии как специальной лингвистической дисциплины, профессор Б.А. Ларин, разворачивая широкие перспективы исследований в области украинской народной фразеологии и паремиологии на X-м Республиканском диалектологическом совещании в Киеве, начал свой доклад эпиграфом: «Якби у мене було пшоно та сіль, то я б зварив кашу, – та жаль, що нема сала». Тогда, в далеком мае 1959 года действительно у фразеологов Украины ещё не было ни пшена, ни сала, ни даже соли, – то есть той «материальной субстанции» для серьёзного погружения в мир украинской народной фразеологии и паремиологии с лингвистического полёта. Конечно же, были великаны украинской паремиологии – М. Номис, И. Франко, Б. Гринченко, были монументальные собрания пословиц, поговорок, «і такого іншого», которые и теперь дают богатый материал для понимания тайн ярких образов народного слова и народной мудрости. Традиции такой паремиографии успешно продолжил М.М. Пазяк,

который издал одно из самых полных и методологично совершенных собраний украинских пословиц и поговорок в 4-х томах [ПП 1989–1991]. Библиографический свод украинской паремиологии и паремиографии в двух выпусках издали пассионарии украинской фразеологии А.М. Бушуй и А.А. Ивченко [Бушуй, Ивченко 1982, 1983]. Такое внимание к образному фонду украинского языка особенно ценно, учитывая его значение для мировой славистики [Мокиєнко 1996; Мокієнко 1998].

Этнографы и фольклористы при исследовании украинской паремиологии ставили целью отразить «дух народа», его поэтическую душу, вырабатывая этнографические и фольклористические методы описания пословиц и поговорок. При этом ими нередко предлагались «поэтические» толкования образов в духе народной этимологии. Украинские фразеологи и паремиологи, взяв на вооружение собственно лингвистическую, а в последнее время – этнолингвистические и лингвокультурологические методы исследования восточнославянской паремиологии, немало сделали для объективного исследования этой важной части национального языкового наследия.

Фразеология и паремиология за последнее пол-столетие стали особой лингвистической дис-

* Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 20-012-42008 «Пословицы и поговорки Петровского времени как культурный феномен языковых реформ (ретроспектива и перспектива)».

циплиной с собственной точной методикой анализа фразеологизмов и паремий. Особо значима для проникновения в святая святых национального паремиологического фонда диалектная, народная паремиология и фразеология. Фиксация паремий в пространстве, на конкретном языковом ареале имеет документальную историческую ценность. Н.И. Толстой не случайно назвал ареальную характеристику слов и словосочетаний «диахронией, положенной на географическую сетку». Это особо важно для словосочетаний украинского языка, для которых – в отличие от лексики – часто отсутствуют не только древние, но и относительно более поздние фиксации многих пословиц и поговорок. И не случайно одна из фундаментальных работ на эту тему была написана и защищена как докторская диссертация В.И. Лавером именно в Ужгороде, где ареальные нити многих фразем и паремий сплетаются в единый, едва ли не Гордиев, узел [Лавер 1992].

Анализ исследований. Теоретическая фразеология в Украине с самого начала её развития принесла и богатые практические результаты. Вот почему задача составления словарей диалектной украинской фразеологии, поставленная уже в 1959 году Б.А. Лариным, до сих пор является одной из важнейших. Украинская фразеология с этого времени бурно развивается: «Фразеологічний словник» Н.А. Батюк [Київ: Радянська школа, 1966], «Фразеологічний словник української мови» Г.М. Удовиченко [Київ: Радянська школа, 1970; 1984], академический «Фразеологічний словник української мови» [Київ: Наукова думка, 1993; 2003], «Фразеологічний словник української мови» В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко [Київ: Освіта, 1998], «Німецько-український фразеологічний словник» В.И. Гаврися, О.П. Пророченко [Київ: Радянська школа, 1981], «Словник фразеологічних синонімів» М.П. Коломийца и Е.С. Регушевского под ред. В.А. Винника [Київ: Радянська школа, 1988], «Словник стійких народних порівнянь» А.С. Юрченко и А.А. Ивченко [Харків: Основа, 1993], «Російсько-український словник сталих виразів» за ред. М.Ф. Наконечного [Харків: «Прапор», 2000] И.А. Выргана и М.М. Пылинской, «Німецько-український фразеологічний словник (усталені порівняння)» [Вінниця: Нова книга, 2005] К. И. Мизина и мн. др. – вот обильный урожай этого периода расцвета украинской фразеологии.

Постепенно расширяется и кладовая украинской диалектной фразеологии: «Материалы для словаря диалектных фразеологизмов Подолья» [Вопросы фразеологии. Вып. VIII. Самарканд: СамГУ, 1975. С. 131–161] М.Т. Доленко, «Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини» Н. Вархол, А. Ивченко [Bratislava-Prešov, 1990], «Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами – назвами тварин» Г.М. Добролюжи [Київ: Волинь, 1997], «Матеріали до фразеологічного словника східнословобанських і степових говірок Донбасу» [Луганськ, 1993, 1997], «Словник говірок центральної Бойківщини» [Київ – Сімферополь: Ната, 2013] и «Словник стій-

ких зворотів бойківських говірок» [Київ – Сімферополь: вид-во «Доля», 2014] М.Д. Матвиива и др. Оригинальной попыткой описать богатую народную фразеологию Закарпатья стали «Русинско-украинско-русский и русско-русинско-украинский фразеологические словари» Дм. Попа [Ужгород 2011]. Разные по ареалу, содержанию, широте и детализации описания, все эти словари объединены своей лингвистичностью, стремлением авторов исчерпывающе точно паспортизировать, семантизировать и охарактеризовать фразеологизмы и паремии избранного диалектного пространства.

Цель статьи – сравнительно-сопоставительный анализ русской, украинской и белорусской паремиологии Петровского времени. Расширение «материальной базы» украинской фразеологии и паремиологии идёт в ногу с углублением теоретических основ их исследования. Одна из них – этнолингвистика, которая выделилась в последнее время в специальную научную область, объединяющую методику и материалы языкознания и этнографии. В славистике ею особо интенсивно занимаются последователи двух школ – проф. Н.И. Толстого в России, Белоруссии и Украине и проф. Й. Бартоминьского в Польше. Результатом многолетних изысканий этих этнолингвистических групп стали монументальные словари – «Славянские древности» [СД] и «Słownik ludowych stereotypów językowych» [SLSJ], а также «Słownik stereotypów i symboli ludowych» [SSSL], первые тома которых вышли в свет примерно в одно и то же время. Для последователей Н.И. Толстого лингвистические данные являются весьма решающим фактором при определении границ и времени распространения культурологического явления; они, в конечном итоге, помогают установить границу между типологическим и генетическим, а также между «своим» и «чужим».

Основные методы исследования: сравнительно-сопоставительный, описательный, историко-этимологический.

Изложение основного материала. Фразеология и паремиология в этнолингвистических изысканиях начинает играть всё большую роль. С одной стороны, они нередко являются прямым воплощением культурологических стереотипов и поэтому могут изучаться именно как такое воплощение. С другой стороны, фразеологическая и паремиологическая система по-своему перерабатывает, обогащает или «искажает» (точнее сказать – трансформирует) такие стереотипы, чем даёт им новый динамический импульс.

Обращение к этнографическим фактам у фразеологов и паремиологов давно уже стало необходимостью, особенно – во фразеологии и паремиологии диахронической. Более того: большинство попыток этимологизации фразеологических единиц и паремий до сих пор ещё опирается на экстралингвистические факты, которым придаётся большая доказательная сила, чем собственно языковому материалу. Дилемма «этнография или лингвистика?» уже давно стала камнем преткновения в исторической фразеологии, а попытка обратить большее внима-

ние на второй её полюс породила методичку структурно-семантического моделирования [Мокиенко 1973, 1974, 1999 и др.]. Эта дилемма с развитием этнолингвистики становится всё более актуальной. Н.И. Толстой в специальной работе убедительно демонстрирует плодотворность рассмотрения фразеологии «sub species этнографии» [Толстой 1988], показывая, что исследователь может начинать анализ как с собственно языковых фактов, так и с собственно этнологических – в зависимости от цели анализа и от конкретного материала. Не случайно поэтому несколько последних докторских диссертаций по украинской и славянской фразеологии и паремиологии, появившихся в Украине [Жуйкова 2007; Савченко 2013; Венжинович 2018; Даниленко 2019], написаны именно в этнолингвистическом или этнокультурологическом ключе.

Развивающаяся историческая фразеология восточнославянских языков при этом плодотворно использует как подход «от языка к этнографии», так и подход «от этнографии к языку». Первый подход можно назвать *фразеэтнологическим*, ибо этнографические факты являются искомым, а не исходным аргументом в пользу той или иной этимологии. Второй подход можно назвать собственно *этнофразеологическим*. Оба подхода и оправданы, и целесообразны как для лингвистического, так и для этнологического поиска. И тот, и другой, однако, имеют и свои определённые минусы. Сосредоточение исследования на чисто языковой материи может вести к перенасыщению интерпретации конкретными фактами, к «самоцельности» их описания. Акцентуация же на этнографических данных, в свою очередь, всегда таит в себе опасность сопряжения разных по происхождению и распространению данных, «глобализации» их и тем самым «поэтизации» этимологического содержания ФЕ, т.е. к народно-этимологическим толкованиям. Эти «минусы» в какой-то мере можно смягчить, постоянно поверяя этнографическую «музыку» «алгеброй» лингвистики. Автор этих строк уже неоднократно иллюстрировал такой диалектический подход анализом конкретных фразеологизмов и паремий украинского, русского и белорусского языков [Мокиенко 1984, 199; 2000, 2002 и др.]. И каждый раз исходом такого анализа являлись самые первые фиксации того или иного фразеологизма или пословицы, от которых начиналось активное их варьирование. Последовательное расслаивание вариантного палимпсеста и приводит, как кажется, к достаточно убедительной расшифровке внутренней формы паремии.

Для многих восточнославянских паремий первая фиксация начинается с рукописных сборников русских пословиц и поговорок Петровского времени, нередко отражающих и украинско-белорусские их параллели. Вот один из таких типичных примеров – восточнославянская пословица *Голод не тётка*. Самая старая её фиксация в варианте *Голод не тётка: пирожка не подсунет* относится к XVII в. в сборнике П.К. Симони, что «узаконено» включением её в словарь русского языка XI–XVII вв. именно в этом варианте [Сим., 91; СлРЯ XI–XVII вв. 15,

49]*. Многие последующие собрания фиксируют её именно в этом варианте [Сн. 1848, 72; Мих. 1, 205; КМШ 1957, 48; Жук. 1966, 104–105; Ан. 1988, 65]. Любопытно и отнюдь не случайно, что в кубанских говорах она зафиксирована в украинизированной форме: *Голод не тётка; пирожка не подсунэ* [ППЗК 2000, 71]. В украинском фольклоре этот вариант *Голод – не тётка, пирожка не даст* зафиксирован позднее [ПП 1.1989, 303], а в белорусском отсутствует. Как увидим ниже, эта, на первый взгляд, незначительная деталь весьма значима для установления наиболее вероятного происхождения пословицы и её исходного образа.

При сопоставлении этой пословицы с другими славянскими языками сразу чётко обрисовывается её строго восточнославянский ареал. Не случайно в словаре М.Ю. Котовой [Котова 2000, с. 42] рус. *Голод не тётка* сопровождается лишь белорусскими и украинскими параллелями: бел. *Голод не цётка, з'есць што патрапіць*. ср. *Голод – найлепшы кухар*; укр. *Голод не тётка*. ср. *Голод не свій брат*. Все остальные славянские и английский эквиваленты и по образности, и по структуре резко отличаются от восточнославянских: болг. *Гладът не прощава*. ср. *Гладът не е шега работа*; пол. *Glód najlepszy kucharz*; серб. *Глад очују нема*; словац. *Hlad je najlepši kuchár*; чеш. *Lačnětu všeko k chutí*. ср. *Hlad je nejlepší kuchář*; англ. *Hunger is the best sauce*. Даже славянские параллели, на первый взгляд, похожие на восточнославянскую пословицу, по исходному образу весьма далеки от неё – ср. словцк. *Hlad – čertu brat, Hlad je zlý host*.

Действительно, восточнославянский ареал пословицы несомненен, хотя и в украинских, и в белорусских сборниках пословиц и поговорок можно встретить и отсылки на польск. *Glód nie ciotka; Glód nie brat; Glód nie swój brat*. На проверку оказывается, что, во-первых, их фиксация в польском языке начинается лишь с 1894 г., а их источник – собрание белорусских пословиц М. Федоровского [НКР 1, с. 664].

Многие фразеологии и паремиологи традиционно объясняют происхождение этой пословицы на основе варианта *Голод не тётка: пирожка не подсунет*, который кажется совершенно логичным. По их мнению, она представляет собой часть развёрнутого выражения пословичного типа, где *пирожок* могла бы подсунуть лишь *тётка* (или кума, теща), которая в трудных случаях поможет, сытно и вкусно накормит, а голод может лишь толкнуть на многие нежелательные поступки. [Федоров 1964, с. 13; Абрамец 1968, с. 101; Чернышев 1970, I, с. 332; Фелицына 1970, с. 122–124; Вартаньян 1973, с. 68; Ларин 1977, с. 142; Шанский 1985, с. 113, с. 142; Опыт 1987, с. 38; Степанов 1999, с. 22–23; ШСП 2002, с. 59].

На первый взгляд, традиционное толкование пословицы подкрепляется и некоторыми её вариантами, где в роли тётки выступают и другие щедрые «кормильцы»: *Голод не тётца (не кума): пирога не подсунет* [Д 1, с. 369]; *Голод не теща – на блины не позовёт* [Сок., с. 148]; *Голод не тётца: блинов не*

напечёт [Спир. 1985, с. 37]. Однако, нужно признать, что данные восточнославянского фольклора противоречат столь прямолинейной трактовке. Ведь они отражают эту поговорку и во многих других вариантах. Причём, один из них – укр. *Голод – не свій брат*, в отличие от варианта с *тёткой* и *пирожком*, зафиксирован и в белорусском, и в русском языках: бел. *Голад не свой брат* [Ляцкий 1877, 8]. Причём рус. *Голод не свой брат* имеет тоже весьма старую фиксацию, фиксацию Петровского времени [СЛРЯ XVIII в. 2, 127] и затем регистрируется многими собраниями малого русского фольклора [Рыбн. 1961, с. 136; Ан. 1988, с. 65; Сок., с. 148].

Показательно, что И. Франко, зафиксировавший этот украинский вариант поговорки, не только предлагает его точное толкование («Знач. Він не жартує і не помилує»), но и даёт отсылку на польский и воронежский источники – сборник Адальберга [Adalb. Głód с. 16], и М.А. Дикарева [1891]. Важно и то, что один из украинских вариантов «комбинирует» компонент *тётка* с компонентом *брат*: *Голод – не тётка, наймит – не свій брат* [ПП 1, 1989, 303], что символически уравнивает «права» этих компонентов в этой восточнославянской поговорке. Ср. Также вариант *Голод не знає ні свата, ні брата*, также зарегистрированный И. Франко [Фр., I, 2, с. 402 – ПП 1, 1989, с. 303]. Довольно значимы и её варианты в русском языке: *Голод не свой брат: научит калачи есть* [Ил. 1915, с. 330]; *Голод не свой брат: уму-разуму научит* [Алещенко 2008, с. 245], особенно – вариант, вновь соединяющий *тётку* и *брата*: *Голод не свой брат, а нужна не тётка* [Сн. 1848, 72; Ил. 1915, 329].

В поле нашего анализа следует вовлечь и другие варианты поговорки, подтверждающие её образную обобщённость:

Голод не тётка: пирогами не кормит (Рыбн. 1961, с. 136); *Голод не тётка, а брюхо не дукошко* [Сн. 1848, с. 72; Д 1, с. 369; Ил. 1915, с. 329]; *Голод не тетка – блины не поднесёт* [Сок., с. 148]; *Голод не тётка – всё заставит делать* [АОС с. 20, с. 120]; *Голод не тётка, душа не сосед* [Д 1, с. 369; Рыбн. 1961, с. 136; Ан. 1988, с. 65]; *Голод не тётка – за ворота не выкинешь* [СПП 2001, с. 127]; *Голод не тётка – заставит заговорить* [Рыбн. 1961, с. 136; Ан. 1988, с. 65]; *Голод не тётка – заставит работать* [Тан. 1986, с. 42; Ан. 1988, с. 65]; *Голод не тётка: калачика не подложит* ([Рыбн. 1961, с. 136; Тан. 1986, с. 42]; *Голод не тётка, мороз – не свой брат* [Рыбн. 1961, с. 136; Ан. 1988, с. 65]; *Голод не тетка – не подаёт* [Сок., с. 148]; *Голод не тетка – не прокормит* [Сок., с. 148]; *Голод не тётка, совесть не сосед* [Д 1, с. 369].

В этом же вариантном русле – белорусские и украинские примеры:

Голад не цётка; Голад не цётка, з'есць, што папала; Голад не цётка, паглядзяць ды з'ядзяць; Голад не дзядзіна, з'ясі і крадзена [Грынблат 1976, 1, № 431-433].

Голод – не тётка, а лютой мацухи лютиший; Голод – не тётка, душа – не сусід [ПП, 1.1989, 303]. Ср. семантический комментарий И. Франко к одно-

му из таких вариантов: *Голод не тётка, не нагодує – «Знач. Треба боротися з ним як із ворогом»* [Франко 2006, 1, 570].

В украинском языке роль «тётки» в этой поговорке могут играть и другие персонажи – как «родственные», так и «неродственные»: *Голод – не батько і не мати; Голод – не брат; Голод – не свій брат*; [ПП, 1.1989, с. 303]; *Голод – великий пан* [Прип., 73; Зак. пр., с. 29]; б) *Голод – найбільший пан на світі* [ПП, 1.1989, с. 302]. Ср. комментарии И. Франко к двум из таких поговорок: *Голод не пан – «Він учити хилитися, жебрати та красти»* и *Голод не знає ні свата ні брата. «голодний украде або й силою відбере хоч би і найблизшого»* [Фр. 1, с. 570]. К «родственной» тематике относится и белорусский «дядя»: *Голад не дзядзіна, з'ясі і крадзена* [Грынблат 1976, 1, № 433], а к «неродственной» – русский «сосед», поговорка с которым зафиксирована уже в начале XVIII в.: *Голод не сосед: от него не уйдёшь* [Тат. нач. XVIII в., с.50; Богд. 1741, с. 75; Д 1, с. 369; Сн. 1848, с. 72; КМШ 1957, с. 47; Раз. 1957, с. 174; Тан. 1986, с. 42; Ан. 1988, с. 65; Сок., с. 148]; *Голод не тётка, совесть не сосед* [Д 1, с. 369].

Следовательно, перед нами – паремиологическая модель с весьма мобильным компонентным составом, не допускающим её возведения к единственному конкретному источнику. Это легко демонстрирует, например, украинский материал, где наряду со старой поговоркой *Голод – не тётка, тиріжка не дасть* находим и другие вариации на данную тему: *Голод – не тётка, а лютой мацухи лютиший; Голод – не тётка, найми – не свій брат; Голод – не тётка, душа – не сосед; Голод – не батько і не мати; Голод – не брат; Голод не свій брат; Голод не знає ні свата, ні брата* и т.п. [ПП 1, 1989, с. 303]. В других славянских языках аналогичная идея выражается безобразно – ср. польск. *Głód wszystkim nauczy* (Голод заставит все делать). Образ поговорки ясен: тётка (и другие «родные») в трудных случаях помогут, сытно и вкусно накормят, а голод может лишь толкнуть на нежелательные поступки. Можно поэтому предположить, что более распространенные варианты были образованы из «ядерных» типа *Голод не тётка, Голод – не свой брат*, бел. *Голад не цётка*, укр. *Голод не тётка*. И именно к такой «ядерной» основе постепенно добавлялись эксплицитные варианты, объясняющие, почему *голод – не тётка, не кума, не свой брат, не сват, не батько і не мати, не дзядзіна* и даже *не пан* и *не сосед*, которые могли бы накормить голодающих пирожками, пирогами, блинами или калачиками. По пути развёртывания паремий из меньшей единицы в большую прошли многие славянские фразеологизмы и поговорки [Мокиенко 1989, 126–156]. И поговорка *Голод не тётка* – ещё один пример активности процесса эксплицирования в славянской паремиологии.

Выводы. Эта восточнославянская поговорка, как и многие другие, – наследие того интереса к народной речи, который в России, Украине и Белоруссии стимулировался Петровскими преобра-

зованнями. Сборники малого фольклора – Петровской галереи, В.Н. Тагичева, П.К. Симонии, а затем – В.И. Даля, М. Номиса, И. Франко, И.И. Носовича и других хранителей вековой славянской мудрости сохраняли и преумножали это наследие. И благодаря их усилиям и исследованиям современных фразеологов и паремологов мы можем с гордостью

сказать, что паремииологического голода, о котором на Киевском диалектологическом совещании 1959 года говорил Б.А. Ларин, в наших странах уже нет. А есть уже и фразеологическое *пиано* та *сіль*, и даже паремииологическое *сало*, которыми мы можем накормить самых взыскательных тётток, братьев и даже соседей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алещенко 2008: Е. И. Алещенко. Этноязыковая картина мира в текстах русского фольклора (на материале народной сказки). Дисс. ... доктора филологических наук. Волгоград, 2008. 431 с.
2. Бушуй, Ивченко 1982: Бушуй А. М., Ивченко А. А. Паремииология Украины: библиографический указатель по паремииологии Украины. Самарканд, 1982. Т. I. 150 с.
3. Бушуй, Ивченко 1983: Бушуй А. М., Ивченко А. А. Паремииология Украины: библиографический указатель по паремииологии Украины. Самарканд, 1983. Т. II. 143 с.
4. Венжинович 2018: Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти. Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. Київ, 2018. 504 с.
5. Грынблат 1976: Прыказкі і прымаўкі ў дзвюх кнігах. Складанне, сістэматызацыя тэкстаў, ўступны артыкул і каментары М.Я. Грынבלата. Т. 1. 560 с.; Т. 2. 616 с. Мінск: Навука і тэхніка, 1976.
6. Даниленко 2019: Даниленко Л. І. Чеська пареміологія в генетичному, лінгвокогнітивному і дискурсивному висвітленні [Текст]: монографія. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філології, НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2019. 439 с.
7. Дикарев 1891: Дикарев М.А. Воронежский этнографический сборник. Воронеж, 1891. 314 с.
8. Жуйкова 2007: Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. 416 с.
9. Котова 2000: Котова М. Ю. Русско-славянский словарь пословиц с английскими соответствиями. Под ред. П. А. Дмитриева. Санкт-Петербург: изд-во СПбГУ, 2000. 360 с.
10. Лавер 1992: Лавер В. И. Фраземіка українських діалектів карпатського регіону: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 1992. 50 с.
11. Ляцкий 1877: Ляцкий Е. А. Несколько замечаний к вопросу о пословицах и поговорках. Известия ОРЯС Академии наук. Т. 23. Кн. 3. Санкт-Петербург, 1897. С. 746–782.
12. Мокиєнко 1973: Мокиєнко В.М. Из истории фразеологизмов. *Русский язык в национальной школе*. 1973. № 5. С. 70–74.
13. Мокиєнко 1974: Мокиєнко В.М. Спроба системного етимологічного аналізу українських фразеологізмів. *Мовознавство*. 1974. № 2. С. 26–36.
14. Мокиєнко 1984: Мокиєнко В.М. Груші на вербі. *Українська мова і література в школі*. 1984. № 5. С. 76–78.
15. Мокиєнко 1989: Мокиєнко В. М. Славянская фразеология. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Высшая школа, 1989. 287 с.
16. Мокиєнко 1996: Мокиєнко В.М. Значение украинского языка для славистики. *Третій Міжнародний конгрес українців*. 26–29 серпня 1996 р. *Мовознавство*. Харків, 1996. С. 84–93.
17. Мокиєнко 1998: Мокиєнко В.М. Українська мова у світлі славистичної проблематики. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Харків, 1998. Нова серія. Т. 6. С. 101–116.
18. Мокиєнко 1999: Мокиєнко В.М. К сопоставительной этнографической фразеологии украинского, белорусского и русского языков (лингвистические и этнологические аспекты формулы отказа). *Беларусістыка. Zeitschrift für aktuelle Fragen der weißrussischen Sprache*. 1999. № 1. С. 24–39.
19. Мокиєнко 1999: Мокиєнко В.М. Значення української пареміології для історико-етимологічного аналізу слов'янських прислів'їв і приказок. *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 9–20.
20. Мокиєнко 2000: Мокиєнко В.М. Украинская фразеология (resp. паремииология) и русская картина мира. *Słowo. Tekst. Czas. Materiały IV Międzynarodowej konferencji naukowej (Szczecin 21–22 października 1999 r.)*. Pod redakcją Michaiła Aleksiejenki. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, Instytut filologii słowiańskiej, 2000. S. 25–33.
21. Мокиєнко 2002: Мокиєнко В.М. Українська етнофразеологія в загальнослов'янському висвітленні. *Мовознавство: Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі українців (26–29 серпня 1999, Одеса)*. Відп. ред. В. Німчук. Київ: Пульсари, 2002. С. 379–385.
22. ПП 1–4: Прислів'я та приказки. Упорядник М.М. Пазяк. Київ: Наукова думка. Т. 1. Природа. Господарська діяльність людини. 1989. 479 с. Т. 2. Людина. Родинне життя. Риси характеру. 1990. 524 с. Т. 3. Взаємини між людьми. 1991. 440 с. Т. 4. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток. Упорядник М.М. Пазяк. Київ: Наукова думка, 2001. 392 с.
23. Савченко 2013: Савченко Л.В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти: монографія. Сімферополь: Доля, 2013. 600 с.

24. СД: Славянские древности. Этнолингвистический словарь под редакцией Н.И. Толстого. Т. 1. А-Г. Москва: Международные отношения, 1995. 584 с.; т. 2. Д-К (Крошки). Москва: Международные отношения, 1999. 697 с.; Т. 3. К (Круг) – П (Перепелка). Москва: Международные отношения, 2004. 704 с.; Т. 4. Т. 5. Москва: Международные отношения, 2013.
25. Сок.: Соколова М.И. Народная мудрость. Пословицы и поговорки. Новосибирск: ЗАО ИПП «Офсет», 2009. 622 с.
26. Толстой 1988: Толстой Н.И. Славянская фразеология sub specie этнографии. *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. IV. Ed. M. Basaj i D. Rytel. Wrocław etc., 1988. S. 15–25.
27. Франко 2006: Галицько-руські приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р. Іван Франко. У трьох томах. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006.
28. ШСП 2002: Школьный словарь живых русских пословиц. Сост.: Ю. А. Ермолаева, А.А. Зайнульдинов, Т.В. Кормилицына, В.М. Мокиенко, Е.И. Селиверстова, Н.Я. Якименко. Гл. ред. В.М. Мокиенко, редакторы: Е.К. Николаева, Е.И. Селиверстова. Санкт-Петербург: «Издательский дом «Нева»; «ОЛМА-ПРЕСС», 2002. 352 с.
29. SLSJ: Słownik ludowych stereotypów językowych. Bartmiński J. (red.) T. 1. Lublin, 1994.
30. SSSL: Słownik stereotypów i symboli ludowych T. 1 Z. IV, Kosmos. świat, światło, metale. T. 1. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012. 395 s.

REFERENCES

1. Aleshchenko 2008: Ye. I. Aleshchenko (2008). Etnoyazykovaya kartina mira v tekstakh russkogo folklora (na materiale narodnoy skazki) [Ethno-linguistic world model in the texts of Russian folklore (based on the material of a folk tale)]. Diss. ... doktora filologicheskikh nauk. Volgograd. 431 s. [in Russian].
2. Bushuy, Ivchenko 1982: Bushuy A. M., Ivchenko A. A. (1982) Paremiologiya Ukrainy [Paremiology of Ukraine]: bibliograficheskiy ukazatel po paremiologii Ukrainy. Samarkand. T. I. 150 s. [in Russian].
3. Bushuy, Ivchenko 1983: Bushuy A. M., Ivchenko A. A. (1983) Paremiologiya Ukrainy [Paremiology of Ukraine]: bibliograficheskiy ukazatel po paremiologii Ukrainy. Samarkand. T. II. 143 s. [in Russian].
4. Venzhynovych 2018: Venzhynovych N. F. (2018) Frazemika ukraïnskoï literaturnoï movy: kohnityvnyi ta linhvokulturolohichnyi aspekty [Phrasemics of the Ukrainian literary language: cognitive and linguo-cultural aspects]. Dyss. na zdobuttya naukovoï stupenia doktora filolohichnykh nauk. Kyiv. 504 s. [in Ukrainian].
5. Grynblat 1976: Prykazki i prymauki ũ dzvyukh knigakh [Proverbs and sayings in two books] (1976). Skladanne tekstaŭ, ũstupny artykul i kamentaryi M.Ya. Grynblata. T. 1 560 s.; T. 2. 616 s. Minsk: Navuka i tekhnika [in Belarusian].
6. Danylenko 2019: Danylenko L. I. (2019) Cheska paremiolohiia v henetychnomu, linhvokohnityvnomu i dyskursyvnomu vysvitleni [Czech paremiology in genetic, linguocognitive and discursive elucidation] [Tekst]: monohrafiia. Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka, In-t filolohii, NAN Ukrainy, In-t movoznavstva im. O. O. Potebni. Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho. 439 s. [in Ukrainian].
7. Dikarev 1891: Dikarev M.A. (1891) Voronezhskiy etnograficheskiy sbornik [Voronezh ethnographic collection]. Voronezh. 314 s. [in Russian].
8. Zhuikova 2007: Zhuikova M.V. (2007) Dynamichni protsesy u frazeolohichnii systemi skhidnoslovianskykh mov [Dynamic processes in the phraseological system of East Slavic languages]: monohrafiia. Lutsk: RVV «Vezha». 416 s. [in Ukrainian].
9. Kotova 2000: Kotova M. Yu. (2000) Russko-slavyanskiy slovar poslovits s angliyskimi sootvetstviyami [Russian-Slavic dictionary of proverbs with English equivalents]. Pod red. P. A. Dmitrieva. Sankt-Peterburg: izd-vo SPbGU. 360 s. [in Russian].
10. Laver 1992: Laver V. I. (1992) Frazemika ukraïnskikh dialektov karpatskogo regiona [Phrasemics of Ukrainian dialects of the Carpathian region]: Avtoref. dis. ... d-ra filol. nauk. Kiev. 50 s. [in Russian].
11. Lyatskiy 1877: Lyatskiy E.A. (1897) Neskolkko zamechaniy k voprosu o poslovitsakh i pogovorkakh [A few notes on the question of proverbs and sayings]. Izvestiya ORYaS Akademii nauk. T. 23. Kn. 3. Sankt-Peterburg. S. 746–782 [in Russian].
12. Mokienko 1973: Mokienko V.M. (1973) Iz istorii frazeologizmov [From the history of phraseological units]. *Russkiy yazyk v natsionalnoy shkole*. №5. S. 70–74 [in Russian].
13. Mokiienko 1974: Mokiienko V.M. (1974) Sproba systemnoho etymolohichnoho analizu ukraïnskykh frazeolohizmiv [An attempt at a systematic etymological analysis of Ukrainian phraseology]. *Movoznavstvo*. № 2. S. 26–36 [in Ukrainian].
14. Mokiienko 1984: Mokiienko V.M. (1984) Hrushy na verbi [Pears are on a willow]. *Ukraïnska mova i literatura v shkoli*. № 5. S. 76–78 [in Ukrainian].
15. Mokienko 1989: Mokienko V. M. (1989) Slavyanskaya frazeologiya [Slavic phraseology]. 2-ye izd., ispr. i dop. Moskva: Vysshaya shkola. 287 s. [in Russian].
16. Mokienko 1996: Mokienko V.M. (1996) Znachenije ukraïnskogo yazyka dlya slavistiki [The meaning of the Ukrainian language for Slavic studies]. *Tretiy Mizhnarodnyi konhres ukraïnistiv*. 26–29 serpnia 1996 r. *Movoznavstvo*. Kharkiv. S. 84–93 [in Russian].
17. Mokiienko 1998: Mokiienko V.M. (1998) Ukraïnska mova u svitli slavistychnoi problematyky [Ukrainian

language in the elucidation of Slavic issues]. *Zbirnyk Kharkivskoho istoryko-filolohichnoho tovarystva*. Kharkiv. Nova seriia. T. 6. S. 101–116 [in Ukrainian].

18. Mokienko 1999: Mokienko V.M. (1999) K sopostavitel'noy etnografrazeeologii ukrainskogo, belorusskogo i russkogo yazykov (lingvisticheskiye i etnologicheskkiye aspekty formulyi otkaza) [Towards a comparative ethnografrazeeology of the Ukrainian, Belarusian and Russian languages (linguistic and ethnological aspects of the refusal formula)]. *Belarusistyka. Zeitschrift für aktuelle Fragen der weißrussischen Sprache*. № 1. S. 24–39 [in Russian].

19. Mokiienko 1999: Mokiienko V.M. (1999) Znachennia ukrainskoi paremiolohii dlia istoryko-etymolohichnoho analizu slovianskykh pryshlyviv i prykazok [The value of Ukrainian paremiology for the historical and etymological analysis of Slavic proverbs and sayings]. *Movoznavstvo*. № 1. S. 9–20 [in Ukrainian].

20. Mokienko 2000: Mokienko V.M. (2000) Ukrainskaya frazeologiya (resp. paremiologiya) i russkaya kartina mira [Ukrainian phraseology (resp. Paremiology) and the Russian world model]. *Slovo. Tekst. Czas. Materiały IV Międzynarodowej konferencji naukowej* (Szczecin 21–22 października 1999 r.). Pod redakcją Michała Aleksiejenki. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, Instytut filologii słowiańskiej. S. 25–33 [in Russian].

21. Mokiienko 2002: Mokiienko V.M. (2002) Ukrainska etnofrazeolohiia v zahalnoslovianskomu vysvitleni [Ukrainian ethnophraseology in the Slavic context]. *Movoznavstvo: Dopovidi ta povidomlennia na IV Mizhnarodnomu konhresi ukrainistiv* (26–29 serpnia 1999, Odesa). Vidp. red. V. Nimchuk. Kyiv: Pulsary. S. 379–385 [in Ukrainian].

22. PP 1–4: Pryshlyvia ta prykazky [Proverbs and sayings] (1989, 1990, 1991, 2001). Uporiadnyk M.M. Paziak. Kyiv: Naukova dumka. T. 1. Pryroda. Hospodarska diialnist liudyny. 479 s. T. 2. Liudyna. Rodynne zhyttia. Rysy kharakteru. 1990. 524 s. T. 3. Vzaiemny mizh liudmy. 440 s. T. 4. Ukrainski pryshlyvia, prykazky ta porivniannia z literaturnykh pamiatok. Uporiadnyk M.M. Paziak. Kyiv: Naukova dumka. 392 s. [in Ukrainian].

23. Savchenko 2013: Savchenko L.V. (2013) Fenomen etnokodiv dukhovnoi kultury u frazeolohii ukrainskoi movy: etymolohichni ta etnolinhvistychni aspekty [The phenomenon of ethnocodes of spiritual culture in the phraseology of the Ukrainian language: etymological and ethnolinguistic aspects]: monohrafiia. Simferopol: Dolia. 600 s. [in Ukrainian].

24. SD: Slavyanskiye drevnosti [Slavic antiquities] (1995, 1999, 2004, 2013). Etnolingvisticheskiy slovar pod redaktsiyey N.I. Tolstogo. T. 1. A-G. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya. 584 s.; T. 2. D-K (Kroshki). Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya. 697 s.; T. 3. K (Krug) – P (Perepelka). Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya. 704 s.; T. 4. T. 5. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya [in Russian].

25. Sok.: Sokolova M.I. Narodnaya mudrost. Poslovitsy i pogovorki [Folk wisdom. Proverbs and sayings]. Novosibirsk: ZAO IPP «Ofset», 2009. 622 s. [in Russian].

26. Tolstoy 1988: Tolstoy N.I. (1988) Slavyanskaya frazeologiya sub specie etnografii [Slavic phraseology sub specie of ethnography]. *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. IV. Ed. M. Basaj i D. Rytel. Wrocław etc. S. 15–25 [in Russian].

27. Franko 2006: Halytsko-ruski prypovidky [Galician-Russian tales] (2006). Zibrav, uporiadkuvav i poiasnyv d-r. Ivan Franko. U triokh tomakh. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

28. ShSP 2002: Shkolnyiy slovar zhiviyikh russkikh poslovits [School dictionary of living Russian proverbs] (2002). Sost.: Yu.A. Ermolaeva, A.A. Zaynuldinov, T.V. Kormilitsyna, V.M. Mokienko, E.I. Seliverstova, N.Ya. Yakimenko. Gl. red. V.M. Mokienko, redaktoryi: E.K. Nikolaeva, E.I. Seliverstova. Sankt-Peterburg: «Izdatelskiy dom «Neva»; «OLMA-PRESS». 352 s. [in Russian].

29. SLSJ: Słownik ludowych stereotypów językowych (1994). Bartmiński J. (red.) T. 1. Lublin [in Polish].

30. SSSL: Słownik stereotypów i symboli ludowych (2012) T. 1 Z. IV, Kosmos. świat, światło, metale. T. 1. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. 395 s. [in Polish].

RUSSIAN-UKRAINIAN PARALLELS IN THE PAREMIOLOGICAL COLLECTIONS OF PETER'S TIME

Abstract. The article is devoted to a comparative analysis of Russian, Ukrainian and Belarusian paremiology, the first significant and systematic fixations of which begin with the Petrine time.

Ethnographers and folklorists in the study of Ukrainian paremiology aimed to reflect the «spirit of the people», its poetic soul, developing ethnographic and folkloristic methods of describing proverbs and sayings. At the same time, they often offered «poetic» interpretations of images in the spirit of folk etymology. Ukrainian phraseologists and paremiologists, having adopted the linguistic and, more recently, ethnolinguistic and linguocultural methods of researching East Slavic paremiology, have done much to objectively study this important part of the national linguistic heritage.

Phraseology and paremiology over the past half century have become a special linguistic discipline with its own precise method of analysis of phraseology and paremia. Dialectal, folk paremiology and phraseology are especially important for penetration into the holy of holies of the national paremiological fund. Fixation of paremias in space, in a specific language area has a documentary historical value.

Such an analysis shows a rather large community of East Slavic paremias. At the same time, often with a structural-semantic community, regulated by genetic kinship, variants of East Slavic paremias also reveal linguistic

and cultural characteristics. Moreover, it is the Ukrainian paremiological material that helps to identify or clarify the original form and meaning of the proverb or proverb. The proposed methodology is illustrated by the historical and etymological analysis of the proverb *Голод не тётка*.

This proverb is an example of the activity of the process of explicitness in Slavic paremiology. It, like many others, is a legacy of the interest in the vernacular that was stimulated by the Petrovsky transformations in Russia, Ukraine, and Belarus.

The article emphasizes the value of paremiological collections published in the Petrine era and the need for in-depth research.

Keywords: paremiology of the Petrine era, paremia, proverb, saying, paremiological parallels, phraseological variations, structural-semantic model

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ПАРАЛЕЛІ В ПАРЕМІОЛОГІЧНИХ ЗБІРКАХ ПЕТРОВСЬКОГО ЧАСУ

Анотація. Стаття присвячена зіставному аналізу російської, української та білоруської пареміології, перші значні й систематичні фіксації якої починаються з Петровського часу.

Етнографи і фольклористи при дослідженні української пареміології ставили за мету відобразити «дух народу», його поетичну душу, виробляючи етнографічні та фольклористичні методи опису прислів'їв і приказок. Водночас вони нерідко пропонували «поетичні» тлумачення образів із погляду народної етимології. Українські фразеологи і пареміологи, взявши на озброєння власне лінгвістичний, а останнім часом – етнолінгвістичні та лінгвокультурологічні методи дослідження східнослов'янської пареміології, чимало зробили для об'єктивного дослідження цієї важливої частини національної мовної спадщини.

Фразеологія і пареміологія за останнє пів століття стали особливою лінгвістичною дисципліною з власною точною методикою аналізу фразеологізмів і паремій. Особливо значуща для проникнення в святая святих національного пареміологічного фонду діалектна, народна пареміологія і фразеологія. Фіксація паремій в просторі, на конкретному мовному ареалі має документальну історичну цінність.

Такий аналіз показує досить велику спільність східнослов'янських паремій. У той же час нерідко при структурно-семантичній спільності, регульованій генетичною спорідненістю, варіанти східнослов'янських паремій виявляють і лінгвокультурологічну специфіку. Водночас саме український пареміологічний матеріал допомагає виявити або уточнити вихідну форму і значення прислів'я або приказки. Пропонована методика ілюструється історико-етимологічним аналізом прислів'я *Голод не тётка*. Це прислів'я – приклад активності процесу експліцитності в слов'янській пареміології. Воно, як і багато інших, – спадок того інтересу до народної мови, який у Росії, Україні та Білорусі стимулювався Петровськими перетвореннями.

У статті підкреслюється цінність пареміологічних збірок, опублікованих в Петровську епоху, і необхідність їх глибокого дослідження.

Ключові слова: пареміологія Петровської епохи, паремія, прислів'я, приказка, пареміологічні паралелі, фразеологічні варіанти, структурно-семантична модель.

© Мокієнко В., 2020 р.

Валерій Мокієнко – Почесний Голова Комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славистів, доктор філологічних наук, професор Інституту славистики Грайфсвальдського університету імені Ернста-Моріца Арндта (Грайфсвальд, Німеччина), професор кафедри слов'янської філології Санкт-Петербурзького університету, Санкт-Петербург, Росія; <https://orcid.org/0000-0002-0264-0576>

Valeriy Mokienko – Honorary Chairman of Commission on Slavic Phraseology at the International Committee of Slavists, Doctor of Philology, Professor of the Slavic Studies Institute of Ernst-Moritz Arndt Greifswald University (Greifswald, Germany), Professor of the Slavic Philology Department, St. Petersburg University, St. Petersburg, Russia; <https://orcid.org/0000-0002-0264-0576>

БЕЗ ТРУДА НЕ ВЫТЯНЕШЬ – И ЗОЛОТУЮ МЕДАЛЬ ИЗ АКАДЕМИИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 81(092)Мокиєнко

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).14–20

Вальтер Х. Без труда не вытянешь – и золотую медаль из Академии; кількість бібліографічних джерел – 19; мова російська.

Аннотация. Статья – поздравление в адрес профессора Валерия Михайловича Мокиенко. Она посвящена проблеме эквивалентности / безэквивалентности лексики и фразеологии. Эта проблема стоит по-прежнему очень остро для современной паремиологической и фразеологической науки и особенно для фразеологической практики. Исходным для проводимого анализа является исторический аспект немецкого языка. Четыре очерка обсуждают как семантически, так и по степени их эквивалентности/безэквивалентности в русском языке и других славянских языках в сравнении. Первый (нем. букв. досл.: Без прилежания не будет награды) практически имеет точный эквивалент в русском языке (*без труда не вытащишь и рыбку из пруда*), сюжет второго (нем. букв. На катящемся камне мох не растёт) продолжает линию эквивалентной немецкой фразеологии. Третий очерк (нем. букв. раз. шутил., часто ирон.: Чем старше становятся люди, тем больше они хотят жить, проявлять себя, наслаждаться каждым моментом) отражает общий сюжет, которого в такой форме в русском нет, последний (философы только интерпретировали мир по-разному; но важнее – его менять) посвящается творчеству Валерия Михайловича, полностью эквивалентному в немецком и русском языках.

Ключевые слова: В.М. Мокиенко, пословицы, исторические корни, универсальность, человеческий опыт.

Золотая медаль имени В. И. Даля – научная награда, присуждаемая Российской академией наук за выдающиеся работы в области русского языка, лексикографии, литературы и фольклора. Учреждена в 1994 году и присуждается каждые пять лет. Названа в честь русского учёного, писателя и лексикографа, составителя «Толкового словаря живого великорусского языка» Владимира Ивановича Даля.

Лауреатами медали стали в 1994 г. академик О. Н. Трубачёв, в 1999 г. академик Ю. С. Степанов, в 2004 г. академик Ю. Д. Апресян, в 2009 г. академик Н. Ю. Шведова, в 2015 академик А. Е. Аникин и – наконец, в 2019 г. наш уважаемый, любимый, дорогой Валерий Михайлович Мокиенко за цикл „Больших словарей“ русской фразеологии — поговорок, сравнений, пословиц: „Большой словарь русских поговорок“ [Мокиенко, Никитина (2008a)], „Большой словарь русских народных сравнений“ [Мокиенко, Никитина (2008)], „Большой словарь русских пословиц“ [Мокиенко, Никитина, Николаева (2010)]. ПОЗДРАВЛЯЯЯЯЕМ!

Валерий Михайлович – не просто удивительный знаток и глубокий исследователь пословиц и поговорок, но и сам, своей деятельностью и опытом, своими достоинствами и может даже недостатками (вот бы обнаружить хотя бы одну...), прекрасно иллюстрирует самые проникновенные и точные пословицы: что **Труд человека (целовека) не портит, наоборот, улучшает** (диал.) и что **Без труда и в саду нет плода**, и что **Без труда и отдыха нет**.

Валерий Михайлович умеет и – что тоже очень важно – любит работать. Работать с радостью, ответственностью, прилежанием, о котором немцы бы сказали **Ohne Fleiß kein Preis** (досл.: Без прилежания не будет награды): Только тот, кто прилежен, может достичь высоких результатов. Без усилий и труда нельзя прийти к желанному успеху. Успех

приходит при надлежащем старании; прилежание даёт свои плоды; за прилежание человек получит свою награду. **Без труда не вытащишь и рыбку из пруда.**

Пословица уходит корнями в античную историю. В своей дидактической поэме «Труды и дни» древнегреческий поэт Гесиод (700 г. до н.э.) объясняет своему уклоняющемуся от работы брату Персу, которому и адресована эта работа, что никакое из деяний человека не укроется от взора Зевса, отца всех богов. Таким образом, злые люди наказываются, а праведники получают благословение. Быть праведником означает работать и прилагать усилия, так как „и сделали бессмертные боги так, что успех ожидается с потом. Сам же путь к успеху долг и труден“ (Стих 286 и далее). Немецкое выражение **Ohne Fleiß kein Preis** в общих чертах означает, что только при усердии возможно достичь успеха [DZR 2007, с. 607]. Может показаться, что оно возникло только в XX веке, так как в больших паремиологических собраниях XIX века Симрока, Вандера и Сайлера оно не упоминается. Сегодня выражение относится к наиболее часто используемым и входит в состав каждого сборника [Freu 1988, с. 57; Kožemjako 2003, с. 3; Zwilling 2001, с. 20].

Основная мысль – нужно что-то сделать для того, чтобы что-то получить – фактически, отражена во всех языках. При этом, однако, образ награды, вознаграждения за старание и прилежную работу может быть разным. Например, это могут быть сладости (в английском, чешском и словацком) или просто еда (в польском и в английском; а в русском – рыба). Уже в латыни озвученная старая мудрость стала поговоркой, ср. **Amat victoria curam** (досл.: Победа любит усилие; In medias res, 742); **Ager incultus raro bonum fructum profert** (досл.: Необработанное поле редко приносит хороший плод; In medias res, 576); **Magna**

venit nulli sine magno fama labore (досл.: Никто не приходит к успеху без больших усилий; In medias res, 7593); **Nemo athleta sine sudoribus coronatur** (досл.: Никакой атлет не получает венок победителя без пота; In medias res, 9155).

Также и житель Германии знает ряд таких образных и не образных выражений, как **Ohne Schweiß kein Preis** (досл.: Без пота нет награды); **Ohne Mühe ist nichts in der Welt** (досл.: Ничего в мире не делается без усилий); **Ohne Arbeit kein Erfolg** (досл.: Без работы нет успеха); **Der Mühe gibt Gott Schaf und Kühe** (досл.: Усердному Бог даёт овец и коров); **Fleiß ist des Glückes Vater** (досл.: Прилежание – отец счастья); **Wer will fahren, zieh' auch den Karren** (Любишь кататься – люби и саночки возить). Немецкая поговорка синонимична выражению **Von nichts kommt nichts** (досл.: Из ничего получится только ничего). Частично, в качестве аспекта „продолжительной практики“ эта поговорка синонимична и другим: **Übung macht den Meister** (досл.: Упражнения делают из человека мастера); **Es ist noch kein Meister vom Himmel gefallen** (досл.: Еще никакой мастер не падал с неба) und **Früh übt sich, wer ein Meister werden will** (досл.: Кто хочет стать мастером – тот начинает заниматься рано). В аспекте «ожидания награды и наслаждения после напряжения и работы» эта поговорка синонимична следующим: **Erst die Arbeit, dann das Vergnügen** (досл.: Сначала работа, а потом удовольствие); библейскож поговорке **Wer nicht arbeitet, soll auch nicht essen** (досл.: Кто не хочет работать, тот пусть и не ест) и **Müßiggang ist aller Laster Anfang** (досл.: Лень – мать всех пороков); **Sich regen bringt Segen** (досл.: Забота приносит благословение). Ср. с также немецким **Fleiß bringt Brot, Faulheit Not** (досл.: Прилежание даёт хлеб, лень же даёт печаль); **Fleiß bricht Eis** (досл.: Прилежание ломает лёд); **Fleißige Hand baut Leut' und Land** (досл.: Прилежной рукой строится страна и общество).

В русском языке также есть такие синонимичные паремии, как **Любишь кататься – люби и саночки возить** (эквивалент из немецкого языка: **Wer will fahren, zieh' auch den Karren** [Walter u.a. 2009, с. 131]).

Эта поговорка, будучи популярной и даже любимой, неоднократно перефразировалась, что придавало ей новые, противоположенные смыслы: **Ohne Preis kein Fleiß** (досл.: Без награды никакого усердия). Измененные пословицы, анти-пословицы, пародии, смешения пословиц и тому подобное играют большую роль. Многочисленные трансформации пословицы говорят о её всеобщей известности, распространённости и необычной активности. Вольфганг Мидер [Мидер 1998, с. 64-66] приводит дюжины примеров, когда известные пословицы вновь становятся актуальными, например: **Jeder Fleiß hat seinen Preis** (досл.: Каждый труд имеет свою цену); **Ohne Fleiß kein Reis** (досл.: Без труда не будет риса); **Ohne Fleiß kein Verschleiß** (досл.: Без работы не будет и износа); **Ohne Fleiß kein Wein** (досл.: Без труда не будет и вина); **Neuer**

Handwerkerspruch: Ohne Preis kein Fleiß (досл.: Новая поговорка рабочих: без цены не будет и труда); **Ohne Preis kein Sieg** (досл.: Без цены не будет и победы); **Ohne Saft keine Kraft** (досл.: Без сока не будет и силы); **Ohne Spende keine Wende** (досл.: Без пожертвований не будет и перемен); **Ohne Schweiß kein Preis: Spitzensportler, nicht Spritzensportler** (досл.: Без пота не будет награды – высококвалифицированный спортсмен, а не спортсмен со шприцом) и другие.

Наравне с этим и русская поговорка-эквивалент трансформируется. Прежде всего контаминации из различных паремий делают так, что в сознании всплывает первичная версия речевого выражения: **Не зная броду, не вытащишь рыбку из пруда** (контаминация пословиц **Не зная броду, не лезь в воду** и **Без труда не выловишь и рыбку из пруда**); **А без пруда не вытащишь её и с трудом**; **Без пруда не вытащишь и рыбки (рыбку) из него**; **Без труда и блоху не поймаешь**; **Без труда не всунешь и туда**; **Без труда не засунешь и туда**; **Без труда полюбишь и козла, коли рожа крива**; **Не вытащишь без труда, если сунул не туда**; **Без труда не вынешь**; **Без труда не вырубишь и рыбку топором**; **Без труда и кашу маслом не испортишь**; **Без труда не вытащишь рыбку из пруда, а без пруда не вытащишь её и с трудом** и многие другие [Вальтер, Мокиенко 2010, с. 496].

И русские, и немцы, и многие-многие народы знают названную мудрость, ср. пол. *Bez pracy nie ma kolaczy; Pieczone gołąbki nie lecą same do gąbki (nie przyjdą same do gąbki); Z nieba nic samo nie spadnie; чеш. Bez práce nejsou Bez pile nedoješ cile; укр. Без труда нема плода; Не терши, не м'явши, не їсти калача. Хто робить, той голий не ходить. Печені голуби не летять до губи; болг. Сухи гащи риба не ядат; Без мъка няма сполука; англ. No brain (pain, pains), no gain (gains); No bees, no honey, no work, no money; No sweet without (some) sweat и др.*

Трудолюбие, прилежание, однако, имеют следствием еще один важный бонус – бодрый, подтянутый, реально молодой внешний вид. Достаточно посмотреть на Валерия Михайловича, как понимаешь, что **Auf einem (dem) rollenden Stein wächst kein Moos; Ein rollender Stein setzt kein Moos an; Am rollenden Stein wächst kein Moos** (одобр.): употребляется как похвала в адрес прилежных людей; движение (изменение) – это хорошо (досл.: На катящемся камне мох не растёт; катящийся камень мхом не обрастает – одобр.) [Mokienko 2018, с. 146–147].

Происхождение этой пословицы часто приписывают римскому автору театральных пьес Публилию Сиру, который жил в первом веке до н.э. Она содержалась в «Сентенциях» – собрании его афоризмов. Употребляемая латинская форма изречения, «**Saxum volutum non obducitur musco**» – ‘камень, который двигают, не покрывается мхом’ в *Сентенциях*, правда, отсутствует. Однако, он всплывает в третьей части «Ададжий», собраний высказываний на латыни за авторством Эразма Роттердамского, которые были впервые им опубликованы в 1500 году и впоследствии расширены [Erasmus, Adagia

2374; согласно Apostolios; в *medias res*, 14732]. Таким образом, в большинстве случаев именно Эразм Роттердамский указывается как автор цитат в «Словаре фраз и басни» Э. Брюера (*Brewer's Dictionary of Phrase and Fable*)¹.

Впервые эта поговорка была зафиксирована в испанском языке в 1300 году, в английском в 1362, в шведском в XV столетии, в 1541 году в немецком языке, в 1558 в польском языке и в 1730 в русском языке (см. также ниже). Языковой образ этой пословицы ясен: когда камень находится в движении, на нём не остаётся лишнего материала, он всегда будет в «хорошей форме». Это знание привело к образованию соответствующих паремий в 50 европейских языках и, помимо этого, в арабском, персидском и в японском [Paczolay 2002, с. 103]. В немецком языке поговорка всплывает в форме **Auf dem rollenden Stein wächst kein Moos** (досл.: На катящемся камне мох не растёт) в работе Бейера [Beyer 1985, с. 559] и ранее у Вандера [Wander 4, с. 808]. С другой формулировкой в немецком и нидерландском присутствует ещё «**An einem Rade, das sich dreht, wächst kein Moos**» (досл.: на колесе, которое крутится, мох не растёт) [там же, 3, с. 1454]. Вильгельм Кёрте полагает, что поговорка существовала еще в древнегреческом языке в следующих формах: **Gewälzter Stein wird nicht moosig** (досл.: Камень, который катят, мхом не обрастает) и **Wälzender Stein begraset nicht** (досл.: Перекатывающийся камень травой не обрастает) [Körte 1861, с. 426]. В другом месте: **Was sich viel rührt, wächst nicht an** (досл.: Что движется, то корни не пускает) [там же, с. 483].

В некоторых источниках немецкую версию пословицы принимают за заимствование из английского языка². „**Rolling stone**“ используется в английском языке для обозначения бродяги или потерявшего корни, не знающего покоя человека. Помимо этого, данное словосочетание цитируется в блюзовой песне Мадди Уотерса и, кроме этого, было использовано в качестве названия для рок-группы „**Rolling Stones**“. Для английского варианта, помимо первого, описанного выше значения, есть еще и второе. При нём метафора **обрастания мхом** не является негативной, а наоборот приобретает положительную коннотацию. Тогда значение становится следующим: кто изменчив и часто «перебывается», у того отсутствует постоянство, необходимое для успешной жизни. Он не способен брать на себя долговременную ответственность.

Данное выражение очень широко распространено, хотя нередко употребляется и «негативная форма»: **Ein liegender Stein setzt Moos an** (досл.: Лежащий камень обрастает мхом), ср. рус. *Катающийся камень мохнат не будет; Катучий камень мохнат не будет; На одном месте [и] камень мохом обрастает; И камень лежа мохом обрастает (обомшится). Лежа и камень мхом обрастает*; пол. *Kamień często poruszany mchem nie obroście (obrośnie); Toczący się kamień nie zabiera mchu*; чеш. *Kamień často hýbaný neobroste mchem; Kámen, který č často hybe neobroste; Kamień často se hýbající neobroste;*

укр. *Лежачи, і камінь мохантіє; Лежачий, і камінь мохом (порохом) обростає; На однім місці й камінь обростає*; англ. *A rolling stone gathers (will gather) no moss [but it does get polish]; A standing stone is (will) overgrown with moss*; нидерл. *Daar wast geen mos aan een' draaijenden molenkam*; лит. *Akmuo, vis ritamas, neapželia; Ir akmou, vietoj gulėdamas, apželia*; латыш. *Akmens, kas rit, nesūno; Akmens, ko vienmēr valsta, nekad neapsūno* и мн. др.

Любому очевидно, что тот, кто не упражняется и не использует свои навыки постоянно, теряет свой уровень мастерства. Недостаточная физическая и умственная активность могут негативно сказываться на работоспособности, здоровье и самочувствии. Движение в любом виде - это, несомненно, хорошо (например, для того же здоровья). Кто слишком мало двигается и мало упражняет свой ум, у того тело потеряет возможность двигаться и мозг утратит свои способности. Особенно остро необходимость постоянных упражнений чувствуется для специалистов любого профиля, ведь кто не занимается каким-либо делом постоянно, тот теряет в нём сноровку. Для выражения этой мысли немцы широко используют поговорку **Wer rastet, [der] rostet** (досл.: Кто отдыхает, тот ржавеет). А уж если мы обратимся к личности Валерия Михайловича, мы воочию убедимся, что умственная, физическая и социальная активность поспособствовали его замечательному внешнему виду и состоянию.

Существует целый ряд выражений, которые несут ту же мысль: **Rastest du, so rostest du** (досл.: Пока ты отдыхаешь, ты ржавеешь [Wander 3, с. 1467], другие пословицы с таким же значением: **Wenn man das Schwert nicht gebraucht, rostet es in der (die) Scheide** (досл.: Если не пользуешься своим мечом, то он будет ржаветь в ножнах; **Im Winkel verrostet das Schwert** (досл.: Лёжа в углу, меч ржавеет); **Im Dunkel verkümmert die Pflanze** (досл.: Растение чахнет в темноте); **Ohne Gebrauch wird der Geist stumpf** (досл.: без действия томится дух); **ohne Äußerung ist der Wille lahm** (досл.: Без своего проявления воля ослабевает); **Einem faulen Zimmermann (раньше: Holzhauer) rostet das Beil** (досл.: У ленивого плотника (раньше: лесоруба) ржавеет топор [Wander 5, с. 588]; **Wer den Pflug nicht braucht, dem rostet er** (досл.: Кто не пашет плугом, у того он ржавеет [Wander 3, с. 1333]. На современных открытках можно найти такие же тексты.

Выше названная немецкая пословица зафиксирована уже в 1541 г. [Paczolay 2002, с. 101; Wander 4, с. 808]. В некоторых славянских языках мы можем найти тот же образ (с тем же значением, как и в „Кто отдыхает, тот ржавеет“): в украинском, белорусском, болгарском и русском (зафиксировано с 1730 года), в английском (1362 год) и в испанском, в котором выражение существует с конца 13 века [Paczolay 2002, с. 103]. Таким образом, можно обоснованно заявить, что мы вывели универсальную модель: «Что-то, что не используется и не движется, портится» и теряет имеющиеся прежде качества.

Немецкая поговорка при её «переработке» случайным образом может быть трансформирова-

на, например, в такую шутку: «Если муж слишком долго отдыхает, а жена, несмотря на это, рождает ребёнка с рыжими волосами, то это не от любовника, а из-за того, что она просто заржавела». Помимо этого образовались еще и антипословицы: **Wer rastet, der kann sich ausruhen** (досл.: Кто отдыхает, тот не может наотдыхаться); **Wer rastet, kann in Ruhe Rost klopfen** (досл.: Кто отдыхает, тот может спокойно удалять с себя ржавчину); **Wer rostet, der muss sich selbst entrostet** (досл.: Кто ржавеет, тот должен удалять свою ржавчину сам); **Wer rostet, der braucht ein eisernes Fahrrad** (досл.: Кто заржавел, тому нужен железный велосипед).

Уверен, со мной согласятся все женщины, особенно «фразеологини», когда я скажу о мужской привлекательности нашего юбиляра. И – как бы этому научиться! – эта привлекательность с годами становится только более выразительной. Фразеологические фонды европейских языков содержат немало выражений о достоинствах опытного мужчины, хотя и о некотором его «безумии». Есть немецкая пословица, которая отражает библиографию Валерия Михайловича [см. Мокиенко (2020)]: **Je oller, je (desto) doller!** (нижненем.) **Je öller, je (desto) döller!** (раз. шутл., часто ирон.): Чем старше становятся люди, тем больше они хотят жить, проявлять себя, наслаждаться каждым моментом.

Значение пословицы строится на представлении о том, что страсть и стремление к получению удовольствия (включая сексуальное наслаждение) могут возрастать с возрастом. **Je oller, je (desto) doller!** или северо-нем. **Je öller, je döller**, также **Je öller, je maller**³ означает на литературном немецком языке досл. Чем старше, тем более сумасшедший. Опытные люди часто представляются более активными в сексуальном плане в сравнении со своими партнерами, которые младше их. В нижненемецком языке **öller (älter - старше)** - это сравнительная степень от **olt (alt)**, **oll**, превосходная степень - **öllst (am ältesten)** (Herrmann-Winter 2003, 218).

Широко распространенная в разговорном языке пословица **Verstand kommt mit den Jahren: Je öller, je döller** (досл.: Ум приходит с годами: чем старше, тем безумнее (усерднее, сильнее) (Лутц Рёрих говорит о пародии на пословицу) [Röhrich 2001, 5, с. 1675], к сожалению, редко фиксируется в современных собраниях пословиц, но встречается у Х. Байера [Beyer 1985, 483] и в диалектном словаре Р. Херрманн-Винтер [Herrmann-Winter 2003, с. 76]. У Вандера же уже встречается вариант: „**Je öller, je döller, je dwatscher**⁴, **je verröckter**.“ [Wander 5, с. 743]. Сравни: **dwatsch**, **twatsch** (регион., северо-нем.) – ‘ограниченный, тупой, неуклюжий’ [Herrmann-Winter 2003, с. 76].

Je älter, desto besser (досл. Чем старше, тем лучше) – выражение, принадлежащее Конфуцию, который долгое время наблюдал вокруг себя только бесконечную гражданскую войну, длившуюся более ста лет, так Конфуций сожалел о безвозвратно прошедшем Золотом веке. Это выражение было также популярно в различные «темные века», например, в Европе после падения Римской империи, и в целом

в те времена, когда по причине бесконечных войн всех против всех происходил очевидный упадок.

Описываемая пословица встречается в основном в устной форме, чаще в диалектах. Письменные фиксации встречаются значительно реже, например:

„Es gibt nur 2 Leute de ich unbedingt Live erleben will, eben Paul und Michael Bublé, die finde ich beide super toll, auch wenn ich aus dem Kreisalter schon lange raus bin *hihi* es heißt ja nicht umsonst, **um so oller, umso doller!**⁵ Nach dem Motto ‚**je oller, desto doller**‘ läuft es bei mir derzeit immer besser. (Die Zeit, 19.01.2013); Das Motto ‚**Je oller desto doller**‘, es gilt wieder. (Die Zeit, 09.03.2007); Getreu dem Lebensmotto seines politischen Urahns Konrad Adenauer **je oller, desto doller** hält auch der alte Enkel Helmut Kohl weiter an der Macht fest, an die er sich so gewöhnt hat. (Berliner Zeitung, 11.04.1998); Eigentlich erstaunlich, denn die implizite Annahme hinter dem Spruch - ‚**je größer das Ding, desto doller der Mann**‘ - verrät uraltes Macho-Denken. (Der Tagesspiegel, 09.12.1998)

Нам не удалось найти полные эквиваленты описываемой пословицы в других языках встречаются лишь похожие варианты (см. ниже). В контексте критического или шутливого комментирования действий или поведения опытного человека и подчеркивания того факта, что кто-то считает определенное действие или поведение неподходящим, может быть упомянута пословица **Alter schützt vor Torheit nicht** (досл. Возраст не защищает от бездумных или необоснованных действий). У данной пословицы есть аналоги на многих языках [Gluski 1971, с. 61; Röhrich 2001, 5, с. 1675; Bachmannová 2007, с. 135]. К сожалению, шутливая коннотация о поведении пожилых людей (в основном мужчин) в этих вариантах часто теряется.

Ср. параллели немецкой пословицы в других языках: рус. *Седина в голову, бес в ребро*; пол. *Starość nie chroni przed głupotą*; чеш. *Čím starší, tím hloupější*; укр. *Волосся сивіє, а голова шаліє; сивина в бороду, а біс у голову*; бел. *Сівізна ў бароду, а чорт у ляшкі*; словац. *Ani vek nechráni pred pochabosťou*; англ. *The older they get, the more they want to live it up; There's no fox like an old fox; There's no fool like an old fool; No fool to the old fool; The head grey, and no brains yet* и мн др.

И, наконец, ещё пословица. Кажется, даже классики марксизма-ленинизма уже писали о нашем шефе, когда Маркс сформулировал постулат **Die Philosophen haben die Welt nur verschieden interpretiert; es kommt aber darauf an, sie zu verändern** (досл. Философы только интерпретировали мир по-разному; но важнее – его менять (публицист.): Философия должна иметь практическую значимость, которая ведет к изменениям в обществе. Призыв перейти от теоретических соображений к реальным действиям).

Это одиннадцатый и последний из тезисов, написанных Карлом Марксом в 1845 году о Л.А. Фейербахе, по сути это первая документация разработанного позже К. Марксом нового мировосприя-

тия. Этот «тезис» выражает основную цель принципа организации общества в духе марксистского мировоззрения. В версии, опубликованной Фридрихом Энгельсом в 1888 году, изменен исходный текст К. Маркса „es kömmt drauf an“ на привычную в современном языке форму „es kommt drauf an“. С 1956 года на гробнице К. Маркса на лондонском кладбище Хайгейт в Лондоне написано на английском: **The philosophers have only interpreted the world in various ways. The point, however, is to change it** (досл. Философы только толковали мир по-разному. Важнее, однако, изменить его).

К. Маркс считает, что философия не должна довольствоваться только теоретическим исследованием мира, а в первую очередь иметь практическое значение. К. Маркс хотел инициировать конкретные социальные изменения, т.к. находил социальные условия своего времени крайне несправедливыми. Они были вызваны началом периода индустриализации, где индивидуум имел значение только как рабочая сила.

Крылатое выражение К. Маркса можно найти на главном портале Университета Гумбольдта в Берлине. Актуальность этих слов становится понятной, если вспомнить слово 2004 года: *Humankapital* (человеческий капитал).

Выражение К. Маркса встречается почти во всех современных языках, но в соответствии с мировоззрением оно интерпретируется по-разному, ср. рус. *Философы лишь различным образом объясняли мир, но дело заключается в том, чтобы изменить (переделать) его*; пол. *Filozofowie interpretowali świat na różne sposoby, teraz trzeba ten świat zmienić*; чеш. *Filozofové svět jen různě vykládali, jde však o to jej změnit*; укр. Філософи лише інтерпре-

тували світ по-різному; справа в тому, щоб змінити це; болг. *Философите са описали света по различни начини, но сега целта е да бъде променен*; серб. *Философи су само различито тумачили свет, али ради се о томе да се он промени*; англ. *Philosophers have only interpreted the world in various ways, but now it is a matter of changing it*; и даже африкаанс *Die filosowe het maar net die wêreld op verskillende wyses geïnterpreteer; nou is die kwessie om dit te begin verander*.

Своими многочисленными трудами, книгами Валерий Михайлович не только описывает мир, пускай себе и на фразеологических примерах, он стремится изменить его в сторону утверждения добра и справедливости. Благодаря ему фразеология стала не просто глубокой, но и увлекательной наукой. Каждое новое поколение раз за разом вслед за Вами, дорогой Валерий Михайлович, будет размышлять, кто и зачем съел собаку, искать баклуши, заглядывая во все *долгие ящики*, проникаться народной мудростью и вдохновляться на новые словари. Трудно найти в Европе и даже в мире фразеологическую школу, где бы с уважением и благодарностью не учились по его трудам.

С именем Мокиенко неизменно связаны такие понятия, как Наука, Словарь, ежедневный и напряженный Труд, но также и радость Творчества и общения.

Спасибо, Валерий Михайлович, и за Вашу щедрость, с какой Вы неизменно дарите коллегам и ученикам идеи и книги.

Для меня лично Валерий Михайлович стал и реальным воплощением идеала Друга, деятельного, верного, настоящего.

С юбилеем Тебя ещё раз, дорогой друг!

Примечания

¹ Rolling Stone. A rolling stone gathers no moss. In: Brewer's Dictionary of Phrase and Fable. <http://www.bibliomania.com/2/3/255/1183/23922/2/frameset.html>. 10.6.2020.

² https://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=Ein%20rollender%20Stein%20setzt%20kein%20Moos%20an&bool=relevanz&suchspalte%5B%5D=rart_ou. 15.6.2020.

³ **Mall** (ugs., bes. nordd.) nicht ganz bei Verstand; wunderlich. Bereits so bei Brunk, August: Volkshumor und Volksweisheit. In: Unser Pommernland 3 (1915), S. 263–271. Vgl. auch Herrmann-Winter 2003, 188, dort: **mall** – 'verrückt, verdreht, töricht'.

⁴ **Dwatsch** (/ˈdvatʃ/, Adjektiv, Plattdeutsch) Komparativ/Superlativ: dwatscher, dwatschst. Niederdeutsch: 'verschoben, nicht richtig, albern'. <https://plattmakers.de/de/2710/dwatsch>. 20.4.2020. Vgl. russisch: **шалной** (toll, wild, unsinnig; шальная голова – ein toller Hecht); **чумной**; **полоумный** (klapsig, der Sinne beraubt, aberwitzig).

⁵ <http://searchforluck.wordpress.com/2012/02/13/ideenparty-timebandits-und-drei-wunsche/> 13.02.2012.

ЛИТЕРАТУРА

1. Профессор Валерий Михайлович Мокиенко. Библиографический указатель научных трудов. Редакторы: Е.И. Зыкова, Х. Вальтер, Л.И. Степанова. Санкт-Петербург: изд-во ЛЕМА, 2020. 164 с.
2. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г., Николаева Е. К. Большой словарь русских пословиц. Около 70 000 пословиц. Москва: Олма Пресс. 1024 с.
3. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Словарь русских народных сравнений. Москва: ЗАО ОЛМА Медиа Групп. 2008. 800 с.
4. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Большой словарь русских поговорок. Москва: ЗАО ОЛМА Медиа Групп. 2008а. 784 с.
5. Вальтер Х., Мокиенко В.М. Антипословицы русского народа. Москва: Олма Пресс. 2010. 578 с.
6. Mokienko V.M. Wo der Hund begraben liegt. Studien zur slawischen Parömiologie und Phraseologie von Valerij Michajlovič Mokienko. Hrsg. v. Wolfgang Mieder und Harry Walter. Burlington: The university of Vermont; Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 2018. 308 s.

7. Bachmannová (2007) – Bachmannová, J., Suksov, V. Jak se to řekne jinde. Česká přísloví a jejich jinojazyčné protějšky. Banská Bystrica: Vydal Euromedia Group. 2007. 383 s.
8. Beyer (1985) – Beyer H., Beyer A. Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten aus deutschen Sammlungen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Leipzig: Bibliografisches Institut. 2. Auflage. 1985. 712 s.
9. DZR (2007) – DUDEN. Das große Buch der Zitate und Redewendungen. Hrsg. v. d. Dudenredaktion. 2., überarb. und aktualisierte Aufl. Hrsg. v.d. Dudenredaktion. Mannheim: Dudenverlag. 895 s.
10. Frey (1988) – Frey C., Herzog A., Michel A., Schütze R. Deutsche Sprichwörter für Ausländer. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie Leipzig. 9. unveränd. Aufl. 1988. 123 s.
11. Gluski (1971) – Gluski J. Proverbs. A Comparative Book of English, French, German, Italian, Spanish and Russian Proverbs with a Latin Appendix. Amsterdam. London. New York: Elsevier Publishing Company. 1971. 486 p.
12. Herrmann-Winter R. (2003) – Plattdeutsch–Hochdeutsches Wörterbuch. Rostock: Hinstorff, 2003. 400 s.
13. In medias res (2003) – Lexikon lateinischer Zitate und Wendungen. Herausgegeben von Ernst Bury. 3., überarbeitete und erweiterte Ausgabe. Berlin: Directmedia. 2003. Digitale Bibliothek Band 27.
14. Körte (1861) – Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Deutschen. Nebst den sprichwörtlichen Redensarten der deutschen Zechbrüder und Aller Praktik Großmutter, d.i. der Sprichwörter ewigem Wetterkalender. Gesammelt und mit vielen schönen Versen, Sprüchen und Historien in einem Buch verfasst von Wilhelm Körte. 2. verb. und verm. Auflage. Leipzig: F.A. Brockhaus. 1861. 579 s.
15. Paczolay (2002) – Paczolay G. European Proverbs. In 55 Languages with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese. USA: DeProverbio.com. 2002. 526 s.
16. Röhrich, L. (2001) Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. 5 Bd. Herder/Spektrum. Bd. 4800. Freiburg, Basel, Wien: Verlag Herder, 2001. 1910 s.
17. Walter u.a. (2009) – Walter, H., Mokienko, V.M. Ruiz-Zorrilla Cruzate, M., Zainouldinov, A. Russisch-Deutsch-Spanisches Wörterbuch aktueller Sprichwörter. Mit europäischen Parallelen und mit Zeichnungen von Regina Walter. Greifswald: Universität Greifswald. 2009. 193 s.
18. Wander 1–5 (1867/1888) – Deutsches Sprichwörter-Lexikon : ein Hausschatz für das deutsche Volk. Hrsg. von Karl Friedrich Wilhelm Wander. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1867–1888. Bd. 1–5. Ndr. Darmstadt, 1964; Ndr. Kettwig, 1987.
19. Zwilling (2001) – Zwilling M.J. Sprichwörter. Sprichwörtliche Redensarten. Russisch-Deutsches Wörterbuch. Über 700 Einheiten. 2. unv. Aufl. Moskau: Verlag «Russkij jazyk», 2001. 216 s.

REFERENCES

1. Mokienko (2020) – Mokienko V. M. Professor Valeriy Mihaylovich Mokienko [Professor Valery Mikhailovich Mokienko]. Bibliograficheskiy ukazatel nauchnykh trudov. Redaktory: E.I. Zyikova, H. Valter, L.I. Stepanova. Sankt-Peterburg: izd-vo LEMA. 2020. 164 s. [in Russian].
2. Mokienko, Nikitina, Nikolaeva (2010) – Mokienko V.M., Nikitina T.G., Nikolaeva E.K. Bolshoy slovar russkikh poslovits [The Big Dictionary of Russian Proverbs]. Okolo 70 000 poslovits. Moskva: Olma Press. 1024 s. [in Russian].
3. Mokienko, Nikitina (2008) – Mokienko V.M., Nikitina T.G. Bolshoy slovar russkikh narodnykh sravneniy [A Large Dictionary of Russian Folk Comparisons]. Moskva: ZAO OLMA Media Grupp. 800 s. [in Russian].
4. Mokienko, Nikitina (2008a) – Mokienko V.M., Nikitina T.G. Bolshoy slovar russkikh pogovorok [A Large Dictionary of Russian Sayings]. Moskva: ZAO OLMA Media Grupp. 784 s. [in Russian].
5. Valter, Mokienko (2010) – Valter H., Mokienko V.M. Antiposlovitsyi russkogo naroda [Anti-words of the Russian people]. Moskva: Olma Press. 578 s. [in Russian].
6. Mokienko V.M. (2018) Wo der Hund begraben liegt. Studien zur slawischen Parömiologie und Phraseologie von Valerij Michajlovič Mokienko. Hrsg. v. Wolfgang Mieder und Harry Walter. Burlington: The university of Vermont; Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 2018. 308 s. [in German].
7. Bachmannová (2007) – Bachmannová, J., Suksov, V. Jak se to řekne jinde. Česká přísloví a jejich jinojazyčné protějšky. Banská Bystrica: Vydal Euromedia Group. 2007. 383 s. [in Czech].
8. Beyer (1985) – Beyer H., Beyer A. Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten aus deutschen Sammlungen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Leipzig: Bibliografisches Institut. 2. Auflage. 1985. 712 s. [in German].
9. DZR DUDEN (2007) – Das große Buch der Zitate und Redewendungen. Hrsg. v. d. Dudenredaktion. 2., überarb. und aktualisierte Aufl. Hrsg. v.d. Dudenredaktion. Mannheim: Dudenverlag. 895 s. [in German].
10. Frey (1988) Frey C., Herzog A., Michel A., Schütze R. Deutsche Sprichwörter für Ausländer. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie Leipzig. 9. unveränd. Aufl. 1988. 123 s. [in German].
11. Gluski (1971) – Gluski J. Proverbs. A Comparative Book of English, French, German, Italian, Spanish and Russian Proverbs with a Latin Appendix. Amsterdam. London. New York: Elsevier Publishing Company. 1971. 486 p. [in English].
12. Herrmann-Winter R. (2003) – Plattdeutsch–Hochdeutsches Wörterbuch. Rostock: Hinstorff, 2003. 400 s. [in German].
13. In medias res (2003) – Lexikon lateinischer Zitate und Wendungen. Herausgegeben von Ernst Bury. 3., überarbeitete und erweiterte Ausgabe. Berlin: Directmedia. 2003. Digitale Bibliothek Band 27 [in German].
14. Körte (1861) – Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Deutschen. Nebst den sprichwörtlichen

Redensarten der deutschen Zechbrüder und Aller Praktik Großmutter, d.i. der Sprichwörter ewigem Wetterkalender. Gesammelt und mit vielen schönen Versen, Sprüchen und Historien in einem Buch verfasst von Wilhelm Körte. 2. verb. und verm. Auflage. Leipzig: F.A. Brockhaus. 1861. 579 s. [in German].

15. Paczolay (2002) – Paczolay. G. European Proverbs. In 55 Languages with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese. USA: DeProverbio.com. 2002. 526 s. [in English].

16. Röhrich L. (2001) – Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. 5 Bd. Herder/Spektrum. Bd. 4800. Freiburg, Basel, Wien: Verlag Herder, 2001. 1910 s. [in German].

17. Walter u.a. (2009) – Walter H., Mokienko V.M. Ruiz-Zorrilla Cruzate M., Zainouldinov A. Russisch-Deutsch-Spanisches Wörterbuch aktueller Sprichwörter. Mit europäischen Parallelen und mit Zeichnungen von Regina Walter. Greifswald: Universität Greifswald. 2009. 193 s. [in German].

18. Wander 1–5 (1867/1888) – Deutsches Sprichwörter-Lexikon: ein Hausschatz für das deutsche Volk. Hrsg. von Karl Friedrich Wilhelm Wander. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1867–1888. Bd. 1–5. Ndr. Darmstadt, 1964; Ndr. Kettwig, 1987 [in German].

19. Zwillig (2001) – Zwillig M.J. Sprichwörter. Sprichwörtliche Redensarten. Russisch-Deutsches Wörterbuch. Über 700 Einheiten. 2. unv. Aufl. Moskau: Verlag «Russkij jazyk», 2001. 216 s. [in German].

WITHOUT WORK YOU CAN'T PULL OUT – AND A GOLD MEDAL FROM THE ACADEMY

Abstract. The article is a congratulation to professor V.M. Mokienko. It is devoted to the problem of equivalence / non-equivalent proverbs. This problem is still very acute for modern paremiological and phraseological science, and especially for phraseographic practice. Four essays discuss both semantically and the degree of their equivalence/non-equivalency in Russian, German and other Slavic languages in comparison. The first (German letters: Without diligence there will be no reward) practically has an exact equivalent in Russian language (*без труда не вытащишь и рыбку из пруда*), the plot of the second (На катящемся камне мох не растёт) has full equivalents in slavonic languages. The third essay (The older people get, the more they want to live, exercise themselves, enjoy each moment) reflects the general plot, which in this form in Russian is not present, the fourth is a winged word (philosophers only interpreted the world differently; but more importantly – to change it) is devoted to the work of Valeriy Mikhaylovich, who is completely equivalent in German and Russian languages.

Keywords: V.M. Mokienko, proverbs, historical roots of universality, human experience.

БЕЗ ПРАЦІ НЕ ВИТЯГНЕШ – І ЗОЛОТУ МЕДАЛЬ ІЗ АКАДЕМІЇ

Анотація. Стаття – привітання на адресу професора Валерія Михайловича Мокієнка. Вона присвячена проблемі еквівалентності / безеквівалентності лексики і фразеології. Ця проблема стоїть, як і раніше, дуже гостро для сучасної пареміологічної і фразеологічної науки, особливо для фразеографічної практики. Вихідним для проведення аналізу є історичний аспект німецької мови. Чотири нариси відтворюють у порівнянні особливості як семантично, так і за ступенем їх еквівалентності / безеквівалентності в російській мові та інших слов'янських мовах. Перший (нім. букв. досл.: Без старанності не буде нагороди) практично має точний еквівалент у російській мові (*без труда не вытащишь и рыбку из пруда*), сюжет другого (нім. букв. На катящемся камне мох не растёт) продовжує лінію еквівалентної німецької фразеології. Третій нарис (нім. букв. розм. жарт., часто іронічн.: Чим старшими стають люди, тим більше вони хочуть жити, виявляти себе, насолоджуватися кожним моментом) відображає загальний сюжет, якого в такій формі в російській немає, останній (філософи тільки інтерпретували світ по-різному, але важливіше – його змінювати) присвячується творчості Валерія Михайловича, повністю еквівалентному в німецькій та російській мовах.

Ключові слова: В.М. Мокієнко, прислів'я, історичні корені, універсальність, людський досвід.

© Вальтер Х., 2020 р.

Харрі Вальтер – Голова Комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славистів, доктор філологічних наук, професор Інституту славистики Грайфсвальдського університету імені Ернста-Моріца Арндта, Грайфсвальд, Німеччина; <https://orcid.org/0000-0003-3181-8086>

Harry Walter – Chairman of Commission on Slavic Phraseology at the International Committee of Slavists, Doctor of Philology, Professor of the Institute of Slavic Studies, Ernst-Moritz Arndt University of Greifswald, Greifswald, Germany; <https://orcid.org/0000-0003-3181-8086>

ФРАЗЕОЛОГІЯ РОМАНУ-БАЛАДИ М. НЕСТЕРЧУКА «БЛАКИТНА САРНА»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43).

УДК 811.161.2'28'373.7(477.81/.82):821.161.2'06.08(477.82)

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).21–25

Аркушин Г. Фразеологія роману-балади М. Нестерчука «Блакитна сарна»; кількість бібліографічних джерел – 11; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано вживання стійких сполучень слів із семантично цілісним значенням у романі-баладі «Блакитна сарна» М. Нестерчука, уродженця с. Сильно Ківерцівського району Волинської області. Мета статті – аналіз стійких висловів із семантично цілісним значенням і порівняння їх із літературними та говірковими відповідниками. Простежено вміле використання таких фразеологізмів. Автор відзначає, що роман має динамічний сюжет, тут наявний опис трагізму в житті головних персонажів, а також особливе авторське мовлення, якому властиві баладні мотиви, бо це роман-балада. Дійові особи розмовляють силеньською середньополіською говіркою, вживають знайомі з дитинства діалектизми, а своє бачення світу підкріплюють висловами, що передаються з покоління в покоління, здійснюючи постійний життєвий спіралеобіг.

Особливою емоційністю твору надають використані прислів'я та приказки, а найбільше стійкі словосполучення із семантично цілісним значенням, які кількісно значно переважають над пареміями.

З'ясовано, що вживання таких стійких сполучень слів зближує авторське мовлення роману «Блакитна сарна» з народним. Письменник уміло використав місцеві фразеологізми без надмірних говіркових особливостей та без зайвого витлумачення їхньої семантики. При порівнянні з говіркою виявлено багато фразеологізмів, спільних звучанням і семантикою з літературними, поруч із якими наявні й ті, що мають вузькорегіональні особливості, насамперед словотвірні та лексичні. Частина фразеологізмів уживана лише в діалектах, часто обмежена територією Західної України (ще при Польщі 'давню') або декількома говірками (впасти з печі 'народити дитину') чи навіть одним населеним пунктом (піти під Високу 'померти').

Установлено, що автор роману не сліпо копіює говірку, а проводить виважений відбір найбільш поширених місцевих висловів.

Цей цікавий роман містить вдалі матеріали для різних мовознавчих студій із лексики, семантики, словотвору, а також антропонімії, топонімії тощо.

Ключові слова: стійкі сполучення слів, фразеологізми, західнополіський і середньополіський говори, фразеологізми з фонетичними, словотвірними та лексичними особливостями.

Постановка проблеми. Над романом-баладою «Блакитна сарна» [Нестерчук 2019] уродженець Волинської області Мирон Матвійович Нестерчук працював понад тридцять років. У творі описані події в польському нестихому селі Затишші упродовж 1939–1944 років, коли польську адміністрацію замінила совіцька, а опісля німецька, і знову совіцька, коли ходили селами „лісові хлопці”, не повідомляючи, з якої вони партизанки, коли кожне сказане слово могло стати останнім, тобто цей період – одна з найтрагічніших сторінок виживання поліщуків у таких непростих умовах.

Але письменницька оповідь не тільки характеризує той історичний час, а й описує побут жителів села, їхні прагнення, тут знайдемо і фіксації фольклору й етнографічні записи, а також передані особливості мовлення селян, адже автор народився і жив певний час у селі Сильно сучасного Ківерцівського району Волинської області, жителі якого і стали прототипом описаних затишців. Місцева говірка знаходиться на межі між західно- і середньополіськими діалектами з перевагою середньополіських фонетичних рис. Але найголовніше: цей роман біографічний, адже головний герой Матвій – це батько майбутнього письменника, Марина – маги, Віталюк – старший брат, а Мирцю – сам Мирон Матвійович.

Аналіз досліджень. Художні твори волинських письменників уже були об'єктом досліджень

не тільки мовознавців, зокрема діалектологів, а й ономастів, етнографів, фольклористів і т.д. (І. Левчук, А. Яворський, Ж. Масюк, О. Нестерчук, І. Дружок та ін.). На жаль, фразеологія сучасної волинської прози досліджена ще недостатньо – можемо назвати лише статтю «Загоренські фразеологізми (за романами волинського письменника В. Лиса)» [Аркушин 2019]. А лінгвістичні дослідження щойно виданого роману-балади тільки починаються.

Мета статті – аналіз стійких сполучень слів із семантично цілісним значенням, ужитих у романі-баладі «Блакитна сарна» М. Нестерчука, і порівняння їх із літературними та говірковими відповідниками. Оскільки знаємо, що під Затишшям зображено Сильно та його мешканців, то, характеризуючи мовлення героїв твору, порівнюватимемо з особливостями говірки силенців, зафіксовані у виданні «Силеньська гуторка: Топоніміка, люди, мова» [Аркушин 1994] (до речі, с. Сильно рідне і авторові цієї статті). Основним **методом** наукового дослідження є **описовий**.

Виклад основного матеріалу. Роман відзначається динамічним сюжетом, описом трагізму в житті головних персонажів, особливою авторською мовою, якій властиві баладні мотиви, бо це ж роман-балада. Дійові особи розмовляють силеньською середньополіською говіркою, вживають знайомі з дитинства діалектизми, а своє бачення світу підкріплюють висловами, що передаються з покоління в покоління,

здійснюючи постійний життєвий спіралєобіг.

Особливої емоційності твору надають використані прислів'я та приказки, а найбільше стійкі словосполучення із семантично цілісним значенням, які кількісно значно переважають над пареміями. Як зазначає І. Глуховцева, «фразеологія будь-якого художнього твору – це культурний феномен, у якому відображено світобачення та сприйняття навколишньої дійсності мовною спільнотою цього етносу за певного історичного періоду» [Глуховцева 2019, с. 89].

Ужиті в романі фразеологізми можна поділити на декілька груп.

1. Фразеологізми, що відомі в літературній мові (порівняння за «Фразеологічним словником української мови» [ФСУМ 1993]):

◇ стійкі сполучення, які не мають відмінностей від літературних відповідників: нема спасу – літ. *нема́ спасу* [ФСУМ 1993, II, с. 846]; *ні слуху ні духу* – літ. *[а́ні] ні слуху, [а́ні] ні духу* [ФСУМ 1993, II, с. 830]; *як мішком поприбивані* – літ. *як мішко́м прибі́тий* [ФСУМ 1993, I, с. 498]; *тюрма плаче за мною* – літ. *тюрма́ пла́че* [ФСУМ 1993, II, с. 645]; *вигнала б к лихій матері* – літ. *к лихій ма́тері* [ФСУМ 1993, I, с. 428]; *ще за царя Гороха*, пор. *силенське за царя́ Хме́ля, як було́ люде́й жме́ня* [Аркушин 1994, с. 166] – літ. *за царя́ Горо́ха* [ФСУМ 1993, I, с. 191]; *то все до пори, до часу* – літ. *до пори́ (до ча́су)* [ФСУМ 1993, II, с. 676]; *та хай йому всячина!* – літ. *хай йому́ всячина* [ФСУМ 1993, I, с. 157]; *міняють шило на мило* – літ. *міня́ти / помі́няти (промі́няти, вімі́няти і т.ін.) ші́ло на шва́йку (на мило, на мото́вило)* 'замість чого-небудь одержувати щось гірше' [ФСУМ 1993, I, 491]; *рейку тримає догори ногами*, пор. *силенське догори́ нога́ми* || *догори́ ра́ком* [Аркушин 1994, с. 165] – літ. *догори́ нога́ми (дном, дри́гом, сподо́м, ра́ком)* [ФСУМ 1993, I, с. 257]; *гроші, відкладені про чорний день* – літ. *про (на) чо́рний де́нь* 'на випадок крайньої скрути, про запас' [ФСУМ 1993, I, с. 226]; *дати перцю* – літ. *да́ти (завда́ти) пе́рцю* [ФСУМ 1993, I, с. 213]; пор. інші широко відомі вирази: *води в рот понабирали; викинути коника; зарити носом; хоч до рани прикладай; свиней не пасли разом; п'яте колесо до воза* та ін.;

◇ стійкі словосполучення, спільні з літературними (за одинадцятитомним «Словником української мови» [СУМ 1970–1980]): *не він перший, не він останній*, пор. *силенське ни йа́ пе́рши ни йа́ остáн'і* 'це не при мені почалося і не при мені закінчиться' – літ. *не ти (я, ви і т. д.) пе́рший (пе́рша), не ти (я, ви і т.д.) й остáнній (остáння)* 'те, що випало на долю когось-небудь, не є чимось особливим, це саме переживали вже й будуть переживати інші' [СУМ, VI, с. 337];

◇ фразеологізми, спільні з літературними, але мають деякі акцентологічні, фонетичні чи морфологічні відмінності: *мов коро́ва язико́м злизала* – літ. *як коро́ва язико́м злизáла* [ФСУМ 1993, II, с. 978]; *холера їх знає* – пор. літ. *що за хо́ле́ра?* [ФСУМ 1993, II, с. 933]; *показує на мигах щось* – літ. *на ми́гах* [ФСУМ 1993, I, с. 485] (у говірці іменник *ми́ги* і дієслово *ми́гати* зі звуком [г]); *ревом ревла*

– літ. *ре́вма реві́ти (ревті́)* [СУМ, VIII, с. 472]; *розпитає про те да про се* – у говірці займенник *се* не вживаний (по-силенськи *ц'е* || *ц'е́йє*), пор. *ще ні з сього ні з того*;

◇ з лексичними та семантичними діалектизмами: *як ті старці ходять* (старець 'жебрак', тобто як ходить жєбрак з поводирем);

◇ зі зміненим порядком компонентів: *ні з сього ні з того* – літ. *ні з то́го ні з сьо́го (цьо́го)* [СУМ, II, с. 888]; *їсть поїдом* – літ. *по́їдом їсти* [ФСУМ 1993, II, с. 663]; *хвостиком за ним бігають*, пор. *силенське б'їгати хво́стиком* 'постійно ходити за кимось слідом' [Аркушин 1994, с. 162] || *слідом за дідом* [Аркушин 1994, с. 172] – літ. *бігати хво́стиком* [ФСУМ 1993, I, с. 28];

◇ з відмінностями у компонентному складі: *хай йому чорт!*; пор. *силенське хай йо́го би́ри!* 'чорт із ним!' [Аркушин 1994, с. 173] – літ. *хай чо́рт бере!* [ФСУМ 1993, II, с. 954]; *як за водою пішли* 'пропали' – літ. *піти у во́ду* [ФСУМ 1993, II, с. 644]; *захотілось якомусь меду* – літ. *як у ме́ду* 'в достатках, у розкошах' [ФСУМ 1993, I, с. 482]; *та біс з ним* – літ. *та ну йо́го к бісу* [ФСУМ 1993, I, с. 34]; *да пішов ти к єдрені фені!* – літ. *пропаді́ ти про́падом* [ФСУМ 1993, II, с. 644]; *змішати з г...* – літ. *змішати з землею (з боло́том)* [ФСУМ 1993, II, с. 339]; *накинути / зняти (знімати) вроки* – літ. *виліва́ти (ві́лити, ві́лляти) переполо́х (вро́ки)* 'знахарськими способами лікувати знервовану переляком людину' СУМ I, с. 421] (тут зауважимо, що в місцевих говірках *вроки* не тільки *переполох*, а й 'наслання поглядом хвороби когось-небудь' [Аркушин 2016, с. 74]);

◇ з відмінностями у семантиці: «*Вбий мене, Степанінко, не знайду Йосипової могили*» – пор. літ. *хоч ти вбий* 'ні за якої умови, жодним чином, ніяк' [ФСУМ 1993, II, с. 881]; *мені вже гаплік* 'померти' – пор. літ. *бра́ти язика́ на гаплі́к* 'замовкати' [ФСУМ 1993, II, с. 54].

Гіпотетично можна стверджувати, що наведені вище стійкі словосполучення, спільні з літературною мовою, відомі також на всій україномовній території, хоч і не всіма мовцями вживані. Зауважимо, що фонетичні та морфологічні відмінності фразеологізмів відбиті автором лише вибірково, щоб не віддаляти говірку від літературної мови і щоб були зрозумілими для читачів з різних регіонів (пор. велику кількість прикладів із говірок цього перехідного типу у таких статтях: «Відображення фонетичних і морфологічних особливостей говірки в місцевих пареміях (на матеріалі поліської говірки с. Липне)» Ю. Громика [Громик 2019] та «Діалектні особливості іменної словозміни західнополіських і суміжних говірок» Р. Зінчук [Зінчук 2019]).

2. Широкоznані фразеологізми, не зафіксовані словниками літературної мови:

◇ зі зрозумілою семантикою: *як сльоза* 'дуже чиста скляна посудина' (див.: [Аркушин 2003, с. 123]); *мавпа мавпою; то було давно й неправда; молоде цвіте й пахне; закропити душу; бути тепленьким* 'бути п'яним' та ін.;

◇ з відмінностями у семантиці: *все буде, як книжка пише*, пор. *силенське як книшка пише*

‘добре, як потрібно’ [Аркушин 2003, с. 97] – літ. *говоріти (розповідати, розказувати, читати і т.ін.) мов (як і т.ін.) із книжки* ‘говорити, розповідати до ладу, плинно, не зупиняючись’ [СУМ IV, с.197]; *по-польськи закидає* ‘говорити, уживаючи полонізми’ – літ. *закидати словом* ‘починати розмову з ким-небудь; спонукати до розмови’ [ФСУМ 1993, I, с. 307]; *правда твоя ні фіга не варта* ‘нічого не варта’ – літ. *показати дулю (фігу) [з маком]* ‘відмовити кому-небудь у чомусь, нічого не зробити’ [ФСУМ 1993, II, с. 663];

◇ зі словотвірними особливостями, що призводять до семантичних змін виразу: *є люди і є людиська; мати твою перемати; щось пугне співає (пугне – субстативований прикметник, пор. літ. пугний ‘який має певні позитивні якості’ [СУМ VIII, с. 403]); чудака впроти* ‘зробити щось дивне, переважно смішне’, пор. літ. *чудак* ‘дивак’ [СУМ XI, с. 373]; *ходив по малому й великому* ‘випорожнюватися’;

◇ компонентна варіативність прокльонів: *та хай йому всячина!; к лихий матері; да пішов ти || да пішли ви к ... || да пішов ти к едрені фені!; сто псів на твою горлянку, сто лишаїв на твою голову!*; зауважимо, що саме така варіативність найбільш характерна прокльонам, що залежить насамперед від мовотворчості окремого індивіда;

◇ характерне часте використання словосполучення *як той каже*; пор. силенське *йак той казав || 0* ‘вставлені сполучення слів, які конкретно ні на кого не вказують’ [Аркушин 2003, с.127];

◇ використання деяких етичних формул: *вбачай за грубе слово; не при обіді кажучи; «Цього, думайсь, мене Капсюком кличуть? Бо в мене ніцьо ни пропадає. Навіть, за перепросенням, купа...»*; як запрошення до скромного і не дуже частування – *що Бог послав*; пор. силенський вислів як прохання не розголошувати автора неперевіреної чутки: *говорімо да мовчимо – хай з нас не виходить*;

◇ використання ефемізмів як заміників нецензурних чи, на думку мовців, «непристойних» слів: *кудись приспічило || приспічило по-великому; мені ваша гуторка десь; я їх десь маю* – пор. силенське *мати десь когось* ‘не цінувати кого-небудь’ [Аркушин 2003, с. 104]; *звіздець нам скоро*; пор. *огонь їх розбере замість чорт їх розбере (знає)*;

◇ замітники поданих раніше повідомлень: *тут Бомба тик-мик; так і так, завтра нас відпускають*.

3. Фразеологізми, вживані на обмеженій території:

◇ у всій Західній Україні: *ще при Польщі* ‘період 1920–1939 рр., коли Західна Україна входила у склад Польщі’; пор. силенське *за Польщі* ‘давно’ [Аркушин 1994, с. 165] (зауважимо, що в романі відсутні широковідомі сполучення *перші совєсти, друзі совєсти*, бо оповідь в основному доведена до 1944 року, коли ще *другі совєсти* „тільки встановлювалися”); *поставили крокви й зав’язали „квітку”* ‘букетик квітів як символ завершення одного з етапів будівництва’ – пор. силенське *поставити квітку* ‘завершити якусь роботу (переважно будівельну)’ [Аркушин 2003, с. 96]; *жалобна вечеря || жалобний*

хліб ‘поминальна їжа після поховання померлого’;

◇ наявність фіксацій у декількох говірках: «...*віддала [племінницю] на багатіші села заміж*» – пор. силенське *їхати на багатіші села* ‘їхати на вечорниці до молоді в сусідні села’ (зафіксовано у трьох н.пп.) [Аркушин 2003, с.122]; «*Негрішний, з самого ранку не їв і не пив*» – пор. *нічим не грішна* ‘нічого не їла зранку’ (записано у двох н.пп.) [Аркушин 2003, с. 87]; з *бзіком чоловік* ‘нервовий’ (*бзік* ‘нервування’, *бзікати* ‘нервуватися’);

◇ стійкі словосполучення, що вже виходять з ужитку: «*скоро Марина Німцьова з печі впаде*» – пор. силенське *впасти с печі* ‘народити дитину’ [Аркушин 1994, с. 163]. Уживання цього фразеологізму давніше становило, очевидно, один суцільний ареал, але тепер його зафіксовано лише у чотирьох західно-полісько-середньополіських говірках з цією семантикою (див.: [Мацюк 2013, с.161]). У декількох н.пп. цей фразеологізм асоціюється з іншим (новішим) – як з *дуба впасти* ‘стати нерозумним; збожеволіти’ [Аркушин 2003, с. 91], через що й відбулися зміни у семантиці – *впасти з печі* ‘зробити або сказати щось несерйозне’, ‘сказати щось недоречне’, ‘бути не зовсім розумним’ [Аркушин 2003, с.114];

◇ заміна фразеологізмів, що були вживані давніше і зрозумілі лише в одному н.п. (напр., лише у Сильно): «*мені вже треба під Високу збиратися, під ялину*» (пор. ще: «*під Високу пішов*», «*вмер чоловік – під Високу пішов*»); значення ‘померти’ з’явилося тому, що біля самого кладовища росла дуже висока ялина; а коли в ялину влучила блискавка і її звалила, а опісля ще й кладовище перенесли в інше місце, то цей фразеологізм став неактуальним і був замінений іншим – *піти на горб || вінести на горб, бо нові могилки на пагорбі*; пор. інший приклад: «*я при них начальником при конях*» синонімічне силенському *старши, куді пошлют* ‘бути різноробочим’ [Аркушин 1994, с. 172] та *буду завтра начальником* ‘узавтра доведеться відпасати чергу корів’ (у селянських господарствах різко зменшилася кількість поголів’я великої рогатої худоби);

◇ у романі подано й силенські фразеорепліки: «– *Добрий день вам, люди добрі! – привітався Матвій.*

– *Добре й без вас!*»

Або:

«– *Бог у поміч!* – гукнув.

– *Дякую на добрім слові!*»

4. Деякі мовознавці, широко розуміючи фразеологію, зараховують до неї і прислів’я та приказки, крилаті вислови, афоризми, парадокси і т.д. Ось які приклади знаходимо в романі:

◇ паремії: *Марець – змерзне старець; Тихше їдеш – даліше будеш; Хазяї з хати – гості в хату; Що правда, то не гріх; Від баби та від тюрми не втечеш; Моя хата скраю, я нічого не знаю; Ой у Луцьку все не по-людську: кругом вода, а всередині біда; Від Грабова до Ключина самотійна Україна*; ця остання паремія в народному мовленні давніше звучала *Од Силна до Постійна – Україна самотійна* (є й інші варіанти зі зміною назв н.пп.); пор. запозичені *На кожне дихання своє потихання* або *Без*

бумажки ты букашка, а с бумашкой человек як характеристика підневільної долі поліщуків;

◇ стійкі вислови, вживані в роки радянзації Західної України: *во ім'я совєцького строя; стройка века; акула імперіалізму й тормоз комунізму*; пор. принесені новоматюки: *в бога мать!, іди к ... мать*; а ось як корінні мешканці швидко переймали вислови-характеристики тодішнього тяжкого життя: *«Як казав один приїждожий москаль, там [у магазині] є хіба що канцерва «Бичій хвост с хреном»;*

◇ авторські вислови за зразком народних: *Що не село, то й назва нова* (пор.: *Що сільце, то нове слівце*); чи *г... польське, чи совєтське, все рівно г...*;

◇ дражнилки: *Матвійку, заплач, дам копійку, зареви, дам дві!*

Василь-куркусиль

Курці с... відкусив.

Пішов голку купувати,

Курці с... зашивати.

◇ народні сентенції: 1) школяра: *«Як то добре, коли війна! В школу не тра ходити...»*; 2) корінних мешканців як характеристика вдачі жителів сусідніх сіл: *«Затишшянци казали: «Як хочеш, аби тебе обікрали, – йди в Карпіївку. Як хочеш, аби тебе набили, – йди в Градище, як хочеш, аби тебе одурили, – йди в Софіївку. Як хочеш, аби тебе спо-*

їли, – йди в Омеляни. Мовчали хіба за те, що в інших селах казали про них: «Як хочеш, аби тебе посадили, – бери червону имату і йди в Затишшя» (у Сильно було багато членів КПЗУ).

Висновки та перспективи досліджень. Уживання таких стійких сполучень слів зближує авторську мову роману «Блакитна сарна» з народною. Письменник уміло використав місцеві фразеологізми без надмірних говіркових особливостей та без зайвого витлумачення їхньої семантики. При порівнянні з говіркою виявлено багато фразеологізмів, спільних звучанням і семантикою з літературними, поруч із якими наявні й ті, що мають вузько-регіональні особливості, насамперед словотвірні та лексичні. Частина фразеологізмів уживана лише в діалектах, часто обмежена територією Західної України (*ще при Польщі* 'давню') або декількома говірками (*впасті з печі* 'народити дитину') чи навіть одним населеним пунктом (*ніти під Високу* 'померти').

Установлено, що автор роману не сліпо копіює говірку, а проводить виважений відбір найбільш поширених місцевих висловів.

Цей роман містить вдячний матеріал для різних мовознавчих студій із лексики, семантики, словотвору, а також антропонімії, топонімії тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г. Загорєнські фразеологізми (за романами волинського письменника В. Лиса. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. Вип. 48. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 70–73.
2. Аркушин Г. Силенська гуторка: топоніміка, люди, мова. Мельбурн: Спадщина, 1994. 190 с.
3. Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав: народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. Люблін–Луцьк, 2003. 175 с.
4. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. Луцьк, 2016. XXIV + 648 с.
5. Глуховцева І. Фразеологія в українській драматургії першої половини XIX століття. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. Вип. 48. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 88–95.
6. Громик Ю. Відображення фонетичних і морфологічних особливостей говірки в місцевих пареміях (на матеріалі польського говірки с. Липне). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. Вип. 48. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 95–99.
7. Зінчук Р. Діалектні особливості іменної словозміни західнополіських і суміжних говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. Вип. 48. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 129–136.
8. Мацюк З. Що сільце, то слівце. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. 473 с.
9. Нестерчук М. Блакитна сарна. Львів: Каменяр, 2019. 400 с.
10. СУМ – Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
11. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: у двох книгах. Київ: Наукова думка, 1993.

REFERENCES

1. Arkushyn H. (2019) Zahorienski frazeolohizmy (za romanamy volynskoho pysmennyka V. Lysa [Zagorien phraseologisms (based on the novels of Volyn writer V. Lys)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Filolohichni nauky*. Vyp. 48. Kamianets-Podilskyyi. S. 70–73 [in Ukrainian].
2. Arkushyn H. (1994) Sylenska hutorka: toponimika, liudy, mova [Dialect of the village Sylno]. Melburn: Spadshchyna. 190 s. [in Ukrainian].
3. Arkushyn H. (2003) Skazav, yak dva zviyazav: Narodni vyslovy ta zahadky iz Zakhidnoho Polissia i zakhidnoi chastyny Volyni [Told how the two are related]. Liublin–Lutsk. 175 s. [in Ukrainian].
4. Arkushyn H. (2016) Slovyk zakhidnopoliskyykh hovirok. [Dictionary of Western Polissia dialects]. Lutsk, 2016. XXIV + 648 s. [in Ukrainian].
5. Hlukhovtseva I. (2019) Frazeolohiia v ukrainskii dramaturhii pershoi polovyny XIX stolittia. [Phraseology in the Ukrainian drama of the first half of the nineteenth century]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Filolohichni nauky*. Vyp. 48. Kamianets-Podilskyyi. S. 88–95

[in Ukrainian].

6. Hromyk Yu. (2019) Vidobrazhennia fonetychnykh i morfolohichnykh osoblyvostei hovirky v mistsevykh paremiakh (na materialy poliskoi hovirky s. Lypne). [Reflection of the Dialect Phonetic and Morphological Features in the Local Paremiakh (case study of the Polissian dialect of the village of Lypne)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Filolohichni nauky*. Vyp. 48. Kamianets-Podilskiyi. S. 95–99 [in Ukrainian].

7. Zinchuk R. (2019) Dialektni osoblyvosti imennoi slovozmyny zakhidnopoliskykh i sumizhnykh hovirok. [Dialect Features of Nominal Inflections in the Lokal Phraseology of Western Polissian and Related Dialects]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Filolohichni nauky*. Vyp. 48. Kamianets-Podilskiyi. S. 129–136 [in Ukrainian].

8. Masiuk Z. (2013) Sheho siltse, to slivtse. [Vocabulary of ethnic comparisons in Western Polessia dialects]. Lutsk: Vezha-Druk. 473 s. [in Ukrainian].

9. Nesterchuk M. (2019) Blakytna sarna [Blue chamois]. Lviv: Kameniar. 400 s. [in Ukrainian].

10. SUM – Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh (1970 – 1980) [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol.]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

11. FSUM – Frazelohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: u dvokh knykhakh (1993) [Phraseology Dictionary of Ukrainian: in two book]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

PHRASEOLOGY OF THE BALLAD NOVEL «BLUE CHAMOIS» BY M. NESTERCHUK

Abstract. The article analyzes the use of stable word combinations with semantically integral meaning in the novel ballad «Blue Chamois» by M. Nesterchuk, a native of the village Sylno, Kivertsi district of Volyn region. The aim of the article is the analysis of set phrases with semantically integral meaning and comparison them with literary and patois equivalents. The skillful use of such phrases is nosed after. The author notes, that the novel has a dynamic plot, the description of tragic situation in the life of principal characters is available here, as well as a special author's speech with characteristic ballad motives, because it is a novel-ballad. The dramatis personae speak a peasant Central Woodlands patois, use dialectisms, which are familiar since childhood, and their own view of the world is corroborated with the expressions transferred from generation to generation, performing a constant living spiral turnover.

The used proverbs as well as sayings and mostly set e xpressions with semantically integral meaning attach emotionality to the composition, which quautitatively significantly predominate over paremiological units.

The inhabitants of this village have become the prototype of literary heroes. Skillful use of local phraseologisms has been traced. Compared with speech, many phraseologisms have been found that are common to sound and semantics with the literary one (*нема спасу, дати перцю, тюрма плаче*). In other stable combinations of words, with the same semantics saved dialect features, especially word-formative and lexical differences (*є люди, а є людиська, щось путне співає, мати твою перемати*). Some phraseologisms are used only in dialects, in particular, in dialects throughout Western Ukraine (*ще при Польщі* 'long ago'), in several dialects (*впасту з печі* 'give birth to a child') or known and understood in only one location (*ніти під Високу* 'to die'). In addition, the writer submits phrases (*Добрий день Вам, люди добрі – Добре і без вас!*). Almost seven dozen such small forms of folklore enliven the writer's narrative, bringing it closer to the vernacular. It is established that the author of the novel does not blindly copy the word, but makes a careful selection of the most common local expressions.

Keywords: persistent word combinations, phraseologisms, West Polissya and Middle Polissia speeches, phraseologisms with phonetic, word-forming and lexical features.

© Аркушин Г., 2020 р.

Григорій Аркушин – доктор філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Луцьк, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-0698-6347>

Hryhoriy Arkushyn – Doctor of Philology, Professor of the History and Culture of Ukrainian Language Department, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-0698-6347>

УКРАЇНСЬКІ ПАРЕМІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО САМОЗАХИСТУ: ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ ТА СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Науковий вісник Ужгородського університету.

Серія: Філологія. Випуск 1 (43).

УДК 811.161.2'367

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).26–32

Баган М. Українські паремії психологічного самозахисту: етнолінгвістичний та структурно-семантичний аспекти; кількість бібліографічних джерел – 21; мова українська.

Анотація. Актуальність статті зумовлена потребою вивчення паремій психологічного самозахисту, що репрезентують типові психологічно-емоційні реакції українців у стресових ситуаціях. Етнолінгвістичне й структурно-семантичне дослідження паремій психологічного самозахисту важливе для окреслення традиційних етнічних форм психологічного самозахисту та поглиблення відомостей про когнітивні та психологічно-емоційні особливості українського світосприйняття.

Мета статті – проаналізувати етнопсихологічні, етнокультурні й структурно-семантичні параметри українських паремій психологічного самозахисту. Досягненню цієї мети підпорядковане виконання таких завдань: 1) окреслити семантичне наповнення українських паремій психологічного самозахисту; 2) з'ясувати психологічно-емоційне підґрунтя формування цих паремій; 3) виявити етнічні стереотипи й вірування наших пращурів в узвичаєних формулах психологічного самозахисту; 4) визначити типові граматичні структури мовних виявів самозахисту.

Дослідження виконано за допомогою описового методу й методу лінгвокультурного аналізу. Принагідно застосовано структурний метод (для аналізу синтаксичної структури паремій) та метод функційного аналізу (для визначення функційного потенціалу паремій).

Паремії психологічного самозахисту витлумачено як узвичаєні на тлі багатомовної комунікативної практики ідіоматичні вислови, за допомогою яких мовці регулюють свій настрій в умовах стресових ситуацій. Наголошено, що паремії психологічного самозахисту не лише репрезентують стереотипні моделі поведінки народу, а й відображають його ціннісні орієнтири та домінуючі психологічно-емоційні настанови. Українські паремії психологічного самозахисту засвідчують широкий спектр емоційно-оцінних реакцій на неприємні подразники: спокійне або емоційне відмежування, покірне змирення із ситуацією, психологічне дистанціювання від неї і навіть агресивне неприйняття негараздів, висміювання їх.

Установлено, що психологічний самозахист українців традиційно ґрунтувався на християнській вірі в заступництво Бога та інших святих, а також на дохристиянських уявленнях про впливи світливих і темних сил, надії на підтримку землі та давніх оберегів. Важливим когнітивно-емоційним механізмом протидії стресу було гумористичне або парадоксальне витлумачення ситуації. Структурна специфіка українських паремій психологічного самозахисту полягає у формуванні їх на основі заперечних та бажальних конструкцій, що сприяють більш експресивному вираженню психологічного стану мовця.

Ключові слова: паремії психологічного самозахисту, захисна вербальна реакція, етнічний стереотип, заперечення, прокльон, парадокс.

Формулювання проблеми. Психологічний самозахист – важливий складник діяльності людини, що забезпечує її комфортне перебування в стресових ситуаціях. Вивчення механізмів психологічного самозахисту сприяє гармонізації людського світосприйняття, налагодженню стосунків людини з довкіллям, формуванню умінь правильно реагувати на труднощі й негаразди, що набуває особливої актуальності в умовах інформаційно насиченого сьогодення.

Окремого аналізу потребують мовні вияви психологічного самозахисту, оскільки свої реакції на стресові подразники люди часто оформлюють словесно. За визначенням фахівців, психологічний самозахист – це неусвідомлювана, рефлекторна дія [Кирпенко, Бохонкова 2017, с. 20]. Тому в стресових ситуаціях у людей автоматично «вириваються» узвичаєні вислови, що в практиці мовлення закріпилися за вираженням певних емоцій і сподівань. Етнолінгвістичне й структурно-семантичне дослідження паремій психологічного самозахисту важливе для окреслення традиційних етнічних форм

психорегулювання та поглиблення відомостей про когнітивні та психологічно-емоційні особливості українського світосприйняття.

Аналіз досліджень. У науковій літературі психологічний самозахист інтерпретують як «специфічні «маневри», до яких удається людина, щоб позбутися «хворобливого емоційного матеріалу, зберегти самооцінку, не втратити почуття раціональної поведінки» [Домнич 1998, с. 35]. Інші дослідники вбачають мету психологічного самозахисту у «внутрішньопсихічній адаптації», подоланні дискомфорту когнітивних або афектних станів, запобіганні їм [Березин 2011]. Особливу увагу психологи зосереджують на вивченні захисних реакцій, що допомагають людям справитися з деструктивними думками й відчуттями. До механізмів психологічного самозахисту уналежують заперечення, придушення бажань, знецінення, уникання, пристосування, компроміс, агресію, іронію та ін. [Брилинг 2000, с. 35–56; Березин 2011; Кирпенко, Бохонкова 2017, с. 23]. О. Л. Музика й Н. О. Никончук на матеріалі усної народної творчості встановили, що укра-

інці для психологічного самозахисту практикують здебільшого заперечення, приглушення, раціоналізацію, витіснення, ідентифікацію, проєкцію, відчуження, заміщення, сновидіння [Музика, Никончук 1998, с.19].

У мовознавстві захисні паремії ще не вивчали. Особливо актуальним вважаємо етнолінгвістичний аспект дослідження, що передбачає вивчення етнотекстів з погляду відображення в них етнічної свідомості, національного характеру, духовної та матеріальної культури народу [Селіванова 2006, с. 148]. У річці етнолінгвістичного підходу паремії психологічного самозахисту тлумачимо не лише як вербальні психологічні реакції, а як культурно значущі репрезентанти світоглядних та ціннісних уявлень народу. Як слушно зазначає О. О. Селіванова, звернення до еталонів і стереотипів світосприймання лінгвокультурної спільноти дає змогу окреслити «систему ціннісної орієнтації певного етносу, ... його пріоритетні комунікативні вектори» [Селіванова 2005, 48]. Отже, вивчення паремій психологічного самозахисту важливе для уточнення відомостей про психологічно-емоційні константи українців та їхні узвичаєні моделі поведінки в непростих життєвих ситуаціях.

Мета статті – проаналізувати етнопсихологічні, етнокультурні й структурно-семантичні параметри українських паремій психологічного самозахисту. Досягненню цієї мети підпорядковане виконання таких завдань: 1) окреслити семантичне наповнення українських паремій психологічного самозахисту; 2) з'ясувати психологічно-емоційне підґрунтя формування цих паремій; 3) виявити етнічні стереотипи й вірування наших пращурів в узвичаєних формулах психологічного самозахисту; 4) визначити типові граматичні структури мовних виявів самозахисту.

Дослідження виконано за допомогою **описового методу й методу лінгвокультурного аналізу**. Принагідно застосовано **структурний метод** (для аналізу синтаксичної структури паремій) та **метод функційного аналізу** (для визначення функційного потенціалу паремій).

Виклад основного матеріалу. Аналіз українських паремій психологічного самозахисту засвідчив, що ця категорія етнотекстів найчастіше побудована на християнських світоглядних засадах. У непростих життєвих ситуаціях українці традиційно просять про заступництво Бога, Духа святого чи Матір Божу, пор.: *Нехай мене Бог боронить!* (Номис, с. 44); *Господи помилуй!* (Номис, с. 44); *Нехай Бог милує!* (Номис, с. 375); *Не дай, Господи!* (Номис, с. 375); *Хорони Боже!* (Арк., с. 10); *Дух святий з нами!* (Номис, с. 375); *Господи, пострічай! Духу святий!* (Номис, с. 530); *Крий, Боже Мати!* (Номис, с. 128); *Сохрань, Мати Боже!* (Номис, с. 128). Характерними ознаками християнських захисних паремій є оклична інтонація та лаконічна структура, що надають висловом особливий змістовий виразності та прагматичної наснаженості. Безпосереднє звертання до захисника, по-перше, сприяє тіснішому духовному контакту мовця з ним,

а по-друге, підсилює впливовість паремії. Натомість представників темних сил у захисних пареміях народ волів не називати, щоб не спровокувати їхню активність, пор.: *Не при хаті згадуючи* (Номис, с. 374); *Не до нас рівняючи* (Номис, с. 374); *Не тут казано* (Номис, с. 374). Паремії, якими наші пращури відмежовувалися від злих сил, переважно мають форму заперечного речення. Вибір заперечної форми висловлення дослідники пов'язують з бажанням мовця щось відкинути, витіснити зі своєї реальності [Баган 2012, с. 46]

Деякі захисні паремії відбивають ще дохристиянські вірування наших пращурів. Зокрема, в українському лінгвокультурному просторі дуже поширені відвратно-оборонні ідіоматичні вислови з лексичним складником **цур**, пор.: *Цур йому, пек!* *А цур тобі на язык!* *Цур на Вас!* Вони широко представлені в українській класичній літературі, пор.: *Через відьом, через відьом, реку вам. – Та цур їм, не споминай їх мені, пане писарю!* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Ой, що ж це мені верзеться в голові? Це ж грішні думки, та ще й на батьковому похороні! Батька тільки що засипали землею, а я вже грішу грішними думками. Цур їм, пек їм, тим думкам* (І. Нечуй-Левицький); *Чув я, що ви нездужали, ... Аж як розказав мені Дараган, то я аж злякався. Слава Господові, що минуло, цур йому, щоб і не згадують* (Т. Шевченко). Формування цих ідіом дослідники пов'язують з вірою давніх слов'ян у Цура (Чура) – обоготвореного предка, що оберігав родину [Жайворонок 2006, с. 632]. В оборонних висловах українці часто вживають і теонім Пек, який, за припущеннями дослідників, у дохристиянській міфології позначав божество війни, кровопролиття та всіякої біди [Жайворонок 2006, с. 436], пор.: *Пек тобі, враже, хто тобі каже!* (Номис, с.197); *– Грицьку! – закричала старуха, хрестячи руками повітря над його головою... – Пек, пек, цур та пек!* (Ю. Опільський).

У мовному вираженні самозахисту від злих сил українці поклалися також на обереги, віру в які передавали від покоління до покоління. Зокрема, у захисних пареміях фіксуємо назви рослин, які народ здавна наділяв магічною силою відганяти зло, пор.: *Нехай ёму осичина!* (Номис, с. 248); *Пек та осина!* (Номис, с. 248); *Нехай ёму хрін!* (Номис, с. 247).

Захисну функцію у давніх слов'ян виконував жест дулі. Дослідники вважають його залишком фалічного культу. Первісно жест символізував запліднення, відображав віру в силу родючості й мав оборонно-магічне застосування [Шевчук 2010; Славянские древности 1995, с. 26]. За свідченням етнографів, поліщуки показували дулю для відгону вихора, вовків, собак; за деякими переказами, вона могла відігнати навіть смерть [Славянские древности 1995, с. 26]. З часом магічна функція дулі трансформувалася, жест набув ширшого емоційно-виражального навантаження. Ним та його мовними відповідниками виражають відмову, образу, зневагу, насмішку, несхвалення, протест тощо. Проте у багатьох контекстах фіксуємо й суто захисне спрямування жесту дулі та ідіоматичних висловів із його

назвою, пор.: *Відкіля це ти, думаю, вискіпалася? Ще й з дійницією на голові! Стоїть і звіриться на мене... Я їй тиць дулю навідліг, отакечки – о! На тобі, кажу, хвостата прояво! Щезла!* (М. Кропивницький); *Я, Раїсо, буду тобі безмежно вдячний! Я радий, що ти довіряєш мені! Але ж кімната ніби не... – Дурниці! Ордер у мене в кишені! Дулю їм під ніс!* – вигукнула (Б. Когут).

Відмежування від соціальної взаємодії, що є ознакою психологічної захисної реакції, засвідчують українські паремії: *Моя хата скраю* (НСЯЗ, с. 67); *Моє діло теляче: наївся і в хлів* (НСЯЗ, с. 67); *Моє діло мірошницьке: запустив та й мовчи* (НСЯЗ, с. 67); *Я тобі не брат, ти мені не сват* (Номис, с. 232); *На всякий чмх не наздоровкаєся* (Номис, с. 232). Паремії, створені на основі допустово-протиставних відношень, передають абсолютну байдужість мовця до можливого розвитку подій, пор.: *Мені аби місяць світив, а зорі як хочуть* (НСЯЗ, с. 67); *Моє діло півняче: проспівав, а там хоч і не розвидняйся* (НСЯЗ, с. 67). Збереглися також паремії, за допомогою яких мовці спростовують будь-який зв'язок між ними й проблемною ситуацією, пор.: *И чуть не чув, и бачить не бачив* (Номис, с. 313); *И знать не знаю, и відать не відаю* (Номис, с. 313); *Не бачили, не чули – бо плели мачули* (Номис, с. 578); *Не наше діло – попове, не нашого попа – чужого* (Номис, с. 427); *Не наш кінь, не наш віз, не нам и їздити* (Номис, с. 429). Такі паремії відображають етнічний стереотип про певну психологічну закритість українців, схильність до «притаєного існування», «звуження сфери життєвих контактів зі світом» [Кульчицький 1992, с. 53], «негативізм у віднесенні до зовнішніх умов» [Ярема 1938, с. 46]. Проте пояснювати вживання цих паремій лише пасивністю та «притаєністю» українців, на нашу думку, занадто категорично. Відмежувальні паремії – це насамперед регулятивний засіб, що допомагає мовцеві уникнути потенційно конфліктної соціальної взаємодії. У непростих соціально-політичних умовах саме тактика невтручання часто допомагала українцям вижити, що й зумовило поширення відмежувальних паремій в українській лінгвокультурі. Отже, уникання – не героїчна, але досить закономірна захисна реакція людської психіки на життєві перипетії.

Пасивну форму психологічного самозахисту репрезентують паремії, що виражають змирення з негативною ситуацією, пор.: *Де наше не пропадало* (НСЯЗ, с. 42); *Що буде, то буде* (Номис, с. 215); *Куди не кинь – клин!* (Номис, с. 116). В українському паремійному фонді чимало песимістично забарвлених прислів'їв, що відображають стереотип неволі, неможливості змінити життя на краще, пор.: *Думай не думай, а вище себе не плигнеш* (НСЯЗ, с. 42); *Дмись не дмись: волом не будеш* (НСЯЗ, с. 42); *Хоч круть, хоч верть, а все козі смерть* (Номис, с. 116); *Хоч роби и розсядься, а як нема талану, то нема* (Номис, с. 116); *Коли не пайдить, то вже ж и не пайдить!* (Номис, с. 117); *Ни було добра малку, ни буде до останку* (Арк., с. 44). З одного боку, такі паремії засвідчують депресивні настрої мовця, з іншого боку – допомагають зберігати рів-

новагу в складних ситуаціях, не марнуючи душевних сил на переживання та розпач. Тому прислів'я, що передають змирення із ситуацією, також кваліфікуємо як пасивні форми психологічного самозахисту. Змирення нерідко ґрунтується на вірі в те, що негаразди послані людині Богом як випробування її сили духу й віри, пор.: *Що Бог дасть!* (Номис, с. 141); *Гірка життя, гірка доля – що ж робити!* *Божа воля* (Номис, с. 141); *За потерпіння дасть Бог спасіння* (Номис, с. 141).

Дещо інший психологічний ракурс сприйняття негараздів відкривають прислів'я *Згор'їла хата – хай горит і хл'їв* (Арк., с. 163); *Взяв чорт батіг, нехай бере и пужално* (Номис, с. 432); *Коли пропав віл, пропадай и батіг* (Номис, с. 432). Вони поєднують і змирення з ситуацією, і певне дистанціювання від неї, удавану байдужість до завданих збитків. Прислів'я цікаві тим, що пропагують децю буддійське ставлення до випробувань долі.

Психологічний самозахист полягає не тільки у відмежуванні від небажаної ситуації чи в змиренні з нею. Психологічно стійкіші люди не втрачають віри в успішний розвиток подій, вдаються до емоційного та вербального опору. Здатність українців до стоїчного сприйняття негараздів засвідчують прислів'я: *Не бий мене в ніс, бо я сам біс!* (Номис, с. 213); *Не страши kota салом* (Номис, с. 212); *Нехай наше лихо скаче* (Номис, с. 548); *Що згурит, то ни зунийе* (Арк., с. 64). *Бог не ведає 'ц', свин'а не зійс 'ц'* (Арк., с. 8); *Як не дасть Бог смерті, то чорти не візьмуть* (Номис, с. 211). Наявність в українському паремійному фонді як песимістично, так й оптимістично забарвлених одиниць засвідчує природну потребу народу в реалізації різних емоційних і психологічних станів. Як слушно зазначає З.Г. Коцюба, «специфічна сила фольклору і паремійного жанру як його складової полягає саме в різноманітті, протиставленні, існуванні взаємовиключних тенденцій» [Коцюба 2010, с. 97].

Характерно, що й оптимістично, і песимістично забарвлені прислів'я психологічного самозахисту здебільшого побудовані на основі заперечного судження. Якщо в прислів'ях, що описують безвихідь, заперечна конструкція зумовлена логікою мислення (ситуацію, коли *немає* виходу, *немає* щастя-долі, логічно описувати заперечним реченням), то в оптимістично забарвлених прислів'ях заперечення допомагає увиразнити опір, неприйняття ситуації, пор.: *Кат тебе не візьме!* (Номис, с. 255); *Песся мати не загине* (Номис, с. 254); *Не взяв чорт малого, а великого не озьме* (Номис, с. 254); *Хапун не вхопит* (Арк., с. 129). Це дає підстави висновувати, що «мисленнево-мовленнева операція заперечення слугує універсальним способом регуляції душевного стану мовця, оскільки, з одного боку, вона зручна для вираження його негативних відчуттів, таких як безпомічність, невпевненість, відсторонення тощо, а з іншого боку, саме заперечення уможлиблює «подолання» негативу, засвідчуючи непростий, драматичний, але цілеспрямований рух народної свідомості до позитивно-гармонійного стану буття» [Баган 2012, с. 302].

Особливим виявом психологічного захисту в українському традиційному спілкуванні здавна були прокльони. Їх вважають «дієвими засобами мовленнєвого впливу, самовпливу та маніпуляції», що мають на меті «змінити самопочуття адресата, примусити його відчувати сором, незграбність, провину, страх за своє здоров'я або за здоров'я своїх близьких, добробут тощо» [Войцехівська 2014, с. 5]. Вважаємо, що крім потужного комунікативно-прагматичного навантаження прокльони виконували й функцію психологічного регулювання, зокрема звільнення від агресії та негативних почуттів. Як влучно зазначив М.Ф. Сумцов, «прокльони так само притаманні народам, як і молитва... Побаження народжені в хвилини світлого настрою; злопобажання вилились із роздратування, в моменти підвищеного психічного настрою» [Сумцов 1896, с. 10]. З погляду психологів, агресія «також є однією з форм захисної поведінки... одним із способів розв'язання проблем, пов'язаних зі збереженням індивідуальності та тотожності, із самозахистом та зростанням почуття власної цінності, самооцінки, рівня домагань, збереження контролю над власним життям» [Кирпенко, Бохонкова 2017, с. 13].

Українські прокльони здебільшого полягали у побажанні негараздів (*Бодай тобі добра не було з твоїм мотовилом!* (І. Нечуй-Левицький); *Бач, обжерся і чужі городи прийшов толочити, щоб тобі пусто було* (М. Стельмах), фізичних пошкоджень (*Бий, бодай тобі руки посохли!* (І. Карпенко-Карий); *Бодай би вони правцем поставали з такою платнею!* (Д. Гуменна); *Щоб тобі руки й ноги петлями поскручувало! Щоб тебе чорні п'явки поспиляли...* (Г. Тютюнник), смерті (*Бодай ти вечора не діждала!* (І. Нечуй-Левицький); *Бодай тебе, Сафроне, нагла смерть на дорозі прибила* (М. Стельмах) і навіть неспокую після смерті (*А щоб тебе сира земля не прийняла!* (М. Гримич).

Прокльони яскраво відображають віру наших пращурів в існування вищих сил, які здатні відновити справедливість і покарати негідників. Це право, згідно з народною мораллю, мали Бог, Господь, святе Різдво, цариця небесна, свята п'ятниця, пор.: *А бодай же ту відьму Господь покарав!* (Лесь Мартович); *А щоб тебе побилло святе Різдво!* (О. Довженко); ... він собі таке справив, що ні до людей, ні до Бога... бодай же тебе свята П'ятниця мала! – гукнув я на Амброзія (С. Воробкевич). Прокльони відбивають і споконвічну віру українців у силу й підтримку землі, яка була для них годувальницею, але в разі провини людини могла її покарати – поглинути чи, навпаки, не прийняти, пор.: *Бодай тебе Свята земля не прийняла!* (І. Огієнко); *Ото подлі! Бодай вас свята земля живцем поглинула!* (І. Нечуй-Левицький); *Хай поб'є свята земля твою прокляту голову, щоб ти до суду-віку не найшов миру ні на сьому, ні на тому світі* (Ю. Опільський). Святістю й здатністю вирішувати долю людини наділяли також хліб, пор.: *Нехай тебе святі хліб та сіль судять* (Ю. Мушкетик).

Деякі українські прокльони зберігають залишки язичницьких вірувань, пор.: *А щоб тебе Перун забив!* (О. Палійчук); *А бодай би їх ясні громи побили, усіх тих Тетер і Цицюр* (Б. Лепкий); *Щоб на тебе Див прийшов!* (Номис, с. 193).

Досить поширені в українських прокльонах і негативно марковані виконавці злопобажань: назви темних сил (*чорт, дідько, хапун*), персоніфіковані образи хвороб (*трясця, холера, пранці, різачка, хиндя, родимець, завійна*) і негараздів (*лиха, біда, лиха година, злидні*), пор.: *А щоб тебе трясця зі світу звела!* (М. Гримич); *Бодай тобі холера в печінку!* (В. Близнаць); *Щоб тебе пранці з'їли!* (М. Костомаров); *Хай тебе хиндя попотрясе!* (Номис, с. 192); *Щоб тебе родимець побив!* (Номис, с. 192); *Щоб тебе завійна взяла!* (Номис, с. 192); ... щоб тебе чорти втопили (В. Барка); *Та щоб тебе хапун ухопив, голомозого!* (О. Ільченко); Катерина: *Хай його лиха година поб'є!* (М. Костомаров). Втручання позитивно маркованих вершителей долі, з погляду мовця, мало означати вияв вищої справедливості, що важливо для ображеної людини. А от апелювання до лихих сил сприяло посиленню інвективності та загрозовості прокльону.

Проклинаючи, людина не тільки звільняється від негативу, а й відмежовується від конфліктної ситуації загалом, сигналізує про своє небажання далі сперечатися. Зокрема, цю функцію прокльонів відбивають деякі тлумачення в збірнику М. Номиса, пор.: *Нехай вони виказання, не займай їх* (Номис, с. 248); *Нехай ім кукли и теремки (нехай граюця, а я у їх більше не зостанусь)* (Номис, с. 247). Отже, прокльони поєднують кілька захисних реакцій: вивіщення над співрозмовником, відмежування від конфлікту, звільнення від негативу, розрив спілкування.

Характерною ознакою українського народно-го мовлення є жартівливі прокльони, що передають комічні, незагрозливі побажання: *Шоб тебе в л'їжку грабл'ами шукали!* (Арк. с. 64); *А бодай вас жаба хвицьнула!* (Ю. Яновський); *Нехай воно ім сниця!* (Номис, с. 248); *А бодай тебе миша вбрикнула! А щоб тобі курка на ногу настоптала! – шамкає баба лайку, схожу не то на молитву, не то на замовління од слабості та болісті* (І. Нечуй-Левицький). Такі прокльони засвідчують раціональну трансформацію негативних почуттів мовця в позитивні. Гумористичне сприйняття проблем психологи вважають одним з «найбільш продуктивних», оскільки гумор дарує емоційну розрядку і допомагає дистанціюватися від проблеми [Рыбалко 1990, С. 217–219]. За теорією З. Фрейда, дотепні, гумористичні висловлення дарують мовцеві задоволення внаслідок економії афективної затрати енергії [Фрейд 1997, с. 237].

Гумористичні паремії психологічного самозахисту побудовано переважно на основі парадоксальних словесних комплексів – прототипів, які описують нереалістичні кумедні ситуації, пор.: *Боюсь як торішнього снігу* (Номис, с. 595); *Налякав їжака голим задом; Курзю-верзю – дайте на кутю*

гречки! (Номис, с. 569); *Ріж мою душу вареником до подушки* (Номис, с. 541); *Дай, Боже, тобі повен життє здоров'я, щоб дихать тобі було тяжко* (Номис, с. 192). Пареміологічні парадокси сприяють більшій експресивності й ефективності вербальних психологічних реакцій. Формуючи узагальнення на основі алогічних зв'язків, мовець ніби вивисується над реальним станом речей, висміює очікування співрозмовника, показує свою невразливість.

Висновки. Отже, паремії психологічного самозахисту – це узвичаєні на тлі багатомовної комунікативної практики ідіоматичні вислови, за допомогою яких мовці регулюють свій настрій в умовах стресових ситуацій. Паремії психологічного самозахисту не лише репрезентують стереотипні моделі поведінки народу, а й відображають його ціннісні орієнтири та домінуючі психологічно-емоційні настанови. Українські паремії психологічного самозахисту спростовують стереотипне уявлення про схильність українців до «притягеного існування» й засвідчують різні способи реагування на психологічні подразники: спокійне або емоційне відмежування від небажаного, покірне змирення із ситуа-

цією, психологічне дистанціювання від неї і навіть агресивне неприйняття негараздів, висміювання їх.

Психологічний самозахист українців традиційно ґрунтувався на християнській вірі в заступництво Бога та інших святих, а також на дохристиянських уявленнях про впливи світлих і темних сил, надії на підтримку землі та давніх оберегів. Важливим когнітивно-емоційним механізмом протидії стресу було гумористичне або парадоксальне витлумачення ситуації.

Структурна специфіка українських паремій психологічного самозахисту полягає у формуванні їх на основі заперечних та бажальних конструкцій, що сприяють експресивнішому вираженню психологічного стану мовця. Заперечення слугує універсальною когнітивною операцією, за допомогою якої мовці й відмежовуються від небажаного, і визнають безвихідь, і виражають опір негараздам.

Виконане дослідження відкриває перспективи для поглибленого вивчення етнопсихологічних особливостей інших паремійних одиниць, а також для зіставного аналізу паремій психологічного самозахисту в різних лінгвокультурах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баган М.П. Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 376 с.
2. Березин Ф.Б. Механизмы интрапсихической адаптации 2011. URL: http://berezin-fb.su/trevoga_i_adaptacionnye_mehanizmy/mehanizmy_intrapsicheskoy_adaptacii/
3. Брилинг Е. Е. Защитная реакция психики в сложных ситуациях. *Психология и жизнь*. Москва: МОСУ, РПО, 2000. Вып. 1. С. 35–56.
4. Войцехівська Н. К. Прокльони та злопобажання в українському конфліктному діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 13. С. 4–8.
5. Домнич Т.М. Що треба знати про психологічний захист. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № 1. С. 35–36.
6. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
7. Кирпенко Т. М., Бохонкова Ю. О. Механізми психологічного самозахисту підлітків: монографія. Северодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. 176 с.
8. Коцюба З.Г. Рефлексія побутової свідомості в різномовному проverbsьальному просторі (від універсального до національного). Львів: Укрпол, 2010. 472 с.
9. Кульчицький О. Світовідчуття українця. *Українська душа*. Київ: Фенікс, 1992. С. 48–75.
10. Музика О.Л., Никончук Н.О. Механізми психологічного захисту в усній народній творчості. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 1998. С. 18–23.
11. Рыбалко Е. Ф. Возрастная и дифференциальная психология. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. 256 с.
12. Селіванова О. Імплікатури мовної поведінки людини в етносвідомості українців (на матеріалі фразем і паремій). *Słowo. Tekst, Czas VIII. Człowiek we frazeologii i leksyce języków słowiańskich*. Szczecin, 2005. S. 48–57.
13. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К. 2006. 716 с.
14. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / [уклад. Т.А. Агапкина и др.]. Москва: Международные отношения. Т. 1. 1995. 584 с.; Т. 2. 1999. 697 с.; Т. 3. 2004. 699 с.
15. Сумцов Н.Ф. Пожелания и проклятия (Преимущественно малорусские). Харьков: Типография губернского правления, 1896. 26 с.
16. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. Санкт-Петербург: Университетская книга, 1997. 318 с.
17. Шевчук Т. Як «дуля» стала «непристойним жестом» (до питання трансформації давніх релігійних символів). 2010. URL: https://mokosha.at.ua/publ/jak_dulja_stala_nepriстойnim_zhestom/6-1-0-15
18. Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. Перший український педагогічний конгрес 1935р. Львів: Рідна школа, 1938. С. 16–88.

REFERENCES

1. Bahan M.P. (2012) *Katehoriia zaperechennia v ukrainskii movi: funktsionalno-semantychni ta etnolinhvistychni vyjavy* [Category of Negation in Ukrainian Language: Functional-Semantic and Ethnolinguistic Manifestations]. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. 376 s. [in Ukrainian].
2. Berezin F.B. (2011) *Mekhanyzmy yntrapsykhycheskoj adaptatsyy* [Mechanisms of intrapsychic adaptation]. URL: http://berezin-fb.su/trevoga_i_adaptacionnye_mehanizmy/mehanizmy_intrapsicheskoj_adaptacii/ [in Russian].
3. Brylynh E. E. (2000) *Zashchytnaia reaktsiia psykhyky v slozhnykh sytuatsiyakh* [The protective reaction of the psyche in difficult situations]. *Psykhologhiya y zhyzn*. Moskva: MOSU, RPO, Vyp. 1. S. 35–56 [in Russian].
4. Voitsekhivska N. K. (2014) *Proklony ta zlopobazhannia v ukrainskomu konfliktnomu dialohichnomu dyskursi* [Curses and insults in the Ukrainian conflict dialogue discourse]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. № 13. S. 4–8 [in Ukrainian].
5. Domnych T. M. (1998) *Shcho treba znaty pro psykholohichni zakhyst* [What you need to know about psychological protection]. *Praktychna psykhologhiia ta sotsialna robota*. № 1. S. 35–36 [in Ukrainian].
6. Zhaivoronok V. V. (2006) *Znaky ukrainskoj etnokultury: slovnyk-dovidnyk* [Signs of Ukrainian ethnoculture: dictionary-reference book]. Kyiv: Dovira, 703 s. [in Ukrainian].
7. Kyrpenko T. M., Bokhonkova Yu. O. (2017). *Mekhanizmy psykholohichnoho samozakhystu pidlitkiv* [Teenagers mechanisms of psychological protection]: monohrafiia. Sievierodonetsk: vyd-vo SNU im. V. Dalia. 176 s. [in Ukrainian].
8. Kotsiuba Z. H. (2010) *Refleksii pobutovoi svidomosti v riznomovnomu proverbialnomu prostori (vid universalnogo do natsionalnogo)* [Reflection of everyday consciousness in a multilingual proverbial space (from universal to national)]. Lviv: Ukrpol. 472 s. [in Ukrainian].
9. Kulchytskyi O. (1992) *Svitovidchuvannia ukraintsia* [Ukrainian worldview]. *Ukrainska dusha*. Kyiv: Feniks. S. 48–75 [in Ukrainian].
10. Muzyka O.L., Nykonchuk N.O. (1998) *Mekhanizmy psykholohichnoho zakhystu v usnii narodnii tvorchosti* [Mechanisms of psychological protection in oral folk art]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka*. Zhytomyr. S. 18–23 [in Ukrainian].
11. Rybalko E. F. (1990) *Vozrastnaia y dyfferentsialnaia psykhologhiia* [Age and differential psychology]. Leningrad: Yzd-vo Lenynhr. un-ta. 256 s. [in Russian].
12. Selivanova O. (2005) *Implikatury movnoi povedinky liudyny v etnosvidomosti ukraintsiiv (na materialii frazem i paremii)* [Implicatures of human language behavior in the ethnic consciousness of Ukrainians (based on phrases and proverbs)]. *Slovo. Tekst, Czas VIII. Człowiek wefrazeologii i leksyce języków słowiańskich*. Szczecin, S. 48–57 [in Ukrainian].
13. Selivanova O. (2006) *Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia* [Modern linguistics: terminological encyclopedia]. Poltava: Dovkillia-K. 716 s. [in Ukrainian].
14. *Slavianskye drevnosti: Etnolinhvystycheskyi slovar* [Slavic Antiquities: An Ethnolinguistic Dictionary]: V 5 t./ [uklad. T.A. Ahapkyna y dr.]. Moskva: Mezhdunarodnyie otnosheniya. T. 1. 1995. 584 s.; T. 2. 1999. 697 s.; T. 3. 2004. 699 s. [in Russian].
15. Sumtsov N. F. (1896) *Pozhelanya y proklyatiya (Preymushchestvenno malorusskye)* [Wishes and curses (Mostly Ukrainian)]. Kharkov: Typohrafiia hubernskoho pravleniia, 26 s. [in Russian].
16. Freid Z. (1997) *Ostroumye y eho otnosheniye k besoznatelnomu* [Wit and its attitude to the unconscious]. Sankt-Peterburg: Unyversytetskaia knyha. 318 s. [in Russian].
17. Shevchuk T. (2010) *Yak «dulia» stala «neprystoinym zhestom» (do pytannia transformatsii davnikh relihiinykh symvoliv)* [How the «fig» became an «indecent gesture» (to the question of the transformation of ancient religious symbols)]. URL: https://mokosha.at.ua/publ/jak_dulja_stala_nepriстойnim_zhestom/6-1-0-15/ [in Ukrainian].
18. Yarema Ya. (1938) *Ukrainska dukhovnist v yii kulturno-istorychnykh vyjavakh* [Ukrainian spirituality in its cultural and historical manifestations]. *Pershyi ukrainskyi pedahohichni konhres 1935 r.* Lviv: Ridna shkola. S. 16–88 [in Ukrainian].

ДЖЕРЕЛА

1. Арк. – Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. Люблін; Луцьк, 2003. 180 с.
2. НСЯЗ – Народ скаже – як зав'яже: укр. нар. прислів'я, приказки, загадки, скоромовки / [упоряд. Н.С. Шумада]. Київ: Веселка, 1985. 173 с.
3. Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше / [упоряд. М. Номис]. Київ: Либідь, 1993. 768 с.

SOURCES

1. Ark. – Arkushyn H. (2003) *Skazav, yak dva zviazav. Narodni vyslovy ta zahadky iz Zakhidnoho Polissia i zakhidnoi chastyny Volyni* [He said he connected the two. Folk sayings and riddles from Western Polissya and the western part of Volyn]. Liublin; Lutsk 180 s. [in Ukrainian].
2. NSIAZ – Narod skazhe – yak zaviazhe: ukr. nar. pryslivia, prykazky, zahadky, skoromovky (1985) [The

people will say – how to tie: ukr. born proverbs, sayings, riddles, colloquialisms]. [uporiad. N.S. Shumada]. Kyiv: Veselka. 173 s. [in Ukrainian].

3. Nomys – Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe (1993) [Ukrainian proverbs, sayings and so on]. [uporiad. M. Nomys]. Kyiv: Lybid. 768 s. [in Ukrainian].

UKRAINIAN PAREMIAS OF PSYCHOLOGICAL SELF-DEFENSE: ETHNOLINGUISTIC AND STRUCTURAL-SEMANTIC ASPECTS

Abstract. The relevance of the article is due to the need to study the paremias of psychological self-defense, which represent the typical psychological and emotional reactions of Ukrainians in stressful situations. Ethnolinguistic and structural-semantic study of paremias of psychological self-defense is important for outlining traditional ethnic forms of psychological self-defense and deepening information about cognitive and psychological-emotional features of Ukrainian worldview.

The paper aims at the studying of the ethnopsychological, ethnocultural and structural-semantic parameters of the Ukrainian precepts of psychological self-defense. The purpose of the work provides fulfilling the following tasks: 1) to outline the content of the Ukrainian paremias of psychological self-defense; 2) to find out the psychological and emotional basis for the formation of these paremias; 3) to identify ethnic stereotypes and beliefs of our ancestors in the usual formulas of psychological self-defense; 4) to determine the typical grammatical structures of linguistic manifestations of self-defense.

The investigation is grounded on the descriptive method, method of linguocultural analysis, structural method (for the analysis of the syntactic structure of paremias) and the method of functional analysis (to determine the functional advantages of paremias).

The paremias of psychological self-defense are interpreted as idiomatic phrase, which are common in the background of centuries-old communicative practice, with the help of which speakers regulate their mood in stressful situations. The author emphasizes that the paremias of psychological self-defense not only represent stereotypical models of people's behavior, but also reflect their values and dominant psychological and emotional guidelines. Ukrainian paremias of psychological self-defense show a wide range of emotional and evaluative reactions to unpleasant stimuli: calm or emotional separation, humble acceptance of the situation, psychological distancing from it and even aggressive rejection of troubles, ridiculing them.

The article proves that the psychological self-defense of Ukrainians has traditionally been based on the Christian faith in the intercession of God and other saints, as well as on pre-Christian ideas about the influence of light and dark forces, hopes for the support of the earth and ancient amulets. An important cognitive-emotional mechanism for counteracting stress was a humorous or paradoxical interpretation of the situation.

The structural specificity of the Ukrainian paremias of psychological self-defense is their formation on the basis of negative and optative constructions that contribute to a more emotional expression of the psychological state of the speaker.

Keywords: paremias of psychological self-defense, protective verbal reaction, ethnic stereotype, negation, curse, paradox.

© Баган М., 2020 р.

Мирослава Баган – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української філології та славістики, Київський національний лінгвістичний університет, Київ, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-5436-2934>

Myroslava Bahan – Doctor of Philology, Professor, Professor of the Department of Ukrainian Philology and Slavic Studies, Kyiv National Linguistic University, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-5436-2934>

КОНЦЕПТ «РОДИНА» В КОНТЕКСТЕ АНГЛИЙСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1(43)

УДК 811.111'373.7:81'37

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).33–38

Байрамова Л. Концепт «родина» в контексте англійської фразеології; кількість бібліографічних джерел – 11; мова – російська.

Аннотация. В статье исследуется семантика и структура концепта «Родина» в контексте английских фразеологизмов, анализируются следующие их аксиологемы: 1. Родина. Отчий дом. 2. Тоска по родине заставляет человека ценить её. 3. Дом / домашний очаг создаётся большим трудом. 4. Возвращение домой на родину отраднo. 5. Герб / флаг / гимн родины. 6. Родной язык. 7. Нация. 8. Столица родины. 9. Символы культуры родины (поэт, писатель, статуя, мемориал и др.). 10. Защита родины. 11. Погибать, защищая родину. 12. Любовь к своему дому / своей родине. 13. Тоска по родине.

Дефиниция английских фразеологизмов раскрывается и с точки зрения морали, заложенной в английских пословицах, поговорках и афоризмах о родине.

В английских фразеологизмах о родине исследованы компоненты-коды, которые «служат исходным материалом для культурного ... осмысления образа фразеологизма». [Телия 2006, с. 6–14]. Это доказано исследованием семейного кода в русских, татарских, английских, немецких, французских фразеологизмах о родине [Байрамова 2019, с. 35–40].

В данной статье выделено 11 кодов в английских фразеологизмах о родине.

Дефиниция английских фразеологизмов о родине раскрывается использованием и трансфера знаний (термин В.З. Демьянкова, В.И. Постоваловой), например, из области юриспруденции, политологии, педагогического образования.

Многоаспектное исследование английских фразеологизмов о родине доказывает, что аксиологема *родина* является великой ценностью.

Ключевые слова: английский, аксиологема, дефиниция, код, родина, трансфер знаний, фразеологизм.

Постановка проблемы. В статье ставится проблема семантического и структурного статуса аксиологемы *родина* в фонде английской фразеологической аксиологии.

Анализ исследований. Указанная проблема в научной литературе освещалась в лексикографическом аспекте [Байрамова 2011], предоставляя материал для дальнейших исследований. Дефиниция английских фразеологизмов о родине раскрывается использованием и трансфера знаний (термин В.З. Демьянкова, В.И. Постоваловой), например, из области юриспруденции, политологии, педагогического образования.

Цель данного исследования: охарактеризовать семантику концепта «Родина» с точки зрения содержания аксиологем английских фразеологизмов о родине, решая при этом задачи: определить использование в английских фразеологизмах о родине компонентов-кодов; определить использование трансфера знаний при описании дефиниции исследуемых фразеологизмов.

Методологической основой исследования является теория познания: достижение объективной истины, используя методику семантического и компонентного анализа.

Изложение основного материала. Определено 26 аксиологем, с которыми соотносятся фразеологизмы о родине.

Родина. Отчий дом

country of birth – родина (букв. страна, в которой родился).

the mother country – родина (букв. материнская страна).

the old country – 1) родина, отечество; 2) амер. страна предков [Кунин 1984, с. 933].

one's native country / land – родина [Кунин 1984, с. 491].

hearth and home – домашний семейный очаг (букв. сердце и дом).

Тоска по Родине заставляет человека ценить её

a Home (away) from home. – дом / родина вдали становится Домом / Родиной.

Дом и домашний очаг создаются вместе (мужем и женой)

Men make houses, women make homes. – Мужчины строят дома, женщины создают домашний очаг.

Дом / домашний очаг создаётся большим трудом

It takes a heap of living to make (a house) a home.

– Затрачиваются большие жизненные силы, чтобы построить дом / создать домашний очаг.

Возвращение домой / на родину отраднo

Farthest way about nearest way home. – Самая дальняя дорога становится самой близкой дорогой домой.

Герб / флаг / гимн родины

the bird of Washington, разг. – американский орёл (государственный герб США) (букв. птица Вашингтона) [Кунин 1984, с. 65].

the Old Glory, амер. – государственный флаг США [Кунин 1984, с. 316].

the Old Thirteen, амер. истор. – старый государственный флаг США (с изображением 13 звёзд и 13 полос по первоначальному числу штатов) [Кунин 1984, с. 796].

national anthem – государственный гимн. [Кунин 1984, с. 49].

Родной язык

the mother tongue – родной язык (букв. материнский язык).

Нация

the American Dream – 1. «американская мечта» (мечта американцев о демократии, равенстве и свободе, провозглашённых в Декларации независимости 1776 г.); 2. американский образ жизни [Кунин 1984, с. 225].

Brother Jonathan – типичный американец, янки. [Кунин 1984, с. 112].

a nation of shopkeepers – англичане (букв. нация лавочников).

*Прозвище англичан создано А. Смитом [Кунин 1984, с. 524].

Столица родины

the Big City, разг. – Лондон (букв. Большой Город).

the Federal City, амер. – г. Вашингтон (букв. федеральный город, столица) [Кунин 1984, с. 151].

Символы культуры родины

the Bard of Avon – В. Шекспир (букв. бард Эйвона).

*Фразеологизм связан с прозвищем В. Шекспира, родившегося и похороненного в г. Стратфорд-он-Эйвон [Кунин 1984, с. 65; Михельсон 1894, с. 605].

Big Ben, разг. – «Биг Бен», часы на здании английского парламента.

Statue of Liberty – Статуя Свободы.

*Статуя свободы – монумент в виде бронзовой женской фигуры высотой 46 м и весом 225 тонн, установленный у входа в Нью-Йоркскую гавань на о. Либерти в 1886 г. в память о союзе двух стран во время войны за независимость США, о поддержке Америкой Великой французской революции (1789). Скульптура имеет статус национального памятника [Americana 1996, с. 916–917].

Защита родины

call / draw to the colours, воен. – призвать под знамёна [Кунин 1984, с. 163].

a call to arms – призыв к оружию, призыв под знамёна [Кунин 1984, с. 121].

Погибать, защищая Родину

the call of duty – чувство долга [Кунин 1984, с. 121].

die game – сражаться, стоять до конца; умереть, но не сдаться; пасть смертью храбрых [Кунин 1984, с. 211–212].

die in the last ditch – стоять насмерть (букв. умереть в последнем окопе).

great / last / supreme sacrifice – смерть в бою за родину (букв. высочайшее / последнее жертвоприношение) [Кунин 1984, с. 653].

Любовь к своему дому / своей родине

Land of Hope and Glory – край Надежды и Славы.

*Песня, прославляющая Британскую империю (British Empire); слова А. Бенсона (Arthur Christopher Benson, 1862–1925), музыка Э. Элгара (Edward Elgar, 1857–1934) [Великобритания 1980, с. 242].

Тоска по родине

Channel fever – тоска по родине (букв. лихорадка по Ламаншу).

have nostalgia – тосковать по родине.

Аксиологемы и мораль в пословицах, поговорках и афоризмах о родине, родном доме

Защита родины и самопожертвование – проявление патриотизма

England expects that every man will do his duty. – Англия ожидает, что каждый исполнит свой долг.

*Слова Нельсона (Nelson) из Приказа перед Трафальгарской битвой 21 октября 1805 г. [Великобритания 1980, с. 600].

die / fight in to the last ditch – 1) сражаться до последнего патрона, стоять насмерть,

сражаться до последней капли крови (выражение *die in the last ditch* – цитата Д. Хьюма); 2) бороться до конца, костями лечь, но не уступать [Кунин 1984, с. 216].

Нельзя прикрывать неблагоприятные поступки под предлогом проявления патриотизма

Patriotism is the last refuge of a scoundrel. (S. Johnson). – Патриотизм – последнее прибежище негодяев.

Патриотизм – это желание видеть свой народ свободным

Rule, Britannia, rule the waves, Britons never shall be slaves!

*Рефрен песни “Rule, Britannia!” Джеймса Томсона (James Thomson, 1700–1748); в русском переводе песня известна под названием «Правь, Британия!»:

Господствуй, Британия, господствуй над волнами, Бритты никогда не будут рабами! [Михельсон 1894, с. 604; БСЭ, 26, с. 67].

**Бритты* – кельтские племена, составлявшие основное население Британии с 8 в. до н. э. по 5 в. н. э. [БСЭ, 4, с. 4].

Каждый человек должен любить свой дом («своё гнездо»)

Every bird likes its own nest. – Каждая птица любит своё гнездо [Кунин 1984, с. 83].

Умный человек не порочит своей родины

It is an ill bird that fouls its own nest. – Только дурная птица поганит своё гнездо [Кунин 1984, с. 83].

Патриот гордится своей родиной

Our Country, Right or Wrong! – Права она или нет – это наша Страна!

*Знаменитые слова из тоста прославленного капитана С. Декейтера (Decatur, Stephen) на обеде, данном в его честь (1816). Хотя цитата не совсем точна, она отражает рост американского патриотизма и национализма в период англо-американской войны 1812–1814 гг. (War of 1812) [Americana 1996, с. 702].

У патриота родина одна-единственная

A dog with two homes is never any good. – Собака, у которой два дома, плохая собака.

Нужно быть связанным не только со своей родиной, но и со всем миром

A man's feet should be planted in his country, but his eyes should survey the world. (D. Santayana) – Но-

гами человек должен врасти в родную землю, но глаза его должны обозревать весь мир.

Дом и домашний очаг создаются вместе (мужем и женой)

Men make houses, women make homes. – Мужчины строят дома, женщины создают домашний очаг.

Лингвокультурологическая информация в дефиниции связана с определёнными кодами. Как отмечает В.Н. Телия, можно установить «соотнесённость фразеологизма в целом или отдельных его компонентов с кодами культуры – теми реалиями, которые человек уже наградила культурным смыслом и которые поэтому служат исходным материалом для культурного же осмысления образа фразеологизма. Коды культуры тематически объединены на основе свойств и действий самого человека, животного, растительного и т.п. миров, мира предметного (натуральных и сотворенных человеком «вещей»), природно-ландшафтного, духовно-религиозного и под.» [Телия 2006, с. 13].

Компоненты аксиологических фразеологизмов о родине соотносятся с кодами культуры, раскрывающими «наиболее существенные явления в истории языка» [Иванова 2006, с. 3] и общества.

1. Антропонимы: *Jonathan, Brown, Jones, Robinson.*

Brother Jonathan – типичный американец, янки [Кунин 1984, с. 112].

Brown, Jones and Robinson – простые рядовые американцы.

*Приключения этих американцев описывал, сопровождая иллюстрациями, Р. Дойл в юмористическом журнале «Панч» ('Punch') в 1870 г. [Кунин 1984, с. 112].

2. Военный код: the arm (оружие), the Soldier (солдат).

Brother in arms – боевой товарищ, собрат по оружию [Кунин 1984, с. 112].

Tomb of the Unknown Soldier – могила Неизвестного Солдата.

*Мемориал на Арлингтонском национальном кладбище, где в склепе захоронены останки неизвестных американских солдат времён первой мировой войны из братской могилы во Франции. На памятнике начертано: "*Here rests in honored glory an American soldier known but to God*". («Здесь покоится в почёте и славе американский солдат, известный лишь Богу».) В 1958 г. здесь были также перезахоронены останки солдат США, погибших в других войнах [Кунин 1984, с. 112; Americana 1996, с. 974].

3. Гидронимы: the fall (водопад), the lake (озеро).

The City of the Falls, амер. – г. Луисвилль (букв. город водопадов).

The Queen City of the Lakes, амер. – г. Буффало в штате Нью-Йорк.

*Буффало расположен на озере Эри, близ Ниагарского водопада [Кунин 1984, с. 151. Americana 1996, с. 124].

4. Духовно-религиозный код: the Angel (ангел), the God (Бог), the Saint (святой).

The city of Angels, амер. – г. Лос-Анджелес (букв. город ангелов) [Кунин 1984, с. 151].

God's (own) country, ирон., иутил. – земля обетованная (букв. страна господ Бога).

*Первонач. амер. обыкн. о США [Кунин 1984, с. 178].

The City of Saints – г. Монреаль (букв. город святых).

*Многие улицы Монреаля названы именами святых [Кунин 1984, с. 151].

5. Зоонимы: the dog (собака), the lion (лев).

Every dog is a lion at home. – Каждая собака дома чувствует себя львом.

6. Космонимы: the crescent (полумесяц), the star (звезда)

The Crescent City, амер. – г. Новый Орлеан (букв. город-полумесяц).

Stars and Stripes – звёздно-полосатый флаг.

*Название государственного флага США, на котором в настоящее время 50 звёзд (по числу штатов). Флаг вдохновил композитора Дж. Сузу на создание известного марша "Stars and Stripes Forever" («Звезды и полосы навсегда») [Americana 1996, с. 912].

7. Орнитонимы: the bird (птица), the cook (петух), the swan (лебедь).

It is an ill bird that fouls its own nest. – Только дурная птица поганит своё гнездо [Кунин 1984, с. 83].

Every cock is valiant bold on his own dunghill, этим. лат. – Каждый петух храбр / смел на своей навозной куче [Кунин 1984, с. 153].

(Sweet) Swan of Avon – В. Шекспир (букв. лебедь с берегов Эйвона).

*Выражение Бена Джонсона о В. Шекспире [Кунин 1984, с. 738].

8. Пищевой код: the salt (соль).

eat smb.'s salt – быть чьим-л. гостем, пользоваться чьим-л. гостеприимством [Кунин 1984, с. 655].

9. Соматизмы: the bosom (грудь).

In the bosom of one's family, книжн. – в лоне семьи [Кунин 1984, с. 100].

10. Топонимы: (about of the city).

The Big City, разг. – Лондон (букв. Большой Город).

The City of Brotherly Love, амер. иутил. или ирон. – г. Филадельфия (букв. город братской любви) [Кунин 1984, с. 151].

The City of Magnificent Distances, амер. – г. Вашингтон (букв. город больших проспектов) [Кунин 1984, с. 151].

The Empire City, амер. – г. Нью-Йорк (букв. имперский город) [Кунин 1984, с. 151].

The Federal City, амер. – г. Вашингтон (букв. федеральный город, столица) [Кунин 1984, с. 151].

The Puritan City, амер. – г. Бостон (букв. город пуритан) [Кунин 1984, с. 151].

The Quaker City, амер. – г. Филадельфия (букв. город квакеров).

*Город Филадельфия основан квакером У. Пенном (W. Penn, 1644–1718) [Кунин 1984, с. 151].

The Windy City of the West, амер. – г. Чикаго (букв. город ветров на Западе) [Кунин 1984, с. 151].

The City of One Hundred Hills, амер. – г. Сан-Франциско (букв. город на ста холмах) [Кунин 1984, с. 151].

11. Семейный / семейный код: the brother (брат), the family (семья), the father (отец), the mother (мать), the son (сын).

Brother Jonathan – типичный американец, янки (букв. брат Джонатан) [Кунин 1984, с. 112].

In the bosom of one's family, книжн. – в лоне семьи [Кунин 1984, с. 100].

Father Abraham – Авраам Линкольн (букв. отец Авраам).

*Фразеологизм связан с прозвищем президента США Авраама Линкольна (1809–1865) [Кунин 1984, с. 264].

The Mother of Parliaments – Англия (букв. мать парламентаризма).

*Выражение создано государственным деятелем Дж. Брайтом (1811–1889). См.: *England is the mother of parliaments* [Кунин 1984, с. 515].

The favorite son, амер. устар. – любимый сын страны.

*Фразеологизм связан с прозвищем Дж. Вашингтона [Кунин 1984, с. 709].

12. Фитонимы: *the heath* (вереск), *the Rose* (роза).

on native heath – Великобритания.

**Heath* – степь, пустошь, поросшая вереском; вереск; для растительности Великобритании характерны повсеместные луга и верещатники – заросли вереска [БСЭ, 4: с. 414; с. 529].

The land of the Rose – Англия (букв. страна Розы).

*Роза – национальная эмблема Англии [Кунин 1984, с. 434].

При определении дефиниции фразеологизма необходимо учитывать и такой важный параметр, как трансфер знаний. В.З. Демьянков поясняет, что «Трансфер знаний – перенос ... мнений или теоретических достижений ... из одной сферы жизни человека в другую» [Демьянков 2015, с.19]. Актуальность трансферизации знаний как активного интегративно-коммуникативного процесса в культуре подчеркивается и В.И. Постоваловой [Постовалова 2015, с. 49].

Так, при определении дефиниций нижеследующих фразеологизмов трансфер знаний обусловлен: – юриспруденцией:

on rule, уст. – отпущенный под залог с обязательством проживать в районе тюрьмы (об отбывающих тюремный срок должниках) [Кунин 1984, с. 647].

– политологией:

unit rule, амер. полит. – положение, по которому вся делегация штата (на съезде демократической партии) голосует за кандидата большинства от своего штата [Кунин 1984, с. 648].

– педагогическим образованием:

approved school – воспитательная школа для малолетних правонарушителей [Кунин 1984, с. 660].

Итоги. Итак, многоаспектное исследование английских фразеологизмов о родине доказывает, что аксиологема *родина* является великой ценностью.

ЛИТЕРАТУРА

1. Americana. Англо-русский лингвострановедческий словарь / Под ред. докт. филол. наук Г.В. Чернова. Соруригит. «Полиграмма», 1996. 1185 с.
2. Байрамова Л.К. Аксиологический фразеологический словарь английского языка: словарь ценностей и антиценностей. Казань: Центр инновационных технологий, 2011. 376 с.
3. Байрамова Л.К. Лингвокультурологические коды образных компонентов фразеологизмов о родине. Казань: Казанская наука. 2019. № 8. С. 35–40.
4. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд-во «Советская энциклопедия». Москва, 1971. Т.4 600 с., Т. 6. 624 с.; 1977. Т. 26. 629 с.
5. Великобритания. Лингвострановедческий словарь. Москва: Русский язык, 1980. 480 с.
6. Демьянков В.З. Языковые следы трансфера знаний. *Когнитивные исследования языка*. Москва–Тамбов, 2015. Вып. XXIII. С. 17–29.
7. Иванова М.В. Историческая грамматика русского языка. Москва: Изд-во Литературного института, 2006. 160 с.
8. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Москва: Русский язык, 1984. 944 с.
9. Михельсон М.И. Меткие и ходячие слова. Санкт-Петербург, 1894. 692 с.
10. Постовалова В.И. О путях и принципах трансферизации знания в гуманитарном познании (к постановке вопроса). *Когнитивные исследования языка*. Москва–Тамбов, 2015. Вып. XXIII. С. 48–58.
11. Телия В.Н. Предисловие. Большой фразеологический словарь русского языка. Москва: Аст-Пресс-Книга, 2006. С. 6–14.

REFERENCES

1. Americana. Anglo-russkiy lingvostranovedchesiy slovar (1996). Pod. red. Dr. nauk Chernova G. V. [Americana. English-Russian lingual-country vocabulary]. Copyright. «Polygram». 1185 s. [in English, in Russian].
2. Bairamova L.K. (2011) Axiologicheskii frazeologicheskii slovar angliyskogo yazyika: slovar tsennostey i antitsennostey [Axiological dictionary of English idioms: dictionary of values and antivalues]. Kazan: Centr innovatsionnykh tekhnologiy. 376 s. [in English, in Russian].

3. Bairamova L.K. (2019) Lingvokulturologicheskie kody obraznykh komponentov frazeologizmov o rodine. [Linguocultural codes of the subject components in the idioms about the homeland]. Kazan: Kazan science. Vol. 8. S. 35–40 [in Russian].
4. Bolschaya Sovetskaya Entsiklopediya (1977). Gl. Red. Prochorov A.M. [Big Soviet Encyclopedia]. Moskva: «Soviet Encyclopedia», 1971. Vol. 4. 600 p., Vol. 6. 624 p., Vol. 26. 629 s. [in Russian].
5. Velikobritaniya. Lingvostranovedcheskiy slovar (1980). [United Kingdom. Lingual-country vocabulary]. Moskva: Russkiy Yasyik. 480 s. [in Russian].
6. Demyankov V.Z. (2015) Yazykovyie sledy transfera znaniy. *Kognitivnyie issledovaniya yazyka* [On linguistic traces of knowledge transfer]. Moskva–Tambov. XXIII. S. 17–29 [in Russian].
7. Ivanova M.V. (2006) Istoricheskaya grammatika russkogo yazyka. [Historical Grammar of Russian Language]. Moskva: Literature institute. 160 s. [in Russian].
8. Kunin A.V. (1984) Anglo-russkiy frazeologicheskiy slovar [English-Russian vocabulary of idioms]. Moskva: Rus. lang. 944 s. [in Russian].
9. Mikhelson M.I. (1894) Metkie i chodyachie slova. [Precise and walking words]. Sankt-Peterburg. 692 s. [in Russian].
10. Postovalova V.I. (2015) O putyakh i printsipakh transferizatsii znaniya v gumanitarnom poznanii (k postanovke voprosa) [On ways and principles of knowledge transferization in the humanities (stating the problem)]. *Kognitivnye issledovaniya yazyka*. Moskva–Tambov. XXIII. S. 48–58 [in Russian].
11. Teliya V.N. (2006) Predislovie. Bolshoy frazeologicheskiy slovar russkogo yazyka [Introduction. Big Phraseological vocabulary of Russian language]. Moskva: Ast-Press-Kniga. S. 6–14 [in Russian].

THE CONCEPT OF «HOMELAND» IN CONTEXT OF ENGLISH PHRASEOLOGY

Abstract. The manuscript describes the semantics and structure of the concept «Homeland» in the context of English idioms and analyses their following axiologemes.

1. Homeland. Father's house. 2. Yearning for the homeland make the person to estimate it on the higher level. 3. House / home is built by a lot of efforts. 4. The return to the home, homeland is very gratifying. 5. Coat of arms/ flag / anthem of homeland. 6. Native language. 7. Nation. 8. The capital of homeland. 9. Culture symbols of homeland (poet, writer, the statue, memorial, etc.). 10. Homeland defense. 11. To die, defending the homeland. 12. Love to your own house/ your homeland. 13. Yearning for the homeland.

Definition of English idioms described from the ethical point illustrated in English proverbs, sayings and aphorisms about the homeland, Father's house.

1. Defense of the Homeland and self-sacrifice is the sign of patriotism. 2. You do not have to cover bad things by explaining them as the signs of patriotism. 3. Patriotism – is the will to see your people free. 4. Each person have to love his house (Father's house). 5. Clever person never besmirches his homeland. 7. The patriot has a single homeland. 8. You have to be connected not only with your homeland, but with the whole world. 9. House and Father house are created together (by husband and wife) 9. House /Father's house is difficult to made.

English idioms about the homeland are described regarding the use of their components-codes, that are known as the “basic material for cultural understanding of the idioms” [V.N. Teliya, c. 6–14]. The manuscript highlights the following components-codes: anthroponyms; military code; hydronyms; spiritual-religious code; zoonyms; cosmonyms; ornithonyms; food code; somantisms; toponyms; family code; phytonyms.

The definition of English idioms is defined due to the use of knowledge transfer (term of V.Z. Demyankov, V.I. Postovadova), for example, from the law, political science, education.

A multifaceted study of English phraseological units about the homeland proves that the axiologeme *homeland* is a great value.

Keywords: English, axiologem, definition, code, homeland, knowledge transfer, idiom.

КОНЦЕПТ «БАТЬКІВЩИНА» В КОНТЕКСТІ АНГЛІЙСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Анотація. У статті досліджується семантика і структура концепту «Батьківщина» в контексті англійських фразеологізмів, аналізуються такі їх аксіологеми: 1. Батьківщина. Батьківський дім. 2. Туга за батьківщиною змушує людину цінувати її. 3. Будинок / домівка створюється великими труднощами. 4. Повернення додому, на батьківщину, з радістю. 5. Герб / прапор / гімн батьківщини. 6. Рідна мова. 7. Нація. 8. Столиця батьківщини. 9. Символи культури батьківщини (поет, письменник, статуя, меморіал і ін.). 10. Захист батьківщини. 11. Якщо вже гинути, то захищаючи батьківщину. 12. Любов до свого дому / своєї батьківщини. 13. Туга за батьківщиною.

Дефініція англійських фразеологізмів розкривається і з точки зору моралі, закладеної в англійських прислів'ях, приказках і афоризмах про батьківщину.

В англійських фразеологізмах про батьківщину досліджені компоненти-коди, які «служать вихідним матеріалом для культурного ... осмислення образу фразеологізму» [Телия 2006, с. 6–14]. Це доведено дослідженням сімейного коду в російських, татарських, англійських, німецьких, французьких фразеологізмах про батьківщину [Байрамова 2019, с. 35–40].

У нашій статті виділено 11 кодів в англійських фразеологізмах про батьківщину.

Дефініція англійських фразеологізмів про батьківщину розкривається використанням трансферу знань (термін В.З. Дем'янова, В.І. Постовалової), наприклад, з юриспруденції, політології, педагогічної освіти.

Багатоаспектне дослідження англійських фразеологізмів про батьківщину доводить, що аксіологема *батьківщина* є великою цінністю.

Ключові слова: англійська, аксіологема, дефініція, код, батьківщина, трансфер знань, фразеологізм.

Работа выполнена при научной поддержке Гранта РФФИ № 18-012-00056 /20.

© Байрамова Л., 2020 р.

Луїза Байрамова – доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови та методики викладання Казанського федерального університету. Казань, Росія, <https://orcid.org/0000-0002-6143-211X>

Luiza Bayramova – Doctor of Philology, Professor of Kazan Federal University, Kazan, Russia, <https://orcid.org/0000-0002-6143-211X>

СОМАТИЗМИ У СКЛАДІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ГОВІРКИ СЕЛА РУСЬКІ КОМАРІВЦІ УЖГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ: ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.
Випуск 1 (43)
УДК 811.161.2'282.2(477.87)+81'373.7

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).39-48

Баньої В., Петруляк Н. Соматизми у складі фразеологізмів закарпатської говірки села Руські Комарівці Ужгородського району: етнолінгвістичний аспект; кількість бібліографічних джерел – 13; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено дослідженню фразеологізмів із компонентами-соматизмами, що зберігають зв'язок зі світоглядними настановами носіїв говірки, слугують джерелом етнокультурної та духовної інформації. Проаналізовано соматизми з високою й середньою фразеотвірною активністю в складі фраземіки говірки села Руські Комарівці Ужгородського району Закарпатської області, окреслено специфіку символічного значення соматизмів-компонентів, що є носіями типових народних уявлень. З'ясовано, що функціонування соматизмів у межах фразеологічної системи демонструє особливості образно-емоційного мислення, етнокультурну пам'ять носіїв говірки, асоціативний зв'язок з функціональним навантаженням соматичного компонента. Досліджено, що найвищою фразеопродуктивністю характеризуються номени *рука, нога, голова*, з якими асоціюються фізична, інтелектуальна й психоемоційна сфери як обов'язкові складники гармонійного існування. Символіка соматизмів багатоаспектна й відображає ціннісні орієнтири носіїв говірки: *око* переважно символізує істинність, правду, здатність об'єктивно сприймати й оцінювати дійсність; *рот і язик* є репрезентантами мовленнєвої діяльності; *зуби* асоціюються зі зброєю, силою; *вуха* можуть слугувати оцінними засобами фізичного й емоційного стану, *серце* символізує емоційно-почуттєву сферу; традиційно негативну символічну завантаженість реалізують компоненти *ніс* (символізує негативні прояви діяльності людини) і *палець* (асоціюється з трудовою діяльністю). Особливе місце в духовній культурі мешканців села посідає *душа*, що є символом безсмертя, вічності віруючої людини, а в складі фразем найчастіше характеризує емоційну діяльність, внутрішні психічні переживання. Зроблено висновки, що символічне наповнення соматизмів є результатом антропоцентричного характеру відтворення дійсності й засвідчує особливості образно-емоційного мислення, психічної діяльності людини. Аналізовані соматичні компоненти у складі фразеологізмів говірки села є репрезентантами етнокультурної інформації й пов'язані з розгалуженою системою магічно-релігійних уявлень.

Ключові слова: фразеологізм, соматизм, символічне значення, етнокультурна інформація, говірка села Руські Комарівці.

Постановка проблеми. Засобом пізнання світу для людства цілком закономірно слугувало власне тіло. Людина як невід'ємний складник природи могла бути чи не найточнішим мірилом природних явищ, інструментом пізнання життєвих законів, правил функціонування Всесвіту. Навички людини в будь-яку епоху формуються зі сприйняття себе, і кожен пізнає світ настільки, наскільки це дозволяє зробити власний досвід. Соматичний принцип осмислення навколишнього реалізовано в різних сферах людської діяльності. Багато вірувань ґрунтується на явищі антропоморфізму для пояснення світобудови. Останнім часом набуває великої актуальності вивчення людського чинника в мові, це «свідчить про важливе методологічне зрушення, що намітилося в сучасному мовознавстві. Антропоцентрична парадигма, що припускає звернення до аналізу семантичних і понятійних категорій егоцентричної спрямованості, набуває, таким чином, домінуючого значення в сучасних лінгвістичних дослідженнях. Лексико-семантичне поле “частини

тіла” стосується категорії егоцентричної спрямованості і охоплює безліч концептів, що синтезуються за допомогою ментально-когнітивних операцій носіїв мови» [Берта 2017, с. 58]. Незаперечним фактом у сучасній лінгвістиці є те, що антропоцентричний характер відтворення дійсності відображають фразеологічні одиниці в межах будь-якої мовної системи. Фразеологізми з соматичним компонентом демонструють уявлення людини не лише про світобудову, але й фіксують власне бачення себе як важливої частини природи з тотожною будовою й функціями.

Стереотипні форми людської діяльності яскраво відображено в діалектній фраземіці, що закарбувала приховані глибинні смисли й може продукувати відносно нові. Семантична структура соматизмів у межах фразеологічних одиниць репрезентує тісний зв'язок значеннєвого наповнення фразем із фрагментами духовного життя: «Значення соматизму в складі фразеологічних одиниць підлягає різним семантичним трансформаціям у

процесі його фразеологізації, однак названий компонент не втрачає генетичного зв'язку з вихідною лексемою. Показово, що соматична лексика суціль символічна: волосся – символ сили, рот – слова, кров – спорідненості, серце – життя, любові, співчуття» [Барвіна 2012, с.47]. Внутрішня форма фразем із соматичним компонентом зберігає зв'язок зі світоглядними настановами носіїв говірки, які намагалися інтерпретувати уявлення про світобудову через мовні одиниці: «Широкі зв'язки соматизмів із реаліями навколишнього світу, в основі яких лежить принцип антропоморфізму, породжують умови для символізування функцій різних частин тіла, для утворення складної системи переносних значень у лексем цієї групи і сприяють фразеологізації соматичних словосполучень. У фразеологічній системі будь-якої мови концептуалізовано знання про мовну картину світу і всі типи відношень суб'єкта до її фрагментів» [Берта 2017, с.58].

Аналіз досліджень. Соматизми як компоненти фразем проаналізовано в різноаспектних наукових студіях М. Алефіренка, О. Андрейченко, В. Жукова, М. Копиленко, В. Мокієнка, Л. Коломієць, О. Селіванової та ін. Спостерігається посилення наукового інтересу до аналізу соматизмів у межах фразеологізмів різних мов (О. Андрейченко, Н. Андрейчук, Ф. Вакк, І. Задорожна, О. Селіванова, О. Толстова).

Актуальною є проблема розгляду фразем як етнокультурного феномену й дослідження символіки слів-компонентів фразеологічних одиниць на ґрунті української мови, яке «може не тільки розширити опис народних символів, а й доповнити, уточнити саме поняття символу, символічного образу, символічного значення в лінгвістичному аспекті» [Кононенко 2002, с. 228]. Н. Венжинович зауважує, що «етнокультурний компонент фразеологічного значення (етнокультурна конотація) повинен розглядатися як певні знання про культуру, особливості її актуалізації у сфері ідіоматики, що склалася серед носіїв тієї чи іншої мови, зберігаються в їхній пам'яті» [Венжинович 2006, с. 19]. Ураховуючи зазначене, важливим постає питання фіксації й детального опрацювання діалектних фразем з компонентами-соматизмами як джерела етнокультурної та духовної інформації: «Майже всі соматизми є символічними утвореннями, що передаються від покоління до покоління на підсвідомому рівні. Символ у процесі формування фразеологічної одиниці часто набуває національного характеру. Знання світу символів допомагають усвідомити картину реального світу, зрозуміти спосіб мислення наших пращурів, полегшують процес передачі інформації в межах фразеологічної одиниці» [Кевлюк 2012, с.77]. Символіку компонентів фразеологічних одиниць у своїх дослідженнях розглядали Л. Авксентьев, М. Алексєнко, Н. Венжинович, В. Кононенко, О. Куцик, О. Левченко, В. Телія, В. Ужченко, Т. Черданцева й інші. Закарпатську діалектну фразеологію комплексно дослідив В. Лавер. Окремі проблеми функціонування фразем в українських закарпатських говірках порушено в працях А. Галас,

О. Мигoliniнець.

Мета статті – проаналізувати соматизми, що характеризуються високим та середнім рівнем продуктивності в межах фраземіки говірки села Руські Комарівці, з погляду етнокультурного наповнення, зокрема важливо з'ясувати особливості символічного значення соматизмів-компонентів, що є носіями типових народних уявлень, «мотивують смисли, пов'язані з функціональним призначенням частин тіла, стереотипні уявлення про них, глибоко закорінені в людській свідомості» [Барвіна 2012, с.47].

Матеріалом дослідження слугували фразеологізми, записані від носіїв говірки села Руські Комарівці Ужгородського району Закарпатської області впродовж 2010–2020 років. Нині картотека налічує близько 1000 одиниць, з них понад 40 % – фраземи, що містять соматичний компонент. Варто зауважити, що функціонування соматизмів у межах фраземіки говірки демонструє особливості образно-емоційного мислення, глибокий етнокультурний зміст. На сучасному етапі символічне навантаження фразеологічних одиниць є продуктом ментального осмислення дійсності, що відтворює не об'єктивні знання, пов'язані з реальним походженням фразем, а репрезентує етнокультурну пам'ять носіїв говірки, асоціативний зв'язок з функціональним навантаженням соматичного компонента. За нашими спостереженнями, респонденти мотивують значення фразем й уживають контекстуально (надаючи негативного чи позитивного забарвлення) відповідно до етнічних стереотипів. Як зазначає В. Кононенко, «досвід, фонові, пресупозитивні знання, зумовлені традиціями, реаліями навколишньої дійсності, підтримують символічне значення, а постійні асоціації, що супроводжують символ, створюють передумови для його вживання в складі готових словесних формул, визначають його здатність передавати глибокий зміст, ідею» [Кононенко 2002, с.231].

Методи та методика дослідження. Методика дослідження визначається його метою. Ґрунтується на таких загальнонаукових методах, як спостереження й індукція. З лінгвістичних методів використано описовий (для інвентаризації, систематизації аналізованих одиниць, окреслення особливостей етнокультурних складників, репрезентованих у говіркових фраземах) та метод етнолінгвістичного аналізу (для встановлення зв'язку фразеологічних одиниць із соматичними компонентами, особливостей їхнього функціонування з духовною культурою, магічно-релігійним мисленням носіїв говірки).

Виклад основного матеріалу. До соматичної лексики зараховуємо традиційні в мовознавстві групи номенів на позначення частин тіла людини: сомонімічні (загальносистемні, для називання тіла), остеонімічні (назви кісткової системи організму), спланхонімічні (назви внутрішніх органів загалом), ангіонімічні (найменування елементів кровоносної системи організму), міологічні (назви м'язів), сенсонімічні (найменування органів чуття) [Приходько 2016, с. 207]. Уважаємо соматичним компонентом лексему *душа*, оскільки вона позначає прояв людської діяльності, також душу можна

кваліфікувати як внутрішній орган, який співвідноситься з серцем.

Дослідники виділяють дві виразні групи (ядерну та периферійну, що сформувалася асоціативним способом) фразеологізмів: фразеологізми із соматичним компонентом, що мають високу фразеотворчу активність (*голова, серце, душа, рука, нога та око*), і фразеологізми з соматичним компонентом, що мають низьку фразеологічну активність (*бік, ніт, шия, нуп, тім'я, жили, брови, кістки* тощо). Уважають, що на такий розподіл вплинула і багатовікова опозиція духовного й тілесного (духовне пов'язане з головою, мозком, серцем, душею, а тілесне – з тілом, плоттю, кістками, шкірою, хребтом, ребрами, жилами, ногами і руками), що так само розділяє соматичні компоненти [Кевлюк 2012, с.77].

Як стверджує Н. Барвіна, «чим вагоміша частина тіла для людини та її переживань, тим частіше й легше відбувається процес фразеологізації цього соматизму, адже в наївній картині світу спосіб сприйняття навколишнього середовища має пріоритетні позиції перед дійсним станом речей. Частотність функціонування назви того чи іншого тілесного органу в фразеологізмах залежить насамперед від обізнаності людини про точне місцезнаходження відповідного соматизму, а також важливості його функції для життєдіяльності. Такі назви внутрішніх органів, як *підшлункова залоза, трахея*, не вживають у стійких виразах, оскільки пересічна особа їхнє призначення й розташування в організмі може пояснити лише приблизно, що не сприяє створенню яскравих образів та асоціацій» [Барвіна 2012, с.47]. За її спостереженнями, у «Словнику фразеологізмів української мови» найбільш фразеологічно активними соматизмами є *око* (336 фразеологічних одиниць), *голова* (246), *рука* (208), *душа* (201), *серце* (174) [там само]. У фразеологічній системі говірки села Руські Комарівці висока й середня фразеотвір-на активність характерна для соматизмів *рука* (53 одиниці), *нога* (42), *голова* (41), *око* (34), *серце* (24), *душа* (18), *зуби* (18), *ніс* (16), *рот* (14), *вуха* (14), *палець* (14). Соматизми *рука* й *нога* як символ життєвої енергії, здоров'я, праці й добробуту, лексема *голова*, що асоціюється з розумовими процесами, утворюють важливу тріаду, що може забезпечити, на думку носіїв говірки, гармонійне людське існування. Інші соматичні компоненти (*шкура, кров, язик, плечі, губи, ребра, кістки, сльози, шия, волосся, хребет, кишки, печінка* та ін.) мають низький рівень продуктивності.

Рука. Найбільшу кількість становлять фразеологізми із соматичним компонентом *рука* (*руки*). Руки символізують важливу роль у людському діянні, засвідчують сприйняття цієї частини тіла як найвищої цінності, незамінного складника. Кожна з двох верхніх кінцівок виконує функцію «опори руху і захисту внутрішніх органів від пошкодження та інших впливів навколишнього середовища. Крім суто фізичного призначення, рука у процесі вдосконалення людини як суспільної істоти, розвитку діяльності особи набула досить значного статусу і характеру» [Енциклопедичний словник... 2015,

с.705]. За віруваннями мешканців села, рука слугує предметом-посередником між світом живих і світом мертвих: після повернення з цвинтаря миття рук є обов'язковим ритуалом, який допомагає померлій душі очиститися від гріхів, а живій – позбавитися мертвої енергетики. Як зазначає В. Жайворонок, «мити руки — теперішній акт гігієни, у давнину був традиційною обрядодією, яка супроводжувала кожен релігійну або магічну церемонію; люди вважали святі речі сповненими небезпечної сили, тому коли торкалися їх, то опісля змивали наслідки дотику; за біблійними приписами, треба мити руки після читання Святого Письма; ... миють руки після похоронного обряду» [Жайворонок 2006, с. 510–512]. У говірці села функціонує фразема *умі'їти руки* 'ухилитися від участі у справі, ухилитися від будь-якої відповідальності', що є біблійною за походженням та символізує жорстокість і лицемірство. В уявленнях закарпатців рука може бути не лише предметом-посередником, але й інструментом магічної жестикуляції (наприклад, під час богослужіння на Великдень *босорк'ан'а* (відьма), щоб не втратити надприродної сили на весь рік, повинна торкнутися рукою священника). З цими віруваннями пов'язують функціонування фразеологічних одиниць *розв'ести руками* 'здивуватися, захопитися, розгубитися; продемонструвати безсилля', *розв'язати руки* 'звільнити від певних обов'язків, дати можливість діяти вільно', де руки асоціюються з силою.

Символіка образу руки є багатоаспектною. Фразеологізмів, у яких актуалізувалася сема 'кожна з верхніх кінцівок людини як знаряддя діяльності, праці' [Словник української мови 1977, с. 899], найбільше. Соматичний компонент символізує працю, досвід, уміння, вправність, які носії говірки вважають мірилом сенсу людського існування, основою гідного життя: *голіми руками не" в'їз'меш* 'надзвичайно спритний, хитрий, досвідчений'; *золоті руки* 'майстер своєї справи, здібна людина; уміє все зробити', *маїстер на вс'ї руки* 'уміла, здібна до всього людина', *мати легку руку* 'бути вправним, умілим', *набути руку* 'набути досвіду, уміння в чому-небудь', *р'остут' руки з гузіці* 'хто-небудь невправно щось робить, не вміє робити чогось', *руки не" дох'од'ат'* 'хто-небудь не має можливості зробити що-небудь, про брак часу', *руки све"р'бл'ат'* 'про велике бажання щось зробити, чимось займатися', *чужіми руками гран' гр'єбти* 'використовувати результати праці, зусилля інших у своїх інтересах'.

Розуміння руки як символу праці спричинило асоціацію з добробутом, удачею: *з го́лими руками* 'без нічого, нічого не приносячи', *з ле́гкої руки* 'за чийсь вдалим починанням, добрим прикладом', *к'юку в р'юку* 'гроші; хабар', *мати ле́гку руку* 'комусь легко й швидко вдається вирішувати будь-яку справу', *позолотіти р'ючку* 'дати гроші', *пр'їтіти до рук*, переважно зі словом *сам'ої* 'легко дістається, без труднощів', *прос'т'агнути руки* 'жебракувати, просити щось', *с прос'т'агнуто́у руко́у*, переважно зі словом *ходіти* 'жебракувати, просити милостиню'.

Рука є ознакою фізичної, рідше духовної сили: *валітис'а з рук* 'кому-небудь не вдається щось,

не виходить через втому, відсутність настрою», *вз'ятис'я в руки* 'оволодіти своїми почуттями, заспокоюватися', *давати волю рукам* 'бити', *не затр'ясес'я рука* 'хто-небудь не зупиниться ні перед чим, не злякається', *одбітис'я од рук* 'втекти від кого-небудь, уникнути когось', *опустити руки* 'впасти в розпач, апатію', *понести в руки* 'бути захопленим, спійманим', *пуд гар'ачу руку* 'у момент великого збудження, роздратування', *пуд'н'ати руку* 'побити когось, вдарити', *рука не пуднімає':а* 'не вистачає рішучості покарати, побити, убити', *руки свєрбл'ят'* 'хочеться вдарити, побити когось', *м'ажка рука* 'хто-небудь може боляче вдарити', *прибрати до рук* 'примушувати слухатися', *скласти руки* 'перестати діяти через зневіру в успіх справи, ставати пасивним', *тве'рда рука* 'вольовий, сильний характером', *тримати в руках* 'утримувати в залежності, позбавляти волі'. З образу руки як мірила сили людини, що сприймається в культурі українського народу з давніх часів, постали фразеологічні одиниці, які виражають відносини між людьми [Енциклопедичний словник... 2015, с.706], зокрема бажання діяти спільно: *вдарити по руках* 'домовитися', *обомá руками* 'повністю, цілком підтримуючи', *рука в руку*, переважно зі словом йти 'поруч, один біля одного', *м'агнути за руку* 'підтримувати когось; діяти в чийх-небудь інтересах'. Відповідно рука може символізувати заступництво, владу: *мати руку* 'користуватися протекцією', *п'ути по руках* 'потрапляти від одного до іншого; побувати під чиймось впливом'.

Традиційно «характерна ознака рук – брати й давати – породжує вірування, пов'язані з асоціативними ознаками щедрості/скупості – затиснена в кулак рука означає скупість, розпростерта – щедрість» [Жайворонок 2006, с. 510–512], проте може продукувати негативну символічну ознаку, яка, можливо, також відображає уявлення щодо магічних особливостей руки: *нагр'іти руки* 'нажитися, збагатитися незаконно на чомусь', *на руку* 'бути корисним, вигідним', *неч'истий на руку* 'схильний до крадіжок, шахрайства', *поганити руки* 'потрапляти в неприємну історію, в ганебну справу', *прос'т'агнути руки* 'намагатися заволодіти чим-небудь'.

Нога. Соматичний компонент *нога* пов'язаний з рухом, який, як відомо, є основою розвитку, постійного оновлення та змін, сприймається як життя. Відповідно на ознаці «рух» побудовано багато фразеологізмів, що відображають швидкість пересування, інтенсивність руху, напрямок переміщення, відсутність будь-якого руху тощо: *брати ноги на плічі* 'тікати, бігти', *збравтис'я на ноги* 'швидко встати', *йє'дна нога ту / друга там* 'уживається для вираження наказу, прохання швидко виконати що-небудь', *кудá ноги не с'ут'*, переважно зі словом *ити* 'у будь-якому напрямку', *не чути зім'лу пуд ногáми*, *не чути нуг* 1) 'бути енергійним, рухливим'; 2) 'дуже швидко', *ни ногóу* 'зовсім не прихилити, не з'являтися', *ноги не бóде* 'погроза ніколи не прийти до когось чи кудись'.

Ноги, хоч і асоціюються зі здоров'ям, життєвою енергією, самим життям, можуть слугувати та-

кож символом смерті, оскільки відображають «перехід» в інший світ («*каждий п'їде гет / ус'ї п'їдуть на тот с'віт*»): *в'не'сти вперед ногáми* 'поховати; хто-небудь помре', *в'т'агнути ноги* 'умерти', (*б'ї'ти*) *йє'дноу ногóу попови в жиби* 'бути при смерті'.

Ноги асоціюються з опорою в житті, силою: *валитис'я з нуг* 'втрачати здатність триматися на ногах через хворобу, сильне сп'яніння', *виб'ткою гóр'ї ногáми* 'велике безладдя, метушня, шум', *ле'т'ити гóр'ї ногáми* 'пропадати, зазнавати краху', *ни рук, ни нуг не чути* 'дуже втомитися', *ноги пудлáмувуц':а* 'хто-небудь дуже втомлений', *не'ре'ступати з ноги на ногу* 'почувати себе нерішуче, ніяково', *поклástи на ноги* 1) 'виростити, виховати'; 2) 'вилікувати, п'утстáвити ногу' 'створити неприємності, перешкоди', *с'віт гóр'ї ногáми* 'усе змінюється на протилежне', *стáти на ноги* 'стати багатим, поліпшити своє становище'. Фраземи *зім'а горит'* *пуд ногáми* 'для когось становище стає безвихідним, критичним', *п'утатис'я пуд ногáми*, *шимóл'атис'я пуд ногáми* 'заважати, набридати кому-небудь своєю присутністю, діями', *сам чорт ногу зломит'* 'важко зрозуміти щось, розібратися; безлад', *топтáти пуд ноги* 'не рахуватися з ким-небудь, зневажаючи, ганьблячи кого-небудь; перемагати', *упáсти в ноги* 'уклібно просити' та перераховані вище засвідчують уявлення носіїв говірки про використання ніг як засобу просторової орієнтації, що символізує *верх* (добре / рай) – *низ* (погане / пекло).

Як зазначає В. Жайворонок, за старовинними переказами, у судах дізнавалися правду від підсудних, б'ючи їх по ногах, звідки вислів *у ногах правди нема* (переосмислений нині як запрошення сидати) [Жайворонок 2006, с. 401–402]. Асоціація ніг як об'єкта покарання простежується в говіркових фраземах *вóд'рти за бóсу лáбу* 'покарати, побити; дуже насварити', *на бóсу лáбу* 'на біду'.

Ноги у свідомості мешканців села, як і руки, символізують зв'язок з потойбіччям, слугують інструментом магічної жестикуляції: колись ліву ногу жінки використовували, щоб стати відьмою (упродовж певного часу носили хрестик під п'ятою лівої ноги); забороняється «*мáхати*» ногами, бо «*чóрта колішеши*»; радять уранці вставати на праву ногу, щоб велося й цілий день був удалим, якщо ж устати на ліву – цілий день буде поганий настрої, будь-яка розпочата справа не буде успішною (*встáти на л'їву ногу* 'бути в поганому настрої'). Як стверджує В. Жайворонок, «здавна права сторона (права рука і нога) важливіші від лівої (у Євангелії від Матвія йдеться про те, що на Страшному суді поставити Бог вівці (праведних) праворуч Себе, а козлята (грішних) – ліворуч)» [Жайворонок 2006, с. 401–402].

Голова. В українській символіці *голова* уособлює розум, духовне життя; управління, контроль, вона є символом світу, Ісуса Христа; також пов'язана зі сферою і є символом єдності. У світовій культурі голова – амбівалентний символ. Вона – об'єкт і почестей, і безчестя [Енциклопедичний

словник символів культури України 2015, с.180]. Носії говірки вважають голову не лише уособленням розуму, мудрості, вона може символізувати зв'язок з душею, вищими силами, ототожнюватися з самим життям (*покласти гóлòву* 'загинути в боротьбі', *пуставл'ати гóлòву* 'наражатися на небезпеку, ризикувати'). Герберт Кюн вважає, що «обезголовлення тіл у первісну добу свідчить про усвідомлення людиною незалежності духовного елемента, що міститься в голові, від життєвого елемента, репрезентованого тілом» [Керлот 1994, с.145]. Наприклад, носії говірки за головою небіжчика можуть визначити того, хто помер наступним: у який бік повернута голова померлого, звідти варто чекати смерті.

Перш за все голова є символом розуму, тому слугує основним репрезентантом мисленнєвої діяльності. Фраземи з названим соматизмом, характеризуючи розумові здібності людини, мають позитивну (*голова на міс'ці*, з *гóлòвóу* 'кмітливий, розумний', *золота голова* 'обдарована, здібна людина') й негативну конотацію (*без голови*° 'нерозумний, некмітливий', *голова й два вуха*, *голова д'ар'ава* 'забудькувата людина', *голова не на міс'ці*, *дурна голова* 'нерозумна, нетямуща людина', *слабій на гóлòву* 'обмежена людина, нерозумна').

Оскільки голова пов'язана з мисленнєвим процесом, вона може асоціюватися з засобом вирішення інтелектуальних завдань, подолання емоційних проблем: *в'уе'рсти з голови*° 'припинити думати про кого-небудь, що-небудь, забути', *в'уле'т'ити з голови*° 'зовсім забути', *голова варит*° 'мисляча й кмітлива людина', *гр'єзти собі гóлòву* 'обмірковувати вирішення проблеми, хвилюватися через певну проблему', *зóйти з голови*° 'вирішитися, про проблему, яка нарешті вирішилася', *і ў гóлòву не прийшло* 'не думалося, не гадалося', *ламати гóлòву* 'напружено думати, працювати над чимось', *морóчити собі гóлòву* 'довго розмірковувати над чимось, перейматися турботами, переживати'.

Голова уособлює саму людину (*кле'пати гóлòву* (*мозги*) 'набридати комусь', *морóчити гóлòву* 'обманювати когось, хитрувати', *на гóлòву* 'на біду комусь', *на своїу гóлòву* 'на шкоду собі', *наф'ит'кати на гóлòву* 'зневажити кого-небудь', *с'істи на гóлòву* 'цілком підкорити кого-небудь своїй волі', *скрутіти гóлòву* 'сильно побити, покалічити кого-небудь або себе'), може символізувати її фізичний стан (*голова крива* 'сильний головний біль (переважно від алкогольного отруєння)', *голова розва'луйес'а* 'сильний головний біль', *с'вічки в гóлòві від'ити* 'відчувати сильний головний біль і запаморочення'), характеризувати людські риси (*вітор у гóлòві ф'ит'кат*° 'хтось легковажний, несерйозний', *кóрону на гóлòві мати* 'бути пихатим; загордитися').

Око. Око символізує світло, промінь. У свідомості носіїв говірки очі сприймаються як символ магічного впливу. На їхню думку, люди з «*тудлім воком*» можуть нашкочити, наславши злі промени з очей, «*вре'кті*». Найбільш вразливі діти. Аби захиститися від злого ока, треба скрутити дулю

або подумки тричі промовити фразу «*Вóчі ти солін'і...*». На думку вчених, ще в епоху палеоліту існували численні вірування про «погане» око: індоевропейці вірили, що воно може накликати численні хвороби, нещастя. Щоб запобігти цьому, використовували замовляння [Енциклопедичний словник... 2015, с.573].

Очі як символ сонця, що відображає здатність випромінювати світло й надсилати проміння, зберігають етнокультурну конотацію у фраземах *вóчі гор'ат*° 'вигляд виражає почуття збудження, гніву, радості', *іскри*° з *вóчі ле'т'ат*° 1) 'уживається для підкреслення чийогось гніву'; 2) 'про відчуття запаморочення від удару, фізичного болю'.

Респонденти також наголошують: «*Вóчі мно́го від'ат*° / *а не гóдни пóвісти*». Очі можуть передчувати погане й намагаються сигналізувати про біду (наприклад, будь-який біль в оці є передвісником чогось поганого в житті людини, у такій ситуації треба подумки або пошепки промовляти: «*На виш'ткоїе дóбройе*», розказати про больові відчуття в оці – за допомогою слова «матеріалізувати» погане). Відповідно у світосприйнятті носіїв говірки очі символізують істинність, правду, здатність об'єктивно сприймати й оцінювати дійсність: *вóчі ко́ле, пра́вда вóчі ко́ле* 'комусь неприємно слухати нарікання в його бік', *вóчі с'а бóвут*° 'страх щось робити', *в'упалити вóчі* (*йак жáба*) 'широко розплющити очі, пильно або з цікавістю дивитися на кого-небудь', *закрь'вати вóчі* 'не звертати увагу на щось, навмисне не помічати', *откр'оти вóчі* 'показати всю правду', *ц'вікати у вóчі* 'дорікати', *позира́ти йе'днім во́ком* 'побіжно, мимохід'.

Можливість очей виконувати рухи сприяла виникненню фразеологічних одиниць, що вказують на просторове переміщення: *блудіти вóчіма*° 'переводити погляд з одного предмета на інший, щось шукати', *вóчі вп'али* 'зупинити погляд на кому- чи чому-небудь, звернути увагу, помітити когось', *вóчі розб'ідавуц'а* 'хтось не може зупинитися погляд на чомусь одному', *кудá вóчі поведут*° 'у будь-якому напрямку', *не спуш'ати з вóчі* 'постійно спостерігати, стежити'.

Рот. У світовій міфології «символіці рота, як і символіці вогню, притаманні дві різні характеристики: життєстверджуюча, що властива мовленню, і руйнівна, поглинаюча. Окрім того, рот є межею, де сходиться зовнішній і внутрішній світ. Закритий рот є символом мовчання, таємниці, коли вживається в образному значенні «рот на замок» [Енциклопедичний словник... 2015, с.705]. В уявленнях носіїв говірки *рот* також символізує межу двох світів – цього й потойбічного: покійнику обов'язково підв'язують підборіддя, бо через рот може всяка нечисть зайти з цього світу й вийти з іншого; з цієї ж причини, коли людина позіхає, повинна перехреститися. Можливо, з цим віруванням пов'язані фраземи *п'алиц' у рот не кладі* 1) 'хто-небудь, з ким слід бути обережним'; 2) 'який уміє захистити свої інтереси', *позе'рати в рот* (//*в зóбы*°) 'услесливо слухати кого-небудь; підлещуватися до когось, виявляти зайву поблажливість у поведженні з ки-

мось, у яких соматичний компонент *рот* уважається джерелом та місцем небезпеки.

Рот є символом «слова як першоджерела життєстверджуючої сили» [Енциклопедичний словник... 2015, с. 704]. У фраземі села соматизм *рот* як орган мовлення пов'язаний з особливостями мовленнєвої діяльності. Найчастіше фраземи відображають поведінку мовця: *вухопилос'а з рота* 'хто-небудь сказав не подумавши', *говоріти шо в рот лізе* 'не замовкати, говорити все підряд, не задумуючись', *закр'юти рот на замок* 'замовкнути, найчастіше через заборону говорити', *заты'кати рот* 'примушувати замовчати, не давати змоги висловитися', *набр'ати в'оду в рот* 'уперто мовчати, нічого не говорити', *не' мати р'ота (йазы'ка)* 'мовчати, не проявляти ініціативи, не мати сміливості висловитися, промовчати', *р'от не зак'рюти* 'не примусити мовчати', *рот с'а не' зак'рюват'* 'говорити багато, не даючи можливості висловитися іншим.

Зуби. У світовій міфології зуби є «давньою зброєю нападу й вираженням активності. Тому втратити зуби означає страх перед повним крахом у житті» [Керлот 1994, с. 223]. Зуби асоціюються з енергією, силою, активністю. Утрата зуба символізує не лише зниження рівня життєвої енергії, але й смерть. На думку мешканців села, утрата передніх зубів у сновидіннях означає смерть когось із рідних, задніх – знайомих людей. Негативний символізм втрачених чи пошкоджених зубів науковці пояснюють уявленням людей про те, що зуби формують певну стіну й інші своєрідні укріплення навколо внутрішнього людини (з матеріальної й енергетичної точки зору), так само очі й погляд слугують захистом духу [Керлот 1994, с. 224]. Відповідно зуби як частина рота, що вважається «межею двох світів», виконують важливу функцію додаткового захисту, тому символізують зброю як засіб захисту, оборону: *востр'іти з'убы'* 'прагнути когось, претендувати; прагнути заподіяти кому-небудь прикрість, шкоду', *д'ати в з'убы'* 'побити кого-небудь', *м'ати зуб* 'сердитися, гніватися', *не' по з'убах* 'не під силу, не вистачає хисту', *показ'ати з'убы'* 'виявити злі наміри', *полам'ати з'убы'* 'не здобути бажаного результату; зазнавати невдачі', *с'ц'іп'іти з'убы'* 'стримувати свої почуття; напружити сили'.

Зуби є кваліфікатором сміху й водночас агресивної поведінки, загрозливого вигляду: *з'убы'о вц'іп'іати* 'посміхатися, сміятися без причини', *показ'овати з'убы'о* 'робити грізний вигляд; виявляти свою злостиву вдачу', *продав'ати з'убы'о* 'сміятися без причини, насміхатися', *скаліти з'убы'о* 'озлоблено сміятися, зло висміювати кого-небудь'.

Язик. Як зауважує В. Калько, «у наївній картині світу мови *язик* як орган повністю відповідає за процес мовлення» [Калько 2012, с. 136]. У говірці села фраземи із цим соматичним компонентом також репрезентовані в межах семантичної групи, що відображає розуміння язика як знаряддя спілкування. Язик є репрезентантом мовної поведінки людини переважно з негативною конотацією: *йазы'к бес куστόк* 'хто-небудь дуже балакучий, уміє вільно і влучно висловитися', *йазы'к запл'іт'аєс'а* 'хто-

небудь говорить невиразно (дуже часто про захмелілу людину); має дефекти мовлення', *йазы'к све'рбіт'* 'хто-небудь має непереборне бажання щось сказати', *йазы'ком пле'ска'ти* 'багато говорити', *м'ати до'бугий йазы'к* 'бути балакучим, не вміти мовчати, любити пліткувати', *прикус'іти йазы'к*, 'замовкнути, утриматися від висловлювань', *тр'імати йазы'к за зуб'ами* 'мовчати, утриматися від висловлювань', *х'одит' йазы'к як пр'аїник* 'хто-небудь балакучий, любить говорити багато не потрібного'. Негативне забарвлення фразем із соматичним компонентом *язик* свідчить про пріоритети людської життєдіяльності: цінною вважають фізичну роботу, а мовну діяльність сприймають як менш корисний процес. Фразеологізми *йазы'к бес куστόк*, *х'одит' йазы'к як пр'аїник* можуть мати подвійну конотацію й указувати на ораторські здібності мовця. Поєднання соматизму *язик* з дієслівними компонентами *х'одит'*, *све'рбіт'* репрезентує сприймання цієї частини тіла як самостійного незалежного органу, що може символізувати спонтанність, поспіх, необдуманість.

Фраземи *прикус'іти йазы'к*, *тр'імати йазы'к за зуб'ами* демонструють віру людей у надприродну силу слова. Ці номени із соматизмом-компонентом містять інформацію про вербальний принцип магічного мислення, який може проявлятися в табу. На думку носіїв говірки, вплив будь-якого поганого слова можна нейтралізувати за допомогою простої дії, участь у якій беруть зуби як символ захисту, зброї, тому замовляють: «*Прикус'і собі йазы'к*».

Вуха. Респонденти наголошують, що вуха «*много чу'вут'*», тому, виконуючи важливу життєву функцію (органу слуху), можуть сприймати будь-які невліпові слухові вібрації: якщо горять вуха, то про людину пліткують (завжди в такій ситуації кажуть: «*К'ос' про т'а б'реше*»), у вусі дзвенить – буде новина (у правому – добра, у лівому – погана). Конотативне значення компонента *вуха* зумовлене загальним усвідомленням цієї частини тіла як звукового каналу сприйняття інформації, тому й соматизм актуалізує сему 'орган слуху в людини' (*не' вір'іти вух'ам* 'бути надзвичайно здивованим, почувши що-небудь') або 'зовнішня хрящова частина органу слуху; вушна раковина' (*по самі в'уха* 'дуже сильно, надзвичайно'). У таких фраземах *вуха* можуть слугувати оцінними засобами фізичного й емоційного стану: *ве'дмід' на в'уха наступ'іу* 'хто-небудь зовсім не має музичного слуху', *в'уха в'іанут'* 'кому-небудь неприємно слухати що-небудь', *за в'уха не от':агн'іти* 'хто-небудь любить щось, захоплюється чимось', *закл'ало в'уха* 'хтось погано чує, глухуватий або навмисне не реагує на сказане'.

Вуха як важливий інструмент опрацювання й інтерпретації інформації можуть слугувати символом неуцтва, неухажності, невігластва (*в'іе'дно в'уха вл'ізат' / а в др'угої вул'ізат'* 'не слухати, неуважно слухати', *пуст'іти п'оза в'уха* 'не реагувати на те, що говорять', *сомар'ові в'уха* 'дурна й неуважна людина', *голов'а й два в'уха* 'некмітлива, нетямуща людина').

Символічне значення *вуха* пов'язане з таємни-

цею, бажанням її відкрити, у говірці села цей компонент найчастіше є кваліфікатором останнього: *крайбм вўха* 'крадькома щось почути, не повністю; випадково', *настропачити вўха* 'напружено прислухатися до чогось', *нашоробити вўха* 'уважно, з цікавістю слухати', *роспустити вўха* 'довіркою й уважно, з цікавістю слухати'.

Душа. У сучасній українській мові лексема *душа* переважно функціонує зі значеннями 'внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями', 'безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини' [Словник української мови 1971, с. 445].

У духовній культурі мешканців села душа посідає особливе місце: з нею пов'язано чи не найбільше містичних переказів. Душа є символом безсмертя, вічності віруючої людини (*носїтис'а йак чорт з гр'їшноў душбў* 'приділяти надмірну увагу чомусь незначному', *од:ати Ббгу дўшу* 1) 'виповідатися'; 2) 'умерти', *вхопити йак чорт гр'їшну дўшу* 'дуже міцно'), а пов'язані з нею різні ритуали й міфічно-релігійні уявлення підтверджують «символічне значення душі як мислячої, рухомої істоти, яка може жити поза тілом» [Енциклопедичний словник... України 2015, с.245]. Носії говірки вважають, що душа після смерті виходить з тіла й блукає на цьому світі 40 днів. Душі можуть провідувати родичів, тому треба бути обережним: заборонено вночі мати справу з будь-чим гарячим, бо можна обпекти душі. Якщо подібні хатні клопоти є необхідними, варто дотримуватися певних правил. Коли господиня виливає гарячу воду чи викидає грань, то мусить промовляти: «*Миртві дўшки т'їкаїте / жебыо м вас не" пбпїклї*». Під час приготування хліба кажуть: «*Миртві дўшки / пбїте с'а гр'їти*». Душі можуть перетворюватися на певну тварину. Добра душа відразу ж з'являється у вигляді нічного метелика або голуба, гирлиці десь на подвір'ї. Зла душа «*дустайе сатанїн'с'кий облик*» і може прийти нічної пори в тілі кішки або собаки, з якими не радять контактувати. Найстрашнішими й небезпечними після смерті є «*двобудїш'ї*» – люди, які за життя займалися ворожінням, водилися з нечистю. Їх легко впізнати після смерті: обличчя покійника має червонуватий відтінок.

Соматичний компонент *душа* функціонує зі значенням 'людина як носій тих чи інших рис, якостей' і є частиною фразеологічних одиниць *жбїоти душї в дўшу* 'дружно, у злагоді', *кўл'ко душї захбче* 'дуже багато, досхочу', *стойати над душбў* 'настирливо, набридливо, невідступно (перебувати біля когось)', *ни душї* (переважно зі словом *не"їе*) 'абсолютно нікого, жодної людини'.

Душа є символом «безцінного елемента трипостасної будови (тіло – душа – дух)» [Енциклопедичний словник... 2015, с.245], де тіло репрезентує фізичний, а душа – духовний компонент. Цілком закономірно, що лексема *душа* вживається у складі фразем, що найчастіше характеризують емоційну діяльність людини, внутрішні психічні переживання: *брїти за дўшу* 'хвилювати, зворушувати когось',

вўлити дўшу 'щиро поділитися найпотаємнішим, з *дброббў душбў* 'щиро, радісно', *душї болїт* 'хто-небудь дуже сильно переживає, тривожиться, страждає', *душї не" на мїс'т'ї* 'хто-небудь хвилюється, перебуває у стані тривожності', *душї радўїес'а* 'хто-небудь відчуває полегшення, душевний спокій, задоволення', *крївїти душбў* 'бути нещирим, лицемірити', *одвїсти дўшу* 'звїратися кому-небудь; втїшатися', *продатї дўшу* 'зрадити'. Наявність таких одиниць лише підкреслює символічне значення душі як основи чуттєвого буття людини.

Серце – символ Центру; Бога, життя; розуму; ласки; любові, співчуття; радості й смутку; розуміння; сміливості; чистоти [Енциклопедичний словник... 2015, с.737]. У християнстві палаюче серце символізувало релігійне служіння, відданість. Означає любов як центр світла і щастя [Керлот 1994, с. 461]. На думку давніх учених, існують три життєво важливі центри людського тіла – мозок, серце і статеві органи. Найголовніший із них – саме серце, яке, за традиційними уявленнями, є місцем перебування розуму, а мозок слугує лише його засобом [Енциклопедичний словник... 2015, с.737]. В уявленні ж мешканців села *серце* також є частиною тріади *голова – серце – душа* («*три вїедно йак трбїн'ата*», «*їак с'атї трбїц'а*»), проте відповідає за чуттєву сферу («*серце ти дас'т знїти*»). Серце безпосередньо пов'язане з душею, оскільки перекачує кров, яка вважається вмістилищем душі. Як оповідають респонденти, перед самим народженням на небі кожній душі призначається певне серце: добре, зле, м'яке, черстве, співчутливе, боязке тощо.

У фраземіці говірки села *серце*, як і душа, символізує емоційно-почуттєву сферу: *брїти блїз'ко до сїр'ц'а* 'болїсно сприймати, переживати щонебудь', *з лїгким сїр'ц'ом* 'без будь-якої тривоги, жалю, вагань; добре', *збравїти серце* 'спрямувати свій гнів, невдоволення на кому-небудь', *кбўтати в сїр'ц'бви* 'хто-небудь хвилюється, чимось дуже переймається', *мачкї шкр'їбавут' по сїр'ц'у* 'хтось має неспокій, тривожиться за когось-небудь; має сумний настрій', *одл'агло от сїр'ц'а* 'хтось відчув полегшення, спокій, заспокоївся', *потїпл'їло на сїр'ц'ї* 'стало легше, спокійніше', *розмїякло серце* 'хто-небудь розчулився, подобришав', *серце болїт* 'хто-небудь тяжко переживає, уболіває', *серце йак вўскбчїт* 'хто-небудь відчуває сильний переляк, хвилювання', *серце не" ле"жїт* 'хто-небудь не має прихильності до когось, чогось', *серце розрївац'а*, *серце облївац'а* *крбўл'бў* 'хтось страждає; дуже тяжко переживає', *серце стїскац'а* 'хто-небудь непокоїться за когось, страждає', *т'їжко на сїр'ц'ї (душї)* 'хто-небудь з гнітючим настроєм, перебуває у важкому психологічному стані'.

Соматичний компонент *серце* має символічне значення любові, прихильності, щирості: *запїсти в серце* 'сподобатися', *носїти в сїр'ц'ї* 'завжди пам'ятати, думати про когось', *од:атї серце* 'щиро любити', *прїпїло до сїр'ц'а* 'хто-небудь викликає симпатію, почуття кохання, сподобатися', *прїростї до сїр'ц'а* 'ставати близьким, дорогим,

рідним'. Серце може ототожнюватися з характером і символізувати лагідність: *мати м'якої серце* 'бути добрим, поступливим', *доброю серце* 'лагідний характер'.

Ніс. В українській культурі соматизм *ніс* наділений широкою символікою: надмірної цікавості до когось, чогось, зарозумілості, обмеженості, всезнайства [Жайворонок 2006, с. 398]. У складі фраземіки села соматичний компонент *нус* уособлює переважно саму людину, символізуючи негативні прояви її діяльності, що найчастіше проявляється у взаєминах з іншими: *водити за нус* 'обдурювати', *втёрти носа* 'перевершити кого-небудь, завершити щось раніше, ніж інші', *дёрти носа, задёрти нус до неба* 'поводити себе пихато, зазнаватися', *д'івати свуї нус* 'втручатися в що-небудь', *кривий нус повісти* 'ненавмисне образити кого-небудь', *крутити носом* 'виражати незадоволення ким- або чим-небудь; вередувати'. Символічне значення носа, що виконує функцію мірила чого-небудь, відбилосся у фраземах *кар'ічку на нус* (переважно зі словом *треба*) 'нічого', *на нос'і* 'скоро, незабаром', *пуд носом* 'близько', *спуд носа* 'дуже близько'.

Палець. У світовій міфології *палець* виконує функцію єднання низького світу із земним. Символічно пальці зображувалися як сили душі, що зазвичай залишаються непоміченими, але котрі перешкоджають свідомій роботі розуму [Керлот 1994, с. 380]. Ми вже зазначали, що в уявленні носіїв говірки *палець* пов'язаний з *рукою* й *оком*, оскільки слугує предметом-посередником у магичній дії і сприймається як джерело небезпеки (як стверджують респонденти, саме тому й «не» *можє пал'ц'ом вкázовати*). У зв'язку з цим у межах фразеологічної одиниці соматичний компонент *палець* реалізує додаткову негативно забарвлену символічну заван-

таженість. Переважно слугує репрезентантом трудової діяльності (*і пал'ц'ом не махн'ути* 'нічого не зробити для здійснення чогось', *не пал'ц'ом роб'іти* 'добре виконувати роботу, якісно', *пал'ци' у пал'ци' не вдáрити* 'нічого не зробити для досягнення мети'), пов'язаної з нею фізичної сили (*і пал'ц'ом не» дотулітис'а* 'не заподіяти ніякої кривди, не розпочати роботу') та досвідченості й вправності (*не» пал'ц'ом роб'еній* 'кмітливий, розумний; знавець'). Соматизм *палець* є кваліфікатором поведінки, що суперечить суспільним нормам: *опкрутіти кругом пал'ц'а* 'обдурити, перехитрити кого-небудь', *вкázовати пал'ц'ом* 'дорікати', *в'у'ц'ати с пал'ц'а* 'вгадати; сказати, ствердити що-небудь, не спираючись на факти'.

Символічність компонента *палець* як мірила чого-небудь у фраземах *пал'ц'ом в ге'ртáн'ц'і можє дс'ігáти* 'добре наїстися', *можє на пал'ц'ах поли'ч'іти* 'дуже обмежена кількість чогось' полягає в здатності пальців слугувати рахунковим інструментом, яким людство користувалося з найдавніших часів (наприклад, десяткова, дванадцяткова системи рахунку).

Висновки. Отже, символічне наповнення соматизмів є результатом антропоцентричного характеру відтворення дійсності й засвідчує особливості образно-емоційного мислення, психічної діяльності людини. Аналізовані соматичні компоненти у складі фразеологізмів говірки села є репрезентантами етнокультурної інформації й пов'язані з розгалуженою системою магично-релігійних уявлень. Найвищою фразеопродуктивністю характеризуються компоненти *рука*, *нога*, *голова*, з якими асоціюються фізична, інтелектуальна й психоемоційна сфери як невід'ємні складники гармонійного буття. Символіка соматизмів багатоаспектна й відображає ціннісні орієнтири носіїв говірки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барвіна Н.О. Семантико-культурологічні особливості соматичної фразеології. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2012. № 1. С. 44–48.
2. Берта Е.Т. Фразеологізми із соматичним компонентом у сучасних угорській та українській мовах. *Вісник КНЛУ. Серія Філологія*. Том 20. № 2. 2017. С. 54–62.
3. Венжинович Н. Про лінгвокультурологічну та етнопсихологічну специфіку ідіоматики. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства (Збірник наукових праць)* / Відп. ред. І.В. Сабадош. Випуск 10. Ужгород, 2006. С. 10–20.
4. Енциклопедичний словник... – Енциклопедичний словник символів культури України. За загальною редакцією В.П. Коцура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди. 5-е видання. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2015. 912 с.
5. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
6. Калько В. Лінгвокультурний аналіз соматизму *язик* в українських пареміях. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія Філологія (мовознавство)*. №16. 2012. С. 135–140.
7. Кевлюк І.В. Структурно-семантична та етнокультурологічна характеристика соматизмів (на прикладі фразем із компонентом *око*). *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Випуск 8. 2012. С. 75–83.
8. Керлот Хуан Едуардо. Словарь символов. Москва: REFL-book, 1994. 608 с.
9. Кононенко В. Словесні символи в семантичній структурі фраземи. *МОВА. КУЛЬТУРА. СТИЛЬ. Збірник статей*. Київ – Івано-Франківськ, 2002. С. 226–236.
10. Патен І. Соматичний компонент у складі фразеологічних одиниць зі значенням переміщення у просторі (на матеріалі української, польської та англійської мов). *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Філологія»*. Випуск 36. 2015. С.88–96.

11. Приходько І.М. Соматична лексика: межі поняття та спроба класифікації. *Вісник Запорізького національного університету*. № 1. 2016. С. 203–212.
12. Словник української мови: в 11-ти т. Київ: Наукова думка, 1971. Т. II. 550 с.
13. Словник української мови: в 11-ти т. Київ: Наукова думка, 1977. Т. VIII. 927 с.

REFERENCES

1. Barvina N.O. (2012) Semantyko-kulturolohichni osoblyvosti somatychnoi frazeolohii [Semantic and cultural features of somatic phraseology]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Filolohichni nauky*. № 1. S. 44–48 [in Ukrainian].
2. Berta E.T. (2017) Frazeolohizmy iz somatychnym komponentom u suchasnykh uhorskii ta ukrainskii movakh [Phraseologisms with a somatic component in modern Hungarian and Ukrainian languages]. *Visnyk KNLU. Serii Filolohiia*. Tom 20. № 2. S. 54–62 [in Ukrainian].
3. Venzhynovych N. (2006) Pro linhvokulturolohichnu ta etnopsykholohichnu spetsyfyku idiomatyky [On the linguo-cultural and ethnopsychological specifics of idiomatics]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva (Zbirnyk naukovykh prats) / Vidp.red. I.V. Sabadosh*. Vypusk 10. Uzhhorod. S. 10–20 [in Ukrainian].
4. Entsyklopedychnyi slovnyk symboliv kultury Ukrainy [Encyclopedic dictionary of symbols of Ukrainian culture]. Za zahalnoi redaktsiieiu V.P. Kotsura, O.I. Potapenko, V.V. Kuibidy. 5-e vydannia. Korsun-Shevchenkivskiy: FOP Havryshenko V.M., 2015. 912 s. [in Ukrainian].
5. Zhaivoronok V.V. (2006) Znaky ukrainskoi etnokultury [Signs of Ukrainian ethnoculture]: Slovnyk-dovidnyk. Kyiv: Dovira. 703 s. [in Ukrainian].
6. Kalko V. (2012) Linhvokulturnyi analiz somatyzmu yazyk v ukrainskykh paremiakh [Linguocultural analysis of somatism tongue in Ukrainian paremias]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii Filolohiia (movoznavstvo)*. №16. S. 135–140 [in Ukrainian].
7. Kevliuk I.V. (2012) Strukturno-semantychna ta etnokulturolohichna kharakterystyka somatyzmiv (na prykladi frazem iz komponentom oko) [Structural-semantic and ethnocultural characteristics of somatisms (on the example of phrases with an eye component)]. *Filolohichni studii. Naukovi visnyk Kryvorizkoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu*. Vypusk 8. S. 75–83 [in Ukrainian].
8. Kerlot Khuan Eduardo (1994) Slovar simbolov [Symbol Dictionary]. Moskva: REFL-book. 608 s. [in Russian].
9. Kononenko V. (2002) Slovesni symboly v semantychnii strukturi frazemy [Verbal symbols in the semantic structure of phraseology]. *MOVA. KULTURA. STYL. Zbirnyk statei*. Kyiv – Ivano-Frankivsk. S. 226–236 [in Ukrainian].
10. Paten I. (2015) Somatychnyi komponent u skladi frazeolohichnykh odynts zi znachenniam peremishchennia u prostori (na materialy ukrainskoi, polskoi ta anhliiskoi mov) [Somatic component in the composition of phraseological units with the meaning of movement in space (on the material of Ukrainian, Polish and English)]. *Problemy humanitarnykh nauk. Serii «Filolohiia»*. Vypusk 36. S.88–96 [in Ukrainian].
11. Prykhodko I.M. (2016) Somatychna leksyka: mezhi poniattia ta spoba klasyfikatsii [Somatisms: boundaries of the concept and an attempt at classification]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. № 1. S. 203–212 [in Ukrainian].
12. Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]: V 11-ty t. Kyiv: Naukova dumka, 1971. T. II. 550 s. [in Ukrainian].
13. Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]: V 11-ty t. Kyiv: Naukova dumka, 1977. T. VIII. 927 s. [in Ukrainian].

SOMATISMS IN THE TRANSCARPATHIAN PHRASEMIC DIALECT STOCK OF THE RUSKI KOMARIVTSI VILLAGE IN THE UZHGOROD DISTRICT: ETHNOLINGUISTIC ASPECT

Abstract. The article is devoted to the study of phraseology with components-somatisms, which keep in touch with the worldviews of the speakers, serve as a source of ethnocultural and spiritual information. Somatisms with high and medium phrase-forming activity within the phrasemics of the dialect of Ruski Komarivtsi village of Uzhhorod District of Zakarpattia Region are analyzed, the peculiarities of the symbolic meaning of somatisms-components with the bearers of typical folk ideas are outlined. It is found that the functioning of somatisms in the composition of phraseological system demonstrates the features of figurative and emotional thinking, ethnocultural memory of speakers, the associative connection with the functional load of the somatic component.

The highest phrase productivity is characterized by the components of the *hand*, *foot*, *head*, which are associated with the physical, intellectual and psycho-emotional spheres as mandatory components of a harmonious existence. The symbolism of somatisms is multifaceted and reflects the values of the speakers: the *eye* mainly symbolizes truth, the ability to objectively perceive and evaluate reality; *mouth* and *tounge* are representatives of speech activity; *teeth* are associated with strength, weapons; *ears* can serve as valuable means of physical and emotional state, the *heart* symbolizes the emotional and sensory sphere; mainly negative symbolic load is realized by components of a *nose* (symbolizes negative displays of activity of the person) and a *finger* (is associated with

labor activity). A special place in the spiritual culture of the villagers is occupied by the *soul*, which is a symbol of immortality, eternity of the believe of human, and in the composition of phrases often characterizes the emotional activities of man, internal mental experiences. It is concluded that the symbolic content of somatisms is the result of the anthropocentric nature of the reproduction of reality and testifies to the peculiarities of figurative-emotional thinking, mental activity of man. The analyzed somatic components in the phraseology of the village dialect are representatives of ethnocultural information and are associated with an extensive system of magical and religious ideas.

Keywords: phraseology, somatism, symbolic meaning, ethnocultural information, dialect of Ruski Komarivtsi village.

© Баньої В., Петруляк Н., 2020 р.

Вероніка Баньої – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-7957-8080>

Veronika Banyoi – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department of Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-7957-8080>

Наталія Петруляк – учитель української мови та літератури Руськокомарівської ЗОШ I–III ступенів, село Руські Комарівці, Ужгородський район, Закарпатська область, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-4349-8000>

Natalia Petrulyak – Teacher of Ukrainian Language and Literature of Ruski Komarivtsi Secondary School of the I–III degrees, Ruski Komarivtsi, Uzhhorod District, Transcarpathian Region, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-4349-8000>

THE USE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE ENGLISH LANGUAGE EDUCATIONAL DISCOURSE

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.111.26*378.1

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).49–53

Бхіндер Н. The use of phraseological units in the English language educational discourse; кількість бібліографічних джерел – 18; мова англійська.

Abstract. The article deals with definition of English language discourse as a combination of mental and speech actions performed by subjects of educational process at the English language classroom. The author proves that educational discourse concerns knowledge and skills transferring, establishment relations between educational process subjects and evaluation of language competence of those who learn. Phraseological units are considered to be a significant property of English language educational discourse as they help the discourse be more effective and get students more motivated. Also, we assume that the proper usage of phraseological units in the English language classroom makes the educational process better and more focused on foreign language learning. The author analyzed three different approaches to classification of phraseological units in English language educational discourse and provided the examples to illustrate the types definitions. We have come to the conclusion that native and foreign classification vary as they are based on different criteria and linguistic characteristics. Besides, we offer that the knowledge of idioms is an indicator of high level English language competence of students and precondition of their professional competence as they will be able to perform professional duties by means of foreign language and consider social and cultural peculiarities of foreign language speakers. To realize this, we investigated the requirements to incorporation of phraseological units within the learning process and found out that some types of exercises can be effective; context analysis of new vocabulary and collaborative learning. The author proves that phraseological units should be widely used in the English language classroom while explaining new material, commenting on students' behaviour and achievements, developing instructional materials or courseware.

Keywords: educational discourse, phraseological units, classification, figurative meaning, literary meaning, English language classroom.

Introduction. Teaching process at the higher educational establishments concerns the transfer of topical information, based on oral presentation, relevant demonstration materials, video and audio resources, to the students as the recipients of messages oriented towards building their knowledge and skills. The teacher to be effective transmitter of important information, to introduce data, to share them efficiently and meaningfully needs to use a specific communication code within educational process – educational discourse

Review of the literature. A number of native [A. Habidulina, L. Koltok, A. Nikitina, N. Melnyk] and foreign scientists [T. van Dijk, M. Manoliu] investigated the general problems of educational discourse, its definition, characteristics and peculiarities. The studies of A. Habidulina concern the linguistic peculiarities of educational discourse like lexical, grammatical or stylistic. J. Jarvis and M. Robinson analysed the educational discourse from the point of view of teacher response and support to pupils' learning in the English language classroom. N. Kostina, M. McCarthy, F. O'Dell, N. Zerkina, and A. A. Zarei provided the detailed classification of phraseological units, including idioms related to school and education. Certain scientists [N. Can Daşkin, Ö. Khan, N. Kostina, N. Zerkina] devoted their papers to the problem of use of phraseological in educational discourse and their function for teacher-student communication code. A. N. Asri, G. Gimaletdinova, L. Khalitova, and D. Rochmawati investigated the ways of using phraseological units in teaching of English as foreign language.

The aim of the article is to explain the usage of

phraseological units in the educational discourse by an English language teacher during the educational process at the higher educational establishment. Also, the paper is to explain the different approaches to classification of phraseological units in English educational discourse and to outline the function of English language idioms in the classroom in order to enhance the efficiency of educational process.

Presentation of the material. Many scientists [Bhinder, 2019, Habidulina, 2009, Nikitina, 2013, Melnyk, 2013] agree that educational discourse is a combination of mental and speech actions of educational process subjects, stipulated by the pedagogical aim, tasks, and certain learning situation. According to M. Manoliu [1995, p. 222] educational discourse deals with the knowledge transfer, establishing relationships between linguistic signs and the content of a sign given by the language; it takes place through the teacher's speech in the classroom.

On this basis, it can be construed that English language educational discourse is caused by the subjects engaged in the English language learning procedures. The findings enable us to declare that English language educational discourse can be classified according to:

- way of delivering the message* (oral or written);
- actor of communication* (teacher or student);
- place of message transfer* (institution itself, on-line environment, at home while doing homework);
- source of discourse* (teacher's speech or instructional materials, spontaneous or prepared student's speech, learning material which is in the textbooks or course books);

application of teaching aids (message transferred via technical aids or immediately by educational process subjects);

number of people engaged (massive or individual);

type of lesson during which message is transferred (lecture, seminar, practical lesson, demonstration session, consultation, or examination);

style (formal, informal, or semiformal);

type of school where messages are exchanged (kindergarten, primary school secondary school, or high school).

T. van Dijk [1980] characterizes educational discourse based on presentation performance including writing or sound features (loudness, pitch, warmth, facial work, gestures, head position etc.) and paratextual properties (laughing, showing emotions, illustrations, structure of the written text, font, etc.).

The analysis of instructional materials, didactic resources, teacher's guides, students' textbooks and scientific papers [Jarvis and Robinson 1997] shows that phraseological units are more often used in written, teacher's, formal or semiformal discourse. Also, it is found more frequently in original English language textbooks or specially designed instructional materials, during lectures, seminars, or demonstration sessions. Subjects engaged in the educational process at the higher educational establishment tend to use phraseological units intentionally more often. Their speech contains meaningful phraseological structures and they easily use more complicated units to enrich their vocabulary. These findings prove that the study of phraseological units in English language educational discourse is very important to make the teacher's speech more effective, to enhance the efficiency of educational process itself, to diversify educational materials and to increase students' motivation to learning. This task is even more important as phraseological units concern cultural and figurative aspects and require high level of foreign language acquisition. Phraseological units need to be taught explicitly by means of instructional materials in foreign language classroom. Ö. Khan and N. Can Daşkin [2014, p. 97] agree that knowledge of idioms constitutes an important component of students' communicative competence.

Phraseological unit is a non-motivated word-group that cannot be freely made up in speech but is reproduced as a ready made unit [Davletbayeva, 2010, p. 43]. Phraseological units are characterized by reproducibility, idiomaticity, and stability. Reproducibility means regular use of phraseological units in speech as single unchangeable collocations. Idiomaticity touches upon the quality of phraseological unit, when the meaning of the whole is not deducible from the sum of the meanings of the parts. Stability of a phraseological unit implies that it exists as a ready-made linguistic unit which does not allow of any variability of its lexical components of grammatical structure.

According to N. Zerkina and N. Kostina [2015, p. 145] the vocabulary of the English language consists of words and, so called, words equivalents which are not created by speakers but used as ready-made linguistic

units. Such units are primarily characterized by the contradiction which exists between the semantic integrity of the whole and the formal independence of its parts. The scientists found that it is very difficult to draw the accurate boundaries between free word expression generated in the process of speech and phraseological unit used as ready-made and possessing figurative meaning as it depends on speaker's social, ideological attitude to the message, its cultural background and previous experience. Definitely, the teacher's and student's vocabulary vary, and they use completely different phraseological units. Often, we notice that they use word expressions in different ways considering their level of foreign language competence.

Considering the classification of phraseological units, we suggest using the following one. The classification was developed by M. McCarthy and F. O'Dell [2002] and it includes seven types of phraseological units:

verb-plus-object (have second thoughts, change one's mind, take advantage of one's knowledge);

prepositional phrases (up to something, out for the count, off the mark, out of one's mind, over and above);

compounds (single-minded, down-to-earth, open-ended, light-hearted);

binomial phrases (high and mighty, safe and sound, peace and quiet, high and dry, day and night);

simile (as good as gold, as strong as horse, eat like a bird)

conversational phrases (get in touch with somebody, get well, lost for words)

proverbs and sayings (an apple a day keeps the doctor away, a light at the end of the tunnel, every cloud has a silver lining, don't judge a book by its cover).

At the same time some works [Kiango 2003] refer to the semantic categorization of phraseological units that can be applied to the English language. They are the following:

pure idioms which are the products of regular reutilization, then figurative spreading out fossilization;

figurative phraseological units which have literal and figurative meanings;

restricted collocations which are considered as semi-idioms in which one word has a figurative meaning in a context and the another one has a literal meaning;

open collocations whose components have both literal and free use.

One more classification divides phraseological units into four groups [Zerkina and Kostina 2015, p. 147]:

real words which possess components with literal meaning (back to basics, fill in the blanks);

potential words which have components with weakened lexical meaning and weakened syntax functions (teach someone lesson, a quick learner, figure something out);

"former" words that are re-comprehended components of phraseological fusions (to run amok, much ado about nothing, vim and vigour);

ghost-words which include words that do not ex-

ist in English, but represents a calque from other languages. They are found in this phraseological unit only. Ghost-words are an extremely rare phenomenon (*ad absurdum, alma mater, carte blanche*).

A. N. Asri and D. Rochmawati [2017, p. 48] explain the benefits of phraseological units in the English language classroom. The scholars insist that learning phraseological units of another language is a guide to understanding the humor and character of that culture as idioms constitute an important cultural element of the language. Also, they think that learning set expressions helps the students understand the peculiarities of the English language.

Su-Yueh Wu [2008] made the detailed research on teaching English phraseological units in the English language classroom. Considering his findings, we can say that the best way of teaching phraseological units is teaching them in context as its role is central in language learning. Non-native students do not understand the various meanings of new words in different context. That is why it is suggested to apply them in different contexts. When teacher provides a rich context for students, he creates all possibilities for foreign language learning and practice simultaneously. And also, it is obvious that students learn foreign language more productively in more meaningful contexts than they simply memorize isolated words through drilling or translation exercises.

One more effective method of teaching phraseological units deals with dialogues or group discussions. Communication in pairs or within groups is a very helpful strategy to increase students' communication. Such discussions can provide subjects of educational process with a number of opportunities to build communicative skills, enrich vocabulary and acquire sociocultural knowledge. At the same time horizontal learning is very comfortable way of learning that provides friendly atmosphere and absence of fear to make a mistake if spoken in front of the classroom. Students engaged in collaborative talk during content reading exercises, assisted one another in understanding the meaning of challenging words, getting the main ideas, and answering questions about what they read. As a result, group discussion appears to be an effective technique to enhance students' reading comprehension and knowledge of phraseological units [Su-Yueh Wu 2008]. Also, we can say that collective knowledge can generate the correct meaning of phraseological unit more frequently than individual one and if working together students rarely use dictionaries or ask for translation. Cooperative learning also focuses on the learners' reflection and evaluation of their own learning [Richards and Rodgers 2001].

A. Zarei [2014] considers the following cooperative exercises are the most effective for teaching phraseological units: learning together and alone, teams-games tournaments, group investigation, jigsaw procedure, student teams achievement divisions, complex instruction, team accelerated instruction, cooperative learning structures, cooperative integrated reading and composition. These techniques may differ in duration and rules but they have common requirements

to make them more effective in the English language classroom. They are the following: Groups should be heterogeneous; Teacher provides strict and accurate instructions; Students are free to practice together; Students can easily help each other; Practice is based on authentic context; Problem solving is the pedagogical target of the exercise; Teacher acts as a facilitator and source provider; Evaluation is based on free discussion; Classroom become a social system for investigation and problem solving. Students are not limited in movements; Students have all necessary materials for the exercise; Students are highly motivated; In case of negative effects, teacher acts as a "problem solver".

The algorithm of work with English language phraseological units within educational discourse includes the following steps:

1. Students identify the type of idiom.
2. Explain it in its context (especially when it is used within educational discourse).
3. Find out an adequate Ukrainian equivalent. Compare figurative and literal meanings in the target language. Answer the question whether phraseological unit relates to educational discourse literally or figuratively.
4. Provide Ukrainian sentence with proper phraseological unit.
5. Make additional English language sentences containing new phraseological units that show its figurative and literal meaning.

Such exercises and the algorithm mentioned above will help to enrich vocabulary, to make English language educational discourse more effective and to motivate students for learning foreign language.

Conclusions. English language educational discourse is a combination of mental and speech actions performed by subjects of educational process at the English language classroom. It deals with knowledge and skills transferring, establishing relations and evaluation of language competence of those who learn. Most often English language educational discourse is realized within the educational establishment. Possession of phraseological units is a significant property of English language educational discourse. It makes the discourse more effective and get students more motivated. According to a number of findings we have come to the conclusion that there is a unified classification of phraseological units. Thus, M. McCarthy and F. O'Dell [2002] divide phraseological units into verb-plus-object, prepositional phrases, compounds, binomial phrases, simile, conversational phrases and proverbs. J. Kiango [2003] distinguishes pure idioms, figurative phraseological units, restricted collocations and open collocations. According to N. Zerkina and N. Kostina [2015] phraseological units are divided into real words, potential words, "former" words and ghost-words. The benefits of phraseological units in English language education discourse are obvious as they guide to understanding foreign language culture, mentality, history, and humour. The knowledge of idioms is an indicator of high level language competence. Due to this, English language teacher should use phraseological units in the classroom while explaining new material,

commenting on students' behaviour and achievements. Also, evaluation of students' learning outcomes should concern the frequency and accuracy of usage of phraseological units.

Further we are planning to investigate the structure of English language educational phraseological units and pay attention to the ways of their rendering into Ukrainian.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бхіндер Н. В. Лінгвістичний аспект навчально-педагогічного дискурсу викладача англійської мови у закладі вищої педагогічної освіти. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологія»*. 2019. № 8 (76). С. 29–31.
2. Габідуліна А. Р. Навчально-педагогічний дискурс як лінгвістичний феномен. *Мовознавство*, 2009. № 6. С. 70–78.
3. Давлетбаева Д. Н. Lectures on English Lexicology = Курс лекцій по лексикології англійського мови. Казань: ТГГПУ, 2010.
4. Колток Л. Педагогічний дискурс та його роль в структурі інноваційних процесів у вищій школі. *Молодь і ринок*. 2010. № 10 (69). С. 87–92.
5. Мельник Т. В. Навчально-педагогічний дискурс як типізована соціально-культурна взаємодія. *Науковий вісник Донбасу*. 2013. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_2_30
6. Нікітіна А. В. Педагогічний дискурс учителя-словесника: монографія. Київ: Ленвіт, 2013.
7. Asri A. N. and Rochmawati D. Innovative teaching of English idiomatic expressions for EFL learners. *Journal of English Teaching Adi Buana*. 2017. 2(1). P. 47–58.
8. Dijk van T. A. Discourse Studies and Education. *Australian Review of applied Linguistics*. 1980. 3 (1). P. 1–28. URL: <http://www.discourses.org/OldArticles/Discourse%20studies%20and%20education.pdf>
9. Jarvis J. and Robinson M. Analysing Educational Discourse: An Exploratory Study of Teacher Response and Support to Pupils' Learning. *Applied Linguistics*. 1997. 18(2). P. 212–228.
10. Khalitova L. and Gimaletdinova G. Ways of Using Phraseological units in TEFL. In E. Arsenteva (Ed.), *Phraseology in Multilingual Society*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014. P. 184–195.
11. Kiango J. G. Syntactic classification of Swahili verbal expressions. *Africa and Asia*. 2003. 3. P. 20–40.
12. Khan Ö. and Daşkin Can N. «You reap what you sow» idioms in materials designed by EFL teacher-trainees. *Novitas-ROYAL (Research on Youth and Language)*. 2014, 8(2). P. 97–118.
13. Manoliu M. M. Educational discourse analysis. *International Journal of Communication Research*. 2015. 5(3). P. 222–230.
14. McCarthy M., and O'Dell F. English vocabulary in use: Advanced. Cambridge: CUP, 2012.
15. Richards J. C. and Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching (2nd ed). Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
16. Su-Yueh Wu. Effective Activities for Teaching English Idioms to EFL Learners. *The Internet TESL Journal*. 2008. Vol. XIV. Retrieved from <http://iteslj.org/Techniques/Wu-TeachingIdioms.html>
17. Zarei A. A. L2 Idioms Learning through Cooperative Teaching Techniques. *English Language Teaching*. 2014. 1(4). P. 1–20.
18. Zerkina N. and Kostina N. English phraseology in teaching: Interrelation of theory and practice. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2015. 199. P. 143–148.

REFERENCES

1. Bkhinder N. V. (2019) Lihvistychnyi aspekt navchalno-pedahohichnoho dyskursu vykladacha anhliyskoi movy u zakladi vyshchoi pedahohichnoi osvity [Linguistic aspect of teaching and pedagogical discourse of English language instructor at the higher institution of pedagogical education]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka Akademiya»*. Seriya «Filologiya». 8(76). С. 29–31 [in Ukrainian].
2. Habidulina A. R. (2009) Navchalno-pedahohichnyi dyskurs yak lihvistychnyi fenomen [Teaching and pedagogical discourse as linguistic phenomenon]. *Movoznavstvo*. №6, С. 70–78 [in Ukrainian].
3. Davletbayeva D. N. (2010) Lectures on English Lexicology. Kazan: TGGPU [in English].
4. Koltok L. (2010) Pedahohichnyi dyskurs ta yoho rol v strukturi innovatsiinykh protsesiv u vyshchii shkoli [Pedagogical discourse and its role in the structure of innovative processes at the higher educational institution]. *Molod i rynek*. №10 (69). С. 87–92 [in Ukrainian].
5. Melnyk T. V. (2013) Navchalno-pedahohichnyi dyskurs yak typizovana sotsialno-kulturna vzayemodiya [Educational discourse as a typical social and cultural interaction]. *Naukovyi visnyk Donbasu*. № 2. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_2_30 [in Ukrainian].
6. Nikitina A. V. (2013) Pedahohichnyi dyskurs uchytyela-slovesnyka [Pedagogical discourse of language teacher]: monograph. Kyiv: Lenvit [in Ukrainian].
7. Asri A. N. and Rochmawati D. (2017) Innovative teaching of English idiomatic expressions for EFL learners. *Journal of English Teaching Adi Buana*. № 2(1). P. 47–58 [in English].
8. Dijk van T. A. (1980) Discourse Studies and Education. *Australian Review of applied Linguistics*. № 3(1). P. 1–28. Retrieved from <http://www.discourses.org/OldArticles/Discourse%20studies%20and%20education.pdf> [in English].

9. Jarvis J. and Robinson M. (1997). Analysing Educational Discourse: An Exploratory Study of Teacher Response and Support to Pupils' Learning. *Applied Linguistics*. №18(2). P. 212–228 [in English].
10. Khalitova L. and Gimaletdinova G. (2014) Ways of Using Phraseological units in TEFL. In E. Arsenteva (Ed.), *Phraseology in Multilingual Society*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, P. 184–195 [in English].
11. Kiango J. G. (2003) Syntactic classification of Swahili verbal expressions. *Africa and Asia*. № 3. P. 20–40 [in English].
12. Khan Ö. and Daşkin Can N. (2014) «You reap what you sow» idioms in materials designed by EFL teacher-trainees. *Novitas-ROYAL (Research on Youth and Language)*. № 8(2). P. 97–118 [in English].
13. Manoliu M. M. (2015) Educational discourse analysis. *International Journal of Communication Research*. № 5 (3). P. 222–230 [in English].
14. McCarthy M., and O'Dell F. (2012) English vocabulary in use: Advanced. Cambridge: CUP [in English].
15. Richards J. C. and Rodgers T. S. (2001) Approaches and Methods in Language Teaching (2nd ed). Cambridge: Cambridge University Press [in English].
16. Su-Yueh Wu. (2008) Effective Activities for Teaching English Idioms to EFL Learners. *The Internet TESL Journal*. Vol. XIV. Retrieved from <http://iteslj.org/Techniques/Wu-TeachingIdioms.html> [in English].
17. Zarei A. A. (2014) L2 Idioms Learning through Cooperative Teaching Techniques. *English Language Teaching*. № 1(4). P. 1–20 [in English].
18. Zerkina N. and Kostina N. (2015) English phraseology in teaching: Interrelation of theory and practice. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. №199. P. 143–148 [in English].

ВИКОРИСТАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У НАВЧАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. Стаття присвячена визначенню поняття «англомовний педагогічний дискурс», що тяжіє до набору розумових та мовленнєвих дій, які вчиняють суб'єкти освітнього процесу під час вивчення англійської мови. Авторка доводить, що педагогічний дискурс тісно пов'язаний із безпосереднім передаванням знань та умінь із навчальної дисципліни, встановленням позитивної взаємодії між викладачем та студентами, оцінюванням навчальних досягнень тих, хто навчається, а також підвищенням рівня їхньої іншомовної компетентності. Фразеологічні одиниці є невід'ємним компонентом англомовного педагогічного дискурсу, оскільки вони допомагають підвищити ефективність всього освітнього процесу та сприяють посиленню рівня мотивації студентів, які вивчають іноземну мову. Правильне використання фразеологічних одиниць на занятті з англійської мови допомагає студентам уважно ставитися до мовних одиниць, розширює їхній словниковий запас та сприяє підвищенню рівня готовності до іншомовного спілкування. Також ми припускаємо, що фразеологічні одиниці обумовлюють фокусування освітнього процесу на досягнення визначеного педагогічного завдання.

У статті детально проаналізовані підходи до класифікації фразеологічних одиниць, які вживаються в англомовному педагогічному дискурсі. Авторкою детально досліджено кожен тип фразеологічних одиниць та подано їхні приклади для ефективної ілюстрації. З'ясовано, що зарубіжні та вітчизняні підходи до класифікації фразеологічних одиниць значно відрізняються, оскільки за основу взято відмінні критерії та лінгвістичні характеристики. Крім того, ми дійшли висновку, що знання фразеологічних одиниць визначає високий рівень іншомовної компетентності та є передумовою формування професійної компетентності майбутнього фахівця, оскільки дає змогу здійснювати професійні обов'язки засобами іноземної мови з урахуванням соціальних та культурних характеристик носіїв мови. У статті подано рекомендації щодо інкорпорації фразеологічних одиниць в освітній процес закладу вищої освіти, описано алгоритм роботи з фразеологічними одиницями на занятті з англійської мови.

Ключові слова: педагогічний дискурс, фразеологічні одиниці, класифікація, метафоричне значення, літературне значення, заняття з англійської мови.

© Бхіндер Н., 2020 р.

Наталія Бхіндер – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, Хмельницький, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-3047-3015>

Natalia Bkhinder – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of Foreign Languages Department, Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-3047-3015>

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ-СКЛАДНИКИ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІХ АНТРОПОНІМІВ У ТВОРАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.161.2'373.2 423

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).54–60

Вегеш А. Фразеологізми-складники літературно-художніх антропонімів у творах сучасних українських письменників; кількість бібліографічних джерел – 23; мова українська.

Анотація. Назви героїв і фразеологічні одиниці містять величезну інформацію, яскраво розкривають зміст художнього твору.

У творах сучасних українських письменників знаходимо багато фразеологізмів, призначення яких засвідчити особливості поведінки, манери спілкування, схарактеризувати трансформації природи. Але фразеологізмів, які є назвами літературних героїв, трапляється мало. Тому нашу увагу привернули літературно-художні антропоніми з творів сучасних українських письменників, в основі яких – фразеологічні одиниці.

Дослідженням назв літературних героїв сучасних авторів присвячено багато праць науковців: Ю. Карпенко, Л. Белей, Г. Лукаш, Т. Гриценко, Л. Масенко, М. Мельник та ін.

Фразеологічний масив художніх текстів представлено в багатьох наукових роботах. Наша мета – виявити та проаналізувати фразеологізми, що входять до складу літературно-художніх антропонімів, а також фразеологізми-апелятиви, що характеризують персонажа за різними ознаками.

Джерельною базою дослідження слугували прозові твори відомих сучасних українських письменників Ю. Андруховича, М. Гримич, М. Дочинця, В. Кожелянка, В. Лиса, М. Матіос, В. Шкляра.

Фразеологізми та оніми – складники ідіостилю письменника, репрезентанти його мовної картини світу. За допомогою фразеологічних одиниць та онімів краще розкрито читачеві внутрішній світ персонажів, настроїв, звички, світогляд тощо. Використання цих засобів – творчий процес.

Подається опис найменувань персонажів, визначається їх інформаційний потенціал, роль у сюжетному розгортанні. З'ясовано, що джерелом творення назв персонажів є традиційна українська фразеологія.

Доведено, що літературно-художні антропоніми у романах відзначаються детальністю, структурним багатством, а це проявляється у відтворенні типових загальнонаціональних рис української антропонімії та її регіональних особливостей.

Сучасні українські письменники, використовуючи фразеологізми, влучно називають своїх персонажів. Внутрішня форма фразеологізмів розкривається у тексті, дає змогу відчитувати різні конотації. Наповнення літературно-художніх антропонімів з фразеологічним компонентом є цікавим об'єктом для ономастів, саме тут відчитується зв'язок із етносом, культурою, національним назвотворенням.

Ключові слова: авторський неологізм, апелятив, внутрішня форма, літературно-художній антропонім, фразеологізм.

Постановка проблеми. У тексті художнього твору всі мовні одиниці мають певне функційне навантаження. «Генами» сюжету є літературно-художні антропоніми. Фразеологізми не є винятком. Вони є своєрідною схованкою здобутків культури, звичаїв, традицій і сподівань українського народу. Як і антропоніми, так і фразеологічні одиниці містять величезну інформацію, яскраво розкривають зміст художнього твору.

У творах сучасних українських письменників знаходимо багато фразеологізмів, призначення яких засвідчити особливості поведінки, манери спілкування, схарактеризувати трансформації природи. Але фразеологізмів, які є назвами літературних героїв, трапляється мало. Тому нашу увагу привернули літературно-художні антропоніми з творів сучасних українських письменників, в основі яких – фразеологічні одиниці. У семантичне наповнення літературно-художнього антропоніма включаються всі кваліфікації персонажа, які йому дають автор, інші персонажі, а також сам герой шляхом самохарактеристики. Тому В. Кухаренко вважає власні імена локальною семантичною структурою, що

закріплюється за іменем у конкретному контексті. Цю властивість власного імені вона називає індивідуально-художнім значенням власного імені [Кухаренко 1988, с. 106]. Дослідженням назв літературних героїв сучасних авторів присвячено багато праць науковців: Ю. Карпенко, Л. Белей, Г. Лукаш, Т. Гриценко, Л. Масенко, М. Мельник та ін.

Аналіз досліджень. Дослідження фразеологічного масиву художніх текстів представлено в наукових роботах Л. Авксентьева, Н. Бабич, В. Білоноженко, М. Богдана, С. Ганджі, І. Гнатюк, Л. Скрипник, Н. Сологуб, В. Ужченка, В. Чабаненка, М. Коломійця, Ю. Прадіда, С. Бирик, А. Супрун, Л. Щербачук, Ю. Кохана, В. Папіш, Н. Вірич, І. Мамчуч, Н. Янчук, Т. Здіховської, Т. Князь, Т. Беляєвої, Н. Щербакової та ін. Лінгвісти переважно зосереджують увагу на структурно-семантичних, функційно-стилістичних, фразеотворчих, зіставних аспектах дослідження фраземіки художніх творів Т. Шевченка, О. Вишні, М. Коцюбинського, М. Стельмаха, О. Довженка, М. Рильського, О. Гончара, П. Загребельного, І. Чендея, В. Нестайка, В. Чапленка, В. Шевчука, У. Самчука, Б. Лепкого,

М. Гримич та ін. Але актуальність таких досліджень не втрачається і сьогодні.

Мета пропонованої роботи – виявити та проаналізувати фразеологізми, що входять до складу літературно-художніх антропонімів, а також фразеологізми-апелативи, що характеризують персонажа за різними ознаками; наше **завдання** – описати літературно-художні антропоніми, розкрити їх інформаційний заряд.

Джерельною базою дослідження слугували прозові твори відомих сучасних українських письменників Ю. Андруховича, М. Гримич, М. Дочинця, В. Кожелянка, В. Лиса, М. Матіос, В. Шкляра.

Методи та методика. Для розв'язання поставлених завдань у роботі використано описовий метод (вдалося виявити значення та функційну спрямованість літературно-художніх антропонімів); метод спостереження (це дозволило виокремити аналізовані лексеми і звернути увагу на їхні особливості); аналіз мовних одиниць (досліджено семантику й уживання в контексті).

Виклад основного матеріалу. Ми знаємо, що літературно-художній антропонім – це витвір авторської фантазії з опертям на реальний ономастикон. «Власне ім'я є своєрідним історичним джерелом. Своєрідним способом у ньому закодована інформація про минуле людського суспільства», – зазначає А. Зубко [Зубко 2007, с. 275]. Стійкі звороти та оніми – активний образотворчий чинник авторської оповіді. Через них автор передає ставлення до зображуваних подій, акцентує змістову та стильову позиції мовних засобів. Фразеологізми та оніми – складники ідіостилю письменника, репрезентанти його мовної картини світу. У них закодована наша історія. «Оніми відносяться до так званих лінгвістичних джерел – пам'яток мови, котрі містять цінну інформацію з історії розвитку мови, історії етносів, у середовищі яких виникли різні мови, історії розвитку культури, науки, виробництва та ін.» [Зубко 2007, с. 278]. За допомогою фразеологічних одиниць та онімів краще розкрито читачеві внутрішній світ персонажів, настрій, звички, світогляд тощо. Використання цих засобів – творчий процес.

Фразеологічні одиниці збагачують мовлення, роблять його колоритним, емоційним, виразним. У художніх текстах вони виконують експресивно-оцінну функцію, образно-виразову, еліптичну (лаконізують мову), термінологічну (забезпечують її точність), а також полегшують висловлення думки, підкреслюючи індивідуальний авторський стиль. Внутрішня форма фразеологізмів як елемент їх значення встановлюється тільки на тлі матеріальної та духовної культури етносу. Важливо знати, що сприяло створенню образу, виявити вихідну модель.

Серед літературно-художніх антропонімів аналізованих творів сучасних письменників знаходимо ті, які є фразеологічними одиницями.

У романі Ю. Андруховича «Таємниця» автор розповідає про знайомого, який мав прізвисько **Вічний Жид**: «Це був Хтось. Кольорук був інститутською знаменитістю, монстром і динозавром. Йому саме виповнилося десь із двадцять п'ять, він

здавався в цих стінах – вічним студентом або **Вічним Жидом**, що пройшов Крим і Рим, літав у космос, горів у танку і так далі» [Андрухович 2007, с. 101]. Найменування Кольорук, Хтось, Вічний Жид вибудовують ряд колоритних постмодерністських онімів, що різнобічно характеризують найменовану особу, а також творять характерну постмодерністську карнавальність. *Вічний Жид* – живучий подорожній, неприкаяний і безсмертний. Відомо, що «Вічний жид» – прізвисько Агасфера – персонажа середньовічної християнської легенди, який був приречений на вічне блукання по світу. Образ скорботного блукальця у безмірі Всесвіту використовували багато письменників (Й. Гете, П. Шеллі, Е. Сю, В. Жуковський та ін.). Постмодерністська парадигма творить поліваріативну міфологему безсмертного вигнанця, чії вічні мандри стають простором інтелектуального досвіду.

У романі М. Дочинця «Лис у винограднику» фразеологізмом-прізвиськом **Вічний Жид** названий єврей Юхвід, котрий «належав до золотого фонду невільних майстрів», «до тих, що авторитет здобувають не силою, а талантом». Юхвід «кочував із зони в зону». Напрошується асоціація з персонажем християнської легенди, де *Вічний Жид* блукає по світах. Через багато років Лис допоможе Юхвіду уникнути смерті. На запитання Паші Пітерського чому він «жидка відпустив», Лис відповів: «Тому, Пашо, бо він Вічний Жид, а ми з тобою тимчасові» [Дочинець 2010, с. 175].

Козак *Хома* з роману В. Шкляра «Чорний ворон» отримав прізвисько **Невіруючий** через те, що ніколи нікому не вірив, з недовірою ставився до всього, що й підтверджує текст: «Еге, налякаєш, – не повірив йому **Невіруючий Хома**» [Шкляр 2010, с. 316]; «Хома, звісно ж не вірив, що Хмара загинув»; «Невіруючий Хома дивувався, як можна вірити богині-жінці»; «...то що сперечатись з Невіруючим Хомою? Він би все одно не повірив» [Шкляр 2010, с. 361–362]. Хомою Невіруючим називають людину, яку важко «переконати повірити у що-небудь, а також людину, яка сумнівається у всьому» [СФУМ, с. 752], проводячи аналогію з євангельським апостолом Хомою.

Наявна низка літературно-художніх антропонімів біблійного походження, де збереглася якась частина фразеологізму, або є натяк на нього.

В українській літературно-художній антропонімії посттоталітарної доби В. Кожелянко виступає новатором при творенні літературно-художніх антропонімів, які вказують на соціальний статус. Так, бомжа з новели «Брама горішня» В. Кожелянко називає **Адамом Перволюдником**. («Колишній нардеп і олігарх, а тепер бомж і люмпак Адам Перволюдник» [Кожелянко 2001, с. 155]). Відчитується натяк на те, що з високого становища, обіймаючи високі посади, опинився на дні суспільства, а був «першою людиною». За основу взяті фразеологізми з компонентом Адам: *від Адама, Адамові реберце, Адамові діти, як Адам і Єва в раю*. Ім'я з цього літературно-художнього антропоніма вказує на першу людину, а прізвисьце це ще й підтвердує.

Двох героїв у романі «Стара холера» В. Лис називає **Адамом** та **Євою**. Доля зведе їх на старості літ, вони доповнюватимуть одне одного. Автор постійно натякає на схожість з біблійними персонажами: «... як то їм добре тепер удвох. Мудро зробили на старості. Як належить Адаму і Єві» [Лис 2019, с. 126]; «Не перший же чоловік Адам, як той, що з Біблії...» [Лис 2019, с. 115]; «...бабця Єва нареши її виїшла заміж, і це ж треба – за Адама. Справжнього Адама, з Біблії, якому хтосьна-скільки літ...» [Лис 2019, с. 255]. Фразеологізм як Адам і Єва, що означає ‘морально чистий; нехитрий, наївний’ [СФУМ, с. 19], повністю розкриває характер, спосіб життя, помисли літературних героїв Адама і Єви.

У романі «Котигорошко» В. Кожелянка найбільшу групу серед найменувань за соціальною приналежністю становлять штучно утворені або свідомо дібрані літературно-художні антропоніми, «доантропоніміяна семантика яких прямо або опосередковано вказує на професію денотата» [Белі 1995, с. 62]. Так, наприклад, голова Верховної Ради **Каламутненко** – великий баламут («Лише голови Верховної Ради Каламутника чомусь ніде не було помічено... Каламутника з горя запив» [Кожелянка 2001, с. 63]). Літературно-художній антропонім походить від фразеологізму **каламутити воду** – ‘вносити розлад, неспокій у що-небудь’; ‘підбурювати, підмовляти кого-небудь до якихось протиправних, незаконних дій’ [СФУМ, с. 285]), (пор.: в перен. знач. ‘каламутити – викликати неспокій, незгоду, незадоволення; підбурювати, баламутити’ [ВТССУМ 2005, 515]). Завдяки частковому відновленню доантропонімії семантики літературно-художнього антропоніма В. Кожелянка характеризує денотата лексичними засобами. «Часткове відновлення забутого, уневираженого для більшості доантропонімічного значення дозволяє письменникові на основі асоціативних зв’язків вдаватися до індивідуально-авторських переносів доантропонімічного значення літературного антропоніма (метафора, метонімія, фразеологізм)» [Белі 2000, с. 28]. На основі переносів доантропонімічного значення антропоніма та асоціативних зв’язків, що вони викликають, розкривається соціальна значущість літературно-художнього антропоніма. Напр., фразеологізм **білий, як полотно** (блідий) криється у літературно-художньому антропонімі **Полотняк** («Котигорошко»): «*Переляканий Полотняк ... стояв струнко, з білим, як полотно, обличчям виправдовуючи своє прізвище*» [Кожелянка 2001, с. 98]). Фразеологізм **дурний, як пень** (‘уживається для підсилення, підкреслення якої-небудь ознаки, дії, якогось стану і т. ін.; дуже’ [СФУМ, с. 488]) розкриває найменування **Пньов** («Тероріум»), що має генерал, а також літературно-художній антропонім **Пенько** («Котигорошко»), що належить ректорові інституту. У таких найменуваннях відбивається фантазія автора, його спостережливість, уміння виокремити в людні риси, які дуже влучно характеризують її позитивні чи, навпаки, негативні якості, увиразнюючи іронічне або й саркастичне ставлення автора. Такі авторські неологізми створюють певну

художню ауру. Пор.: магістерська робота здібного **Ленто-Лентона** (від фразеологізму **вносити лепту**, у переносному значенні **лепта** – ‘вклад у яку-небудь суспільну справу; частка чого-небудь’ [ВТССУМ 2005, с. 612]). Письменник-пофігіст Лесь Подерв’янський в «Українській книзі мертвих» названий Лесем **Побарабанським** (від фразеологізму **по барабану, по цимбалах**, тобто ‘байду-же’ [ССУС, с. 54]). Сміло тут можемо погодитися з Ю. Карпенком, що «глибина використання власних назв залежить не від жанру чи напряму, а від таланту письменника» [Карпенко 2008, с. 176].

У романі «Кров кажана» В. Шкляр, як і в інших романах, дає підказки до розгадування назви, або веде гру з нею у тексті. Напр.: назва **Сухий** на перший погляд може виступати номінативним літературно-художнім антропонімом. Але прізвисько Сухий має авторитет, що відомий у кримінальних колах. Напевно не раз він **виходив сухим із води**, знаходив вихід зі складної ситуації, на що й вказує фразеологізм: ‘будучи винним, уміло уникати покарання або нарікання; залишатися непокараним або незаплямованим’ [СФУМ, с. 93].

Назви героїв з потойбіччя змальовані з іронією. Замісник глави адміністрації пекла – **Пек**, голова адміністрації пекла – **Цур**. Автор язичницького бога пекла Пека навмисно зробив заступником. З давньоукраїнської міфології знаємо, що Пек – бог війни, всіякої біди. Він кровожерний, страхітливий, підступний, але ласливий, надто боявся Цура (Чура) Вираз: «**Цур тобі, Пек!**», що дійшов до наших днів, має семантику замовляння від чогось недоброго, ворожого, бажання позбутись когось чи чогось: ‘уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось’ [СФУМ, с. 758]. Цур – один із найдавніших в українців «домашніх» богів, охоронець домашнього вогнища, асоціюється із замкненим колом. Лікар Цур лікує пацієнтів колотерапією: ходіння по колу.

Утаємничена Сана із роману В. Шкляра «Ключ» всіяко допомагала Крайньому в пошуках. Не випадково він називає її **Ариадною**: «*Сано, ти моя Ариадна*» [Шкляр 2008, с. 69]). Вона розплутує багато таємничих ниток (від фр. **Ариаднина нитка** – ‘те, що дає правильний напрямок, допомагає знайти правильний вихід з якоїсь ситуації’ [СФУМ, с. 434]). Автор дуже часто грається з іменами своїх персонажів. Наприклад, він не розшифровує прізвище художника **Петра Чоломбтька**, але повертає до нього увагу: «...я знову мушу іти до Чоломбтька в майстерню і, даруйте за тавтологію, бити йому чолом» [Шкляр 2008, с. 73]; «...то я знову зайшов до Чоломбтька і чемно вдарив йому чолом...» [Шкляр 2008, с. 137]. Як бачимо, сам Чоломбтько не б’є чолом, адже він – Петро – значить «камінь». А прізвище героя походить від фразеологізму **бити чолом**, що значить ‘просити кого-небудь про щось’ [СФУМ, с. 30], когось вігати.

У Шкляра навіть назва **Горошко** з роману «Маруся» викликає посмішку. Прізвище належить дідові, який колись давно служив у війську, напевно, ще за **царя Гороха**. Але не прізвище повертає

увагу, а апелюючи на назву «права рука царя», яку сам герой і придумав, яка стала його прізвиськом («Дід Горошко, котрий теж колись служив в армії і був там, хвалився, правою рукою царя» [Шкляр 2014, с. 40], «Кумедну штуку побачив Дмитро на подвір'ї діда Горошка: «права рука царя» зв'язав налігачем двох п'яних кацапчуків і провадив з ними виховну годину» [Шкляр 2014, с. 42], «Перед маршем Маруся сама подарувала Юхимові Горошку (онукові «правої руки царя»... нові ялові чоботи» [Шкляр 2014, с. 178]). Як бачимо, два фразеологізми залучає автор для називання свого героя: **за царя Гороха** ('дуже давно, у дуже давні часи' [СФУМ, с. 756]) та **права рука** ('найнадійніший, найкращий помічник у кого-небудь' [СФУМ, с. 619]), довірена особа.

Привертають увагу прізвиська козаків, які вони отримували стихійно: то за якоюсь особливою ознакою козака, то за якоюсь особливою обставиною, що пов'язувалася з людиною. За такими прізвиськами можна було дізнатися про зовнішній вигляд особи, його характер, ремесло, промисел, січовий фах тощо. Такі прізвиська були експресивними, емоційно-оцінювальними. Ми зафіксували такі назви на сторінках роману «Характерник» В. Шкляра. Особливо відчувається насмішка у прізвиськах, які давали козакам за професією. Так, січовий кравець мав прізвисько **Пришийкобиліхвіст** («Високославний січовий кравець Пришийкобиліхвіст викроїв із дорогої тафти полотнище...» [Шкляр 2019, с. 26]). Назва утворена від фразеологізму **приший кобилі хвіст** – 'що-небудь непотрібне, зайве' [СФУМ, с. 569], що не стосується справи. Мабуть, спочатку не дуже був вдалим майстром, але тепер його називають високославним, хоч прізвисько залишилося таке ж. Викликають посмішку прізвиська кухарів **Печиборці** та **Неїжкаша**, а також прізвище діда-райця **Щобтискус** та ін.

У романі В. Лиса «Соло для Соломії» головна героїня має прізвисько **Солом'яна вдова** (від фразеологізму **солом'яна вдова** – 'жінка, яка тимчасово залишилася без чоловіка або не живе з ним' [СФУМ, с. 55]). Найкраща подруга Вірка заспокоює Соломію: «Дитисько з небесними очима. Мовчи! Я ліпше знаю... Я справді вдова. У мене діти. А ти, мона сказати, – солом'яна. Солом'яна вдова Соломка» [Лис 2019, с. 174]. Літературно-художній антропонім Басюта Михайло Прохорович наділений характеристичним потенціалом. Та згодом селяни придумують йому ще й прізвисько, що повністю характеризувало його вдачу. Він був упертим, домагався свого. («Впертий, як дурний бик. Бицюра Басюта, що вже не одну жінку ни тико облав...» [Лис 2019, с. 263]). Походить прізвисько **Бицюра** від фразеологізму **впертий, як бик**. Такого ж походження літературно-художній антропонім Солом'яний Бик з роману «Кров кажана» В. Шкляра. Літературно-художній антропонім утворений від топоніма (район Солом'янки) й апелюючи на назву Бик, за словами Анастасії, так звані «контролери» – папи, «вони там усі рогаті». Сухий і його оточення заробляють тим, що вибива-

ють гроші з людей. Вони міцної статури, але без належної освіти. У Словнику сучасного українського сленгу знаходимо, що 'Бик – 1. Людина, що віддає перевагу силі перед розумом; 2. Невисокого розумового рівня, але агресивна, самовпевнена людина' [ССУС 2006, с. 38].

У романі М. Гримич «Клавка» головна героїня часто дає сама собі оцінку, називаючи себе різними апелюючи на назву. Ми зафіксували тут і фразеологізм **язиката Хвеська** (схильність пліткувати; балакує людина): «Язиката Хвеська я, а не секретарка!» [Гримич 2019, с. 148]. Тут маємо назву персонажа, яка складається з фразеологізму, в основі якого теж власна назва – антропонім Хвеська. Фразеологізм **Пилип з конопель** ('недоречно, недоладно або невчасно зробити, сказати що-небудь чи виступити з чимсь' [СФУМ, с. 85]) використовує Клавка для називання Павла Сіробаби: «Щось не те, – озвлася, як Пилип з конопель, Павло Минович» [Гримич 2019, с. 156]. Трохи модернізувала цей фразеологізм М. Матіос у гомеричному романі-симфонії «Містер і місіс Ю-ко в країні укрів», назвавши телеведучого В'ячеслава Піховшика **Телепилипом з конопель** («...незмінний лапшеріз і окоплюв, телепилип з конопель Пліховшек...» [Матіос 2006, с. 38]). Такі фразеологізми привертають увагу дослідників, адже компонент «власне ім'я» є виразником національного забарвлення.

Ми зафіксували цілу низку фразеологічних одиниць, які характеризують Клавку: *язик заплітається, ні з сього ні з того, процидіти крізь зуби, змиряти поглядом, цвяхики в голові, провалитися крізь землю, взяти себе в руки, застряло в горлі, немов окропом обпекло, за милу душу, підскочила, як ошпарена, сидіти пеньком, стрімголов у прірву, вирвати з м'ясом та ін.* Виразні семантично-стилістичні ознаки фразеологізмів – їхня образність, жива внутрішня форма – збагачують мовлення, роблять його дотепно-влучним, що й приваблює майстрів художнього слова та читачів. Прохорова допомагає Клавці з вибором кавалерів, але не радить рівнятися на неї: «На мене, дівчинко, не рівняйся. Я в особистому житті пройшла і Крим, і Рим, і мідні труби!..» [Гримич 2019, с. 119]. Цей фразеологізм вдало характеризує героїню: вона пройшла важкі життєві випробування (підлітком працювала, фронтівка, без сім'ї, але пролетарка до мозку кісток (**аж до самих кісток**) і вміє розхльобувати (**розсьорбувати кашу**)). Ліза Прохорова та Неля Сіробаба – «парочка **нерозлий-вода**» (завжди бувають разом, ніколи не розлучаються). У вжитку Нелі такі фразеологізми, які характеризують її (*язикате стерво, закотити очі під лоба, нотка загроз у голосі*), а також Спілку письменників (*криваве побойце, як карта ляже, за чисту монету, багато води витекло*). Баратинського влучно характеризують такі фразеологізми: *хода павича, у підметки не годиться, п'яний, як чіп* ('дуже сильно, надзвичайно'), *за душею ні шеляга* ('дуже бідний'). Бакланов обіймає високу посаду, представник ЦК, «крупна шишка». Клавка думає: «Невже це і є той «найголовніший читач»... Людина, що **тримає пульс** усієї української літератури? І невже я зараз

у кабінеті цього звіра, здатного одним розчерком пера зруйнувати всі літературні авторитети?» [Гримич 2019, с. 213].

Мовна палітра роману М. Гримич «Клавка» вражає активністю вживання фразеологізмів та багатством їх емоційно-оцінних смислових навантажень: *очі пропечуть, зам'яти тему, скривити міну, дим стовпом, старий зубр, розправив крила, повз вуха, комашина метушня, рубати з плеча, зась до нього* та ін. Майстерність письменниці передусім полягає в умінні підпорядковувати розмаїття фраземних засобів мови авторському задуму, влучно та емоційно схарактеризувати психічний стан, вдачу, вчинки персонажів; десь повчати й попереджувати, висміювати і жартувати тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Л. Найтиповіші експоненти стилістичної значущості в українській літературно-художній антропонімії кін. XVIII – XX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія філологічна*. Вип. 5. Ужгород, 2000. С. 25–30.
2. Белей Л. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії XIX – XX ст. Ужгород: Патент, 1995. 120 с.
3. ВТССУМ. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Зубко А. М. Українська ономастика: здобутки та проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методик*: зб. наук. праць. Вип. 15. Київ, 2007. С. 262–281.
5. Карпенко Ю. О. Гумористична ономастика. *Літературна ономастика*: зб. статей. Одеса: Астропринт, 2008. С. 167–176.
6. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту. Москва: Просвещение, 1988. 191 с.
7. ССУС – Словник сучасного українського сленгу [упоряд. Т. М. Кондратюк; худож.-оформлювачі Б. П. Бублик, С. І. Правдюк]. Харків: Фоліо, 2006. 350 с.
8. СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 2008. 1104 с.

REFERENCES

1. Belei L. (2000) Naitypovishi eksponenty stylistychnoi znachushchosti v ukrainiskii literaturno-khudozhnii antroponomimii kin. XVIII – XX st. [The most typical exponents of stylistic significance in the Ukrainian proper names of the literary heroes of the end of XVIII – XX centuries]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya filolohichna*. Vyp. 5. Uzhhorod. S. 25–30 [in Ukrainian].
2. Belei L. (1995) Funktsionalno-stylistychni mozhlyvosti ukrainskoi literaturno-khudozhnoi antroponomimii XIX – XX st. [Functional and stylistic possibilities of Ukrainian proper names of the literary heroes of the XIX – XX centuries]. Uzhhorod: Patent. 120 s. [in Ukrainian].
3. VTSSUM – Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) (2005) [Great explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. (Uklad. i holov. red. V. T. Busel). Kyiv; Irpin: VTF «Perun». 1728 s. [in Ukrainian].
4. Zubko A. M. (2007) Ukrainska onomastyka: zdobutky ta problemy. [Ukrainian onomastics: achievements and problems]. *Spetsialni istorychni dysypliny: pytannia teorii ta metodyky* zb. nauk. pr. Vyp. 15. Kyiv. S. 262–281 [in Ukrainian].
5. Karpenko Yu. O. (1988) Humorystychna onomastyka. [Humoristic onomastics]. *Literaturna onomastyka*: zb. statei. Odesa: Astroprynt. S. 167–176 [in Ukrainian].
6. Kukharenko V. A. (1988) Interpretatsiya teksta. [Interpretation of the text]. Moskva: Prosveshcheniye. 191 s. [in Russian].
7. SSUS – Slovnyk suchasnoho ukrainskoho slenhu (2006) [Dictionary of modern Ukrainian slang]. (Uporiad. T. M. Kondratiuk; khudozh.-oformliuvachi B. P. Bublik, S. I. Pravdiuk). Kharkiv: Folio. 350 s. [in Ukrainian].
8. SFUM – Slovnyk frazeolohizmiv ukrainskoi movy (2008) [Dictionary of phrasemes of the Ukrainian language]. Uklad.: V. M. Bilozhenko ta in. Kyiv: Naukova dumka, 2008. 1104 s. [in Ukrainian].

ДЖЕРЕЛА

1. Андрухович Ю. І. Таємниця. Замість роману. Харків: Фоліо, 2007. 478 с.
2. Гримич М. Клавка. Роман. Київ: Нора-Друк, 2019. 336 с.
3. Дочинець М. І. Лис у винограднику: роман. Київ: Ярославів Вал, 2010. 292 с.

Наявність багатой та різноманітної фразеології у сучасній українській літературній мові дає можливість яскраво висловити думку та відтворити дійсність. Фразеологізми надають мові художнього твору емоційного забарвлення.

Висновки. Як бачимо, сучасні українські письменники, використовуючи фразеологізми, влучно називають своїх персонажів. Внутрішня форма фразеологізмів розкривається у тексті, дає змогу відчитувати різні конотації. Наповнення літературно-художніх антропонімів із фразеологічним компонентом є цікавим об'єктом для ономастів, саме тут спостерігається зв'язок із етносом, культурою, національним назвотворенням.

4. Кожелянко В. Брама горішня. Конотоп. Роман, новели. Львів: Кальварія, 2001. С. 150–165.
5. Кожелянко В. Котигорошко: [роман]. Львів: Кальварія, 2001. 156 с.
6. Кожелянко В. Тероріум: [роман]. Львів: Кальварія, 2002. 172 с.
7. Кожелянко В. Українська книга мертвих. Дефіліада. Роман, новели. Львів: Кальварія, 2001. С. 158–176.
8. Лис В. С. Соло для Соломії: роман; передм. Т. Прохаська. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 368 с.
9. Лис В. С. Стара холера: роман. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 272 с.
10. Матіос М. Містер і місіс Ю-Ко в країні укрів. Mr.& Ms. U-Ko in country UA. Львів: ЛА «Піраміда», 2006. 136 с.
11. Шкляр В. М. Залишенець. Чорний Ворон [Текст]. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. 384 с.
12. Шкляр В. Характерник: роман. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2019. 304 с.
13. Шкляр В. М. Ключ: Роман. Харків: Фоліо, 2008. 218 с.
14. Шкляр Василь. Нікуб (Кров кажана); художник-оформлювач Ігор Женченко. Київ: Ярославів Вал, 2010. 253 с.
15. Шкляр В. Маруся: роман. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. 320 с.

SOURCES

1. Andrukhovych Yu. I. (2007) *Taiemnytsia. Zamist romanu* [Mystery. Instead of a Novel]. Kharkiv: Folio. 478 s. [in Ukrainian].
2. Hrymych M. (2019) *Klavka. Roman* [Klavka. Novel]. Kyiv: Nora-Druk. 336 s. [in Ukrainian].
3. Dochynets M. I. (2010) *Lys u vynohradnyku: roman* [Fox in the vineyard: a novel]. Kyiv: Yaroslaviv Val. 292 s. [in Ukrainian].
4. Kozheliianko V. (2001) *Brama horishnia. Konotop. Roman, novely* [Upper Gate. Konotop. Novel, novellas]. Lviv: Kalvariia. S. 150–165 [in Ukrainian].
5. Kozheliianko V. (2001) *Kotyhoroshko* [Kotyhoroshko]: [roman]. Lviv: Kalvariia. 156 s. [in Ukrainian].
6. Kozheliianko V. (2002) *Terorium* [Terorium]: [roman]. Lviv: Kalvariia, 2002. 172 s. [in Ukrainian].
7. Kozheliianko V. (2001) *Ukrainska knyha mertvykh. Defiliada. Roman, novely* [Ukrainian Book of the Dead. Defiliada. Novel, novellas]. Lviv: Kalvariia. S. 158–176. [in Ukrainian].
8. Lys V.S. (2019) *Solo dlia Solomii: roman* [Solo for Solomia: novel]. Peredm. T. Prokhaska. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 368 s. [in Ukrainian].
9. Lys V.S. (2019) *Stara kholera: roman* [Old Cholera: novel]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 272 s. [in Ukrainian].
10. Matios M. (2006) *Mister i misis Yu-Ko v kraini ukriv. Mr.& Ms. U-Ko in country UA*. Lviv: LA «Piramida». 136 s. [in Ukrainian].
11. Shkliar V.M. (2010) *Zalyshenets. Chorni Voron* [Tekst]. [A Remnant. Black Raven]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 384 s. [in Ukrainian].
12. Shkliar V. (2019) *Kharakternyk: roman* [Kharakternyk: novel]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia». 304 s. [in Ukrainian].
13. Shkliar V M. (2008) *Kliuch: Roman* [A Key: Novel]. Kharkiv: Folio. 218 s. [in Ukrainian].
14. Shkliar V. (2010) *Nikub (Krov kazhana)* [Nikub (Blood of the Bat)]. Khudozhnyk-oformliuvach Ihor Zhenchenko. Kyiv: Yaroslaviv Val, 2010. 253 s. [in Ukrainian].
15. Shkliar V. (2014) *Marusia: roman* [Marusia: novel]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 320 s. [in Ukrainian].

PHRASEMES IN THE PROPER NAMES OF THE LITERARY HEROES IN THE WORKS OF MODERN UKRAINIAN WRITERS

Abstract. The names of the heroes and phraseological units contain a wealth of information and clearly reveal the content of the literary work.

In the works of contemporary Ukrainian writers, we find many phrasemes, which testify to the peculiarities of behavior, manners of communication, and which characterize the transformations of nature. However, phrasemes, which are the names of literary heroes, happen a little. Therefore, our attention was drawn to the proper names of the literary heroes, based on phraseological units, in the works of modern Ukrainian writers.

The research of the names of literary heroes in the texts of contemporary authors is represented in the works by many scientists: Yu. Karpenko, L. Beley, H. Lukash, T. Hrytsenko, L. Masenko, M. Melnyk and others.

Phraseological array of literary texts is represented in many scientific works. Our purpose is to identify and analyze phrasemes that are part of the proper names of the literary heroes, as well as phrasemes-appellatives that characterize a character through different features.

The sources of the study are the prose works of famous contemporary Ukrainian writers Yu. Andrukhovych, M. Hrymych, M. Dochynets, V. Kozheliianko, V. Lys, M. Matios, V. Shkliar.

Phrasemes and onyms are the components of the writer's idiomatic style, and the representatives of his linguistic picture of the world. Phraseological units and onyms help better to reveal to the reader the inner world of characters, their mood, habits, worldview, and more. Using these tools is a creative process.

Character descriptions are given, their information potential and the role in the plot development are determined. It has been found that the source of creation of the character's names is a traditional Ukrainian phraseology.

It is proved that the proper names of the literary heroes in the novel are marked by detail, structural wealth, and this is manifested in the reproduction of typical national features of the Ukrainian anthroponymy and its regional peculiarities.

Using phrasemes, modern Ukrainian writers aptly name their characters. The internal form of phrasemes is revealed in the text, it allows reading different connotations. Filling proper names of the literary heroes with a phraseological component is an interesting object for onomastics, which is where the connection with ethnicity, culture, national creation of names is read.

Keywords: author's neologism, appellative, internal form, proper name of the literary hero, phraseme.

© Вегеш А., 2020 р.

Анастасія Вегеш – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; orcid.org/0000-0003-0430-2447

Anastasia Vehesh – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; orcid.org/0000-0003-0430-2447

ПРО НАУКОВУ СПАДЩИНУ ПРОФЕСОРА ВІКТОРА УЖЧЕНКА (до 85-річчя від дня народження)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43).

УДК 811.161.2(092)Ужченко

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).61–69

Венжинович Н. Про наукову спадщину професора Віктора Ужченка (до 85-річчя від дня народження); кількість бібліографічних джерел – 20; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена опису наукового доробку знаного українського вченого Віктора Ужченка. Його великий життєвий досвід, вимогливість до себе й до інших, працездатність, відданість справі, скромність, дбайливе ставлення до колег та студентів здобули велику повагу колег не тільки в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка, але й в усій Україні.

Завдяки його працям були вступлені всім зацікавленим такі найвагоміші поняття нової когнітивної парадигми, як: концепт, культурна конотація, культурні концепти, культурна інформація, культурологічний аспект у семантиці мовних одиниць, діалектна фразеологія і діалектна фразеографія.

Неоціненним є внесок цього вченого в розвиток лінгвістичної науки, особливо фразеології, у східноукраїнському регіоні. Багато років під науковим керівництвом професора В. Ужченка в Луганському університеті працював фразеологічний семінар, що перетворився в регулярно діючий науковий центр дослідження слов'янських мов.

Науковий доробок Віктора Ужченка докорінно змінив уявлення про українську фразеологію, він підняв її на якісно вищий щабель та надав значущості.

Його ідеї та погляди стали провідними в цій галузі, стали основою, базою для власних наукових пошуків та досліджень наступних поколінь науковців.

Сучасна українська фразеологічна наука завдяки, зокрема, і його зусиллям та повсякчасній невтомній праці стала однією з найвагоміших у мовознавстві, саме тому його по праву називають світочем сучасної української фразеологічної науки.

Віктор Дмитрович Ужченко належить до видатних діячів вітчизняної освіти. Він викладав у багатьох навчальних закладах, виховав декілька поколінь українських лінгвістів, яким передав любов до фразеології й відданість науці.

У рік 85-річчя від дня народження відомого вченого зазначимо, що для всіх тих, хто працював із професором Віктором Дмитровичем Ужченко, хто знав його особисто чи за численними вагомими працями, він був і залишається символом відданості своїй справі, видатним науковцем, для якого головним у житті була любов до Слова.

Ключові слова: Віктор Ужченко, науковий доробок, фразеологія, діалектна фразеологія, діалектна фразеографія, культурна конотація, концепт, когнітивна лінгвістика.

Постановка проблеми. Фразеологія є порівняно молодого лінгвістичною дисципліною. Її формування як окремої галузі лінгвістики припадає на 40–50-ті роки ХХ століття. Стійкі словосполучення привертали увагу дослідників із давніх-давен. Першопрохідцями тут по праву можна назвати лексикографів, які вивчали мовні скарби різних народів. Вони ставили перед собою мету зібрати й зберегти для майбутніх поколінь народні перлини: прислів'я, приказки, влучні образні вислови тощо.

Одну з найбагатших творчих спадщин у галузі фразеології залишив для прийдешніх поколінь відомий український лінгвіст, професор, доктор філологічних наук, засновник Луганської фразеологічної наукової школи Віктор Дмитрович Ужченко.

Аналіз досліджень. Л. Мельник і Т. Маркотенко зазначають: «Професор Віктор Дмитрович Ужченко – видатний учений, ім'я якого увійшло в історію лінгвістики не тільки нашої країни, але й усього пострадянського світу. Заслужений діяч науки й техніки України, почесний професор Луганського національного університету імені Тараса Шевченка В.Д. Ужченко відзначений численними нагородами, серед яких орден Петра Могили. Понад 40 років свого життя Віктор Дмитрович присвятив українській науці. Він віддано любив рідну мову,

чудово знав її, був зразковим носієм літературного мовлення» [Мельник, Маркотенко 2015, с. 12; докладніше див. також: Биби́к 2010; Печенікова 2011; Українська мова. Енциклопедія 2004 та ін.].

Мета статті – опис наукового й педагогічного доробку знаного українського вченого Віктора Ужченка. Основним завданням наукової розвідки є аналіз найвагоміших праць відомого українського фразеолога. У процесі дослідження застосовано описовий метод.

Виклад основного матеріалу. Любов до рідного слова йому прищепили батьки в селі Підлозіївка Охтирського району Сумської області, де Віктор Ужченко народився 14 травня 1935 року. У тих краях, де народне слово переливається всіма барвами веселки фразеологізму, пройшло його дитинство, що залишає, як відомо, найглибші сліди в мовній пам'яті кожної людини [Служитель фразеологічної музи 2010, с. 2].

Педучилище, Харківський державний університет, який Віктор Ужченко закінчив у 1964 році, укріпили в ньому цю любов, а тринадцятирічна (1964–1977 рр.) робота вчителем української мови і літератури в школі № 8 м. Міусинська Луганської області зробили його не тільки професійним філологом, але й загартованим педагогом. Педагогічний

дар розвивався в ньому й у вищій школі [Служитель фразеологічної музи 2010, с. 2].

Визнанням його педагогічної майстерності є й те, що Вікторові Ужченку присвоїли звання професора ще в 1991 році, за три роки до захисту ним докторської дисертації.

Із 1967 до 1968 року він працював асистентом кафедри української мови Харківського університету. 1973 року захистив кандидатську дисертацію «Фразеологія творів Остапа Вишні». 1994 року захищає докторську дисертацію «Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології». Із 1977 року живе та працює в Луганську – викладачем, доцентом, професором, завідувачем кафедри філологічних дисциплін і методики їх викладання в початковій школі. З 1998 до 2007 року – завідувач кафедри української мови на факультеті української філології. Виконував обов'язки заступника головного редактора наукового видання університету «Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка». Заснував 2003 року й керував виданням наукового журналу «Лінгвістика». В.Д. Ужченко підготував чотирьох кандидатів наук, які активно продовжують справу знаного вченого.

Заслужений діяч науки й техніки, член спеціалізованих наукових рад, член орфографічної комісії Міністерства освіти і науки України, почесний професор ЛНУ ім. Тараса Шевченка, Відмінник освіти України, доктор філологічних наук, професор В.Д.Ужченко відійшов у засвіти 7 лютого 2010 року в Луганську.

Він створив для україністики понад 200 статей, монографії, словники, навчальні посібники з проблем української та східнослов'янської фразеології, з поміж яких «Українська фразеологія» (1990, у співавторстві з Л. Авксентьевим), «Східноукраїнська фразеологія» (2003), «Фразеологія української мови» (2007, у співавторстві з Д. Ужченком), «Образи рідної мови» (1999), «Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу» (1997), «Фразеологічний словник української мови» (1998, у співавторстві з Д. Ужченком), «Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу» (2000, а далі ще видання до 2005 р., у співавторстві з Д. Ужченком), «Народження і життя фразеологізму» (1988), «Вивчення фразеології в середній школі» (1990) та ін. [Українська мова 2004, с.697; Пам'яті колеги 2010, с. 153].

Названі праці важливі не тільки для фразеологів, але й для усіх, кого цікавить образне Слово. Очевидно, дослідник не випадково назвав задуманий ним збірник матеріалів щорічних регіональних науково-практичних конференцій (відбуваються з 2002 р. в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка) – «Образне слово Луганщини» [Пам'яті колеги 2010, с. 153].

Перша розвідка Віктора Дмитровича «Українські говірки південних районів Воронежської області та їх історичний зв'язок з діалектними групами української мови» була надрукована в студентському збірнику наукових робіт у Харкові 1961 року.

Дослідник вважав, що саме діалектна фразеологія «перебуває в стані постійних коливань, зрушень, інновацій, постійної плинності, актуалізації плану змісту і плану вираження» [Ужченко 1997, с. 129], а тому її треба досліджувати та вивчати. Завдяки старанням Віктора Дмитровича з південно-східного мовленнєвого ареалу Східна Слобожанщина представлена фразеологічним матеріалом чи не найповніше.

Успішний захист кандидатської дисертації спонукав науковця поглиблено досліджувати українську фразеологію. Спостереження за жартівливо-іронічними «ігровими» трансформаціями фразеологічних одиниць у творах Остапа Вишні привели його до далекоглядного висновку, що варіювання стійких словосполучень не випадкове, що навіть індивідуальні переробки фразеологізмів – наслідок латентних образних і структурних ресурсів енергетики, закладеної у внутрішній формі цих мовних одиниць. Саме тому значну частину свого наукового життя Віктор Ужченко присвятив історичній фразеології української мови, розробив визнану в україністиці та світовій славистиці систему аргументації пропонуваніх етимологічних гіпотез [Служитель фразеологічної музи 2010, с. 2].

У кандидатській дисертації «Фразеологія творів Остапа Вишні» (1973) В.Д. Ужченко ставить перед собою завдання встановити структурно-семантичні основи засад використання фразеологічних одиниць; вивчити найпоширеніші індивідуально-авторські прийоми трансформації фразеологізмів у творах Остапа Вишні. Дослідник аналізує кожен авторський фразеологізм, роздумує над його вживанням. Він подає також й історію походження того чи того стійкого вислову. Так, аналізуючи вислів «ні пера, ні пуху», В.Д. Ужченко висвітлює його етимологію: «Безперечно, виник цей вислів у мовленні мисливців та їх оточенні. Психологічним підґрунтям творення цього «побажання добра, успіху, удачі», як сприймається цей фразеологізм тепер, були табуїстичні звичаї народу щільно зближувати «в своїй свідомості осіб і предмети з їх назвами». Той, хто говорив, бажав звичайно успіху в полюванні, але боявся накликати біди, називаючи все своїми іменами. А тому говорив одне, хоч думав інше. Таким чином, цей вислів був певним «запобіжним» заходом проти невдачі — «не наврочити б»» [Ужченко Ні пуху... електронний ресурс].

Автор з'ясовує походження фразеологізму у творах О. Вишні, подаючи при цьому академічні пояснення: «Можна думати, що первісно, в момент становлення фразеологізму, була така відповідність: «перо» – пtiця, «пух – звір (спочатку міг бути тільки пушний звір). В основі найменування звіра *пухом*, а пtiці *пером* лежить явище, відоме в мовознавстві під назвою метонімії. При цьому повне найменування ознак, властивих предметів, замінюється окремими ознаками, які уявляються істотними чи показовими. Не чужі авторові і прямі назви згаданих понять: «А полювалося добре! Було й пtiці постріляно, було й звіра впольовано...»» [Ужченко Ні пуху... електронний ресурс].

У співавторстві з Л. Авксентьевим 1990 р. В.Д. Ужченко видав навчальний посібник для студентів філологічних факультетів університетів «Українська фразеологія» [Ужченко, Авксентьев 1990]. Посібник присвячено вивченню складних теоретичних проблем фразеології. У ньому з'ясовуються основні ознаки фразеологізмів у їх взаємозв'язку з іншими одиницями мови, аналізуються найхарактерніші семантико-граматичні розряди та їх моделі, розглядаються системно-семантичні особливості фразеологізмів, способи їх утворення і джерела походження, досліджуються процеси авторських видозмін і фразеологічних новоутворень видатних майстрів українського художнього слова. У посібнику розглядаються різні точки зору, а також акцентується увага на протиріччях думок учених у фразеології при вивченні її предмета та з'ясуванні теоретичних проблем, що сприяє більш успішній праці студентів у галузі української фразеології.

Докторська дисертація «Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології» (1994) «стала першою в українському мовознавстві спробою на широкому матеріалі проаналізувати взаємодію лінгвістичного і екстралінгвістичного в історичному розвитку української фразеології, показати місце етнокультурного ґрунту в генезисі фразеологічних одиниць, за допомогою методу структурно-семантичного моделювання висвітлити ряд «темних» фразеологічних одиниць, з'ясувати динаміку ідіом на окремих ділянках української етнокультури, указати на зміну джерел активного поповнення фразеологічного складу, зокрема на сучасному хронологічному зрізі» [Ужченко 1994, с.7].

У першій главі дисертації – «Семантичні основи формування української фразеології» – автор визначає природу фразеологічних одиниць із погляду синхронії та діахронії, взаємодію лексики й фразеології в семантико-еволюційних процесах. Головна увага звернена на такі питання: роль окремих слів як семантичної основи формування фразеологічних одиниць, здатність деяких слів-складників виступати у функції транссеми, тобто «пронизувати» при фразеотворенні різноструктурні розряди усталених висловів, роль внутрішньої форми фразеологічних одиниць у їх становленні.

У праці робиться спроба намітити діахронію формування фразеологічних одиниць зі словами-символами: «1/ предмети реалізації /реалії/ → 2/ їх вербальне вираження / слова прямої номінації/ → 3/ ФО, сформовані за участю слів-символів» [Ужченко 1994, с.10].

Із метою дослідження ступеня мотивованості низки фразеологічних одиниць упродовж 10 років був здійснений психолінгвістичний експеримент. У ньому брали участь п'ятсот інформантів, які відповідали на запитання «Чому ми так говоримо?». Проаналізувавши отримані дані, вчений дійшов висновку, що звичайно уживаний поділ фразеологічних одиниць на мотивовані та немотивовані повинна замінити детальніша градація: мотивовані – напівмотивовані – немотивовані, яка більш адекватно відбиває динаміку категорії «затемнення».

Друга глава – «Лінгвістичний аспект формування української фразеології» – присвячена показу шляхів формування фразеологічного складу, інтрамовним основам становлення фразеологічних одиниць, актуалізації певних сем лексем-складників вислову в процесі творення вторинних мовних знаків номінації, взаємодії загальномовного й локального в розвитку фразеологічного запасу мови.

У дисертаційному дослідженні аналізуються ідіоми, що постали внаслідок власне метафоризації і вже різною мірою втратили внутрішню форму. Завершує главу аналіз структурно-семантичних чинників формування фразеологізмів – конденсація, деривація, нарощення й контамінація.

В.Д. Ужченко доходить висновку, що «фактори формування фразеології дозволяють твердити, що становлення фразеологічного складу супроводжується процесами різної часової глибини, пов'язане із затуханням і оновленням образності. Найактивніше виявляє себе метафора та метонімія. Їх розрізнення у фразеології вимагає проникнення у прототип, в етнокультуру, що переводить семантико-лінгвістичний аспект формування фразеологічних одиниць в історико-лінгвістичний. Особливо відчутну печать етнокультури несуть на собі евфемізація і каламбур» [Ужченко 1994, с.16].

Питанням витоків фразеологічних одиниць, фразеопродуктивності різних сфер матеріального й духовного життя народу, хронологічним змінам і просторовій взаємодії узувального й локального, а також спробам прояснення «темних» («напівтемних») зворотів присвячена третя глава – «Етнокультура як джерело формування української фразеології».

Історико-лінгвістичний аспект формування фразеології включає не тільки генезу та аналіз різних станів фразеологічного корпусу, які змінюють один одного, а й увесь спектр семантичних, структурних, образно-експресивних і новацій фразеологічних одиниць, пов'язаний із їх динамікою в часі.

Велике значення має «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» (1997 р.) В.Д. Ужченка – словник диференційного типу, що включає переважно ідіоми, які не фіксують словники літературної мови або мають семантичні, граматичні чи структурні відмінності. Шосте видання містить понад 8 тисяч реєстрових одиниць. Структура словникової статті включає: 1) реєстрову одиницю; 2) граматичну і стилістичну характеристику; 3) дефініцію; 4) при потребі – ілюстративну частину у вигляді спрощеної фонетичної транскрипції; 5) перелік пунктів (у скороченому запису), де зафіксовано вислів; 6) історико-етимологічну довідку або культурологічний коментар. Л.М. Печенікова підкреслювала значущість і вагомість цього словника і зазначала, що «„Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу“ став справжньою енциклопедією фразеології Слобожанщини» [Печенікова 2011, с. 137].

Д.В. Ужченко зазначав, що «створення словника, подібного за ступенем розробки культурологічного параметра „Словарю української мови“ Б.Грінченка, є на сьогодні практично недосяжною

метою з огляду на потреби лаконічності, мобільності й зручності словників. Проте це питання могли б розв'язати електронні словники, для яких проблема обсягу інформації не є принциповою, а зручність користування значною мірою досягається програмними засобами» [Ужченко 2011, с.150].

Покликаючись на «Словник української мови» Б.Грінченка, Віктор Дмитрович Ужченко глибоко дослідив його специфіку та особливості побутування тут фразеологізмів. Про це свідчать такі публікації дослідника, як «Систематизація фразеологізмів (за Грінченковим словником)», «Етнокультурний фразеологічний компонент Грінченкового «Словаря» тощо [Ужченко Електронний ресурс 12, 19]. У цих працях В.Д. Ужченко подає загальну характеристику «Словника»; систематизує фразеологічні одиниці як об'єкти спостережень для висвітлення фразеологічної картини світу на матеріалі «лучшего малорусского словаря» свого часу – Грінченкового «Словаря української мови» (1907-1909); виділяє тут групи фразеологізмів жестів і міміки, евфемістичної фразеології, ідеографічні фразеотематичні групи, зокрема: «Людина», «Абстрактні відношення» і «Природа»; підкреслює у словнику етнокультурну мовну панораму матеріального й духовного життя українців минулого століття.

У співавторстві з Д.В. Ужченко написаний і виданий ґрунтовний «Фразеологічний словник української мови» (1998 р.), який налічує близько 2500 висловів [Ужченко, Ужченко 1998]. У Передмові автори характеризують завдання словника, його обсяг та будову, структуру словникової статті. Обґрунтовують значення фразеологізмів у житті народу: «Фразеологізми поряд з лексикою найбільш повно, безпосередньо – і в той же час образно – відображають матеріальне й духовне життя народу. Вони несуть не тільки предметну, а й естетичну інформацію: пробуджують уяву, викликають переживання в слухачів (мовців), прикрашають мову, передають її дух» [Ужченко, Ужченко 1998, с. 3]. У словнику читачеві запропоновано найуживаніші іскрометні вислови української мови, «адже правильність – не єдина риса добірної мови, вона має ще бути виразною та експресивно багатою» [Ужченко, Ужченко 1998, с. 3]. Автори наголошують на тому, що словник адресовано широкому колу читачів, передусім учнів, а тому фіксуються тільки найуживаніші варіанти й значення фразеологізмів.

Дбаючи про раціональний спосіб розміщення висловів та зручність користування Словником, автори відмовились від алфавітного принципу подачі фразеологізмів, а обрали гніздовий спосіб з елементами структурно-граматичного. Окремі фразеологізми групуються навколо стрижневого (заголовного, опорного) слова-компонента, яким звичайно виступає іменник; у середині ж гнізда вислови йдуть за алфавітом. Щоб полегшити користування Словником (і в той же час зробити його компактним), той самий фразеологізм подається в Словнику стільки разів, скільки в ньому є іменників, хоча розробляється тільки один раз — під першим іменником.

Тут уперше в українській фразеографії так широко подаються історичні, етимологічні та куль-

турно-етнічні коментарі. Довідка може вказувати на джерело походження вислову, на спосіб його утворення, значення застарілих компонентів, на культурно-етнічний фон. Наприклад, довідкова частина для фразеологічних одиниць *прокотити на вороних* кого і б/д (тобто без додатка) – ‘забалотувати на виборах кого-не-будь’ матиме такий вигляд: На основі гри слів, пор. вороний — *кінь* і вороний — *чорна куля під час голосування* (означала ‘проти’) [Ужченко, Ужченко 1998, с. 24].

Для вислову *глуха тетеря* ‘той, що погано чує’ подається екстралінгвістичний контекст, тобто опис умов життя птаха, який і уможливив виникнення фразеологізму: Під час шлюбної пісні (токування) в тетерука-самця закривається слуховий прохід і він деякий час не чує [Ужченко, Ужченко 1998, с. 202]. Знання «народження» й «біографії» фразеологізму допоможе читачеві визначити тональність змісту того чи іншого вислову, вписати його в епоху й мовний дискурс.

У посібнику «Фразеологія сучасної української мови» [Ужченко, Ужченко 2007], який В.Д. Ужченко написав також у співавторстві з Д.В. Ужченко (сином), висвітлюються основні питання семантики й структури української фразеології, її формування, етимології, функціонування й динаміки. Значна увага приділена інноваціям, джерелам запозичень, культурно-національному компоненту в семантичній структурі фразеологізмів, базовим концептам української культури, новій когнітивній парадигмі вивчення української фразеології. Це один із перших в Україні навчальних посібників з української фразеології. За змістом посібник відповідає програмі навчальної дисципліни «Українська фразеологія», що викладається студентам філологічних факультетів.

Розділ 1 – «Фразеологізм як лінгвістична одиниця» – подає історію дослідження фразеологічної науки; називає ознаки фразеологізму у працях різних учених та ґрунтовно характеризує деякі з них (цілісність значення, фразеологічна відтворюваність, відносна постійність компонентного складу та структури, експресивність), виводячи визначення фразеологізму: «Фразеологізм, таким чином, – це надслівна, семантично цілісна, відносно стійка (з допущенням варіантності), відтворювана й переважно експресивна одиниця, яка виконує характеризуючо-номінативну функцію» [Ужченко, Ужченко 2007, с. 26].

Автори пишуть про широке та вузьке значення фразеології, пропонуючи власне бачення цього питання (розподіл стійких висловів на центральні складники фразеологічного фонду й різною мірою віддалені від центру відтворювані одиниці – периферійні).

У розділі 2 («Ідеографічна характеристика фразеології») автори говорять про вибірковість фразеології, подають ідеографічну класифікацію фразеологізмів, наголошуючи, що «на сучасному етапі вивчення національної фразеології апробуються різні схеми їх ідеографічного опису, ведуться спроби представити як загальномовну фразеологічну картину світу, так і ареальні фразеологічні картини, які мо-

жуть бути зафіксовані відповідними ідеографічними словниками» [Ужченко, Ужченко 2007, с. 56].

У розділі 3 («Семантика фразеологізму») наголошується на тісному зв'язку фразеологічних одиниць зі всіма виявами матеріального та духовного життя етносу, з його менталітетом, системою цінностей тощо. Розкривається поняття фразеологічного значення, акцентується увага на транспозиції сем, різниці лексичного та фразеологічного значень, характеризується внутрішня будова ФО, визначається лінгвістичний статус її компонента, наголошується на енциклопедичній інформації, яку несуть такі одиниці та їх соціально-інформативній функції.

Розділ 4 навчального посібника співвідносить поняття фразеологізму і слова, аналізуються шляхи, якими творяться фразеологічні одиниці.

Автори наголошують на символізмі як структурно-семантичній основі формування фразеологізмів. Потреба «відновлювати забуті власні значення слів» була однією з причин утворення символів. Головним відношень символу до означуваного три: порівняння, протиставлення і причинне відношення.

Розділ 5 характеризує системні відношення у фразеології (що включає поняття багатозначності фразеологізмів, синонімію та антонімію ФО, варіативність тощо), а шостий розділ класифікує фразеологізми за семантичною (фразеологічні зрощення, єдності, сполучення та вислови), генетичною (прислів'я та приказки, професіоналізми, усталені вислови з анекдотів, жартів, біблійні цитати й образи, античні вислови, переклади поширених іншомовних висловів, крилаті слова російських та іноземних письменників, влучні фрази видатних людей), функціональною (образно-виразні стійкі сполуки, еліптичні сполуки, термінологічні, афористичні фразеологізми, контекстологічні сполуки та ідіоми) класифікаціями.

«Грамматична структура фразеологізмів» (сьомий розділ) характеризує та ґрунтовно аналізує класифікацію фразеологізмів за їх структурою (фразеологізми зі структурою словосполучення: іменникові, дієслівні, прикметникові, прислівникові, вигуківі тощо).

Автори посібника не оминають увагою і питання структурно-екстралінгвальної підоснови фразеологізмів (розділ 8), формування української фразеології (розділ 9), динаміки ФО (розділ 10).

Велике теоретичне й практичне значення має 11 розділ – «Стилістика і конотація українських фразеологізмів», у якому характеризується зв'язок фразеології і стилістики. Автори розглядають тут ФО з погляду їх уживаності (активні і пасивні), експресивно-стилістичного забарвлення та закріплення за певними стилями (розмовні, фольклорні, книжні тощо).

«Позалітературна фразеологія» (розділ 12) включає в себе ареальні ФО української мови, ФО професійного мовлення та жаргонів тощо.

Зв'язок фразеологізмів та нації, етносу, в якому вони побутують, відображає 13 розділ («Культурно-національний компонент в українських фразеологізмах»): «Навіть у фраземах, де етнокультурне наповнення втрачається, в народній пам'яті залишається їх традиційна “українськість”» [Уж-

ченко, Ужченко 2007, с. 276].

Розгляд новітніх парадигм здійснюється у розділі 14 «Базові концепти української культури». Автори наголошують на важливості когнітивної лінгвістики та підкреслюють символічне, образне значення кожної фраземи. Важливим є також глибокий зв'язок концептів із мовною свідомістю людини: «Знання змістового обсягу мовного знака залежить від освіченості реципієнта, його життєвого досвіду, обставин самого життя, оскільки мовна семантика пов'язана з мовною картиною світу, а вона “різна в ученого-біолога й селянина-землероба, у сучасного “середнього, наївного” носія мови й представника традиційної культури архаїчного типу”» [Ужченко, Ужченко 2007, с. 292]. Автори акцентують увагу на таких базових концептах української культури, як «чоботи», «дорога», «лава», «поріг», «осика», «вогонь».

Розділи п'ятнадцятий та шістнадцятий розглядають походження, джерела української фразеології та її етимологічний аналіз. Розділ 17 подає основи української фразеографії.

Опис новітніх аспектів у вивченні української фразеології подається у останньому розділі. Характеризується психокогнітивний, етнолінгвістичний та культурологічний аспекти, наголошується на інтенсифікації вивчення ареальної, жаргонно-аргоїчної фразеології; тлумачиться поняття конотації; розробляється антропоцентризм як рушійна сила розвитку номінативних мовних засобів, що дає можливість аналізувати мову як систему культурних категорій, як константи культури; значна увага приділяється компонентному складові ФО тощо.

У посібнику також міститься Показчик інваріантів фразеологічних одиниць. Автори пишуть про те, що не можуть увести абсолютно всі фразеологізми у Показчик, бо це значно збільшить обсяг посібника. Ось чому подають «Показчик інваріантів фразеологічних одиниць», зв'язаних за академічними фразеологічними словниками (1993; 2003). Крім того, до Показчика вводяться безеквівалентні фразеологізми, вислови з виразним культурно-національним компонентом у їх семантиці або один із синонімів (варіантів), за яким легко відшукати й інші вирази цього фразеологічного ряду (мікрогрупи). Діалектні (ареальні) фразеологізми подаються зі збереженням орфографії цитованого джерела.

Навряд чи є в Україні ще такі видання, де б культура, історія малої батьківщини поставала в усьому розмаїтті саме завдяки уважному вивченню просторових особливостей мовотворчості українського народу із опертям на методи лінгвостилістики, лінгвофольклористики, семантичного і культурологічного аналізу. Таким часописом – «Образне слово Луганщини» – може похвалитися Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, де цьогоріч побачив світ уже 10-й випуск цього видання. «Образне слово...» було започатковано у 2002 р. з ініціативи доктора філологічних наук, професора В. Ужченка. З «низького старту» – 66 публікацій у першому виданні, підготовлених викладачами, студентами, аспірантами тоді ще Луганського

державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка, а також вчителями та учнями усіх типів навчальних закладів Луганщини, – збірник після VIII Регіональної науково-практичної конференції 2009 р. об'єднав уже 173 дослідники! [Бибик 2010, с. 154].

Це результат подвижницької праці великого патріота, невтомного ентузіаста, дослідника, ерудита, ратая на філологічній ниві, професора В. Ужченка. Він створив не лише школу ареальної фразеології та фразеографії, яку згоджувався назвати лише «шкілкою» (бо, з одного боку, бачив великі перспективи наукової роботи в цій галузі, а з іншого – прагнув зацікавити щонайширше коло наукової молоді, яка зростала під його крилом, збиранням регіонального мовно-культурного матеріалу, залучити її до нелегкої роботи в лінгвістичних експедиціях, навчити чути у повсякденні оригінальне, своєрідне, слобожанське), а й сміливо вступив на стежку конкурування з авторитетним виданням «Культура слова».

Раз у два роки кафедра української мови проводила Міжнародну наукову конференцію «Проблеми загальномовної та ареальної семантики». Питаннями організації конференції опікувався також В.Д. Ужченко. Всі конференції проходили на належному науковому рівні, приїжджали представники багатьох навчальних закладів, серед них обов'язково були доктори, кандидати наук, за чим особливо стежив Віктор Дмитрович, адже спілкування зі «світилами» науки вчений уважав обов'язковими для становлення наукової особистості кожного зі своїх учнів [Треба все робити по-людськи..., с.119].

Уміння спостерігати, аналізувати, порівнювати, узагальнювати, робити висновки, на думку вченого, є важливим чинником у становленні молодого науковця як особистості. Цьому була присвячена його наступна стаття «Виховуймо юних дослідників», надрукована в журналі «Українська мова і література в школі» в 1967 році. Після цього вчений написав більше 200 статей, але своїм основним науковим здобутком уважатиме монографії та словники [Треба все робити по-людськи..., с.119].

Питання фразеології посідали належне місце в кожному випуску наукового збірника «Лінгвістика», а сам вчений брав участь у багатьох конференціях, на яких висвітлювались актуальні питання української мови. Майже щомісяця учні Віктора Дмитровича збиралися за «круглим» столом для обговорення новітніх тенденцій розвитку української фразеології та фразеографії.

В.Д. Ужченко був керівником фундаментальних науково-дослідних проєктів, що розроблялись у Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка: «Базові концепти культури в мовній картині світу» (2004 – 2006), «Фразеологічно-паремійні вербалізми східноукраїнських говірок на тлі народної культури» (2006 – 2009), започаткував тему «Нова концепція української діалектної фразеографії» (2010 – 2012). Співробітниками теми були й залишаються учні – послідовники відомого фразеолога [Треба все робити по-людськи..., с.118–119].

Головним редактором фахового збірника наукових праць «Лінгвістика» був також Віктор Дми-

трович. Під його керівництвом вийшло 17 номерів, у яких висвітлювалися проблеми семантики мовних одиниць, діалектології, граматики, словотвору, тексту й дискурсу, і звичайно ж, фразеології. Учений уважно стежив за якістю надісланих статей, оперативністю підготовки збірника до друку, тому журнал через невеликий проміжок часу набув авторитету і став відомим у всій Україні (авторами надісланих розвідок є представники навчальних закладів практично всіх міст). Зрозуміло, що в кожному випуску збірника надруковано статтю Віктора Дмитровича [Треба все робити по-людськи..., с.119].

В.Д. Ужченко хоча і приділяв багато уваги історії фразеології, її походженню та побутуванню, проте завжди намагався йти в ногу з часом і не відставати від передових поглядів у сучасному мовознавстві.

Про свідчать його численні публікації. Так у статті «Когнітивні аспекти вивчення фразеології в Україні» вчений говорить про сучасну українську когнітологію: «Когнітивний напрям у мовознавстві (Ч. Філлмор, Р. Шенк, Н. Арутюнова, О. Кубрякова, М. Алефіренко та ін.) не заперечує досягнутого лінгвістикою раніше, однак, використовуючи такі принципи настанови, як експансіонізм, антропоцентризм, функціоналізм та експланаторність, глибше висвітлює співвідношення значення слова і фразеологізму, проблему мовного й екстралінгвального, досліджує мовні структури та способи їх вербалізації, форми представлення інтеріоризованої дійсності. В Україні вирізняються такі новітні напрями сучасної когнітології: когнітивна енциклопедистка (І. Штерн), когнітивна лексикографія (В. Широков), когнітивна ономазіологія (О. Селіванова), когнітивна семасіологія (А. Зеленько), лінгвокультурологія (О. Левченко), етнолінгвістика (лінгвоетнологія) (В. Жайворонок, О. Тищенко, І. Голубовська), когнітивна ономастика (О. Карпенко), концептологія (Т. Радзівська, В. Іващенко), когнітивна поезика (О. Воробйова), менталінгвістика. Білоруси розробляють етнолінгволексикографію, загальну концептографію, спеціальну лексикографію, поляки – аксіологічну лексикографію (Є. Бартмінський)». [Ужченко 2008, с. 47].

Дослідник аналізує взаємовідношення слова-концепту та фразеологізму, ментальні та соціальні аспекти. Співвідносить і порівнює поняття «мовна картина світу – діалект – фразеологізм», «слово – концепт – поняття – смисл», «базові концепти – стрижневі слова – транссеми – фразеотворення», «фігура – фон – фразеологізм – культурно-національна специфіка» тощо.

У статті «Нові лінгвістичні парадигми «концепт – фразеологізм – мовна картина світу»» Віктор Дмитрович характеризує нові (актуальні) лінгвістичні парадигми, встановлює зв'язок концепта з фразеологізмом, демонструє роль фразеологізму як надслівного знака-мікроконтексту в репрезентації факту культури, показує його участь у формуванні мовної картини світу.

Учений активно підтримує новітні погляди та концепції, зазначаючи, що наукова школа «не повинна консервуватися, не повинна кам'яніти, і те, що іноді на перший погляд здається відступом і відхо-

дом від її принципів, від її традицій, “із часом може виявитися могутньою прищепою, яка збагатила й цю школу, і науку в цілому”» [Ужченко 2006, с. 146].

Дослідник аналізує корені поняття концепту, простежуючи його історію від американської когнітивної науки. Підкреслює, що ця молода дисципліна є наукою про розум і об’єднує те, що відомо про розум людини з багатьох конкретних дисциплін – психології, лінгвістики, антропології, філософії і навіть комп’ютерної науки.

Учений наголошує, що «фразеологізми як знаки культури марковані культурно-семіотичною значущістю, становлять собою знаки-мікроконтексти і є ментально-структурною презентацією найрізноманітніших кодів культури» [Ужченко 2006, с. 149].

Науковець також характеризує поняття *мовної картини світу*, яке останнім часом стало дуже актуальним у мовознавстві: «Концепти відіграють активну роль у формуванні мовної картини світу – ментальної репрезентації цього світу, його мовно-глобального образу як результату духовної діяльності членів певного етнічного угруповання, яка неповно представлена в концептуальній картині світу. Мовна картина світу найтісніше пов’язана із внутрішньою формою мовних одиниць, з основами етнопсихолінгвістики» [Ужченко 2006, с. 149]. Він підкреслює також нерозривний зв’язок мовної та концептуальної картин світу із етносом, народом, у мові якого й утворюються ці явища.

У 2009 році вийшов посібник за загальною редакцією В.Д. Ужченка «Сучасна українська літературна мова». Підготовка цього навчального комплексу зумовлена не лише браком навчальної літератури в базовому закладі, а й тим, що в бібліотеках відокремлених факультетів філологічних спеціальностей взагалі практично немає підручної літератури. Крім того, поєднання теоретичного курсу лекцій, розроблених планів практичних занять і дібраного матеріалу для їх проведення, об’єднаних однаковим баченням лектора й викладачів-асистентів, також короткого словника лінгвістичних термінів, списку рекомендованої літератури для самостійного опрацювання значно полегшить вивчення одного з провідних лінгвістичних курсів.

До підготовки Комплексу спричинило й розширення сфери мовознавчих досліджень, глобалізація наукових пошуків, «викладання в умовах відсутності усталеного „Українського правопису“, „наступ“ жаргонізованої мовної сфери, що відчутно зміщує співрозташування генетично й функціонально пов’язаних явищ у мовному українському просторі». [Сучасна українська... 2009, с.6].

Нарешті, нова лінгвістична когнітивна парадигма мовознавчої науки поставила на часі ознайомлення всіх зацікавлених із такими поняттями,

як *концепт*, *культурна конотація*, *культурні концепти*, *культурна інформація*, *культурологічний аспект у семантиці мовних одиниць*, *діалектна фразеологія* і *діалектна фразеологія*.

Висновки. Невичерпна енергія В.Д. Ужченка, великий життєвий досвід, вимогливість до себе й до інших, працездатність, відданість справі, скромність, дбайливе ставлення до колег та студентів, надзвичайне почуття гумору здобули вченому-педагогу велику повагу колег не тільки в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка, але й в усій Україні.

Як і колеги В.Д. Ужченка, вважаємо, що важко переоцінити внесок цієї людини в розвиток лінгвістичної науки, особливо фразеології, у східноукраїнському регіоні. Деякі проекти вченого, на жаль, є незакінченими, але послідовники фразеологічної школи, яка сформувалася в ЛНУ імені Тараса Шевченка й за його межами, намагатимуться гідно продовжити справу В.Д. Ужченка [Треба все робити по-людськи..., с.119].

Його науковий доробок докорінно змінив уявлення про українську фразеологію, підняв її на якісно вищий щабель та надав значущості.

Віктор Дмитрович Ужченко своїми численними науковими працями збагатив українську фразеологію. Його ідеї та погляди стали провідними в цій галузі, стали основою, базою для власних наукових пошуків та досліджень наступних поколінь науковців.

Сучасна українська фразеологічна наука завдяки, зокрема, і його зусиллям та повсякчасній невтомній праці стала однією з провідних галузей у мовознавстві, саме тому його по праву називають світочем сучасної української фразеологічної науки.

Багато років під науковим керівництвом професора В. Ужченка в Луганському університеті працював фразеологічний семінар, що перетворився в регулярно діючий науковий центр дослідження слов’янських мов, про що зазначають у передмові до збірника наукових праць на пошану 80-річчя вченого його колеги [Мельник, Маркотенко 2015, с. 13].

Поза всяким сумнівом, Віктор Дмитрович належить до видатних діячів вітчизняної освіти. Він викладав у багатьох навчальних закладах, виховав декілька поколінь українських лінгвістів, які продовжили ним розпочату справу.

У рік 85-річчя від дня народження відомого вченого зазначимо, що для всіх тих, хто працював із професором Віктором Дмитровичем Ужченком, хто знав його особисто чи за численними вагомими працями, він був і залишається символом відданості своїй справі, видатним науковцем, педагогом, для якого головним у житті була любов до Слова, до тих неоціненних надбань культури, зокрема й української, що містяться в ньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бибик С. Мовний образ Луганщини. *Українознавство*. 2010. № 2. С. 154–158.
2. Віктор Ужченко. Служитель фразеологічної музи [некролог]. *Новий погляд*. 2010. № 3. С. 2.
3. Віктор Ужченко: «Треба все робити по-людськи...». *Освіта Донбасу*. 2010. № 2. С. 117–119.
4. Мельник Л., Маркотенко Т. Вірний син України. *Образне слово Луганщини*: Матеріали XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції імені Віктора Ужченка (15 травня 2015 року, м. Старобільськ).

80-річчю від дня народження Віктора Дмитровича Ужченка присвячується... . Старобільськ: Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2015. Вип. 14. С. 12–13.

5. Пам'яті колеги. *Українознавство*. 2010. № 2. С. 153–154.
6. Печеникова Л.М. Фразеологізми на позначення фізичного стану людини в східнослов'янських та степових говірках. *Лінгвістика*. 2011. № 3 (24). Ч. 1. С. 136–139.
7. Сучасна українська літературна мова: навч. комплекс: посіб. для студ. філол. спеціальностей / за заг. ред. проф. В. Д. Ужченка. 2-ге вид., випр. і доп. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 299 с.
8. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. Харків: Основа, 1990. 167 с.
9. Ужченко В.Д. Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології: Автореферат дис. доктора філол. наук: 10.02.02. Дніпропетровськ, 1994. 34 с.
10. Ужченко В.Д. Духовний потенціал української фразеології (до постановки питання). *Формування духовної культури учнівської молоді*: зб. наук. праць. Луганськ: Вид-во СУДУ, 1997. С. 127–131.
11. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998. 224 с.
12. Ужченко В.Д. Етнокультурний фразеологічний компонент Грінченкового «Словаря». Режим доступу: http://www.library.lg.ua/grin/text/slovar_ukr_movi/slovar_ukr_movi_20.pdf
13. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Луганськ: Альма-матер, 2005. 400 с.
14. Ужченко В. Д. Нові лінгвістичні парадигми «концепт – фразеологізм – мовна картина світу». *Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку*: зб. наук. праць. Запоріжжя, 2006. С. 146–151.
15. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 494 с.
16. Ужченко В.Д. Когнітивні аспекти вивчення фразеології в Україні. *Лінгвістика*. 2008. № 2 (14). С. 46–59.
17. Ужченко Д.В. Лексикографічне опрацювання ареальної фразеології: досвід і проблеми. *Лінгвістика*. 2011. № 3 (24), Ч. 1. С. 147–153.
18. Ужченко В.Д. «Ні пуху ні пера» чи «ні пера ні пуху»? (на матеріалі творів Остапа Вишні). Режим доступу: <http://www.kulturamovy.org.ua/KM/pdfs/Magazine6-13.pdf>
19. Ужченко В.Д. Систематизація фразеологізмів (за Грінченковим словником). Режим доступу: http://www.library.lg.ua/grin/text/slovar_ukr_movi/slovar_ukr_movi_1.pdf
20. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2004. С. 697.

REFERENCES

1. Bybyk S. (2010) Movnyi obraz Luhanshchyny [Linguistic image of Luhansk region]. *Ukrainoznavstvo*. № 2. S. 154–158 [in Ukrainian].
2. Viktor Uzhchenko (2010) Sluzhytel frazeolohichnoi muzy [nekroloh] [Servant of phraseological muse [obituary]. *Novyi pohliad* № 3. S. 2 [in Ukrainian].
3. Viktor Uzhchenko (2010) «Treba vse robyty po-liudsky...» [«Everything must be done in a human way...»]. *Osvita Donbasu*. № 2. S. 117–119 [in Ukrainian].
4. Melnyk L., Markotenko T. (2015) Virnyi syn Ukrainy [Faithful son of Ukraine]. *Obrazne slovo Luhanshchyny: Materialy XIV Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii imeni Viktora Uzhchenka (15 travnia 2015 roku, m. Starobilsk). 80-richchiu vid dnia narodzhennia Viktora Dmytrovycha Uzhchenka prysviachuietsia... . Starobilsk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka». Vyp. 14. S. 12–13 [in Ukrainian].*
5. Pamiati kolehy (2010) [In memory of a colleague]. *Ukrainoznavstvo*. № 2. S. 153–154 [in Ukrainian].
6. Pechenikova L.M. (2011) Frazeolohizmy na poznachennia fizychnoho stanu liudyny v skhidnoslobozhanskykh ta stepovykh hovirkakh [Phraseologisms to denote the physical condition of man in the East Slobozhan and steppe dialects]. *Linhvistyka*. № 3 (24), Ch. 1. S. 136–139 [in Ukrainian].
7. Suchasna ukrainska literaturna mova (2009) [Modern Ukrainian literary language]: navch. kompleks: posib. dlia stud. filol. spetsialnostei / za zah. red. prof. V. D. Uzhchenka. 2-he vyd., vypr. i dop. Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka». 299 s. [in Ukrainian].
8. Uzhchenko V.D., Avksentiev L.H. (1990) Ukrainska frazeolohiia [Ukrainian phraseology]. Kharkiv: Osнова. 167 s. [in Ukrainian].
9. Uzhchenko V.D. (1994) Istoryko-linhvistychnyi aspekt formuvannia ukrainskoi frazeolohii [Historical and linguistic aspect of the formation of Ukrainian phraseology]: Avtoreferat dys. doktora filol. nauk: 10.02.02. Dnipropetrovsk. 34 s. [in Ukrainian].
10. Uzhchenko V.D. (1997) Dukhovnyi potentsial ukrainskoi frazeolohii (do postanovky pytannia) [Spiritual potential of Ukrainian phraseology (before the setting of meals)]. *Formuvannia dukhovnoi kultury uchnivskoi molodi*: zb. nauk. prats. Luhansk: Vyd-vo SUDU. S. 127–131 [in Ukrainian].
11. Uzhchenko V.D., Uzhchenko D.V. (1998) Frazeolohichni slovnyk ukrainskoi movy [Phraseological vocabulary of the Ukrainian language]. Kyiv: Osвіта. 224 s. [in Ukrainian].
12. Uzhchenko V.D. Etnokulturnyi frazeolohichniy komponent Hrinchenkovooho «Slovaria» [Ethnocultural

phraseological component of the Hrinchenko's «Dictionary»]. Rezhym dostupu: http://www.library.lg.ua/grin/text/slovar_ukr_movi/slovar_ukr_movi_20.pdf [in Ukrainian].

13. Uzhchenko V. D., Uzhchenko D. V. (2005) Frazеологія сучасної української мови [Phraseology of the modern Ukrainian language]: posibnyk dlia studentiv filolohichnykh fakultetiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. Luhansk: Alma-mater. 400 s. [in Ukrainian].

14. Uzhchenko V. D. (2006) Novi linhvistychni paradyhmy «kontsept – frazeolohizm – movna kartyna svitu» [New linguistic paradigms «concept - phraseology – linguistic world model»]. *Skhidnoslovianski movy v yikh istorichnomu rozvytku*: zb. nauk. prats. Zaporizhzhia S. 146–151 [in Ukrainian].

15. Uzhchenko V. D., Uzhchenko D. V. (2007) Frazеологія сучасної української мови [Phraseology of the modern Ukrainian language]: navch. posib. Kyiv: Znannia. 494 s. [in Ukrainian].

16. Uzhchenko V. D. (2008) Kohnityvni aspekty vyvchennia frazeolohii v Ukraini [Cognitive aspects of studying phraseology in Ukraine]. *Linhvistyka*. № 2 (14). S. 46–59 [in Ukrainian].

17. Uzhchenko D. V. (2011) Leksykohrafichne opratsiuvannia arealnoi frazeolohii: dosvid i problemy [Lexicographic elaboration of areal phraseology: experience and problems]. *Linhvistyka*. № 3 (24), Ch. 1. S. 147–153 [in Ukrainian].

18. Uzhchenko V. D. «Ni pukhu ni pera» chy «ni pera ni pukhu»? (na materialy tvoriv Ostapa Vyshni) [«No fluff or feather» or «no feather or fluff»? (based on the works of Ostap Vyshnya)]. Rezhym dostupu: http://www.kulturamovy.org.ua/KM/pdfs/Magazine_6-13.pdf [in Ukrainian].

19. Uzhchenko V. D. Systematyzatsiia frazeolohizmiv (za Hrinchenkovym slovnykom) [Systematization of phraseology (according to Grinchenko's dictionary)]. Rezhym dostupu: http://www.library.lg.ua/grin/text/slovar_ukr_movi/slovar_ukr_movi_1.pdf [in Ukrainian].

20. Ukrainska mova. Entsyklopediia [Ukrainian language. Encyclopedia] (2004). Kyiv: Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana». S. 697 [in Ukrainian].

ON THE RESEARCH INHERITANCE OF PROFESSOR VICTOR UZHCHENKO (in commemoration of his 85th birthday anniversary)

Abstract. The article deals with the description of the research work of the well-known Ukrainian scholar Victor Uzhchenko. His great knowledge of the world, exactingness to himself and to other people, working capacity, devotion to his matter, modesty, painstaking treatment of the colleagues and students obtained recognition not only at Taras Shevchenko National University of Luhansk, but also in the whole Ukraine.

Owing to his works the following most important notions of the new cognitive paradigm have become accessible: concept, cultural connotations, cultural concepts, cultural information, culturological aspect in the meaning of language units, dialect phraseology and dialect phraseography.

Inestimable is the contribution of this scholar in the development of the linguistic field of knowledge, especially phraseology in the East Ukrainian Region. Under the scholarly supervision of professor V. Uzhchenko a phraseological seminar has been functioning for many years, which was reorganized into a regularly acting scholarly centre of the Slavic Centre Research.

The scholarly work of professor Victor Uzhchenko radically changed the conception of Ukrainian phraseology, he raised it to a qualitatively higher level and attached importance.

His ideas and views have become leading in his field of knowledge, the foundation for his own scholarly research and studies of the generations to come.

Modern Ukrainian phraseology, in particular, thanks to his efforts and habitual indefatigable work has become one of the most significant in linguistics, just therefore he is rightfully called the pharos of Modern Ukrainian Phraseology.

Victor Dmytrovych Uzhchenko belongs to the outstanding honoured workers of domestic education. He taught at a great number of schools for higher education, trained several generations of Ukrainian linguists to whom he conveyed love to phraseology and devotion to research work.

In the year of the 85th birthday anniversary we would like to mention that for all those who worked with professor Victor Dmytrovych Uzhchenko, who knew him either personally or through numerous significant works, he was and remains the symbol of devotion to his matter, a well-known scholar for whom the love to the Word was the main thing in his life.

Keywords: Victor Uzhchenko, concept, scholarly work, phraseology, dialect phraseology, dialect phraseography, cultural connotation.

© Венжинович Н., 2020 р.

Наталія Венжинович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-0230-4118>

Natalia Venzhynovych – Doctor of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-0230-4118>

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В «МАТЕРІАЛАХ ДО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ» М.А. ГРИЦАКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1(43)

УДК 81'282'373.72

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).70-74

Верби́ч Н. Фразеологізми в «Матеріалах до словника українських говірок Закарпатської області» М.А. Грицака; кількість бібліографічних джерел – 6; мова українська.

Анотація. Діалектні фразеологізми в усьому різноманітті їх виявів відтворюють елементи звичаїв, традицій, уявлень про моральні принципи життя, поведінку, родинні стосунки мовців тощо. Саме тому науковці здавна приділяли увагу аналізу фразеології говіркового мовлення, про що свідчить, зокрема, чимала кількість фразеологічних діалектних словників, які репрезентують різні регіони України: Східну Слобожанщину, Середнє й Західне Полісся, Західну та Південну Волинь, Поділля, Лемківщину, Гуцульщину, Західне Поділля, Буковину тощо.

Очевидною є потреба укладання синкретичного словника діалектної фразеології, адже зібрані на сьогодні матеріали є надійним підґрунтям для ареального дослідження сталих словосполук на різних мовних рівнях: фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному, семантичному. Для реалізації такого задуму важливе вивчення досвіду всіх укладачів діалектних словників з метою випрацювання узагальнених правил представлення фразеологічних матеріалів. Одним із перших діалектологів, хто пропонував максимально широко в словникові фіксувати фразеологізми, був М.А. Грицак. Під час укладання повного словника українських говірок Закарпаття дослідник зібрав понад 60 тис. пісень, прислів'їв, приказок, декілька тисяч загадок, понад 300 казок, багато оповідань, притч, переказів, легенд, дитячих скоромовок. Отже, метою нашої розвідки є аналіз фразеологічних одиниць у «Матеріалах до словника українських говірок Закарпатської області» М.А. Грицака.

Усі зафіксовані в картотеці фразеологізми можемо умовно об'єднати в три групи: типові для загальнонародної мови; мають ті самі значення, що й у загальнонародній мові, але відрізняються фонетичним оформленням, морфологічними, словотвірними та ін. рисами; властиві південно-західним, і вужче – закарпатським говіркам, із лексичними компонентами, що не мають чіткого позначення в загальнонародній мові або мають у ній інше значення.

Аналіз сталих словосполук у «Матеріалах...» М.А. Грицака дав змогу виокремити проблемні питання, які поставили перед укладачем, йдеться насамперед про невизначеність складу діалектної фразеології та потребу фіксації компаративних сполук, прислів'їв, приказок, метафоризованих терміносполук тощо.

Ключові слова: фразеологізм, лексикалізована сполука, прислів'я, приказки, закарпатські говірки, «Матеріали до словника українських говірок Закарпатської області» М.А. Грицака.

Постановка проблеми. Фразеологічне багатство кожної мови чи не найяскравіше представлене в діалектах, адже говірки є одним із найбільших джерел, з яких поповнюється скарбниця фразеології літературної мови. Діалектні фразеологізми в усьому різноманітті їх виявів відтворюють елементи звичаїв, традицій, уявлень про моральні принципи життя, поведінку, родинні стосунки мовців тощо.

Аналіз досліджень. Укладачі діалектних словників обов'язково поставали перед потребою фіксації фразеологічних матеріалів. І якщо перші праці переважно були сфокусовані на відтворенні предметно-реального світу говірки, то пізніше все більшої уваги приділяли образним порівнянням, прислів'ям, приказкам, сталим зворотам. Ще 20 років тому діалектних фразеологічних словників як окремого типу лексикографічної праці було небагато (принаймні у спискові словників, опублікованих на сайті Інституту української мови, їх лише 6). Сьогодні українські науковці активно заповнюють цю прогалину: із 2001 р. оприлюднено 16 фразеологічних словників із різних регіонів України). Кожен науковець, відповідно до свого розуміння теоретичних проблем фразеології, а також з огляду на зібрані матеріали, випрацьовував правила укладання словника.

Український діалектний матеріал, дбайливо накопичений упродовж багатьох десятиліть, імовірно,

якщо не в найближчому часі, то в перспективі, поставить перед науковцями завдання створення зведеного діалектного фразеологічного словника. Реалізація такого проекту потребуватиме ретельної систематизації матеріалів та їх узагальнення за єдино випрацьованими принципами. Допомогою в розв'язанні цієї проблеми, безперечно, стане вивчення досвіду всіх, хто працював у зазначеному напрямкові.

Метою нашої розвідки є аналіз фразеологічних одиниць у «Матеріалах до словника українських говірок Закарпатської області» М.А. Грицака [Грицак 2017] (далі «Матеріали...»).

Методи і методика дослідження. Під час роботи використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу та порівняння. Як основний застосовано описовий метод з елементами порівняльного для інвентаризації, класифікування та систематизації описуваних явищ, зіставлення поглядів мовознавців на фразеологічні одиниці. Матеріалом для спостереження стала картотека українських говірок Закарпатської області, яку зберігають у відділі діалектології Інституту української мови НАН України, та укладеній на її основі 1-й випуск «Матеріалів...».

Виклад основного матеріалу. Понад пів століття М.А. Грицак збирав діалектну лексику на теренах Закарпаття, крім прикладів до назв предметів матеріальної культури, інколи ілюстрованих малюнка-

ми та схемами, М.А. Грицак зафіксував більш ніж 60 тис. пісень, прислів'їв, приказок, декілька тисяч загадок, понад 300 казок, багато оповідань, притч, переказів, легенд, дитячих скоромовок. Таким чином, сталі словосполучки становлять значну частину картотеки, яка була основою для укладання повного діалектного словника Закарпатської області. За життя авторові не пощастило завершити свій грандіозний задум, але стараннями відділу діалектології Інституту української мови нещодавно побачив світ перший випуск цього проекту [Грицак 2017]. Відомо, що Микола Андрійович працював над низкою менших спеціальних лексикографічних праць, зокрема видав «Словник ботанічної номенклатури», «Латинсько-український словник номенклатури грибів говорів Закарпаття на загальноукраїнському тлі», «Назви гідрорельєфу в говірці с. Ясіня Закарпатської області», «Назви гідрорельєфу і гідронімія (Назви джерел і стоячих вод)», «Румунські лексичні запозичення в говірці с. Росішка Рахівського району Закарпатської області», «Латинсько-український словник медичної номенклатури», «Назви метеорології українських говорів Закарпаття», «Лексика, пов'язана з житлом» (повний перелік див. [Грицак 2017, с. 19]). Діалектолог планував також видання «Словника фразеологізмів» і «Словника прислів'їв і приказок», «Словника кличок тварин», «Словника топографічних назв».

Загальні принципи представлення матеріалів у словниках подібні, словникова стаття репрезентована такими компонентами: 1) реєстрове слово; 2) граматичні примітки (їх наведено в разі відмінностей від літературного слововживання); 3) семантичні (переважно йдеться про сферу вживання) та стилістичні ремарки; 4) значення лексеми чи словосполучки (відтворюють літературним відповідником – словом або коротким описом, іноді – відсиланням до інших діалектних слів); 5) ілюстрації; 6) локалізація. Микола Андрійович був одним із перших, хто запровадив новий підхід до пояснення реєстрових слів, який нині активно впроваджують у слов'янській, а також в українській діалектній лексикографії. Йдеться не про однослівний відповідник реєстрового слова або, в окремих випадках, невелику описову конструкцію-речення, а про широкий контекст-пояснення, який допомагає читачеві (не лише представникові конкретної говірки) якнайточніше уявити реалії, предмети, дії. Така структура мала бути й у запланованого фразеологічного словника, про це свідчать виступи М.А. Грицака на конференціях, оформлені пізніше як статті. Микола Андрійович акцентував на необхідності максимально повно відтворювати весь матеріал, а що стосується фразеології, подавати і ті відповідники, що добре відомі на всіх теренах України, і вузьколокальні [див. Грицак 1965; Грицак 1966]. Надалі це стане надійним джерельним підґрунтям для порівняльних досліджень, а також дасть змогу об'єктивно визначати тип фразеологічної одиниці – регіональна, загальноомовна, індивідуально авторська, і, крім цього, уможливить висновок про співвідношення діалектних сталих сполук із фразеологією літературної мови.

Формуючи картотеку, М.А. Грицак використовував різні умовні позначення, які допомагають під час укладання матеріалів. Зокрема, є картки зі спеціальною позначкою для фразеологізмів – \diamond , або зі скороченням *фраз.* На таких картках зафіксований фразеологізм у вихідній формі, розшифроване його значення, у більшості випадків наведено приклад із розмовного мовлення з цим висловленням, зазначено населений пункт, де записано матеріал.

Усі зібрані в картотеці фразеологізми умовно представимо в таких розрядах:

1) Типові для загальнонародної мови:

\diamond *Весті вухом.* Стежити. *Він лиш вів вухом, де йа д'їну сороковец; Нан'ко, буду весті вухом, ци буде праўда;* \diamond *Вибивати клин кліном.* Знищувати наслідок якоїсь дії або стану тими ж засобами, через які він стався. *Клин кліном вібиваіут.* Рс*; \diamond *Не знати ні а, ні бе.* Нічого не знати; \diamond *Чотіри дошки.* Домовина. *Ой мене мамка мала в сінях коло бочки, та було мене покласти у чотири дошки.* Рс; \diamond *Обкрутіти (опкрутіти) коло руки.* Обдурити. *Файно т'а опкрутив коло руки.* Прч; \diamond *Обертати на сміх (дівчину).* Глумитися. *Оле хлопц'а молодого на'н Бог пока'ра'їе за'о тото шо дівчину на'о сміх оберт'їе.* Яс.

2) Мають ті самі значення, що й у загальнонародній мові, але відрізняються фонетичним оформленням, морфологічними, словотвірними та ін. рисами:

\diamond *Валіт очи.* Очі вилазять (від напруження). *Несі на плéчох, шчо очи валіт.* Грш; \diamond *Віпнати (віпнати) кирвэ.* Вимучити. *Тот л'уд'ам мно́го віпнв кирвэ; Тотá міні ни ма́ло віпнла кирвэ тай иче й тепér' віпнв'їе;* \diamond *Мати верьх.* Мати перевагу. *Тоті тепér' ма́йут вер'х, остáтні і такі.* Рс; *Вун ма́йе вир'х, бо вун учéный.* Лкц; \diamond *Вбертатиса на сво́їй крýла.* Ставати самостійним. *Д'їти, д'їти, вно с'а вже на сво́їй крýла вбертат.* Влс; \diamond *Вéрглося о́ко.* Привернути увагу, сподобатися. *Вéргло ми с'а на т'а око; Накоротко вéржес'а о́ко, вéрже, о вже шос' буде.* Рс; \diamond *Впасті облестю / облестов* (коло когось). Підлещуватися до когось. *Коршмар'ї гад'ачі були. Ўпали облест'у коло л'удий, та й л'уде йїх держали; Упадут коло него облес'т'ов (аби с'а передав). Біда нé вни дістанут.*

3) Властиві південно-західним, і вужче – закарпатським говіркам, із лексичними компонентами, що не мають чіткого позначення в загальнонародній мові, або мають у ній інше значення:

\diamond *Бабаця да́ти.* Відмовити у сватанні, дати гарбуза. *Пушóв лігін' свáтати, та му бабац'а дали зїїсті.* Лкц; \diamond *Вістерти (вўстерти) лáпки.* Вмерти. *Кіби ни туй, та давнó бы лáпки вўстер.* Влс; *Так ті дам, шо лем вўстреш лáпки.* Лт; \diamond *Верéчи кóкорі, згруб.* Померти. *Скоро и йа вержу кóкорі.* ВРк; \diamond *Завіситись на шїю.* Невдало оженитися; \diamond *Брáти досáми.* Помічати, звертати увагу. *Нїхтó ни ме добирáти досáми, шо я тїкáю.* Рс; \diamond *Мáти дочинїня.* Мати справу. *Я з нїми ни маю нїяке дочинїня; Він (таздá) ни маé до мéне (служї)*

*Список скорочень населених пунктів див. у [Грицак 2017, с. 27–31].

дочинія, коли я сплю. Рс; ◇ *Заверечи душу*. Трохи поїсти, перекусити. *Мушу мало заверечи душу, бо ўже ни бируву дыхати*. Пр; ◇ *Гойкати (гыйкати) на всі галі (галы)*. Кричати дуже голосно. *Не даш му йісти та буде гыйкати на всі галы*. Прш; ◇ *Соломонів гачник з'їсти*. Бути (стати) дуже розумним. *Мар'а соломонів гачник зіла*. ВСт; ◇ *Тріматити у жєбні*. Повністю підкоряти собі кого-, що-небудь. *Пуп кáждого трімат'у жєбн'і*. Нвц.

Чимало фразеологічних одиниць формують розгалужені синонімічні ряди, що теж було б відбито в словникові за допомогою відповідних перехресних посилань, напр., зі значенням 'померти' функціонують сполуки: *веречи кóкори*. ВРк; *рїтїю вєржеш*. Ст; *вер копитами*. Ркс; *чорт (и'óрт) взяв; Бог взяв*. Нвц; *вістерти (вўстерти) лáнки*. Влс, Лт; *вістерти кáнци*. ТПС; *віддати (відáти) Богу душу*. Мн; *бути в глині; піти в гліну; раки (раки) годо-вати*. Пр; *піти в шкіні (с'кіні) гусяючи*. Вч та ін. Важливим компонентом «Матеріалів...» була точна фіксація місця запису, що уможливило не лише структурно-типологічні, а й ареальні дослідження мовних одиниць.

Можемо припустити, що М.А. Грицак розумів фразеологізми як усталені стійкі словосполучення «з постійним, відтворюваним за традицією складом компонентів, у якому втрачена їх лексична самостійність і яке виражає цілісне фразеологічне значення, створюване в основному внаслідок переосмислення вільного словосполучення, а також виступає членом речення» [Словник 2003, с. 4].

Однак, крім власне фразеологізмів у вузькому розумінні, у картотеці зі спеціальними позначкам трапляються термінологічні словосполучення з метафоризованим значенням компонентів. Послідовно як фразеологізми відтворено словосполучення, що означають назви:

– явищ природи: ◇ *Обгороджений місяць*. Місяць із розливатими краями, обведений червонуватим саявом. *Ой пої с'а позераті, надовкола обгородженого міс'ац'а йакі хмары*. Лкц; ◇ *Динь на вбертаню*. Короткий день. *Типирка дин' на вбертан'у вже*. Кшт; ◇ *Сонце обідріло*. Сонце зійшло. *Як май сонце обідріло*. Рс; ◇ *Метати на вінók*. Перші промені перед сходом сонця. *Шче лиш вінók на зóр'і метáло, коли м устáу*. Рс; *Ужє бїл'їє на дин'*. У нас кáжут' – мєче на вінók. Дмш; ◇ *Вісить дощ*. Збиратися на дощ. *Такій вісит' дощч, а сїроты й ни нагáдувут' с'а йти з думў з мáргóв*. Ком; ◇ *Бáбини (бáбины) гїготні, pl. t.* Хуртовина. *Гїготн'і бáбины – кóй вітер с сн'їгом колóтит*. Вн; *Надвурі гїгутні бабини*. Вн.

– сузір'я:

◇ *Малá Медвєдиця*. Сузір'я Малої Ведмедиці. ШЛ; ◇ *Віз*. Сузір'я Великої Ведмедиці. *На нєбі йє віз*. Рс; *Будє студєно, бо віс кл'їпат' йáсно*. Кй – ШЛ.

– анатомічних, медичних понять:

◇ *Адáмова чўтка*. Кадик; ◇ *Дїстáти гертїку*. Захворіти на туберкульоз. *Ун дустáу гертїку*. Бчк; *Колї м быў молодій, бїг им дўже, а пак им с'а напїў студєной вóды и так им дустáу гєртїку*. Ізк; ◇ *Завороть у голові*. Запаморочення. *Нич н'а*

ни болїт, лиш дáколи завороті ми у голові. Клц; ◇ *Живій (живый, жывий) вóлос*. Хвороба овець. *На живє вóлос'а вївці'і слабї май бїльше навєсн'і та восєні, колї випасáют с'и на мóкрих пасóвищ'их та пїют стóйáчу вóду з йáрквє або з вїлóвїв*. Квс; *Была хворóба, йакá с'а клїкала жывий вóлос*. *Він бóв від тóго, же кїт'с'а вївц'а напїла вóды і спїла жывий вóлос*. *Від умóйї хворóбы вївці порáды не бýло*. Лт; ◇ *Кўряча дўпка*. Сухий мозоль на ногах. *Кўр'ача дўпка бýват вїт тóго, ичó в морóзы нóс'ат мáлу обóв*. *На малых пáл'ц'ох їх пїт кóжóв вьростáє твердїй грунók*. *Обы кўр'ача дўпка злїзла, та трєба купáти нóгы у гур'áчї вóдї*. Тш.

Вигуки-побажання з позитивним і негативним значенням (напр., лайки, прокльони) М.А. Грицак кваліфікував лише як фразеологічні звороти:

◇ *Вáре Бóже (вáра Бóжа), виг.* Боже борони, не дай Бог. *У сїянку вáре Бóже пїти з вївц'ам*. Рс; *Вáра Бóжа абї йá сидїла в хáт'і; Дáркїў та т'ма, áле вáра Бóжа, абї молоко продáли*. Рс; ◇ *Би Бог велїв*. Як Бог дасть. *Кїд' бы Бог вилїў та на дрўгий тьждєн' ужє можє начинáти і косїти*. Нвс; ◇ *Гаразд ходїть*. Щасливо (у побажанні). Плп; ◇ *Гаразд би тя побив*. Побажання. *Гаразд би т'а пóбив, бїди би с ни видїв*. Мрч; ◇ *Гўта вас убий, лайл*. Прокльон. *Ий, гўта вас убий*. КсП; ◇ *В бїдї би ся вїдїв*. Прокльон. *А в бїд'ї би с'с'а в:їд'їв; ◇ Остовпїло би тя*. Прокльон (здурїв би ти). Тн.

То як фразеологізми, то як лексикалізовані сполуки позначені назви:

– сортів рослин:

◇ *Адáмова рїпа, бот*. Сорт картоплі. Бчк; *Гáдячий гриб, мїк*. Мухомор червоний, *Amanita muscaria* L.; ◇ *Гáдяче зілля, бот*. Незабудка болотна, *Myosotis palustris*; ◇ *Вуш циганська, бот*. Череди, *Bidens*. *На кáбат так нал'їпїлис'а цїганс'кї вўши*. Лх.

– тварин, птахів, комах:

Божий вóлик, ент. Жук-рогач, *Lucanus cervus*. *На дўбах сут бóжї вóлики таї коровкї*. Рс; ◇ *Живій (живый, жывий) вóлос, ент*. Волосатик звичайний, *Gordius aquaticus*. *Колї велика вода, то вымыват йáркы, а далє высыхат лим йє дагде, то там йє живий вóлос*. Звд.

– одиниць виміру:

◇ *Єдєн фонт*. Півтора кілограма. *Дáйте ми єдєн фонт цўкру*. ЧПт; ◇ *Велїка мїра*. Кількість молокопродуктів, які видають власникам худоби улїтку.

– виробничих, господарських понять, процесів:

◇ *Вбїйтї (вбыйти) газдўство*. Доглянути за господарством, нагодувати худобу. *Навїчур мўшу заговá прийтї думў, вбым встїгла вбыйтї газдўство; ◇ Живá вáтра, вївч*. Добутий тертям двох шматків сухого дерева вогонь, який підтримували до завершення полонинського сезону. *У лїсі живá вáтра так с'а чїнит, шо вїтер колїше дрєвом та сўче однó до одного дóтїв, шо чїр'с'а огин' та с'а запáлит*. *Вївчарї мáйтут живў вáтру вчинїти пєршїй раз на стáйи, айбо тотў вáтру ни дáти н'їкóму, таї держáти дов óсени*. Рс; ◇ *Вїсний ряд*. Молокопродукти, які видають власникам худоби за весняний випас. *По три л'їтри на однў*

стришки вісного р'яду. Рс; Вісн'і р'яди надбійуть та молóками дають або сіром. Рс; Вісна міра. Молокопродукти, які видають власникам худоби за весняний випас. Ми й тогід' дойїли раз на вісну міру, а віт:ак на л'ітну; ◊ Обламовати пасимкы. Пасинкувати; видаляти бічні пагони для кращого розвитку головного стебла. *Обламовати пасимки ни каждый знайе*. Дрт.

– назви механізмів, приладів або їхніх складників, деталей:

◊ *Варстат залізний*. Лещата. Влс; ◊ *Вісній ніж*. Струг; спеціальний ніж із двома ручками для грубої обробки деревини струганням. *До пікію йи вісній н'іж. Коли го раз віостр'у, та мóжете с'и бритити*. Бг; *Віснім ножém май глáдко утéшеш, йак дрúгим*. КсП.

У «Матеріалах...» однозначної кваліфікації таких сполук, як фразеологізми, немає. Частина з них позначена як фразеологічні звороти, частина – записана у формі лексикалізованої словосполучки (трапляються й такі випадки, коли те саме поняття на одній картці має позначку фразеологізму, а на другій – ні). На сьогодні більшість подібних явищ потрактовують як лексикалізовані словосполучки. М.А. Грицак, імовірно, кваліфікував більшість таких одиниць як фразеологізми з огляду на різні аспекти їх значень: насамперед денотативний, «за допомогою якого здійснюється образно-номінативна прив'язка семантики фразеологізму до певної ситуації» [Тепляков 2005, с. 162], та конотативний, що зумовлює появу «додаткових семантичних і прагматичних особливостей лексичного значення» [Тараненко 2007, с. 278–279].

Проблема співвідношення лексикалізованих словосполук і фразеологічних одиниць дискусійна. З одного боку, дослідники акцентують на тому, що названі елементи мови, по-перше, мають спільну властивість відтворюватися в готовому вигляді, по-друге, виконують єдину синтаксичну функцію, по-третє, їх неможливо розчленувати, не порушивши зміст і понятійне навантаження цілісної єдності. Проте з другого боку, фразеологічні та лексикалізовані словосполучки розмежовують з огляду на їхню функційне навантаження, а також наголошують на тому, що лексикалізовані сполучки зазвичай позбавлені експресивно-образного забарвлення.

Однак якщо в теорії фразеології спостерігаємо наявність різних поглядів на описуване явище, в сучасній практиці діалектного словникарства засвідчено тенденцію до широкого представлення всіх стійких сполук, що виправдано потребою якнайповнішої фіксації діалектних матеріалів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грицак М.А. Засоби включення прислів'їв у мовний потік Закарпатських говорів. *Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови: тези доповідей*. Чернівці: Чернівецький державний університет, 1965. С. 155–158.
2. Грицак М.А. Матеріали до словника українських говірок Закарпатської області. Вип. 1: А–Б. Київ: КММ, 2017. 380 с.
3. Грицак М.А. Фольклорно-етнографічні матеріали у Словнику закарпатських говорів. *Народна творчість та етнографія*. 1966. № 6. С. 54–59.

Значну частину ілюстрацій у словникові М.А. Грицака становлять прислів'я, приказки та порівняльні звороти, які автор не співвідносить із фразеологізмами. Однак, на думку укладача, якнайповніша фіксація таких одиниць важлива не лише через образно-емоційне відтворення в них ментальних, світоглядних характеристик діалектоносіїв, їхньої філософсько-культурної картини світу, а й через особливу мовну структуру таких висловлень, зокрема, варіантність типових моделей у сусідніх, а іноді й у одній говірці. Йдеться про розбіжності на різних мовних рівнях, напр., фонетичному (*Ку́л'ко хі́жок, ту́л'ко ва́ришок*. Трц, *На дóбру йу́шку ни трéба нóву вар'у́шку*. Ркс, *Ка́жда хі́шка – й́нча ва́ришка; У чудж'у́м миш'а́ті не мож вереш'а́ті*. Мрч; *Один' ден' весни – тижджин' осени; Три тазды́ні у хі́жи, а шчі не замéтено*. Збн), морфологічному й словотвірному (*Вы́гвареной – загублэ́ной*. Дмш; *Хто с'а с крóвл'ов ба́брайе, тот с'а й вікирва́вл'уйе*. Рс; *Туды біс с'а вирнув, йак гурі селом вода тічи буде*. Мд; *Газдови ся у кугут несе*. Бдв; *Кобі́х ни умéр, та бих усе прожéр*. Рс; *Бис' те с'а так дóбрі ма́ли, йак вош у ко́рості*. Дрв; *Мудрі самі хóд'а, а дурнів за ніс во́д'а; Чим с'а л'уде ган'бл'а, а ти тим велича́йес'а*), синтаксичному (*Де с'а ва́тра ни кладé, там с'а ни ку́рит*. Трв; *Лéхко в бідú с'а вборса́ти, та т'а́шко с'а з не́йі віборсати*. Рс; *Прийшоду́ вал'аный, ги по́рбс'а*. Дв; *Ту́л'ко родины́, ги вирбины́*. Кй), лексико-семантичному (*Вóвка но́гы гуду́ють*. Трн; *Вóвка но́гі жы́вл'ат'*. Нвц; *Вóўка ла́бы гóду́вут'*. Грб; *Вóвка ла́бы гóду́вут', а брехач'а пы́сок*. Бст; *И вовк ни йé ситий чужі́ми ла́бами*. КсП; *Вовка ноги несут*. Лг) тощо.

Висновки. Аналіз сталих словосполук у «Матеріалах...» М.А. Грицака дав змогу виокремити проблемні питання, які постали перед укладачем, йдеться насамперед про невизначеність складу діалектної фразеології та потребу представлення компаративних сполук, прислів'їв, приказок, метафоризованих терміносполук тощо. Огляд сучасних діалектних лексикографічних праць уповноважує на висновок, що й сьогодні ці питання остаточно не розв'язано. Українська діалектна фразеологія перебуває на стадії накопичення та систематизації фактичного матеріалу, чимала кількість сучасних словників засвідчує активний пошук найоптимальніших прийомів і методів узагальнення регіональних фразеологічних одиниць. Потреба укладання зведеного фразеологічного діалектного словника вимагатиме розв'язання як загальнотеоретичних, так і суто практичних проблем відтворення матеріалу.

4. Словник фразеологізмів української мови. Укл. В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 1104 с.
5. Тараненко О.О. Конотація. *Українська мова. Енциклопедія* / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко та ін. 3-тє вид., зі змінами та допов. Київ: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. С. 278–279.
6. Тепляков І.М. Фразеологічна семантика (на матеріалі деяких слов'янських мов). *Проблеми слов'янознавства*. 2005. Вип. 55. С. 156–163.

REFERENCES

1. Hrytsak M.A. (1965) *Zasoby vkluchennia prysliviv u movnyi potik Zakarpatskykh hovoriv* [Proverbs in the language flow of Transcarpathian dialects]. *Mizhvuzivska naukova konferentsiia z problem syntaksysu ukrainskoi movy: tezy dopovidei*. Chernivtsi: Chernivetskyi derzhavnyi universytet. S. 155–158 [in Ukrainian].
2. Hrytsak M.A. (2017) *Materialy do slovnyka ukrainskykh hovirok Zakarpatskoi oblasti* [The Materials for the Dictionary of the Ukrainian Dialects of Transcarpathian Region]. *Vyp 1: A–B*. Kyiv: KMM. 380 c. [in Ukrainian].
3. Hrytsak M.A. (1966) *Folklorno-etnografichni materialy u Slovnyku zakarpatskykh hovoriv* [Folklore and ethnographic materials in the Dictionary of Transcarpathian dialects]. *Narodna tvorhist ta etnografia*. № 6. S. 54–59 [in Ukrainian].
4. *Slovnnyk frazeolohizmiv ukrainskoi movy (2003)* [Dictionary of phraseology of the Ukrainian language]. Ukl. V.M. Bilonozhenko, I.S. Hhnatiuk ta in. Kyiv: Naukova dumka. 1104 s. [in Ukrainian].
5. Taranenko O.O. (2007) *Konotatsiia*. [Connotation]. *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. Redkol.: V.M. Rusaniivskyi, O.O. Taranenko ta in. 3-tie vyd., zi zminamy ta dopov. Kyiv: Ukr. entsyklopediia im. M.P. Bazhana. S. 278–279 [in Ukrainian].
6. Tepliakov I.M. (2005) *Frazeolohichna semantyka (na materialy deiakykh slovianskykh mov)*. [Phraseological semantics (based on some Slavic languages)]. *Problemy slovianoznnavstva*. *Vyp. 55*. S. 156–163 [in Ukrainian].

PHRASEOLOGIES IN M.A. HRYTSAK'S «THE MATERIALS FOR THE DICTIONARY OF THE UKRAINIAN DIALECTS OF TRANSCARPATHIAN REGION»

Abstract. Various dialectal phraseologies reproduce elements of customs, traditions, ideas about the moral principles of life, behavior, family relations of speakers, and so on.

A large number of phraseological dialect dictionaries represent different regions of Ukraine: Eastern Slobozhanshchyna, Central and Western Polissya, Western and Southern Volhynia, Podillya, Lemkivshchyna, Hutsulshchyna, Western Podillya, Bukovyna testify to the attention of researchers to the analysis of phraseology of dialect.

It testifies to the fact that dialectologists should compile a syncretic dictionary of dialect phraseology, because all the materials are a reliable basis for the areal study of fixed phrases at different language levels: phonetic, morphological, syntactic, lexical, semantic. It is important to study the experience of all compilers of dialect dictionaries in order to develop generalized rules for the presentation of phraseological materials. M.A. Hrytsak was one of the first dialectologists who proposed to record all available phraseology in the dictionary as much as possible.

The researcher collected more than 60 thousand songs, proverbs, sayings, several thousand riddles, more than 300 fairy tales, many stories, parables, legends, children's colloquialisms to compile a complete dictionary of Ukrainian dialects of Transcarpathia. The purpose of our article is the analysis of phraseology in «The Materials for the Dictionary of the Ukrainian Dialects of Transcarpathian Region».

All phraseology from the card index are united in three categories: typical for the national language; have the same meanings as in the common language, but differ in phonetic design, morphological, word-forming, etc. features; inherent in the south-western, and more narrowly – Transcarpathian dialects, with lexical components that do not have a clear designation in the common language, or have a different meaning in it.

The analysis of phraseological units in the dictionary made it possible to single out the problematic issues that arose before the compiler: the uncertainty of the composition of dialectal phraseology and the need to present comparative compounds, proverbs, sayings, metaphorical terms, etc.

Keywords: phraseology, lexicalized compound, proverbs, sayings, Transcarpathian dialects, M.A. Hrytsak's «The Materials for the Dictionary of the Ukrainian Dialects of Transcarpathian Region».

© Вербич Н., 2020 р.

Наталія Вербич – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України, Київ, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-3373-6332>

Natalia Verbych – PhD in Philology, Senior Researcher at the Department of Dialectology, Institute of the Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-3373-6332>

ВІДОБРАЖЕННЯ ІННОВАЦІЙ У ДІАЛЕКТНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СЛОВНИКАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.161.2'282.2(477.87)

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).75–79

Ганжа А. Відображення інновацій у діалектних фразеологічних словниках; кількість бібліографічних джерел – 7; мова українська.

Анотація. У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. студії з діалектної фразеології стали особливо продуктивними, зокрема в лінгвокультурологічному аспекті рецепції ареальних усталених висловів, тому вважаємо актуальним розгляд проблеми фразеологічного опрацювання ареальної ідіоматики.

Мета статті – на прикладі «Фразеологічного словника східнословобанських і степових говірок Донбасу» В.Д. Ужченка та Д.В. Ужченка окреслити окремі підходи до відображення інновацій у діалектних фразеологічних словниках. Завдання дослідження: зробити короткий огляд діалектної фразеології, подати сучасні тлумачення поняття «фразеологічна інновація», на основі картотеки фактичного матеріалу висвітлити специфіку відображення певних типів фразеологічних інновацій в аналізованому діалектному фразеологічному словнику.

Основні результати. Фразеологічні інновації дають найбільш повне уявлення про суспільно-політичні, соціальні, культурні тенденції сучасного розвитку суспільства, тому цей потужний пласт усталених висловів потребує постійного фіксування й аналізу. Сприйняття світу певною соціальною групою зумовлене її культурними фоновими знаннями, залежно від цього різні соціальні групи по-різному сприймають та інтерпретують реальні явища. Фразеологічні інновації мають яскраво виражений національний характер, тому найчастіше є локальними.

Опрацювання фразеологічних інновацій в аналізованому діалектному фразеологічному словнику загалом здійснено за традиційною для українською лексикографії моделлю, проте до деяких статей додано культурно марковану інформацію: історико-етимологічну довідку, образну характеристику, тлумачення рідковживаних слів, елементи етнокультурної конотації.

Висновки. У діалектних фразеологізмах відображено культурно марковану інформацію, їх дослідження дає змогу не лише виявити культурну конотацію в семантиці експресивного мовного знака (усталеного вислову), а й здійснити культурно-історичну інтерпретацію певного фрагмента мовної картини світу діалектоносіїв. Потужний інформативний потенціал діалектного фразеологічного словника В.Д. Ужченка та Д.В. Ужченка робить його цінним джерелом для славістичних лінгвокультурологічних досліджень, водночас його реєстр стає базою для загальномовних словників.

Ключові слова: фразеологія, діалектний фразеологічний словник, фразеологічна одиниця, фразеологічна інновація, культурно маркована інформація.

Постановка проблеми. Будь-який словник – це результат виокремлення мовних одиниць із загальних ресурсів мови. Він має свої мікро- і макро-структури. Оскільки реальні ресурси мови у багатьох разів перевищують обсяг найбільших словників, їх укладання полягає насамперед в обмеженні цих ресурсів шляхом відбору й абстрагування. З огляду на це словник має метонімічний характер: це не лише частина цих ресурсів, це така частина, яка репрезентує цілісне сприймання мовної картини світу. В.М. Мокієнко вказує на суб'єктивну вибірковість фразеології як особливого лінгвістичного феномену, зазначаючи, що фразеологія експресивна й оцінна і тому вона семантично вибіркова [Мокієнко 2012, с. 19–20]. У мовознавстві, культурології та філософії мови загально визнаною є думка про те, що фразеологічний склад є найбільш прозорим для втілюваних лінгвістичними засобами концептів етнокультури, оскільки в образній основі фразеологізмів відбиваються характерологічні риси світобачення. Загалом фразеологічна одиниця становить діалектично суперечливу єдність семантики і структури, «синхронічного спокою» (В. Ужченко) і діахронічних змін, лінгвістичної абстракції та етнокультурної конкретики.

Аналіз досліджень. Оскільки в останнє десятиліття ХХ – на початку ХХІ ст. студії з діалект-

ної фразеології особливо продуктивні, зокрема в аспекті культурологічної «насаженості» (Б. Ажнюк) ареальних усталених висловів, вважаємо актуальним розгляд проблеми фразеологічного опрацювання ареальної ідіоматики. Серед діалектних фразеологічних словників, що вийшли друком у вищезазначений період, варто згадати «Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини» Н. Вархол, А. Івченка (1990), «Матеріали до фразеологічного словника Харківщини» А. Івченка (1993), «Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни» В.А. Чабаненка (2001), «Фразеологічний словник говірок Житомирщини» Г.М. Добролюжі (2010), «Фразеологічний словник лемківських говірок» Г.Ф. Ступінської, Я.В. Битківської (2013), «Словник волинської фразеології» Н.В. Кірілкової (2013) та ін. Однак поява нових фразеологічних праць все більше увиразнює потребу комплексного аналізу фразеології діалектів, зокрема визначення таких принципів лексикографічної репрезентації діалектних усталених висловів, які б давали змогу максимально відобразити у словнику параметри згаданих фразеологічних одиниць (форму, значення, сполучуваність тощо). У фокусі славістичних студій варто згадати потужний проєкт, який розробляє авторський колектив під керівництвом профе-

сора В.М. Мокієнка, – створення повного фразеологічного словника російських народних говорів. Автори проекту вже понад 30 років працюють над збиранням і систематизацією матеріалів для цієї лексикографічної праці і мають на меті зробити повний системний опис фразеологічних діалектизмів російської мови (докладніше див. сайт Фразеологічного семінару філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету [Мокієнко, phraseoseminar]). З огляду на значний обсяг створюваного словника особливої ваги набуває системна організація словникової статті, її чітке структурування. У теоретичному обґрунтуванні концепції фразеологічного проекту В.М. Мокієнко оперує поняттям «концентр», тобто стрижневе слово серії словникових статей, яким стає лексема (звичайно – іменник), що несе основне семантичне навантаження.

Побіжний огляд української діалектної фразеологічної практики засвідчує різні підходи авторів-упорядників як до формування реєстру словників, так і до структурної організації словникової статті. Так, наприклад, «Фразеологічний словник говірок Житомирщини» Г. М. Добролюжі [Добролюжа 2010] складається з двох частин: алфавітного фразеологічного словника, у якому усталені вислови згруповано за реєстровим словом-іменником (у разі відсутності у структурі фразеологізму іменника – за стрижневим словом – іншою частиною мови), та ідеографічного фразеологічного словника, у якому фразеологічні одиниці репрезентовано за тематичними мікросистемами. Авторка зазначає, що всі усталені вислови взято з «живого, невимушеного мовлення», проте у словнику вмотивовано не беруться до уваги фонетичні особливості діалектних фразеологізмів, а також не вказано конкретні назви населених пунктів, у яких зафіксовано реєстрові одиниці.

Мета статті – на прикладі «Фразеологічного словника східнословобожанських і степових говірок Донбасу» В.Д. Ужченка та Д.В. Ужченка окреслити окремі підходи до відображення інновацій у діалектних фразеологічних словниках. **Завдання дослідження:** зробити короткий огляд діалектної фразеології, подати сучасні тлумачення поняття «фразеологічна інновація», на основі картотеки фактичного матеріалу висвітлити специфіку відображення певних типів фразеологічних інновацій в аналізованому діалектному фразеологічному словнику. Основний **метод**, використаний у статті, – **описовий**.

Виклад основного матеріалу. Докладніше розглянемо «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» В.Д. Ужченка та Д.В. Ужченка [Ужченко, Ужченко 2013]. 1993 року опубліковано «Матеріали до фразеологічного словника східнословобожанських і степових говірок Донбасу», друге видання (1997) переросло в словник, а шосте вже містить 8112 фразеологізмів. За словами В.М. Мокієнка (автора передмови), цей словник порівняно з іншими, переліченими вище, найдинамічніший і за

формою, і за змістом. Постійно вдосконалювалась форма словникових тлумачень, граматична та стилістична характеристики фразеологічних одиниць, їх ілюстративна частина, розширені елементи історико-етимологічного коментування, образна характеристика, тлумачення ключових маловживаних слів. Чітко підкреслена «виробнича» та локальна специфіка деяких із них. У фразеологічній праці наведено список населених пунктів, де зафіксовано ареальні фразеологізми, та інформаторів; у шостому виданні словника ілюстрації подано спрощеною фонетичною транскрипцією. Дуже інформативним «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» В.Д. Ужченка та Д.В. Ужченка є щодо фіксування фразеологічних інновацій.

О.В. Ганаська визначає фразеологічні інновації як «неоднослівні вирази, значення яких не випливає безпосередньо зі значень їх компонентів-складників і які є новими або за формою, або за значенням, або за формою і значенням разом для розгляданого періоду розвитку літературної мови відносно попереднього (умовно прийнятого за точку відліку) періоду (без прямої залежності, хоча з урахуванням словникових та інших письмових фіксацій) [Ганаська 2010, с. 187]. У межах фразеологічних інновацій дослідниця виокремлює поняття «фразеологічні неологізми», що охоплює одиниці, яким притаманна водночас і новизна форми, і новизна значення. Фразеологічна інновація – мовна реакція, втілена в усталених висловах (зафіксована в письмовій формі), на все нове, що відбувається в усіх сферах суспільного буття: в політиці, економіці, культурі тощо.

У статті на прикладі «Фразеологічного словника східнословобожанських і степових говірок Донбасу» В.Д. Ужченка та Д.В. Ужченка маємо на меті окреслити окремі підходи до відображення інновацій у діалектних фразеологічних словниках. Адже саме фразеологічні інновації дають найбільш повне уявлення про суспільно-політичні, соціальні, культурні тенденції сучасного розвитку суспільства, тому цей величезний пласт усталених висловів потребує постійного фіксування й аналізу.

Фразеологічні інновації мають яскраво виражений національний характер, тому найчастіше є локальними. Словник В.Д. Ужченка та Д.В. Ужченка є лексикографічною працею диференційованого типу, тобто містить фразеологію, яка увійшла до мови східнословобожанських і степових говірок Донбасу і не увійшла до основного фразеологічного складу української мови (напр.: *робити з автобуса тролейбус* – «зраджувати в подружньому житті»; *через хрестик кабачками* – «сяк-так, неякісно» (про погано виконану роботу); *гнати гусака* – «говорити неправду, нісенітницю», *як кози в картузі* – «зовсім не личити», *костити крейду* – «чинити неадекватні дії; бути дурнуватим, пришепелуватим» та ін.). У реєстрі словника зафіксовано багато усталених висловів, що відбивають мікролокалії, реалії, що знайшли вербально-фразеологічне вираження в кількох селах (одному

сели), зокрема евфемістичні вислови – замітники понять «померти» (*віднести до Юрченка, перебратися на двадцять третю [шахту], відвезти за чугунку, віднести на Третю Черкаську, відвезти на Горбачове*) тощо. Г.М. Добролюжа у передмові до «Фразеологічного словника говірок Житомирщини» додає таку вагому ремарку: «діалектні фразеологізми побутують у «мовних резерваціях» і не можуть штучно переноситися на інший територіальний ґрунт, в інше мовне і мовленнєве середовище, оскільки відсутні і мовці, і реципієнти, які органічно сприймають та адекватно розуміють місцеві реалії» [Добролюжа 2010, с. 11]. Тобто, скажімо, експресивно насажений для мешканців Первомайська вислів *скоро на Криничну* («близький до смерті») не знайде жодного емоційного відгуку в черкашан чи львів'ян, яким невідомий вжитий у фразеологізмі мікротопонім. А от семантика відповіді на питання «Куди йдеш?» – «До баби Кудичихи» буде прочитуваною для широкої аудиторії реципієнтів через каламбурне обігрування слова куди, так само як і фразеологізм *співати Храповицького* («міцно, з висвистом і хропінням спати»).

Погоджуємось із Н.Ф. Венжинович, що «семантика фраземи може бути репрезентована як інформаційний мікротекст, різні смисли якого проходять через фільтр ментальності мовця і слухача, інтерпретуються у просторі соціального і культурного знання, що активізується суб'єктом мовлення у момент спілкування» [Венжинович 2018, с. 135]. Сприйняття світу певною соціальною групою зумовлене її культурними фоновими знаннями, залежно від цього різні соціальні групи по-різному сприймають та інтерпретують реальні явища. Так, у словнику відбито й професійну мову шахтарів на рівні фразеології (напр., *[як] з шурфу виліз* – «дуже брудний», *штрек поцілувати* – «загинув або одержати професійну хворобу в шахті», *шахтарки налити* – «проводжати на пенсію», *сушити (гріти) розпили [спиною]* – «байдикувати», *вугілля мити (перемивати)* – «робити зайву, нікому не потрібну роботу», *вийти на кобилу* – «вийти на перетиск вугільного пласта з ґрунту (про лаву)» тощо).

Деякі шахтарські фразеологізми пов'язані з місцевими легендами. У гірників є такий символічний образ – дух шахти Шубін. Його походження має різні інтерпретації: за однією з версій, це був дуже злий начальник, який загинув у шахті і тепер забирає з собою людей на той світ (напр., *Шубін прибрал* – «хто-небудь загинув у шахті внаслідок обвалу»; *Шубін крис розігнав* – «є загроза обвалу в шахті»). Зі значенням «валиться (сиплеться) лава» вживають діалектні фразеологізми *Шубін пробіг*, *Шубін розсердився*; «лава сідає» – *Шубін гуляє*, *Шубін товчється*. В.Д. Ужченко також зазначав, що у Брянци Шубіном називають чорта. За іншою версією, Шубін – це своєрідний шахтарський домовик, який може допомогти (*Добрий Шубін*, *Шубін поміг*, *піти до Шубіна на чарку*) або нашкодити (коли не дотримано певних ритуалів). Зафіксовано й більш реалістичні інтерпретації:

«Шубін – від шу-шу-шу, звуків, що супроводжують викиди газу», «краніше в шахті були робітники, які випалювали газ в порожнинах довгими жердинами з факелами, щоб запобігти його збиранню й вибухові. Від опіків та ударів вибухової хвилі вони надягали овечі шуби, шапки та валянки (їх тому й називали шубіними)».

Опрацювання фразеологічних інновацій в аналізованому діалектному фразеологічному словнику загалом здійснено за традиційною для українською лексикографії моделлю, проте до деяких статей додано культурно марковану інформацію: історико-етимологічну довідку, образну характеристику, тлумачення рідковживаних слів, елементи етнокультурної конотації. Хоча упорядникам словника іноді закидають включення до його реєстру жаргонізмів, а також докладне відбиття українсько-російських мовних взаємин. Але автор передмови В.М. Мокієнко не вважає це недоліком лексикографічної праці, адже жаргонні матеріали дають змогу побачити східнословобжанську фразеологію на загальнослов'янському тлі.

На експресивність як загальномовних, так і діалектних стійких зворотів опосередковано впливають переосмислені узагальнені антропоніми, топоніми тощо, наприклад: *Альоша з Булавинівки*, *Альоша з Бугайки* – в основі виразу віддаленість певних пунктів від якогось центру; *пора в Бірюківку на воротах качатися*, де Бірюківка – психіатрична лікарня, *піти у Сватове через Муратове* («добиратися довшим (круглим) шляхом») і под. Розчиняючись і переосмислюючись у фразеологічному цілому, вони набувають тут іншого значення порівняно із загальномовним. Узагальнений антропонім може ускладнювати метафоричний зміст фразеологізму, давати поштовх новому асоціативному осмисленню. Деякі імена у складі усталених висловів вживаються з негативною оцінкою конотацією, наприклад: *Валя (прикидатися Валею)*, *Ваня (Ванька Ветров, від Ваньки Ветрова, Ваня з терикона, Ваня Розпилов (розпил – широка дерев'яна дошка, на яку шахтарі лягають спати на 3-4 змінах))*; *Василь, Вася (Василь бабі не Тетяна, Василь бабі рідний Федір; Вася з водокачки, Вася з трудовнями, розказувати Васи, почом рубероїд)*, *Клава (Клава з Балаклави, Клава з балончиком, Клава рубероїд)*, *Марфа (Марфа з Причепилівки, [як] Марфа в сливах, як Марфа Пантеліївна)* та ін. Своєрідне «лідерство» у складі аналізованих діалектних фразеологізмів утримує антропонім *Дунька* – зафіксовано 29 фразеологічних одиниць (+ 8 ФО з антропонімом *Дуня*) у «Фразеологічному словнику східнословобжанських і степових говірок Донбасу»: *Дунька-Ванька*, *Дунька з Бірюківки*, *Дунька з водокачки*, *Дунька з-під земгазу*, *Дунька з Кацапетівки*, *Дунька з Лутугіна*, *Дунька з трудовнями*, *як Дунька по кукурудзі*, *як Дунька у вітарі*, *Дуньку валяти*, *Дуньку по Антрацити водить*, *набратися як Дунька мила* та ін. Усталені вислови з антропонімами, зафіксовані у фразеографічній праці В.Д. Ужченка та Д.В. Ужченка, крізь призму гендерної маркованості проаналізувала Н.В. Тернова [Тернова 2014, с. 59-64]. Дослідниця

робить висновок про найбільшу частотність у словнику фразеологізмів семантичних груп «зовнішні характеристики» та «внутрішні характеристики» чоловіка й жінки, а також про переважність негативних оцінок якостей обох статей, що, на її думку, зумовлено специфікою концептуалізації світу.

У передмові до п'ятого видання «Фразеологічного словника східнословобожанських і степових говірок Донбасу» В.Д. Ужченко та Д.В. Ужченко акцентують увагу на дуже важливому питанні стилістичного розпрацювання фразеологізмів [Ужченко, Ужченко, 2013, с. 16]: «Загальна нерозробленість цього аспекту в лексикографії, належність більшої частини їх (фразеологічних одиниць – А. Г.) до розмовно-просторічної стихії, перевага пейоративних утворень ..., а також динамізм у фразеологічному складі та підвищений поріг конотації в семантичній структурі цих емоційно-експресивних мовних одиниць значно утруднюють їх функціонально-стилістичну кваліфікацію». Як наслідок – укладачі словників просто відмовляються стилістично кваліфікувати реєстрові одиниці. Одним зі шляхів

розв'язання цієї проблеми автори вважають психолінгвістичний експеримент. Погоджуємось із перспективністю такого підходу.

Висновки. Фразеологізми можуть відігравати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення чи вказувати на їх символічний характер і в цій функції виступають як мовні експоненти культурних знаків. Саме ця стереотипність, символічність образної основи фразеологізмів зумовлює їх культурно-національну специфіку. У діалектних фразеологізмах відображено культурно марковану інформацію, їх дослідження дає змогу не лише виявити культурну конотацію в семантиці експресивного мовного знака (усталеного вислову), а й здійснити культурно-історичну інтерпретацію певного фрагмента мовної картини світу діалектоносіїв. Потужний інформативний потенціал діалектного фразеологічного словника В.Д. Ужченка та Д.В. Ужченка робить його цінним джерелом для славістичних лінгвокультурологічних досліджень, водночас його реєстр стає базою для загальномовних словників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Венжинович Н.Ф. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології: монографія. Ужгород: ФОП Сабов А.М., 2018. 463 с.
2. Гананольская Е.В. Неология во фразеологии. *Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки.* 2010. №2. С. 183–189.
3. Добролюжа Г. М. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир: ПП Туловський, 2010. 404 с.
4. Мокиенко В.М. Фразеологическое пространство и время: картина мира или кривое зеркало? *Фразеология во времени и пространстве*: сб. науч. тр. Greifswald, Санкт-Петербург, 2012. Вып. 23. С. 15–20.
5. Мокиенко В. М. Русская народная фразеология в лексикографическом освещении (принципы и разработка «Полного фразеологического словаря русских народных говоров» с компьютерной базой данных) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://phraseoseminar.slovo-spb.ru/proekt-rmf-17-18-01062.htm>
6. Тернова Н.В. Репрезентація гендерних стереотипів у «Фразеологічному словнику східнословобожанських і степових говірок Донбасу». *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. 2014. Вип. 38. С. 59–64.
7. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ, 2013. 552 с.

REFERENCES

1. Venzhynovych N.F. (2018) Frazemika ukrainskoi literaturnoi movy v konteksti kognitologii ta linhvokulturolohii [Phraseology of the Ukrainian literary language in the context of cognitology and linguistic culturology]: monografiia. Uzhhorod: FOP Sabov A.M. 463 s. [in Ukrainian].
2. Ganapolskaya E.V. (2010) Neologiya vo frazeologii [Neology in phraseology]. *Nauchno-tehnicheskie ведомости SPbGPU. Gumanitarnye i obshchestvennye nauki.* №2. S. 183–189 [in Russian].
3. Dobrolozha H. M. (2010) Frazeolohichniy slovnyk hovirok Zhytomyrshchyny [Phraseological dictionary of dialects of Zhytomyr region]. Zhytomyr: PP Tulovskyi, 2010. 404 s. [in Ukrainian].
4. Mokienko V. M. (2012) Frazeologicheskoe prostranstvo i vremya: kartina mira ili krivoe zerkalo? [Phraseological space and time: a picture of the world or a crooked mirror?]. *Frazeologiya vo vremeni i prostranstve*: sb. науч. тр. Greifswald, Sankt-Peterburg, Vyp. 23. S. 15–20 [in Russian].
5. Mokienko V. M. Russkaya narodnaya frazeologiya v leksikograficheskom osveshchenii (principy i razrabotka «Polnogo frazeologicheskogo slovarya russkikh narodnykh govorov» s kompyuternoj bazoj dannykh) [Russian folk phraseology in lexicographic coverage (principles and development of the “Complete phraseological dictionary of Russian folk dialects” with a computer database)] [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <http://phraseoseminar.slovo-spb.ru/proekt-rmf-17-18-01062.htm> [in Russian].
6. Ternova N. V. (2014) Rerezentatsiia gendernykh stereotypiv u «Frazeolohichnomu slovnyku shidnoslobozhanskykh i stepovykh hovirok Donbasu» [Representation of gender stereotypes in the «Phraseological dictionary of East Slobozhanshchyna and steppe dialects of Donbass»]. *Linhvistychni doslidzhennia*: zб. наук. prats HNPU im. H.S. Skovorody. Vyp. 38. S. 59–64 [in Ukrainian].

7. Uzhchenko V. D., Uzhchenko D. V. (2013) Frazeholohichnyi slovnyk shidnoslobozhanskykh i stepovykh hovirok Donbasu [Phraseological dictionary of East Slobozhanshchyna and steppe dialects of Donbass]. Luhansk. 552 s. [in Ukrainian].

REFLECTION OF INNOVATIONS IN DIALECT PHRASEOLOGICAL DICTIONARIES

Abstract. At the end of the 20th – beginning of the 21st century studies in dialect phraseology became especially productive, in particular in the linguistic and cultural aspect of the reception of areal established expressions, so we consider it important to consider the problem of phraseographic elaboration of areal idioms.

The *purpose* of the article – to outline some approaches to the reflection of innovations in dialect phraseological dictionaries on the example of «Phraseological dictionary of East Slobozhansky and steppe dialects of Donbass» by V.D. Uzhchenko and D.V. Uzhchenko. *Objectives* of the study: to make a brief overview of dialect phraseology, to provide modern interpretations of the concept of «phraseological innovation», to highlight the specifics of reflecting certain types of phraseological innovations in the analyzed dialect phraseological dictionary based on the card-index of factual material.

The *main results*. Phraseological innovations give the most complete picture of the socio-political, social, cultural trends of modern society, so this powerful layer of established expressions requires constant recording and analysis. The perception of the world by a certain social group is determined by its cultural background knowledge, depending on this, different social groups perceive and interpret real phenomena differently. Phraseological innovations have a pronounced national character, so they are often local.

The elaboration of phraseological innovations in the analyzed dialect phraseological dictionary is generally carried out according to the traditional Ukrainian lexicography model, but some articles are accompanied by culturally marked information: historical and etymological information, figurative characteristics, interpretation of rare words, elements of ethnocultural connotation.

Conclusions. Dialect phraseology reflects culturally marked information, its study allows not only to identify cultural connotations in the semantics of expressive linguistic sign (established expression), but also to carry out cultural and historical interpretation of a fragment of the linguistic picture of the world of dialect speakers. Powerful informative potential of dialect phraseological dictionary by V.D. Uzhchenko and D.V. Uzhchenko makes it a valuable source for Slavic linguistic and cultural studies, while its register becomes the basis for common dictionaries.

Keywords: phraseology, dialect phraseological dictionary, phraseological unit, phraseological innovation, culturally marked information.

© Ганжа А., 2020 р.

Ангеліна Ганжа – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України; Київ, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-2938-5306>

Anhelina Hanzha – PhD in Philology, Senior researcher at the Department of stylistics, language culture and sociolinguistics, Institute of the Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine; Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-2938-5306>

КОНЦЕПТ ЛЮДИНА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ: СОМАТИЧНИЙ КОД КУЛЬТУРИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.161.2'373.7:81'37

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).80–85

Гарбера І. Концепт *людина* в українській літературній фразеології: соматичний код культури; кількість бібліографічних джерел – 25; мова українська.

Анотація. Актуальність статті зумовлена необхідністю комплексного дослідження процесу вербалізації концепту за допомогою фразеологічних одиниць – згорнутих мікротекстів, що зберігають інформацію про українську національну культуру, а їх компоненти, семантика й образи несуть у собі коди культури. У статті окреслено поняття концепту *людина* (психоментальна одиниця, матеріалізована сукупністю антропоцентричних фразеологізмів, що описують і оцінюють людину як природно-соціальну істоту, що має свідомість і мову, здатна мислити, продуктивно працювати, еволюціонувати, створюючи власну історію та національну культуру) та соматичного коду культури (сукупність номінацій для репрезентації тіла та його частин, що втілюють у собі культурну семантику). Описано методику лінгвокультурологічного аналізу, що передбачає вищлювання й опис образно-мотиваційної (первинне, словникове значення лексеми-показника коду культури, який лежить в основі творення фразеологізму) та денотативної (мовна семантика фразеологізму) інформації, репрезентованої відібраними фразеологічними одиницями. Матеріал дослідження – літературні фразеологізми, що описують людину та містять у своєму складі лексеми-соматизм «серце». Зроблено висновок щодо того, як культурна семантика досліджених фразеологізмів доповнює кваліфікаційні параметри концепту *людина*. З'ясовано, що досліджені у лінгвокультурологічному аспекті фразеологічні одиниці з компонентом «серце» описують емоції та почуття людини (переживання, страждання, байдужість, емоційність, потяг, закоханість, заспокоєність, радість, антипатія, гнів та ін.), риси її характеру (лагідність, аморфність, відвертість та ін.) та фізичний стан (смерть). Зроблено висновок, що у процесі вживання у сфері фразеології соматизм «серце» набуває переосмисленого, метафоричного значення. Крім того, з'ясовано, що у динамічній структурі мовного значення кожної фразеологічної одиниці втілюється і культурно-символьна семантика: серце – символ людських почуттів і переживань, лагідності й доброти вдачаї, кінця фізичного існування тощо.

Ключові слова: концепт *людина*, фразеологічна одиниця, соматичний код культури, лінгвокультурологічний аналіз, «серце».

Постановка проблеми. Вербалізація концепту засобами фразеології – предмет наукових зацікавлень представників різних напрямів сучасного мовознавства (когнітивної лінгвістики – А. Бабушкін, Т. Валюкевич, В. Іващенко, В. Карасик, Ж. Краснобаєва-Чорна, М. Піменова, З. Попова; психолінгвістики – Н. Арутюнова, В. Красних, О. Селіванова; етнолінгвістики – Г. Багаутдінова, Ф. Бацевич, М. Ковшова, В. Маслова, Л. Савченко, Ю. Степанов, В. Теля, І. Чибор та ін.). Дедалі актуальнішим постає дослідження фразеологізмів-репрезентантів того чи того концепту як знаків культури, що зумовило виникнення лінгвокультурологічного підходу у концептології та фразеології [Ковшова 2009], який – у свою чергу – дає можливість комплексно описати мовну й культурну семантику фразеологічної одиниці, змоделювати ті процеси, що реалізуються при вживанні фразеологізму в мовленні, живому спілкуванні, виявити особливості його знакової функції.

Аналіз досліджень. Концепт визначають як багатовимірне утворення та міждисциплінарний термін. Такі ознаки концепту, як виконання пізнавальної функції, функції збереження знань про світ, існування у вигляді інформаційних елементів, здатність вербалізуватися, визначають його як епістемічне утворення (за працями Н. Арутюнкової [Арутюнова 1993], М. Болдирева [Болдырев

2001], В. Красних [Красных 2002], О. Кубрякової [Кубрякова 1996], М. Піменової [Пименова 2007], З. Попової [Попова 2010], О. Селіванової [Селіванова 2004]); ознаки зв'язку з психікою та пам'яттю, абстрагування, потенційної суб'єктивності, здатності відображати ментальну дійсність у певних образах актуалізують концепт як психоментальне утворення (за працями А. Бабушкіна [Бабушкін 1997], О. Єфименко [Єфименко 2005], О. Залевської [Залевская 2001], Д. Ліхачова [Лихачев 1997], І. Штерн [Штерн 1998]); ознаки наявності специфічного національно-культурного забарвлення й оцінного компонента, узагальнення, стереотипності та константності існування, належності всьому колективу, кодованості у чуттєво-образних уявленнях уможливають кваліфікацію концепту як етнокультурного утворення (за працями С. Воркачова [Воркачев 2001], І. Голубовської [Голубовська 2004], В. Жайворонка [Жайворонко 2004], В. Карасика [Карасик 2005], В. Колесова [Колесов 2004], В. Маслової [Маслова 1999], Ю. Степанова [Степанов 2004]).

У дослідженні кваліфікуємо концепт як базову оперативну одиницю мислення людини, продукт індивідуальної й колективної свідомості та пам'яті, що відображає (віддзеркалює) предмет або явище дійсності у вигляді певних ментальних образів, несучи про них усю добуту шляхом пізнавальної ді-

яльності інформацію, обов'язково виражаючи специфічну етнокультурну маркованість, емотивність, оцінність і набуваючи вербального вигляду (за допомогою лексем, фразеологізмів, висловів тощо). Концепт *людина* визначаємо як психоментальну одиницю, матеріалізовану сукупністю різноманітних вербальних засобів (антропоцентричних фразеологізмів зокрема), що описують і оцінюють її як природно-соціальну істоту, що має свідомість і мову, здатна мислити, продуктивно працювати, еволюціонувати, створюючи власну історію та національну культуру. Фразеологічні одиниці (за визначенням Л. Савченко [Савченко 2013, с. 89]) – згорнуті мікротексти, що зберігають інформацію про національну культуру, а їх компоненти, семантика й образи несуть у собі коди культури.

Мета статті – проаналізувати в лінгвокультурологічному аспекті антропоцентричні фразеологізми з показником соматичного коду культури «серце»; зробити висновок про те, якими кваліфікаційними ознаками поповнюють ці одиниці концепт *людина*.

Завдання: визначити поняття коду культури (зокрема, соматичного); вичленувати й проаналізувати образно-мотиваційну й денотативну інформацію фразеологічних одиниць із лексемою-соматизмом «серце»; зробити висновок щодо того, як культурно-мовна семантика аналізованих фразеологізмів доповнює вербалізацію концепту *людина*.

Методика дослідження. Лінгвокультурологічний аспект дослідження має на меті виявити механізми, способи і засоби втілення «мови» культури у змісті фразеологізмів. Як метод студіювання ми використовуємо дещо модифіковану модель інтерпретації фразеологічного значення, запропоновану В. Телія [Телія 1996]. Так, ми аналізуємо образно-мотиваційну (подаючи первинне, словникове значення лексеми-показника коду культури, що лежить в основі творення фразеологізму) та денотативну (вивчаючи мовну семантику фразеологізму) інформацію, репрезентовану відібраними фразеологічними одиницями. Інструментом лінгвокультурологічного методу дослідження фразеологічних одиниць і засобом структурування концепту *людина* обираємо коди культури – вторинну знакову систему, що структурує, категоризує, оцінює матеріальний та духовний світи людини й репрезентована різними етнокультурно маркованими мовними одиницями (у межах роботи – фразеологізмами).

Виклад основного матеріалу. Соматичний код культури – найбільш давній і змістовний, оскільки осмислення довкілля починається з пізнання людиною самої себе. Його виокремлюють й описують Г. Багаутдінова, В. Красних, О. Селіванова, В. Телія (під терміном «соматичний»), Д. Гудков і М. Ковшова (під назвою «тілесний»), Т. Леонтьєва (як «фізіолого-соматичний»). Соматичний код культури – сукупність обумовлених культурою стереотипних уявлень про властивості, характеристики, дії, просторові й часові «виміри» тіла в цілому або його частин [БФСРЯ 2006, с. 145]. Найменування соматичного коду мають додаткові до природних

характеристик названих предметів функційно значущі для культури значення. Тобто, соматичний код культури – сукупність номінацій для репрезентації тіла та його частин, властивостей людського організму та його фізичного стану, зокрема дій і видів діяльності [Савченко 2013, с. 89].

Лінгвокультурологічний аналіз відібраних зі словника української літературної фразеології [СФУМ 2003] антропоцентричних фразеологічних одиниць з компонентом-соматизмом «серце» починаємо з опису його образно-мотиваційної інформації: 1) це центральний орган кровоносної системи у вигляді м'язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг (у людини – з лівого боку грудної порожнини); 2) місце з лівого боку грудної порожнини, де розміщений цей орган; 3) символ зосередження почуттів, настроїв, переживань і т. ін. [АТСУМ].

Далі подаємо аналіз денотативної інформації: так, відібрані фразеологічні одиниці репрезентують:

1) ЕМОЦІЙНИЙ СТАН людини (90% проаналізованих фразеологізмів): **переживання** (*аж крається серце* 'хто-небудь дуже переживає'; *аж серце тремтить* 'хто-небудь дуже хвилюється з приводу чого-небудь'; *аж холоне серце* 'хто-небудь непокоїться, переживає'; *боліти серцем* 'тяжко переживати, уболівати, тривожитися за кого-, що-небудь'; *брати близько до серця* 'болісно сприймати, переживати що-небудь'; *брати серце* 'хвилювати, тривожити'; *загупало серце* 'хто-небудь почав хвилюватися'; *серце болить* 'хто-небудь тяжко переживає з якогось приводу, уболіває, тривожиться за кого-, що-небудь'; *серце в'яне* 'хто-небудь переживає, непокоїться'; *серце зболіло* 'хто-небудь зазнав тяжких і тривалих переживань'; *серце каменем лежить* 'хто-небудь тяжко переживає з приводу чогось'; *серце кров'ю обливається* 'хто-небудь дуже переживає'; *серце мре* 'хто-небудь дуже хвилюється'; *серце ниє* 'хто-небудь дуже переживає'; *серце ниє* 'хтось тривожиться за кого-небудь'; *серце обкипає кров'ю* 'хто-небудь відчуває душевний неспокій, тяжко переживає'; *серце обривається* 'хто-небудь дуже хвилюється, відчуває тривогу'; *серце падає* 'хто-небудь відчуває хвилювання від тривоги'; *серце рветься на шматки* 'хто-небудь дуже переживає'; *серце сохне* 'хто-небудь дуже переживає, мучиться з приводу чогось'; *серце стискається* 'хто-небудь тривожиться, хвилюється, відчуває неспокій за когось'; *серце сходить кров'ю* 'хто-небудь дуже сильно переживає'; *серце тенькає* 'хто-небудь починає дуже хвилюватися, тривожитися з приводу чого-небудь'; *серце як не вискочить з грудей* 'хто-небудь раптом відчув сильне хвилювання'; *терпне серце* 'хто-небудь відчуває тривогу'; *ятрється серце* 'хто-небудь глибоко переживає; кого-небудь щось бентежить, хвилює'; **страждання** (*крається серце* 'хто-небудь мучиться, страждає'; *кривавиться серце* 'хто-небудь переживає тяжкі душевні муки'; *розбилося серце* 'хто-небудь став нещасним; комусь завдано болю, страждань'; *серце варом обкипає* 'хто-небудь морально дуже страждає'; *серце переболіло* 'хто-небудь настраждався, знемігся');

серце тліє 'хто-небудь зазнає моральних страждань'; *спопеляється серце* 'хто-небудь зазнає великих душевних страждань'; *щемить серце* 'хто-небудь печалиться, тужить, страждає'; **байдужість** (*запеклося серце* 'хто-небудь від тривалих переживань став нечулим, байдужим до навколишнього світу'; *заснуло серце* 'хто-небудь утратив гостроту почуттів, перестає реагувати на що-небудь'; *зачерствіло серце* 'хто-небудь став нечуйним, байдужим до інших'; *серце кам'яніє* 'хто-небудь стає байдужим, черствим, не виявляє співчуття до інших'; *серце мовчить* 'хто-небудь залишається байдужим до когось, чогось'; *серце мохом обростає* 'хто-небудь стає бездушним, байдужим до всього і всіх'; *серце спить* 'хто-небудь залишається байдужим, не виявляє інтересу до кого-, чого-небудь'); **емоційність** (*брати за серце* 'охоплювати кого-небудь, оволодівати кимсь (про почуття і под.)'; *брати серце* 'охоплювати кого-небудь (про почуття)'; *горить серце* 'у кого-небудь виникло якесь сильне почуття'; *запалилося серце* 'кого-небудь охопило сильне почуття (кохання, ненависті)'; *запеклося серце* 'хто-небудь дуже перейнявся якимсь почуттям (жалю, туги)'; *серце б'ється* 'кого-небудь охоплює якесь почуття'; *серце розривається* 'хто-небудь переймається якимсь почуттям (кохання, жалю, одчаю і т. ін.)'; **потяг** (*заворушилося серце* 'хто-небудь відчув потяг до когось'; *серце в'яне* 'хтось захоплюється кимось, відчуває потяг до кого-небудь'; *серце горнеться* 'хто-небудь відчуває потяг до когось'; *серце не камінь* 'хто-небудь зглянеться; у кого-небудь можна домогтися прихильності'; *серце повертається* 'хто-небудь відчуває потяг, симпатію до когось'); **закоханість** (*гаряче серце* 'той, хто дуже любить кого-небудь'; *серце заговорило* 'у кого-небудь пробудилося почуття кохання'; *серце повертається* 'хто-небудь починає прихильно ставитися, відчуває симпатію, любов до когось (переважно після якогось непорозуміння, незлагоди, сварки і т. ін.)'; *серце сохне* 'хто-небудь томиться, знемагає від кохання'); **заспокоєність** (*серце переболіло* 'хто-небудь заспокоївся, забув про колишні образи, переживання і т. ін.'; *серце прохоліло* 'у кого-небудь зменшилася сила вияву якихось почуттів (кохання, ненависті та ін.)'; *серце стигне* 'хто-небудь заспокоюється, забуваючи про образи, перестає сердитися на когось'; *серце угамувалося* 'хто-небудь перестав хвилюватися, заспокоївся'); **радість** (*заграло серце* 'хто-небудь відчув радість, піднесення, задоволення'; *тане серце* 'хто-небудь сповнюється приємними почуттями, піддаючись впливові когось, чогось приємного'; *щемить серце* 'хто-небудь відчуває піднесення, має добрий настрій'); **антипатія** (*не наvertsється серце* 'хто-небудь не подобається комусь'; *серце не приймає* 'хто-небудь не відчуває симпатії, любові до когось; кому-небудь не подобається хтось'); **гнів** (*серце бере* 'хто-небудь сердиться, гнівається на кого-небудь'; *серце набігає* 'хто-небудь сердиться, гнівається на кого-небудь'); **зацікавленість** (*брати близько до серця* 'ставитися до чого-небудь з інтересом, надаючи йому великого значення'; *прокидається серце* 'у кого-небудь

знову виникає інтерес до життя'); **інтуїція** (*віщує серце* 'хто-небудь відчуває наближення чого-небудь (переважно неприємного)'; *серце чує* 'хто-небудь передбачає щось, підсвідомо здогадується про що-небудь'); **страх** (*перестало битися серце* 'хто-небудь дуже розхвилювався, відчувши переляк, страх'; *серце стигне* 'кому-небудь дуже страшно, боязко'); **співчуття** (*брати близько до серця* 'пройматися чимсь, співчутливо ставитися до чого-небудь'; *серце повертається* 'хто-небудь перейнявся співчуттям, жалем до когось'); **відданість** (*серце б'ється* 'хто-небудь живе (заради когось, відданий кому-небудь)'); **збудження** (*горить серце* 'хто-небудь перебуває в стані сильного збудження'); **розчуленість** (*брати за серце* 'надзвичайно зворушувати, розчулювати, хвилювати кого-небудь');

2) ХАРАКТЕР людини (9%): **лагідність** (*добре серце* 'лагідний характер'; *розм'якло серце* 'хто-небудь став лагідним'); **аморфність** (*серце з воску* 'у кого-небудь м'які, податливі вдача, характер'); **відвертість** (*відкрите серце* 'хто-небудь прямий, відвертий у стосунках з людьми'); **доброта** (*велике серце* 'хто-небудь дуже добрий, чуйний, здатний гаряче й глибоко пройматися чімісь переживаннями, горем'); **емпатія** (*живе серце* 'небайдужа, здатна проникатися чужими переживаннями людина'); **жорстокість** (*кам'яне серце* 'жорстока, бездушна людина; вдача такої людини'); **непокірність** (*серце з перцем* 'хто-небудь з непокірним, норовистим, запальним характером');

3) ФІЗИЧНИЙ СТАН людини (1%): **смерть** (*перестало битися серце* 'хто-небудь помер').

Висновки. Можемо констатувати, що антропоцентричні фразеологізми з показником соматичного коду культури «серце» поповнюють концепт людина такими кваліфікаційними ознаками, як: першочергове вираження почуттів людини (зокрема, переживання, страждання – тобто емоцій негативного характеру); невеликою мірою – опис рис характеру людини (здебільшого позитивних – лагідності, відвертості, доброти, емпатії) та мінімально – позначення фізичного стану людини (смерті). Лінгвокультурологічний аналіз також показав, що особливістю культурно-символьної семантики соматизму «серце», якої він набуває, реалізуючись у складі представлених фразеологічних одиниць, є його бачення мовцями як живого створіння, здатного на ті ж дії, що його носій – людина (тварина), яке відзначається відповідними атрибутами (це експліковано за допомогою дієслівних компонентів: *бере, вискочить, віщує, горнеться, заворушилося, заговорило, заграло, загупало, заснуло, лежить, мовчить, мре, набігає, ниє, обливається, падає, повертається, повертається, приймає, прокидається, спить, тремтить, угамувалося, чує* тощо та прикметників: *відкрите, добре, живе* та ін.); бездушного об'єкта, предмета, з яким можна здійснювати різні маніпуляції або з яким відбуваються певні фізичні процеси (що знову ж таки репрезентовано компонентами-дієсловами: *брати, горить, запалилося, кам'яніє, обривається, рветься, розривається, спопеляється, тенькає, тліє* тощо); продукта харчування (з яким

відбуваються різні гастрономічні процеси: *запеклося, зачерствіло, крається, обкипає, розм'якло, стигне* та ін.); природного об'єкта (рослини, каменя), який підлягає певним природним процесам: *в'яне, мохом обростає, сохне, тане* тощо). Таким чином, у сфері фразеології відбулося семантичне

зміщення в усвідомленні й розумінні носіями української мови й культури соматизму «серце», його метафоричне переосмислення: це насамперед – символ вираження почуттів, емоцій, репрезентації вдачі людини, а вже потім – орган кровообігу, від якого залежить фізичне існування людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. АТСУМ – Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 06.05.2020).
2. Арутюнова Н. Логический анализ языка. Ментальные действия. Москва, 1993. 176 с.
3. Бабушкин А. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика. Воронеж, 1997. 330 с.
4. Болдырев Н. Когнитивная семантика. Тамбов, 2001. 123 с.
5. БФСРЯ: Большой фразеологический словарь русского языка: значение, употребление, культурологический комментарий / отв. ред. д-р филол. наук В. Телия. Москва, 2006. 784 с.
6. Воркачев С. Лингвокультурология, языковая личность, концепт. *Филологические науки*. 2001. №1. С. 64–72.
7. Голубовська І. Етнічні особливості мовних картин світу. Київ, 2004. 284 с.
8. Єфименко О. Концепт *степ* в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма: автореф. дис. ... к-та філол. наук: 10.02.01. Харків, 2005. 19 с.
9. Жайворонок В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук. *Мовознавство*. 2004. №5–6. С. 23–32.
10. Залевская А. Психолінгвістический подход к проблеме концепта. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*. Воронеж, 2001. С. 36–44.
11. Карасик В. Базовые характеристики лингвокультурных концептов. Антология концептов / под ред. В. Карасика, И. Стернина. Том 1. Волгоград, 2005. С. 10–13.
12. Ковшова М. Семантика и прагматика фразеологизмов: лингвокультурологический аспект: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19. Москва, 2009. 48 с.
13. Колесов В. Концепт культуры: образ – понятие – символ. *Слово и дело: из истории русских слов*. Санкт-Петербург, 2004. С. 57–72.
14. Красных В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология. Москва, 2002. 284 с.
15. Кубрякова Е. Краткий словарь когнитивных терминов. Москва, 1996. 245 с.
16. Лихачев Д. Концептосфера русского языка. Москва, 1997. С. 280–287.
17. Маслова В. Фразеология в контексте культуры. Москва, 1999. 780 с.
18. Пименова М. Концепт *сердце*: Образ. Понятие. Символ. Кемерово, 2007. 500 с.
19. Попова З. Когнитивная лингвистика. Москва, 2010. 314 с.
20. Савченко Л. Функции соматического кода культуры в формировании фразеосистемы русского и украинского языков. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации»*. 2013. Том 27 (66). №1. Ч. 2. С. 88–92.
21. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психоконітивний та етнокультурний аспекти). Київ; Черкаси, 2004. 276 с.
22. СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. Білоноженко, І. Гнатюк, В. Дятчук]. Київ, 2003. 1104 с.
23. Степанов Ю. Константы: Словарь русской культуры. Москва, 2004. 992 с.
24. Телия В. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва, 1996. 286 с.
25. Штерн І. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Київ, 1998. 335 с.

REFERENCES

1. ATSUM – Akademichnyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy [Academic explanatory dictionary of the Ukrainian language]. URL: <http://sum.in.ua/> (data zvernennia: 06.05.2020) [in Ukrainian].
2. Arutyunova N. Logicheskiy analiz yazyika. Mentalnyie deystviya (1993) [Logical language analysis. Mental actions]. Moskva. 176 s. [in Russian].
3. Babushkin A. (1997) Tipyi kontseptov v leksiko-frazeologicheskoy semantike yazyika, ih lichnostnaya i natsionalnaya spetsifika [Types of concepts in the lexical and phraseological semantics of the language, their personal and national specifics]. Voronezh. 330 s. [in Russian].
4. Boldyirev N. (2001) Kognitivnaya semantika [Cognitive semantics]. Tambov. 123 s. [in Russian].
5. BFSRYA – Bolshoy frazeologicheskii slovar russkogo yazyika: znachenie, upotreblenie, kulturologicheskii kommentariy (2006) [Large phraseological dictionary of the Russian language: meaning, use, cultural commentary] / отв. ред. д-р филол. наук В. Телия. Moskva: AST-PRESS KNIGA. 784 s. [in Russian].
6. Vorkachev S. (2001) Lingvokulturologiya, yazyikovaya lichnost, kontsept [Linguoculturology, linguistic personality, concept]. *Filologicheskie nauki*. №1. S. 64–72 [in Russian].

7. Holubovska I. Etnichni osoblyvosti movnykh kartyn svitu (2004) [Ethnic features of linguistic pictures of the world]. Kyiv. 284 s. [in Ukrainian].
8. Yefymenko O. (2005) Kontsept step v ukrainskii movi: slovnykova, tekstova i psykholingvistychna paradyhma [Concept *step* in the Ukrainian language: vocabulary, textual and psycholinguistic paradigm]: avtoref. dys. ... k-ta filol. nauk: 10.02.01. Kharkiv. 19 s. [in Ukrainian].
9. Zhaivoronok V. (2004) Etnolinhvistyka v koli sumizhnykh nauk [Ethnolinguistics in the circle of related sciences]. *Movoznavstvo*. №5–6. S. 23–32 [in Ukrainian].
10. Zalevskaya A. (2001) Psiholingvisticheskiy podhod k probleme kontsepta. *Metodologicheskie problemy kognitivnoy lingvistiki* [Psycholinguistic approach to the problem of the concept]. Voronezh, 2001. S. 36–44 [in Russian].
11. Karasik V. (2005) Bazovyye harakteristiki lingvokulturnykh kontseptov. *Antologiya kontseptov* [Basic characteristics of linguocultural concepts] / pod red. V. Karasika, I. Sternina. Tom 1. Volgograd. S. 10–13 [in Russian].
12. Kovshova M. (2009) Semantika i pragmatika frazeologizmov: lingvokulturologicheskiy aspekt [Semantics and pragmatics of phraseological units: a linguocultural aspect]: avtoref. dis. ... d-ra filol. nauk: 10.02.19. Moskva. 48 s. [in Russian].
13. Kolesov V. (2004) Kontsept kulturyi: obraz – ponyatie – simvol [Culture concept: image – concept – symbol]. *Slovo i delo: iz istorii russkikh slov*. Sankt-Peterburg. S. 57–72 [in Russian].
14. Krasnykh V. (2002) Etnopsiholingvistika i lingvokulturologiya [Ethnopsycholinguistics and Linguoculturology]. Moskva. 284 s. [in Russian].
15. Kubryakova E. (1996) Kratkiy slovar kognitivnykh terminov [A Brief Dictionary of Cognitive Terms]. Moskva. 245 s. [in Russian].
16. Lihachev D. (1997) Kontseptosfera russkogo yazyka [The conceptosphere of the Russian language]. Moskva. S. 280–287 [in Russian].
17. Maslova V. (1999) Frazeologiya v kontekste kulturyi [Phraseology in the context of culture]. Moskva. 780 s. [in Russian].
18. Pimenova M. (2007) Kontsept *serdtse*: Obraz. Ponyatie. Simvol. [*Heart* concept: Image. Concept. Symbol]. Kemerovo. 500 s. [in Russian].
19. Popova Z. (2010) Kognitivnaya lingvistika [Cognitive linguistics]. Moskva. 314 s. [in Russian].
20. Savchenko L. (2013) Funkcii somaticheskogo koda kultury v formirovanii frazeosistemy russkogo i ukrainskogo yazykov [The functions of the somatic code of culture in the formation of the phrase system of the Russian and Ukrainian languages]. *Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. Seriya «Filologiya. Socialnyie kommunikatsii»*. Tom 27 (66). №1. Ch. 2. S. 88–92 [in Russian].
21. Selivanova O. (2004) Narisy z ukrainskoi frazeologii (psykhokohnhityvnyi ta etnokulturnyi aspekty) [Essays on Ukrainian phraseology (psycho-cognitive and ethnocultural aspects)]. Kyiv; Cherkasy. 276 s. [in Ukrainian].
22. SFUM: Slovnyk frazeologizmiv ukrainskoi movy (2003) [Dictionary of phraseological units of the Ukrainian language] / [uklad. V. Bilonozhenko, I. Hnatiuk, V. Diatchuk]. Kyiv: Naukova dumka. 1104 s. [in Ukrainian].
23. Stepanov Yu. (2004) Konstantyi: Slovar russkoy kulturyi [Constants: Dictionary of Russian Culture]. Moskva. 992 s. [in Russian].
24. Teliya V. (1996) Russkaya frazeologiya. Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokulturologicheskiy aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects]. Moskva. 286 s. [in Russian].
25. Shtern I. (1998) Vybrani topiky ta leksykon suchasnoi linhvistyky [Selected Topics and Lexicon of Modern Linguistics]. Kyiv. 335 s. [in Ukrainian].

CONCEPT *HUMAN* IN UKRAINIAN LITERARY PHRASEOLOGY: SOMATIC CODE OF CULTURE

Abstract. The relevance of the study is due to the need for a comprehensive study of the verbalization of the concept *human* with the help of Ukrainian literary phraseology. Purpose of the study – to analyze in the linguoculturological aspect anthropocentric phraseological units with an indicator of the somatic culture code “heart”; to conclude what qualification features replenish these units concept *human*. Objectives of the study: to identify a concept, a phraseological unit, a code of culture; describe the methodology of linguocultural analysis; from selected phraseological units with somatism “heart” describing human, select and analyze figuratively-motivational and denotative information; to conclude how the cultural semantics of the studied phraseological units complement the qualification parameters of the concept *human*. The conceptual apparatus of research is presented: concept – basic operative unit of human thinking, product of individual and collective consciousness and memory, reflecting object or phenomenon of reality in the form of certain mental images, carrying all information obtained through cognitive activity, necessarily expressing specific ethnocultural marking, emotionality, evaluability and acquiring a verbal form (with the help of tokens, phraseology, etc.); the concept human is a psychomental unit embodied by a set of various anthropocentric phraseologies that describe and evaluate him as a natural and social

being with consciousness and language, able to think, work productively, evolve, creating their own history and national culture; phraseological units – condensed microtexts that store information about national culture, and their components, semantics and images carry the codes of culture. Anthropocentric phraseological units with an indicator of the somatic code of culture “heart” replenish the concept *human* with such qualifying attributes as: primary expression of human feelings (in particular, experience, suffering – that is, negative emotions); to a small extent – a description of a person’s character traits (mostly positive – meekness, openness, kindness, empathy) and, to a minimum, a description of a human’s physical condition (death). Thus, in the field of phraseology there has been a semantic shift in the understanding and understanding by native speakers of the Ukrainian language and culture of somatism “heart”, its metaphorical rethinking: it is, first and foremost, a symbol of expression of feelings, emotions, representation of a person’s character, and only then – the circulatory system, from which depends on the physical existence of human.

Keywords: concept *human*, phraseological unit, somatic code of culture, linguoculturological analysis, «heart».

© Гарбера І., 2020 р.

Ірина Гарбера – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та прикладного мовознавства і слов’янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса, Вінниця, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-5365-054X>

Iryna Harbera – Ph D in Philology, Associate Professor of the Department of General and Applied Linguistics and Slavic Philology, Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-5365-054X>

ПОНЯТІЙНО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФРАЗЕМІКИ РОМАНУ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА «МАРУСЯ»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 821.161.2.09-31Шкляр

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).86-91

Глуховцева І. Понятійно-культурологічний потенціал фраземіки роману Василя Шкляра «Маруся»; кількість бібліографічних джерел – 11; мова українська.

Анотація. Індивідуальний стиль В. Шкляра, зокрема й роману «Маруся», позначений майстерним використанням понятійного, культурного та дидактичного потенціалу фразеологічних одиниць (ФО), загальна кількість яких у тканині цього твору сягає 477. Найчастіше це загальновживані стійкі сполучення слів, яких нараховуємо близько 260 одиниць або 54,5% (до цієї групи долучено прислів'я, приказки, крилаті вислови). Модифіковані, уснорозмовні та індивідуально-авторські фразеологізми становлять 163 одиниці або 34,2% та 54 одиниці або 11,3% відповідно. У романі «Маруся» центральне місце серед сукупності фразем займають стійкі сполучення слів соматичного культурного коду, з допомогою яких автор зміг глибоко проникнути у психологію мовця, передати стан дійових осіб через особливості погляду, ходи, відтворення внутрішніх переживань. Характеристика дійових осіб завдяки влучному використанню фразем, образними конкретизаторами яких є соматизми, свідчить про тривалу традицію у використанні цих лексичних одиниць української мови, за якими закріплена певна символіка, що так чи інакше впливає на експресивність фразеологічної одиниці. Доведено, що велику фразеопродуктивність мають іменники *око (очі)* – 24 ФО, *рука* – 15, *ніс, нога* – 10, *голова* – 9, *серце* – 7, *душа, кров* – 6, *зуб* – 7, помірну – *груди* – 3 ФО, *палець* – 3, *губи, лице, язик* – 2; низьку – *вуха, голос, долоня, думка, дух, кістка, лікоть, лоб, ложечка, перст, плече, погляд, п'ята, рот, шкура*. Важливого значення набувають фразеологізми з образним конкретизатором *око (очі)*, які конотують назву самої дії ('бачити'), указують на характер її протікання, репрезентують душевний та емоційний стан дійової особи, передають інформацію про концентрацію уваги на чомусь чи комусь, називають різноманітні дії і стани людини (бажання схватися, не повірити, здивуватися тощо), простір, напрям руху. Фраземи з образним конкретизатором *нога* використано для номінування повільної чи швидкої ходи, бігу, психологічного стану людини. Образні конкретизатори *зуб (зуби), серце, рука* та ін. вживані в романі менш активно.

Ключові слова: фраземіка, фразема, фразеологічна одиниця, образний конкретизатор, образний визначник.

Постановка проблеми. Василь Шкляр – відомий письменник, політичний діяч, лауреат премії «Золоте перо» (1995), «Золотий Бабай» (1999), першої премії «Коронація слова – 2001», міжнародної премії «Спіраль століть» (2003). Вихід його книг зазвичай обговорюють у періодичній пресі. Зокрема, гучними були дискусії довкола роману «Чорний ворон» і відмови автора від Шевченківської премії. Одна з найхарактерніших рис романістики В. Шкляра – гострота та напруженість сюжету. Анна Кривопишина, аналізуючи особливості творення хронотопу в його романах, називає письменника майстром сюжетобудови [Кривопишина 2007, с. 74].

У романі «Маруся» Василя Шкляра описано бойовий шлях дівчини Марусі (Олександри Соколовської), яка взяла до рук зброю, стала отаманом після загибелі трьох її братів, щоб боротись за свою волю та майбутнє. Головна героїня твору постає як талановитий воєначальник, що бореться за незалежність України, незважаючи на численні перешкоди і труднощі, заради досягнення мети, за яку віддали життя її рідні, односельчани. «Твір «Маруся» у тій частині, що стосується безпосередньо діяльності отамана, є більш документальним, оскільки базується на мемуарних матеріалах і реальних фактах. Тут можна говорити про нього як біографічний роман. Та ж сюжетна лінія, що пов'язує головну героїню з Мироном Гірняком, базується здебільшого на художньому вимислі й бурхливій фантазії автора. Тут можна впевнено говорити про квазібіографію» [Галич 2015, с. 67].

Помітна риса індивідуального стилю Василя Шкляра – активне вживання фразеологізмів, які використані з метою увиразнення авторського мовлення та характеристики персонажів, підсилення художнього викладу, передавання національного колориту мовлення. Фразеологічні одиниці забезпечують образність висловленої думки, стають невід'ємною частиною художнього сприйняття дійсності. Тому важливо системно вивчити фраземікон творів В. Шкляра, щоб мати уявлення про нього як про культурний феномен. Загальновідомо, що фразеологізми варто розглядати не тільки як мовні знаки вторинної номінації, але і як елементи художнього тексту. «Автор не просто послуговується словниковим запасом, а створює умови для повноцінного функціонування мовних одиниць, творить індивідуальну стилістичну тональність. Художнє мовлення при цьому розглядають як динамічну та ієрархічну систему, що ґрунтується на взаємовідносинні частин і цілого» [Здіховська 2014, с. 6].

Аналіз досліджень. Фразеологія української мови завжди цікавила науковців. У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. учені активізують психокогнітивний та етнокультурний аспекти у вивченні української фразеології (О. Селіванова, О. Левченко), збирають та опрацьовують діалектну фразеологію (Р. Міняйло, М. Олійник, Н. Романюк, Г. Ступінська та ін.). Живе сучасне українське мовлення відображено у фразеографічних збірниках Г. Аркушина, Г. Добролюжі, Н. Коваленко, З. Мацюк, В. Ужченка, В. Чабаненка. Помітно активізувалися дослідження різ-

них аспектів української фразеології, як-от: місце фразеології в системі мови (Я. Баран, Н. Венжинович), фраземіка в системі ідіостилю (Т. Здіховська, Ю. Кохан, Л. Петленко, Л. Щербачук), фразеографічна ідеографія (Ю. Прадід), фразеологізовані речення (М. Личук, В. Розгон), культурно-національна конотація, прагматика (Л. Мельник), фразеологія як вираження національного менталітету й джерело народознавства (О. Майборода, О. Назаренко), модифікація фразеологічних одиниць (Л. Давиденко, Н. Кочукова, Т. Свердан), фразеологічні інновації (А. Смерчко, В. Стишов), системні відношення компонентів фразеологічних одиниць (А. Архангельська, Н. Бобух), компоненти у складі фразеологічних одиниць (О. Каракуця, О. Куцик, О. Мороз, Н. Пасік, М. Філон), семантика й динаміка окремих фразеологічних груп (М. Жуйкова, Д. Ужченко).

Мета статті – з'ясувати понятійно-культурологічний потенціал фразеологічних одиниць, визначити специфіку їхнього функціонування в романі В. Шкляра «Маруся».

Для дослідження обрано **описовий метод**, здатний узагальнити спостереження за вибраними шляхом суцільного вписування стійких сполучень слів, які використано в конкретних мовленнєвих ситуаціях.

Виклад основного матеріалу. За особливостями компонентного складу та відношенням до літературної норми у романі В. Шкляра «Маруся» можна виділити такі типи фразеологізмів: загальномовні, засвідчені нормативними словниками української мови; модифіковані, видозмінені усні стійкі сполучення слів; уснорозмовні, перенесені з усного мовлення, та індивідуально-авторські, створені зазвичай за зразком загальноновживаних. Загальна кількість проаналізованих стійких сполучень слів у творі досліджуваного письменника становить 477 одиниць. Найбільша частина припадає на загальномовні фразеологізми, що становлять 260 одиниць або 54,5% (до цієї групи долучено прислів'я, приказки, крилаті вислови). Видозмінені, уснорозмовні та індивідуально-авторські фразеологізми становлять 163 одиниці або 34,2% та 54 одиниці або 11,3% відповідно.

Залежно від образного конкретизатора фраземи виокремлюємо стійкі сполучення слів соматичного культурного коду, анімістичного етносубкоду, морального, зооморфного, аглютинативного субкоду.

Чисельну групу фразем утворюють одиниці соматичного культурного коду, що дає підстави стверджувати, що вони й складають центр фраземікону роману. Фразеологічну завантаженість образних конкретизаторів та образних визначників стійких сполучень слів цього коду можна схарактеризувати так: велику фразеопродуктивність мають іменники *око (очі)* – 24 ФО, *рука* – 15, *ніс*, *нога* – 10, *голова* – 9, *серце* – 7, *душа*, *кров* – 6, *зуб* – 7, *помірну* – *груди* – 3 ФО, *палець* – 3, *губи*, *лице*, *язик* – 2; *низьку* – *вухо*, *голос*, *долоня*, *думка*, *дух*, *кістка*, *лікоть*, *лоб*, *ложечка*, *перст*, *плече*, *погляд*, *п'ята*, *рот*, *шкура*. У соматичному «фрагменті культури знаходяться ті ФО, компоненти яких позначають

тіло людини чи його частини і специфічні для них характеристики (якісні, кількісні, фізичні, інтелектуальні, емоційні та ін.), стани, дії, пози/жести, види діяльності, а також їх просторові і часові виміри. Окультуреність цих ФО полягає у тому, що у компонентах, які номінують тіло чи його частини, містяться, окрім вказівок на природні якості, функціонально значимі для культури смисли, що надають цим іменам роль знаків «мови» культури чи її символарію» [В'єцко 2017, с. 81]. Загалом «найголовніші символи-соматизми (*голова*, *око*, *рука*, *серце* тощо) можна інтерпретувати як архетипні» [Левченко 2002, с. 28 – 35].

В. Шкляр майстерно відтворює психологію дійових осіб завдяки вмілому відображенню особливостей погляду. «Око – символ розуму і духу; символ Сонця; зловорожих сил; краси; світильника для тіла (у християнстві); кохання. На думку А. Голана, символіка ока сягає глибин двадцяти п'яти років (!) Ученими доведено, що майже 90% усієї інформації людина отримує саме завдяки органам зору. Без очей неможливо бачити, так само як і без світла. Тому у багатьох мовах світу слова на означення ока і світла – історично спільнокореневі» [Словник символів 2002, с. 152]. Не випадково письменник за допомогою фразем зі словом *око (очі)* образно називає дію зі значенням 'побачити' (*А далі... – прапорицк Дмитро Соколовський подивився своєму безвусому братові в очі й сказав те, що потім повторюватиме ще не раз: – Будемо держати Україну* [Мар., с. 28]); передає характер її протікання (*А скільки вам, ясна пані, років? – Двадцять, – не змигнувши оком, сказала Маруся* [Мар., с. 35]; *Але попередити отаманів не міг, бо з нього не зводили очей* [Мар., с. 282]; *Він скосив око туди, де лягла Маруся, – вона розглядала в бінокль колону, яка, здавалося, коливається на одному місці, хоч насправді посувалася розміреною ходою* [Мар., с. 290]; *Штакельберг уже підходив до свого низенького коника, як раптом, кинувши оком на денікінський конвой, отетерів – він угледів великий триколор, з яким досі носився, як дурень із ступою, їхній прапороносець* [Мар., с. 133]; *Курінний Станімір повів очима по бравому товариству, шукаючи, хто з них отаман, але дівчина, вгадавши його намір, сказала...* [Мар., с. 22]; *Мирон відвів очі і... побачив іще страшніше* [Мар., с. 119]).

Виходячи з життєвих реалій, письменник при називанні дії 'дивитися уважно' вдається до різних фразем, бо вкладає їх у вуста осіб, різних за національністю: *У темряві він уже видивив усі очі, але нікого не бачив* [Мар., с. 164]; *Єслі прієжджій, так сматрі в оба!* – кинув йому вслід вузькоокий, і всі азіати чомусь зареготали [Мар., с. 118].

Фразеологічні одиниці з образним конкретизатором *око (очі)* відтворюють душевний стан людини, яка бере участь у розмові: доброзичливість, радість, задоволення (*Вот відіте? – сказав Несміян, мило всміхаючись до Марусі ясними очима. – А ви волнувалися за харчі* [Мар., с. 242]), занепокоєння (*Зібралися біля Дівич-гори кінні й піші. Очі горіли похмурим вогнем. Не було Матея Мазура й*

Тимоша Корча [Мар., с. 88]); плач від жалю за загиблими (Хлопці підвели **мокрі очі** на капелана отця Михайла: як він дивиться на те, що Гультайчук зтяг веселої над убитим, але їхній польовий духівник теж утер сльозу, і це вперше Мирон побачив, як його краєнин із Розвадова священик Михайло Якубів заплакав на похороні [Мар., с. 235]); бажання розплакатися від щастя (Ліворуч злітав у небо Софійський собор, далі попереду сяяв Михайлівський Золотоверхий – вояки ревно хрестилися до золотих бань і церковних хрестів, уже не в одного Петра Гультайчука волого **блищали очі**, гострі борлаки на худих шиях стрільців ходили вгору-вниз, а розквітчаній натовп **підсипав жару** [Мар., с. 104]).

Фраземи цього культурного коду указують також на те, що дійова особа концентрує увагу на чомусь (Миронові здалося, що це обличчя йому знайома, хлопчина, видно, теж був із «Марусиною війська», лишень перебрався так, щоб менше **впадати в око** [Мар., с. 73]).

Глибоко проникаючи у психологію дійових осіб, В. Шкляр номінує різні дії фразеологізмами з образним конкретизатором *око*. Це, зокрема, бажання сховатися від чогось (За якоюсь химерною примхою долі пасічник Глухенький був глухонімий, і це, казав П'ята, непогана, як на теперішні часи, познака для чоловіка, в якого можна **заховатися від людського ока** [Мар., с. 236]); не повірити (І нареши – дехто **очам не повірив** – приїхала на білому коні в супроводі трьох козаків отаманша Маруся [Мар., с. 166]); діяти проти своєї волі, заради пристойності або навпаки (На прапорі ж написав, що повстав проти комуни. Чи то так, **про людське око?** [Мар., с. 172]; І тепер, милуючись своєю донею, її умінням триматися **не про людське око**, а наодинці з собою, Ядвіга Квасніцька думала, що Сащуня таки чимало взяла її від неї [Мар., с. 193]); здивуватися, занепокоїтися (Обеззброєні люди Гелевея тільки **лупали очима**, не розуміючи, що діється [Мар., с. 30]); переконатися, впевнитися в чомусь (А як можна вірити, якщо навіть поважна житомирська газета «Громадянин» писала про Марусю, що це тридцятирічна селянка, котра пішки прийшла з далекого польського села до Житомира й попросилася до штабу Галицького корпусу, аби **на власні очі «побачити** працю військового мозку» [Мар., с. 166]).

Автор роману вживає фраземи з образним конкретизатором *око* при називанні простору (Та раптом це гостре, як сокира, лице загострилося ще дужче – Льодзьо щось таки нагледів за пругом, бо на відкритому полі, **скільки сягало око**, Санько не бачив жодного поруху [Мар., с. 289]); напрямку руху (Зчинилася паніка, нажахані люди кинулися хто куди – у брами, підворотні, до пошти, а більшість летіла навгад, **куди бачили очі** [Мар., с. 139]); Під зливою куль ще п'ять козаків змушені були галопувати **куди очі бачать** [Мар., с. 32]); удаваного спокою (Ну, здобич, – **не змигнувши оком**, пояснив Шуліка. – Повинна ж козачня чимось пожитися після бою? [Мар., с. 18]; Маруся **не змигнула оком** [Мар., с. 177]).

Фразеологізми з образним конкретизатором *зуб*, що символізує ступінь надійності захисту організму, нерідко використовують при називанні дії 'засміятися' з метою пейоративної конотації тексту, що й використовує В. Шкляр (*Від їжджаючи з Радомишля, Мозолін це саме сказав і голові ревкому Науменкові, більше того, він сказав, що вони тут, «місцеві орли», здатні ловити лише мух, на що товариш Наум (так його називали свої), кинувши назад голову, зареготав на всі кутні* [Мар., с. 248]). Письменник, зокрема, з допомогою фразеологізму **скалити зуби** передає психологічний стан ворожого снайпера, який стріляє в українських визволителів, підкреслюючи його бездушність (*Але Санько й цього разу не стріляв у коней, він цілився тільки в чорну шкірянку, в бушлати, ватянки, шапки, кашкети, смалив у стовковисько зайд, радіючи кожному влучному пострілу, хоч у тій коловерті не завжди закітиши, куди лягла куля, де той песиголовець, у якого ти цілив, де ж отой чорний бушлат, що, скалячи зуби, брав на мушку Санька, а тепер невідомо де дівся; той, що був у шкірі, упав, Санько навіть бачив, як жеребець золотистої масті побіг без вершника до річки... до Кириші...* [Мар., с. 293]).

Влучними висловлюваннями вважаємо також ті, у яких письменник майстерно відтворює психологічний стан людини, що надто замерзла (*Закмітивши, що «хлопчина» цокотить зубами, чемний Кравчик накинув йому на плечі поверх чумарки тепленького кожуха* [Мар., с. 280]; *Ми в Бога не віримо. – Хлопчина вже цокотів зубами, але намагався тримати фасон* [Мар., с. 66]); відчуває гнів, ненависть (*Засмалений із товаришем, скреготнувши зубами, відступили убік* [Мар., с. 130]; *Станімір задзвонив із Думи до корпусного штабу й попросив дозволу роззброїти чужих вояків, але почув пояснення, від якого заскреготав зубами* [Мар., с. 118]); стримує свій гнів, обурення (*Сотникові не годилося сперечатися з корпусним начальником штабу, і він, зціпивши зуби, зійшов з дороги* [Мар., с. 152]).

Висловом **до зубів** передано також вищий ступінь озброєння (*Лиця стрільців змінилися, Мирон такими їх бачив лише під Янчином, коли польський генерал Галер кинув проти галичан армію з шести дивізій, озброєних до зубів французами* [Мар., с. 55]). Загалом низка фразем, ужитих В. Шкляром у художньому дискурсі, «наділені здатністю відображати й передавати ті ознаки культури, які характерні для різних мовних спільнот у знаковій формі» [Венжинович 2018, с. 367].

Образний конкретизатор *рука*, що зазвичай символізує священний образ, який дає владу, нерідко входить до складу фразеологізмів, які характеризують людину, що займає поважне місце в суспільстві, користується повагою, прихильністю. Таким у романі є дід Горошко: *Конєшино, знайдемо, – виїшов наперед дід Горошко, котрий теж колись служив в армії і був там, хвалився, правою рукою царя* [Мар., с. 40]). Цю обставину в біографії діда В. Шкляр обіграє, уживаючи фразеологізм **права рука** як перифраз: *Кумедну штуку побачив Дмитро*

на подвір'ї діда Горошка: «**права рука царя**» зв'язав налігачем двох п'яних кацапчуків і провадив з ними виховну годину [Мар., с. 42]; *Перед маршем Маруся сама подарувала Юхимові Горошку (онукові «**правої руки царя**»), що звик воювати босоніж, нові ялові чоботи, а він, капосний, сховав їх «на мирний день» і тепер псував їм увесь фасон* [Мар., с. 178].

Письменник, використовуючи опозицію *права рука* : *ліва рука*, створену сполученнями слів у прямому значенні, розширює компонентний склад фраземи *підвернутися під руку* і характеризує з її допомогою воїна української армії, який вправно володіє зброєю, тримаючи лівою рукою: *Першого, хто підвернувся під ліву руку, Микита Шульга «розколов» навхрест* [Мар., с. 65]. Отже, В. Шкляр створює ситуацію, за якої читач має зрозуміти, що українці відважно обстоювали волю, борючись і лівою, і правою рукою.

Відмінності в переконаннях людей різних суспільних класів майстер слова демонструє, протиставляючи фраземи *діяти на власну руку* і *потягнути руку*, які мають значення 'діяти на свій розсуд, самостійно вирішувати, як діяти' (*Отаман Зелений зі своєю Дніпровською дивізією не був пов'язаний воєнною «дипломатією», через те діяв на власну руку, як підказувало серце* [Мар., с. 95]) і 'стати на чийсь бік' (*Далі вони **потягнуть** руку за Москву. І це будуть наші найбільші вороги* [Мар., с. 28]).

Фразеологізми з образним конкретизатором *рука* використані письменником для характеристики особи (*Мала зірка око, **тверду** руку в стрільбі, хвацько трималася в сідлі* [Мар., с. 76]); номінації стану людини, при якому вона відчуває гнів, незадоволення (*Було б не лізти **під гарячу** руку* [Мар., с. 38]); зображенні невпевненості, нерішучості, розгубленості (*Він зрадів Мироновому поверненню, обняв його, як давнього приятеля, та, коли прийшло до розмови, зітхав, **розводив** руками, **потягував** себе за правого вуса* [Мар., с. 229]), називанні стану зв'язаної людини (*Зі стелі звисав зашморг з тієї мотузки, якою вчора **по руках і ногах** зв'язали отаманичу, і збожеволілий комісар сам **поліз у петлю...*** [Мар., с. 167]); іменуванні дії зі значенням 'поділяти чийсь погляди' (*Сам чорнявий, а вуса руді. Каже, що **тягне** руку за Петлюрою в боротьбі за волю України, але **чхати хотів** на його загравання з «динями»* [Мар., с. 162]). В останньому реченні фразеологізми *тягнути руку* і *хотіти чхати* доповнюють протиставлення, створене в попередньому реченні за допомогою контекстуальних антонімів *чорний* – *рудий*.

Фраземи соматичного культурного коду задіяні при називанні дії зі значенням 'підтримувати когось' (*Усе **грало** їм **на руку**: випала темна ніч, денікінці кубрячили в цегляній касарні, лише три стійчики чатували харчові гамазеї та ще двоє пантрували браму* [Мар., с. 163]); 'не діяти проти когось, не вступати з опонентом у бійку' (*Якось до Мирона підсів навіть «бик» у червоних погонах і сказав, що не тримає на нього зла, зняв би з Мирона пута, якби він прилюдно попросив у нього пробачення й пообіцяв, що більше не **розпускати** ме рук* [Мар., с. 160]).

Для називання ознак дії автор уживає фраземи *не з руки* 'незручно, невідгідно' [ФС II, с. 772] (*Відходити назад було **не з руки**, їх би згори подесяткували з кулеметів, тому Станімір дав команду розсипатися в розстрільну й брати ворога швидким приступом* [Мар., с. 60]); *поклавши руку на серце* 'щиросердно' (*Але скажіть мені, **поклавши** руку на серце, чи не сі зрадники зросили потом і кров'ю шлях від Львова до Києва, аби визволити рідний Край і його столицю?* [Мар., с. 132]); *на руку* 'діяти на чийсь користь' (*Темна захмарена нічка була їм **на руку** – коваль сказав, що в Баршополі, за якихось десять верст відсіля, стоїть полк денікінської кінноти, яку можуть кинути їм навздогін* [Мар., с. 199]).

Фразеологізми з образним конкретизатором *серце*, що символізує джерело мудрості та засіб пізнання, В. Шкляр використовує при називанні дії зі значенням 'не зважати' (*З настанням холодів їхній загін почав танути, але Маруся **не брала того до серця**: проти зими так мусило бути* [Мар., с. 255]); 'переживати неспокій, тривожитися' (*Зараз у неї **не було серця*** [Мар., с. 285]; *І **крялось** серденько від горя і печалі: дві Москви боролися за їхній Київ. Без них* [Мар., с. 235]); 'відчувати полегшення' (*Можливо, Льобковіцу й Станімірові трохи **відлягло** б від серця, якби вони знали, що на чолі колони їхав один із найшляхетніших білогвардійських офіцерів полковник Стессель* [Мар., с. 151]); 'тривожитися' (*Що ближче він під'їжджав до тієї хати, де зупинилася Маруся, **серце** його **важчало*** [Мар., с. 101]).

Фразеологізми з образним конкретизатором *нога*, що зазвичай символізує ходьбу, В. Шкляр уживає при потребі вказати на особливості ходи зі значенням 'іти в певному напрямі' (*Ноги понесли його в той бік проти течії* [Мар., с. 86]); 'рухатися швидко' (*Сотник Верніш вискочив з машини, щоб покватити водія вантажівки, отаман Льобковіц і собі вихилився за дверцята, щось показуючи рукою, як раптом налетів відділ кінноти, високий жеребець грудьми звалив отамана Льобковіца на брук, ще один вершник **збив з ніг** сотника Верніша* [Мар., с. 143]); 'шкандибати' (*Отаман Льобковіц ледве **волочив** ногу, підтягуючи її обома руками за кожним кроком* [Мар., с. 155]), 'бути знесиленим, виснаженим' (*Станімір уже **падав з ніг**, та навіть не думав про сон. Київ у їхніх руках!* [Мар., с. 104]). Фразеологізми цього типу можуть позначати біг: *Ну, вона знала, чим він її привернув, але ж того людям не скажеш, не поясниш, чому **побігла** за ним, **як ногу вломила**, і народила четверо синів та п'ять дочок (правда, Настуню побив родимець ще немовлям), але жодне з них не почуло в собі маминої крові, усі пішли в батька, вдалися у гайдамаку, що втік із Холодноярщини невідь від кого, тільки натякнув Ядвізі, що було там у них таємне товариство, за яке йому світила каторга, отож мовчок* [Мар., с. 191]; характеризувати вдачу особи (*Отець Терентій у свої шістдесят із гаком був ще **легкий на ногу** й не забарився* [Мар., с. 6]).

Невимушеність розповіді, створену письменником уживанням розмовної лексики, зокрема, наприклад, слова *піхтура* 'піхота', В. Шкляр іноді до-

повноє використанням фразеологізмів, наділених гумористичною конотацією: *Це був відомий партизанський маневр, коли на знетямлену від страху піхтуру, що кидась ноги на плечі, зненацька налітає кіннота й вирубує всіх до ноги* [Мар., с. 61].

Загалом «різноманітність знань, залучених до символі- і фразеотворення, – одна з причин багатозначності символу, а тому й амбівалентності» [Левченко 2004, с. 140]. В аналізованому художньому творі ужито усталені звороти, що відображають не лише назви, а й характеристики та ставлення народу до психічних емоційних станів людини, рис характеру, емоцій та почуттів. Спостерігаємо фразеологізми, що передають фізичний стан людини, містять психологічну характеристику, вдало передану персонажем твору. Українська нація протягом віків відобразила в усталених зворотах своє особливе ставлення до морально-етичних, естетичних явищ людського суспільного буття. Тут якнайповніше ви-яскравлено «українську ментальність: світосприймання та світобачення, стосунки між особами різних колективів, соціальну характеристику людини, ставлення до справжніх і фальшивих цінностей, а, отже, українська фразеологія – своєрідна досконала школа народного виховання, термінової психологічної допомоги корекції поведінки особи в колективі» [Петленко 2005, с. 7–8].

Висновки. Отже, у творі В. Шкляра «Маруся» центральне місце серед сукупності фразем займають стійкі сполучення слів соматичного культурного коду, з допомогою яких автор зміг глибоко проникнути у психологію мовця, передати стан дійових осіб через особливості погляду, ходи, відтворення внутрішніх переживань. Характеристика дійових осіб завдяки влучному використанню фразем, образними конкретизаторами яких є соматизми, свідчить про тривалу традицію у використанні цих одиниць в українській мові. У романі важливого значення набувають фразеологізми з образним конкретизатором *око (очи)*, які конотують назву самої дії («бачити»), указують на характер її протікання, репрезентують душевний та емоційний стан дійової особи, передають інформацію про концентрацію уваги на чомусь чи комусь, називають різноманітні дії і стани людини (бажання сховатися, не повірити, здивуватися тощо). Менш активно автор використовує фразеологізми цього культурного коду при називанні простору, напрямку руху, удаваного спокою тощо. Образні конкретизатори *зуб (зуби), нога, рука, серце* та ін. вживані в романі менш активно.

Перспективи цього дослідження вбачаємо в тому, щоб описати фразеологію анімістичного етносубкоду, морального, зооморфного, аглютинативного субкоду, використану В. Шкляром у романі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Венжинович Н. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та культурології: монографія. Ужгород: ФОП САБОВ А. М., 2018. 463 с.
2. В'єцко В. І. Принципи опису етнокультурного змісту внутрішньої форми фразеологічних одиниць. *Молодий вчений*. 2017. № 41. С. 81–85.
3. Галич О. А. Глобалізація і квазідокументальна література: монографія. Рівне: ЛНУ ім. Т. Шевченка: Видавець О. Зень, 2015. 200 с.
4. Здіховська Т. В. Фразеологія прозових творів Уласа Самчука та Богдана Лепкого [Текст]: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. 200 с.
5. Кривопишина А. Часопросторові (хронотопні) характеристики сюжетів романів Василя Шкляра «Ключ» та «Елементал». *Вісник ЧНУ ім. Богдана Хмельницького*. Черкаси, 2007. Вип. 118. С. 74–76.
6. Левченко О. П. Лінгвокультурологічний аналіз фразеологічної вербалізації концептів психічних станів. *Мова та культура*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2002. Вип. 5. Т. 5. Част. 2. С. 28–35.
7. Левченко О. Символарій української фразеології. *Слов'янський вісник: зб. наук. праць*. Вип. 5, Рівне: РІКСУ, 2004. С. 130–145.
8. Петленко Л. П. Українська фразеологія: морально-психологічний аспект характеристики людини. Суми: Джерело, 2005. 158 с.
9. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. Д. Дмитренка. Київ: Міленіум, 2020. 260 с.
10. Шкляр В. Маруся: роман. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. 320 с.
11. ФС І, II – Фразеологічний словник української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 1993. 984 с.

REFERENCES

1. Venzhynovych N. (2018) Frazemika ukrainskoi literaturnoi movy v konteksti kognitologii ta kulturologii: monohrafiia [Phrasemics of the Ukrainian literary language in the context of cognitology and culturology: monograph]. Uzhhorod: FOP Sabov A. M. 463 s. [in Ukrainian].
2. Vyetsko V. I. (2017) Pryntsyry opysu etnokulturnoho zmistu vnutrishnoi formy frazeolohichnykh odyntys [Principles of describing the ethnocultural content of the internal form of phraseological units]. *Molodyi vchenyi*. № 41. S. 81–85 [in Ukrainian].
3. Halych O. A. (2015) Hlobalizatsiia i kvazidokumentalna literatura: monohrafiia [Globalization and quasi-documentary literature: a monograph]. Rivne: LNU im. T. Shevchenka: Vydavets O. Zen. 200 s. [in Ukrainian].
4. Zdikhovska T. V. (2014) Frazeolohiia prozovykh tvoriv Ulasa Samchuka ta Bohdana Lepkoho [Tekst]:

monografia [Phraseology of prose works of Ulas Samchuk and Bohdan Lepky [Text]: monograph]. Lutsk: Vezha-Druk. 200 s. [in Ukrainian].

5. Kryvopyshyna A. (2007) Chasoprostorovi (khronotopni) kharakterystyky siuzhetiv romaniv Vasyliia Shkliara «Kliuch» ta «Elemental» [Spatio-temporal (chronotopic) characteristics of the plots of Vasyl Shklyar's novels «The Key» and «Elemental»]. *Visnyk ChNU im. Bohdana Khmelnytskoho*. Cherkasy. Vyp. 118. S. 74–76 [in Ukrainian].

6. Levchenko O. P. (2002) Linhvokulturolohichnyi analiz frazeolohichnoi verbalizatsii kontseptiv psykhiichnykh staniv [Linguo-cultural analysis of phraseological verbalization of concepts of mental states]. *Mova ta kultura*. Kyiv: Vydavnychi Dim Dmytra Buraho. Vyp. 5. T. 5. Chast. 2. S. 28–35. [in Ukrainian].

7. Levchenko O. (2004) Symbolarii ukrainskoi frazeolohii [Symbol of Ukrainian phraseology]. *Slovianskyi visnyk: zb. nauk. prats*. Vyp. 5, Rivne: RISKSU. S. 130–145 [in Ukrainian].

8. Petlenko L. P. (2005) Ukrainska frazeolohiia: moralno-psykholohichnyi aspekt kharakterystyky liudyny [Ukrainian phraseology: moral and psychological aspect of human characteristics]. Sumy: Dzherelo. 158 s. [in Ukrainian].

9. Slovník symboliv kultury Ukrainy (2020) [Dictionary of symbols of Ukrainian culture] / za zah. red. V. P. Kotsura, O. I. Potapenko, M. D. Dmytrenka. Kyiv: Milenium. 260 s. [in Ukrainian].

10. Shkliar V. (2015) Marusia: roman [Marusya: a novel]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 320 s. [in Ukrainian].

11. FS I, II – Frazeolohichnyi slovník ukrainskoi movy (1993) [Phraseological dictionary of the Ukrainian language] / uklad.: V. M. Bilonozhenko ta in. Kyiv: Naukova dumka, 984 s. [in Ukrainian].

CONCEPTUAL AND CULTURAL POTENTIAL OF PHRASEMICS OF VASYL SHKLYAR'S NOVEL «MARUSYA»

Abstract. V. Shklyar's individual style, in particular the novel «Marusya», is marked by skillful use of conceptual, cultural and didactic potential of phraseological units (FU), the total number of which in this work reaches 477. Most often stable combinations of words are commonly used, which number about 260 units. or 54.5% (this group includes proverbs, sayings, winged expressions). Modified, spoken and individual-author phraseology is 163 units or 34.2% and 54 units or 11.3%, respectively. In the novel «Marusya» the central place among the set of phrases is occupied by stable combinations of words of somatic cultural code, with which the author was able to penetrate deeply into the psychology of the speaker, to convey the state of actors through the features of gaze, gait, reproduction of inner experiences. The characterization of the protagonists due to the accurate use of phrases, figurative lineaments of which are somatisms, testifies to a long tradition in the use of these lexical units of the Ukrainian language, which are fixed by certain symbols that in one way or another affect the expressiveness of the phraseological unit. It is proved that the nouns have different phrase productivity: high – *eye (eyes)* – 24 FU, *hand* – 15, *nose*, *leg* – 10, *head* – 9, *heart* – 7, *soul*, *blood* – 6, *tooth* – 7, *medium* – *chest* – 3 FU, *finger* – 3, *lips*, *face*, *tongue* – 2; low – *ear*, *voice*, *palm*, *thought*, *spirit*, *bone*, *elbow*, *forehead*, *spoon*, *finger*, *shoulder*, *gaze*, *heel*, *mouth*, *skin*. Phraseologisms with the figurative trait *eye (eyes)*, which connote the name of the action itself ('see'), indicate the nature of its course, represent the mental and emotional state of the protagonist, convey information about the concentration of attention on something or someone, name various actions and states of the man (desire to hide, not to believe, to be surprised, etc.), space, direction of movement. Phrases with a figurative concretizer *foot* are used to nominate slow or fast gait, running, psychological state of a person. Figurative concretizers *tooth (teeth)*, *heart*, *hand*, etc. are used in the novel less actively.

Keywords: phrasemics, lineaments, phraseological unit, figurative concretizer, figurative determinant.

© Глуховцева І., 2020 р.

Ірина Глуховцева – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та журналістики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, Сєверодонецьк, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-3265-4733>

Iryna Hlukhovtseva – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian Philology and Journalism, Vladimir Dal East Ukrainian National University, Severodonetsk, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-3265-4733>

МОРФОЛОГО-СЛОВОВІРНЕ ПЕРЕВНОРМУВАННЯ ЗАПОЗИЧЕНИХ ПРИКМЕТНИКІВ В УСТАЛЕНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811. 161.2'367.4+81'373.613

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).92–99

Горденська К. Морфолого-словотвірне перевнормування запозичених прикметників в усталених словосполученнях; кількість бібліографічних джерел –10; мова українська.

Анотація. Актуальність статті зумовлена потребою перегляду узвичаєного трактування словотвірної структури давно запозичених прикметників, установлення відповідності між чужомовними засобами й словотвірними засобами української мови задля досягнення оптимального співвідношення між національними і чужомовними словотвірними складниками.

Мета дослідження – простежити основні закономірності в синхронному морфолого-словотвірному перевнормуванні запозичених прикметників із гібридними суфіксами, що постали внаслідок поєднання чужомовних суфіксів і типового українського прикметникового суфікса *-н-*, оцінити нормативність і доцільність цих новітніх процесів.

Дослідження виконано за допомогою методу спостереження та описового методу. Принагідно застосовано структурний метод (для аналізу морфемної структури прикметників) та метод функційного аналізу (для визначення функційних переваг різноструктурних прикметників).

Новітні тенденції до переважного використання національних зразків у прикметниковому словотворенні, а особливо в термінованні, витлумачено як синхронне морфолого-словотвірне перевнормування раніше запозичених прикметників латинського походження. Досліджено умови та закономірності синхронного морфолого-словотвірного перевнормування запозичених прикметників у контексті новітньої тенденції до переважного використання національних зразків прикметникового словотворення, що набуває поширення в сучасній українській мовній практиці, зокрема в науковому та публіцистичному дискурсах.

Відзначено вибірковість заміни гібридних суфіксів питомими прикметниковими суфіксами, з'ясовано проблеми лексикографічного кодифікування перевнормованих прикметників передусім у новітніх тлумачних та орфографічних словниках української мови, наголошено на потребі послідовного перевнормування словотвірної структури однотипних відносних прикметників.

Ключові слова: запозичені прикметники, гібридний суфікс, усталені словосполучення, синхронне морфолого-словотвірне перевнормування, питомий словотвірний суфікс.

Формулювання проблеми. Прикметники, запозичувані з різних мов і в різний час, зазнавали пристосування до морфологічної та словотвірної підсистем української літературної мови, що зможлило використати їх насамперед для творення термінів-словосполучень, передусім у ролі означального компонента до їхнього опорного іменника. Паралельно з прикметниками або раніше чи пізніше входили й спільнокореневі чужомовні іменники, які освоювали відповідно до усталених зразків морфологічної та словотвірної структури іменників в українській мові. Основними засобами, що маркували їхню частиномовну належність, були суфікси й закінчення прикметників та іменників. Результатом цих тривалих процесів стали ряди спільнокореневих запозичених слів, на основі співвідношень яких їх членували на морфеми та встановлювали синхронну словотвірну похідність: твірну основу і словотвірний суфікс. У працях зі словотвору в академічній лінгвоукраїністиці визначено словотвірні типи запозичених прикметників із гібридними суфіксами, які зазнавали фахової критики у 20–30-х рр. ХХ ст. з боку тих дослідників, які відстоювали і пропагували національні зразки творення прикметників [Горецький 1930]. В останні троє десятиріч в українському мовознавстві гостро постала проблема перегляду узвичаєного трак-

тування словотвірної структури давно запозичених прикметників, наслідком чого є, зокрема, використання багатьох із них з іншими словотвірними суфіксами в українській мовній практиці. Сьогодні фахівці намагаються конструктивно переглянути колишні процеси словотворення, зважити на сформовані в українській мові традиції освоєння чужомовних засобів, увідповіднити їх зі словотвірними засобами української мови, пропонують надати перевагу національним словотвірним зразкам задля досягнення оптимального співвідношення між національними і чужомовними складниками [Вознюк, Наконечна 2016, с. 50; Вакуленко 2018].

Аналіз досліджень. Лінгвісти відзначили найвищу активність суфікса *-н-* в морфолого-словотвірному оформленні запозичених прикметників, що пояснили його високою продуктивністю у творенні відіменникових відносних прикметників у слов'янських мовах і в українській зокрема [Кунець 1963, с. 166–177], а також сприятливими морфологічними умовами сполучуваності цього суфікса з іменниковими основами на приголосний, що є типологічною рисою морфемної структури іменників у слов'янських мовах [Грищенко 1978, с. 145–146]. Функцію суфікса *-н-* у відсубстантивному творенні відносних прикметників обмежували лише формальним вираженням рекатегорійного перетво-

рення іменник → відносний прикметник і надали важливого значення семантиці твірної основи [Грищенко 1978, с. 147].

У радянський період суть морфологічного та словотвірного освоєння запозичених із різних мов прикметників обмежили переважно приєднанням питомого суфікса **-н-** до чужомовних (переважно латинських) прикметникових словотворчих суфіксів **-іс-**, **-іv -**, **-al-**, **-ar-**, що дало підстави виділити гібридні словотворчі суфікси прикметників **-ічн-** / **-ичн-**, **-ивн-**, **-альн-**, **-арн-** (**-ярн-**). Вони набули значного поширення в українській термінології, насамперед як означальні компоненти у складі термінових словосполучень. Проте із 90-х років ХХ ст. цей підхід, попри його узвичаєння та поширення, українські мовознавці, а також фахівці інших галузей знань, намагаються оцінити з погляду його відповідності національним зразкам творення прикметників. Зроблено висновок про потребу провести синхронне морфолого-словотвірне перевнормування, яке обмежить використання у відіменникових прикметниках зазначених гібридних суфіксів. Воно передбачає замінити їх суфіксом **-н-**, який потрібно приєднати до запозиченої іменникової основи на **[ій]**. Ці новітні процеси розгортаються поступово, вони ще не досліджені цілісно в українському мовознавстві, тому потребують виваженого фахового аналізу. Саме це спонукало обрати їх об'єктом спеціального вивчення.

Мета нашого дослідження – простежити основні закономірності в синхронному морфолого-словотвірному перевнормуванні запозичених прикметників із гібридними суфіксами, що постали внаслідок поєднання чужомовних суфіксів і типового українського прикметникового суфікса **-н-**, оцінити нормативність і доцільність цих новітніх процесів.

Дослідження виконано за допомогою **методу** спостереження та описового методу. Принагідно застосовано структурний метод (для аналізу морфемної структури прикметників) та метод функційного аналізу (для визначення функційних переваг різноструктурних прикметників).

Виклад основного матеріалу. Високий морфолого-словотвірний потенціал суфіксів особливо виразно помітний у творенні прикметників від іменникових основ іншомовного походження та в морфолого-словотвірному оформленні прикметників, запозичених із латинської і грецької мов, що були основними джерелами їх постачання до слов'янських мов й української зокрема. Річ у тім, що прикметники, створені на латинській та грецькій основі, слов'янські мови запозичували як готові лексичні одиниці. Суть морфологічного освоєння таких прикметників полягала у відкиданні їхніх словозмінних морфем і приєднанні суфікса **-н-** до чужомовних словотворчих морфем, що були в їхньому складі, зокрема до суфіксів **-іс-**, **-іv -**, **-al-**, **-ar-**. Унаслідок поєднання цих різномовних суфіксів постали, за визначенням А.П. Грищенка, гібридні суфікси **-ічн-** / **-ичн-**, **-ивн-**, **-альн-**, **-арн-** (**-ярн-**) та з'явилися прикметники іншомовного походжен-

ня на **-ічний** / **-ичний**, **-ивний**, **-альний**, **-арний** (**-ярний**) [Грищенко 1978, с. 149]. В українській граматиці радянського періоду їх кваліфікували як нові дериваційні суфікси – похідні суфікса **-н-** [Городенская 1986, с. 212], використовувані в суфісальному творенні відсубстантивних відносних прикметників.

Одну з найбільших груп становлять відносні прикметники на **-ічний** / **-ичний**. Зі словотвірного погляду вони досить неоднорідні, про що свідчать в українській мові їхні синхронні структурно-семантичні співвідношення з різними типами запозичених іменників. Саме на основі цих співвідношень дослідники визначали словотворчий суфікс прикметників іншомовного походження. На жаль, досі спостерігаємо розбіжності у витлумаченні їхньої словотвірної структури.

Донедавна дериватологи виокремлювали самотійний суфікс **-ічн-** / **-ичн-** у прикметниках, співвідносних з іменниками жіночого роду на **-ія**, бо акт утворення таких прикметників кваліфікували як приєднання суфікса **-ічн-** / **-ичн-** до утнутої іменникової основи, зі складу якої вилучено звукополучення **[ій]**, пор.: *академ[ій]- (-а) + -ічн- (-ий) → академічний*, *демократ[ій]- (-а) + -ичн- (-ий) → демократичний*, *еколог[ій]- (-а) + -ічн- (-ий) → екологічний*, *соціолог[ій]- (-а) + -ічн- (-ий) → соціологічний* [Грищенко 1978, с. 150].

Із 90-х рр. ХХ ст. в українському словотворенні помітно активізувалася тенденція до автохтонізації та посилювалися пуристичні настрої в середовищі мовців незалежного українського суспільства. Особливо помітними та впливовими стали ці чинники в термінології і дериватології української мови, оскільки фахівці, що працюють над створенням та внормуванням її галузевих терміносистем, намагаються оперти пропонувані терміни на питому українську мовну основу, використати історично сформовані зразки словотворення, зважити на особливості звукового та грамагічного ладу української мови, що вирізняють її з-поміж інших слов'янських мов. Одним із виявів цієї тенденції вважаємо зміни і в словотвірній структурі прикметників іншомовного походження на **-ічний** / **-ичний**, співвідносних у сучасній українській мові з іменниками жіночого роду на **-ія**. Суть цих змін полягає у відмові від традиційної кваліфікації, за якою такі прикметники постали від утнутої основи іменників жіночого роду на **-ія** за допомогою суфікса **-ічн-** / **-ичн-**, та визнанні нового їх витлумачення – як дериватів, утворених за допомогою суфікса **-н-** від нескорочених іншомовних іменникових основ із кінцевим звукополученням **[ій]**, оскільки на стикові твірної основи і словотворчого афікса звукополучення **[йн]** морфологічно органічне для української мови [Грищенко 1978, с. 146]. Оформлення морфологічної та словотвірної структури таких прикметників відповідно до властивого українській мові словотвірного зразка маємо підстави кваліфікувати як їх морфолого-словотвірне перевнормування. На цій заміні наполягали відомі українські мовознавці ще у 20 – 30-х рр. минулого сторіччя. Зокрема, П. Горецький

в одній зі своїх статей окреслив можливості вибіркової заміни багатьох чужомовних сегментів, зокрема й **-іч-** / **-ич-**, запозичених у складі прикметників [Горецький 1930, с. 23–26].

Важливо зауважити, що перевнормування словотвірної структури іншомовних прикметників на **-ічний** / **-ичний**, співвідносних з іменниками жіночого роду на **-ія**, в українській мові представлене досить широко, але попри це має ще вибіркового характер. Перевнормовані прикметники поки що вживають в індивідуальних мовних практиках, передусім автори у своїх наукових працях. Серед таких прикметників *аналогійний* від *аналогія* замість *аналогічний* (пор.: *аналогійні відношення, зв'язки*); *антоніміїний* від *антонімія* замість *антонімічний* (пор.: *антоніміїні відношення*); *драматургіїний* від *драматургія* замість *драматургічний* (пор.: *драматургіїний дискурс*); *іронійний* від *іронія* замість *іронічний* (пор.: *іронійний вислів*); *методологіїний* від *методологія* замість *методологічний* (пор.: *методологіїний підхід*); *морфологіїний* від *морфологія* замість *морфологічний* (пор.: *морфологіїні категорії*); *неологіїний* від *неологія* замість *неологічний* (пор.: *неологіїний аспект*); *омоніміїний* від *омонімія* замість *омонімічний* (пор.: *омоніміїні відношення*); *синоніміїний* від *синонімія* замість *синонімічний* (пор.: *синоніміїні відношення*); *тавтологіїний* від *тавтологія* замість *тавтологічний* (пор.: *тавтологіїні зв'язки*); *термінологіїний* від *термінологія* (пор.: *поняттєво-термінологіїний апарат*); *топоніміїний* від *топонімія* замість *топонімічний* (пор.: *топоніміїна проблематика*) та ін., напр.: ...*драматургіїний дискурс лінгвісти аналізують у межах художнього дискурсу* (В. Корольова); *Однак, на нашу думку, драматургіїний дискурс, маючи властиві лише йому ознаки, заслуговує на виокремлення й аналіз як самостійного дискурсу...* (В. Корольова); *Найважливіша роль у драматургіїному дискурсі належить перформативним реплікам...* (В. Корольова); *Словник у багатьох дечому подібний на попередню лексикографічну працю авторки... По-друге, за методологіїним підходом...* (А. Загнітко); *Поняття поліфункційності також потрапило в синоніміїне поле явищ перехідності* (Л. Шитик); *Мета статті – виокремити та проаналізувати типи синоніміїних відношень між компонентами транспозиційної парадигми в системі формально простого семантично складного речення* (О. Куц); *Тавтологіїні фразеологізовані речення із фразеозв'язковим комплексом утворюють тільки один структурний тип* (М. Личук); *У синтаксичній площині явище термінологіїної синонімії також представлене багатьма лексемами...* (Л. Шитик); *В україністиці проблему типологіїної кваліфікації аналізованих конструкцій у різних аспектах досліджувало багато лінгвістів* (Л. Шитик).

Обстеживши мовознавчу практику, маємо підстави констатувати, що одні з перевнормованих прикметників набули статусу узусних одиниць, бо стали вжитковими в науковому дискурсі багатьох дослідників (серед них – *аналогіїний, антонімії-*

ний, омоніміїний, синоніміїний, топоніміїний, типологіїний, драматургіїний та ін.), тоді як більше тих, що використані в індивідуальних мовних дискурсах (це – *іронійний, лінгвокультуроологіїний, методологіїний, морфологіїний* та ін.). Очевидним є й те, що одні прикметники на **-ічний** / **-ичний** в ідіолекті певного автора вже перевнормовані, а структурно однотипні, які так само можуть бути перевнормованими, він уживає у традиційному словотвірному оформленні, пор.: *аналогіїний вплив, типологіїні ознаки і онтологіїчна генеза, онтологіїчна сутність*.

Спостерігаємо непослідовність і у вживанні деяких із перевнормованих прикметників із суфіксом **-н-**, оскільки деякі автори приєднали його до основи іменників жіночого роду з кінцевим [ій], пор.: *діахроній-н-ий* ← *діахроній-* (-а), *синхроній-н-ий* ← *синхроній-* (-а), напр.: *Отже, за своєю історією, за походженням – це закінчення (діахронійний вимір), за сучасним станом із урахуванням накиннутих правописних особливостей – це єднальний інтерфікс (синхронійний вимір)* (А. Нелюба). Більше тих, хто приєднав цей прикметниковий суфікс до утнутої основи жіночого роду, тобто без кінцевого звукосполучення [ій], пор.: *діахрон-н-ий, синхрон-н-ий*, напр.: *Синхронний та діахронний аспекти мовної енантіосемії* (Т. Колісниченко); *Синхронне й діахронне дослідження мови в концепції вчених Казанської лінгвістичної школи* (Ю. Ольховська); *Діахронні дослідження синонімії з використанням реляційної бази даних* (М. Білинський, О. Басалкевич).

Проте перевнормування не може стосуватися інших груп прикметників на **-ічний** / **-ичний**. Це, по-перше, прикметники співвідносні з іменниками жіночого роду на **-ика**, у яких **-ик-** не має статусу самостійного суфікса, тому в цих прикметниках потрібно виділяти словотворчий суфікс **-н-**, перед яким звук [к] твірної основи почергувався із [ч], пор.: *акустика – акустич-н-ий, арифметика – арифметич-н-ий, генетика – генетич-н-ий, граматикика – граматич-н-ий, етика – етич-н-ий, класика – класич-н-ий, музика – музич-н-ий, семантика – семантич-н-ий, практика – практич-н-ий, профілактика – профілактич-н-ий* та ін.

По-друге, прикметники, які корелюють із nepoхідними іменниками жіночого та чоловічого роду, що вможлиблює виділити в їхній будові самостійний прикметниковий суфікс **-ічн-** / **-ичн-**, пор.: *гігієна – гігієн-ічн-ий, дієта – дієт-ичн-ий, канон – канон-ічн-ий, клімат – клімат-ичн-ий, конус – кон-ічн-ий, куб – куб-ічн-ий, циліндр – циліндр-ичн-ий* та ін.

По-третє, деякі іншомовні прикметники на **-ічний** / **-ичний**, що не мають в українській мові спільнокореневих іменників (*сейсмічний, термічний*). Попри це в їхній структурі деякі автори виділяли суфікс **-ічн-** / **-ичн-** і позиційно пов'язану передсуфіксальну частину [Грищенко 1978, с. 151]. З погляду синхронних словотвірних співвідношень ці прикметники nepoхідні в українській мові, у їхній морфемній структурі використано суфікс **-н-**, за

допомогою якого вони морфологічно оформлені як прикметники української мови.

Вибіркове словотвірне перевнормування спостерігаємо і в структурі прикметників іншомовного походження на **-альний / -іальний, -уальний**, що становлять так само велику групу, неоднорідну з погляду синхронних словотвірних співвідношень. Спираючись на них, маємо змогу правильно визначити словотвірну структуру прикметників, від чого залежить перспектива витлумачити її на основі органічних для української мови словотвірних типів.

Дериватологи вважали суфікс **-альн-** гібридним, результатом поєднання латинського за походженням форманта **-alis**, що втратив словозмінну морфему **-is**, і прикметникового суфікса **-н-** [Грищенко 1978, с. 151]. Його виділяли в словотвірній структурі іншомовних прикметників, співвідносних з іменниками чоловічого роду з основою на приголосний: *зодіак-альн-ий* ← *зодіак*, *тон-альн-ий* ← *тон*, *гормон-альн-ий* ← *гормон*, *сектор-альн-ий* ← *сектор*, *діаметр-альн-ий* ← *діаметр*, *спектр-альн-ий* ← *спектр*, *центр-альн-ий* ← *центр*, *регіон-альн-ий* ← *регіон*, *орнамент-альн-ий* ← *орнамент*, *експеримент-альн-ий* ← *експеримент*, *континент-альн-ий* ← *континент*, *горизонт-альн-ий* ← *горизонт*, *документ-альн-ий* ← *документ*, *інструмент-альн-ий* ← *інструмент*, *суфікс-альн-ий* ← *суфікс*, *процес-уальн-ий* ← *процес*, *текст-уальн-ий* ← *текст*. Словотвірну структуру деяких із цих прикметників перевнормовано за органічнішим для українського словотвору зразком, а саме їхній гібридний суфікс **-альн-** та його варіанти **-іальн-**, **-уальн-** замінено питомими суфіксами **-н-**, пор.: *секторний* замість *секторальний* (напр.: *секторний принцип*), *орнаментний* замість *орнаментальний* (напр.: *орнаментний візерунок*), або **-ов-**, пор.: *текстовий* замість *текстуальний* (напр.: *текстовий аналіз*), *процесовий* замість *процесуальний* (напр.: *процесові дієслова*). За спостереженнями мовознавців, «прикметники, утворені питомим суфіксом **-ов-**, поступово витісняють термінокомпоненти з гібридним суфіксом **-уальн-**, що постав на основі поєднання іншомовного афікса з питомим суфіксом **-н-**, оскільки вони компактніші за структурою і відповідають традиції творення українських відносних прикметників» [Баган 2017, с. 9]. Проте новітні тлумачні словники української мови досі подають такі спільнокореневі прикметники здебільшого з двома суфіксами: гібридним суфіксом і суфіксом-субституттом, за допомогою яких розмежовують значення цих прикметників, пор.: *секторний* (який стосується іменника *сектор* зі значенням ‘частина круга, обмежена дугою і двома радіусами’), напр.: *секторний простір*, і *секторальний*, що пов’язаний з іншими значеннями цього іменника (‘простір, ділянка, обмежені радіальними лініями, частина установи організації’), напр.: *секторальне засідання* [Словник української мови 2012, с. 1034]; *секторальне розведення військ* (В. Зеленський); *орнаментний* (який стосується іменника *орнамент* зі значенням *мист.* ‘оздоблювальний візерунок’), напр.: *орнаментний матеріал*, і *орнаментальний*, напр.: *орнаменталь-*

ний стиль [Словник української мови 2012, с. 695]. Не розмежовують їх послідовно і в сучасній мовній практиці, пор.: *Яскравий орнаментний купол цієї культової споруди дуже нагадує великоднє яйце-писанку* (Високий замок, 28.04.2019); *Петриківський розпис – український декоративно-орнаментний народний живопис, який сформувався в Петриківці Дніпропетровської області* (<https://zaxid.net>, 11.09.2013); *Форми з’єднувальної сітки орнаментальних вітражних полотен* (К. Сазонов, А. Петрушевський); *Київська майстриня до Дня вишиванки розповіла про «мову» орнаментного письма* (<https://ua.112.ua/>, 19.05.2016); *У Кропивницькому представили основний етап проекту «Орнаментальне ткацтво Кіровоградщини»* (Рідний край, 30.04.2020).

Гібридний суфікс **-альн-** / **-іальн-** дослідники виокремлювали також у словотвірній структурі прикметників, співвідносних в українській мові з іменниками жіночого роду на **-а** (пор.: *зон-альн-ий* ← *зона*, *кафедр-альн-ий* ← *кафедра*, *комун-альн-ий* ← *комуна*, *натур-альн-ий* ← *натура*, *орбіт-альн-ий* ← *орбіта*, *персон-альн-ий* ← *персона*, *плевр-альн-ий* ← *плевра*, *фігур-альний* ← *фігура*) та з іменниками на **-ія**, причому зазначали, що варіант суфікса **-іальн-** – це результат утинання звука [й] парадигмальної основи іменника та приєднання звука [і] до суфікса **-альн-** [Грищенко 1978, с. 152], пор.: *бактер-іальн-ий* ← *бактерій(-а)*, *колег-іальн-ий* ← *колегій(-а)*, *колон-іальн-ий* ← *колоній(-а)*, *категор-іальн-ий* ← *категорій(-а)*, *територ-іальн-ий* ← *територій(-а)*, *індустр-іальн-ий* ← *індустрій(-а)*, *прем-іальн-ий* ← *премій(-а)*. Морфолого-словотвірного перевнормування вже зазнала структура деяких прикметників, співвідносних з іменниками на **-ія**: їхній суфікс **-іальн-** замінено на **-н-**, що приєднаний без будь-яких морфонологічних змін, безпосередньо до основи іменника жіночого роду з кінцевим [ій], пор.: *категорій-н-ий* ← *категорій(-а)* замість *категоріальний* (напр.: *категорійний підхід*, *категорійна граматики*); *президій-н-ий* ← *президій(-а)* замість *президіальний* (напр.: *президійне розпорядження*), та на суфікс **-льн-** зі словотвірним значенням призначення, що приєднаний до дієслівної основи, пор.: *преміюва-льн-ий* ← *преміюва-ти* замість *преміальний* (напр.: *преміювальний фонд*). Напр.: ...типологія *категорійних параметрів дискурсу*... охоплює такі компоненти, як *адресатність*, *антропоцентричність*, *відносна оформленість*, *дискретність*, *експресивність*, *емотивність*... (В. Корольова); *Категорійне значення напівфразеологізованих речень виявляється у ставленні мовця до повідомлюваного, до одного з учасників комунікації*... (М. Личук); *У лінгвістичних дослідженнях широкоживане поняття «міжкатегорійний перехід»*... (Л. Шитик); *Спільнокатегорійну і різнокатегорійну перехідність ілюструють вищя перехідності в системі лексико-граматичних класів* (Л. Шитик).

Проте чимало іншомовних прикметників на **-альний / -іальний, -уальний** не мають в українській мові співвідносних іменників, що є, на думку

А.П. Грищенко, «ще одним свідченням вторинності зв'язку між вихідними й похідними формами рекатегоризаційного перетворення іменник → відносний прикметник» [Грищенко 1978, с. 153], пор.: *адвербіальний, візуальний, віртуальний, денціальний, дорсальний, лабіальний, локальний, маргінальний, нейтральний, палатальний, плюральний, соціальний, темпоральний* та ін. З погляду синхронних словотвірних зв'язків ці прикметники непохідні в українській мові, у їхній морфемній структурі використано суфікс **-н-**, за допомогою якого вони морфологічно оформлені як прикметники української мови. Словотвірною перевнормування ці прикметники не зазнають, проте можуть бути замінені навіть в усталених словосполученнях прикметниками з питомими українськими основами, пор.: *адвербіальний* і *прислівниковий словотвір, віртуальне* і *можливе утворення, лабіальний* і *губний звук, соціальний* і *суспільний рух, темпоральний* і *часовий чинник*.

Відносні прикметники іншомовного походження з гібридним суфіксом **-ивн-** – це освоєні в українській мові за допомогою суфікса **-н-** латинські віддієприкметникові прикметники на **-ivus** [Грищенко 1978, с. 153]. Подібно до відносних прикметників із гібридними суфіксами **-ічн-** / **-ичн-**, **-альн-** / **-іальн-**, **-уальн-** їх так само словотвірно пов'язували з іменниками чоловічого роду, що мають нульову флексію (пор.: *атрибут-ивн-ий* ← *атрибут, реферат-ивн-ий* ← *реферат, спорт-ивн-ий* ← *спорт*), та з іменниками жіночого роду на **-ія**, морфонологічними умовами поєднання якого вважали утинання кінцевого звукосполучення **[ій]** та чергування звуків **[ц]**, **[с]** іменникової основи з передсуфіксальним **[т]** прикметникової основи [Грищенко 1978, с. 153] (пор.: *аглютинат-ивн-ий* ← *аглютинація[ій](-а), адміністра-ивн-ий* ← *адміністрація[ій](-а), вегетат-ивн-ий* ← *вегетація[ій](-а), дедукт-ивн-ий* ← *дедукція[ій](-а), індукт-ивн-ий* ← *індукція[ій](-а), комунікат-ивн-ий* ← *комунікація[ій](-а), конотативний* ← *конотація[ій](-а), меліорат-ивн-ий* ← *меліорація[ій](-а), регулят-ивн-ий* ← *регуляція[ій](-а)*). Кілька відносних прикметників на **-ивний** уже на ґрунті української мови вступили у словотвірні відношення з іменниками чоловічого та жіночого роду, які утворені від латинських за походженням прикметників на **-ivus**, що послугувало підставою виділити в таких прикметниках словотвірний суфікс **-н-** замість **-ивн-**, пор.: *альтернатив-н-ий* ← *альтернатив-а, курсив-н-ий* ← *курсив, норматив-н-ий* ← *норматив, рецидив-н-ий* ← *рецидив, субстантив-н-ий* ← *субстантив* і под. Так само за допомогою суфікса **-н-** морфологічно й словотвірно освоєні не співвідносні з іменниками іншомовні прикметники *фрикативний, квантитативний* та ін.

Морфолого-словотвірного перевнормування зазнали лише деякі прикметники, співвідносні з іменниками на **-ія**: уживаний донедавна в них гібридний суфікс **-ивн-** замінено на суфікс **-н-**, який безпосередньо, без будь-яких морфонологічних змін поєднаний з кінцевим звукосполученням

[ій] іменникової основи, пор.: *асиміляцій-н-ий* ← *асиміляція[ій](-а), вегетацій-н-ий* ← *вегетація[ій](-а), дедукацій-н-ий* ← *дедукція[ій](-а), індукцій-н-ий* ← *індукція[ій](-а), комунікацій-н-ий* ← *комунікація[ій](-а), конотацій-н-ий* ← *конотація[ій](-а), меліорацій-н-ий* ← *меліорація[ій](-а)*, напр.: *Українські мовознавці зосередилися передусім на виявах деструктивного асиміляційного впливу російської мови на українську в різних комунікативних сферах* (О. Данилевська); *В естетичних, ритмічно організованих мовних структурах конотаційний потенціал цього функційно активного вокального елемента здатний традиційно маніфестувати ностальгійні настрої, своєрідну задумливість та гармонію душевних переживань...* (Л. Українець); *Конотаційна семантика і прагматика голосних в українській поетичній мові ХХ – ХХІ* (Л. Українець). Ці прикметники вже кодифіковані, подані в новітніх орфографічних [Український орфографічний словник 2009, с. 89, 336 – 337, 429], і тлумачних [Словник української мови 2012, с. 92–93, 402, 479, 536] словниках української мови, але нерідко поряд із прикметниками на **-ивний**, пор.: *Характер конотативного забарвлення може зумовлюватися певною внутрішньою формою одиниці, як у парах абсолютних синонімів: равлик (викликає позитивні асоціації...) – слимак (викликає негативні асоціації)* (УМЕ, 2007, 279) і *Почну з виправдань перед читачами за нахил і потяг до гігантських назв, адже усвідомлюю невичерпність такої теми, її конотаційні провалля і лабіринти...* (С. Процюк). Таке подання ускладнює вибір одного з двох варіантів або й спричинює помилки. Особливо це помітно в тих контекстах, де за допомогою суфіксів **-ивн-** і **-н-** розмежовують значення прикметників, пор.: *інформативний* ('змістовний'), напр.: *інформативний текст* і *інформаційний* ('який стосується поширення інформації'), напр.: *інформаційний бюлетень, інформаційні технології; комунікативний* (лінг. 'який стосується спілкування, зв'язку'), напр.: *комунікативна функція мови, і комунікаційний* ('який стосується шляхів сполучення, ліній зв'язку'), напр.: *комунікаційні лінії зв'язку*.

Група відносних прикметників із гібридним суфіксом **-арн-** (після л – **-ярн-**) об'єднує небагато дериватів від латинських основ із словотвірним суфіксом **-іг-**. Вони так само співвідносні з іменниковими основами жіночого або чоловічого роду, пор.: *дисциплін-арн-ий* ← *дисципліна, молекуляр-арн-ий* ← *молекула, монет-арн-ий* ← *монета, парламент-арн-ий* ← *парламент, парламентаризм, планет-арн-ий* ← *планета, плебісцит-арн-ий* ← *плебісцит, рудимент-арн-ий* ← *рудимент*. У сучасній мовній практиці спостерігаємо тенденцію до заміни форманта **-арн-** у деяких із таких прикметників суфіксами **-н-** або **-ськ-** у межах того самого словотвірного значення, пор.: *плебісцитний* замість *плебісцитарний*, напр.: *плебісцитний захід; планетний* замість *планетарний*, напр.: *планетна система*. Проте новітні словники здебільшого і далі подають ці прикметники з обома суфіксами як засобами розмежування їхніх значень, оскільки

співвідносять їх із різними іменниковими основами, пор.: *парламентський* від *парламент*, напр.: *парламентський комітет*, *парламентські вибори*, і *парламентарний* від *парламентаризм*, напр.: *парламентарна республіка* [Словник української мови 2012, с. 720]; *рудиментний* від *рудимент* ('залишок, слід зниклого явища'), напр.: *рудиментні суспільні явища*, і *рудиментарний* від *рудимент* ('недорозвинений, залишковий орган, що був колись розвинений у предків цього організму'), напр.: *рудиментарний орган* [Словник української мови 2012, с. 1011].

Значно менше прикметників на **-арний** не має співвідносних іменників, тому їх вважають запозиченнями латинського походження, оформленими морфологічно в українській мові за допомогою суфікса **-н-**, пор.: *гуманітарний*, *мажоритарний*, *унітарний*.

Специфіка прикметників іншомовного походження на **-іональний** полягає в тому, що суфікс **-н-**, за допомогою якого морфологічно освоювали запозичені основи з латинської та інших європейських мов, було приєднано до кількох словотворчих суфіксів цих мов, що спричинило появу в українській мові громіздкого за будовою форманта **-іональн-**, не властивого її словотвірній системі: *акціональний*, *емоціональний*, *конвенціональний*, *конституціональний*, *конфесіональний*, *професіональний*, *субстанціональний*, *функціональний*, *ізофункціональний* та ін. Саме тому словотвірна структура деяких із таких прикметників зазнала перенормування на основі їхніх формально-семантичних співвідношень у сучасній українській мові зі спільнокореновими іменниками на **-ія**, що вможливило витлумачити її за національним словотвірним стандартом, а саме як структуру відсубстантивних прикметників, утворених за допомогою суфікса **-н-** від основ іменників з кінцевим звукосполученням [іі] без морфонологічних змін, пор.: *акцій-ний* ← *акц[іі]-(-а)*, *емоцій-ний* ← *емоц[іі]-(-а)*, *конвенцій-ний* ← *конвенц[іі]-(-а)*, *конституцій-ний* ← *конституц[іі]-(-а)*, *конфесій-ний* ← *конфес[іі]-(-а)*, *професій-ний* ← *профес[іі]-(-а)*, *субстанцій-ний* ← *субстанц[іі]-(-а)*, *функцій-ний* ← *функц[іі]-(-а)*. Ці прикметники кодифіковано в деяких новітніх тлумачних і перекладних словниках, проте до окремих із них подано і прикметник на **-іональний** як рівнозначний (пор.: *функціональний*, *функційний* у словосполученнях *функціональна (функційна) система* як економічний термін, *функціональне (функційне) рівняння*, *функціональний (функційний) аналіз* як математичний термін, *функціональні (функційні) процеси в людському організмі*, що вживаний як біологічний термін [Російсько-український словник 2014, т. 4, с. 692] або як не взаємозамінні, співвідносні з різними іменниками в межах своїх значень (пор. *професійний* – 'який стосується професії, пов'язаний з якою-небудь професією' (напр.: *професійна орієнтація*) і *професіональний* – 'який стосується професіоналізму, професійної майстерності' (напр.: *професіональна рука художника*) [Словник української

мови 2012, с. 928].

Безпідставно, на нашу думку, подавати як рівнозначні, зокрема, прикметники *функціональний* і *функційний*. З 90-х рр. ХХ ст. в українському науковому вжитку прикметник *функціональний* почали замінювати на *функційний* у складі термінів-словосполучень, де він виражає значення 'грунтований на виконуваній функції, пов'язаний із нею', пор.: *функційний підхід*, *функційний аспект*, *функційний аналіз*, *функційний рівень*, *функційна граматики*, *функційна морфологія*, *функційний синтаксис* та ін., напр.: *На засадах функційного і категорійного підходу синтаксичні категорії диференційовано на надкатегорії, підкатегорії, категорії та грами* (М. Мірченко); *У словнику описано формальні, змістові та функційні властивості нових слів і словосполук...* (Є. Карпіловська); *На функційному рівні одиницею є синкретична функція...* (Л. Шитик); *Дослідник аналізує синтаксичний синкретизм у формальному семантичному та функційному аспектах...* (Л. Шитик); *У дослідженнях функційно-категорійної граматики чільне місце посіли дослідження категорійної структури речення...* (К. Городенська); *Запропонований І.Р. Вихованцем підхід до проблем функційної граматики вможливив розмежувати функційну морфологію і функційний синтаксис із відповідним обсягом категорій, форм функцій та одиниць* (А. Загнітко).

Дехто вважає прикметник *функційний* новим, проте це безпідставно, адже він був зафіксований у перекладних словниках середини та кінця минулого сторіччя, зокрема в Українсько-німецькому словнику (укладачі З.Ф. Кузеля та Я.А. Рудницький. – Лейпциг, 1943) та Українсько-англійському словникові (укладачі К.-Г. Андрусишин і Дж.-Н. Кретт. – Саскатун (Канада), 1990). Саме тому правильно говорити про актуалізацію прикметника *функційний* як один із часткових виявів загальної тенденції до посилення ролі національних словотвірних зразків, яку спостерігаємо в сучасній мовній практиці.

Сьогодні фахівці пропонують розмежувати прикметники *функційний* і *функціональний*: *функційний* вважати відіменниковим прикметником, утвореним за типовим для української мови словотвірним зразком – за допомогою суфікса **-н-** від основи іншомовного іменника *функція*. Прикметник *функціональний* – це результат колишнього пристосування за допомогою суфікса **-н-** прикметників іншомовного походження, що мали у своїй структурі кілька дериваційних афіксів, до морфологічної та словотвірної підсистем української літературної мови. За своєю структурою та значенням він пов'язаний з іменниками *функціоналізм* і *функціонал*.

У мовознавстві поширений термін *акціональні дієслова*, яким називають дієслова зі значенням дії. Це означає, що його потрібно співвідносити з іменником латинського походження *акція*, який виражає значення 'дія, діяльність, спрямована на досягнення певної мети', і виділяти в його словотвірній структурі іншомовний сегмент **-іональн-**. Дехто з українських дослідників замінив термін *акціональні дієслова* на *акційні дієслова*, напр.: *Поди-*

бне розмежування Ф. Данеш суттєво поглиблював, поділяючи весь склад дієслів на **акційні та неакційні** (А. Загнітко); *Саме волітивність є обов'язковою семою у значеннях акційних дієслів* (А. Воскрес); *В українській мові просторову семантику мають 4 розряди дієслів: власне локативні, процесу, акційні та руху* (О. Бачишина). У сучасній мовній практиці, зокрема в мові реклами, узвичаєним стало словосполучення *акційна пропозиція*, коли йдеться про діяльність, спрямовану на поширення ліків. Проте прикметник *акційний*, ужитий у цих термінах-словосполученнях, потрібно відрізнити від такого самого прикметника, пов'язаного з іменником *акція*, що означає 'цінний папір', напр.: *акційний бум, акційний попит*.

Попри відзначене морфолого-словотвірне перевнормування кілька прикметників іншомовного походження на **-іональний** не мають в українській мові співвідносного іменника на **-ія**, але вживаний спільнокореневий іменник на **-ізм**, пор.: *оказіональний і оказіоналізм, раціональний і раціоналізм, ірраціональний і ірраціоналізм* та ін., на підставі чого в цих прикметниках синхронно виокремлюємо лише суфікс **-н-** як засіб їх морфологічного освоєння.

Висновки. Отже, новітні тенденції до переважного використання національних зразків у прикметниковому словотворенні, а особливо в термінотворенні, спричинили синхронне морфолого-словотвірне перевнормування раніше запозичених прикметників латинського походження, суть якого

полягає в заміні їхніх гібридних словотворчих суфіксів **-ічн-** / **-ичн-**, **-ивн-**, **-альн-**, **-арн-** (**-ярн-**), утворених на основі чужомовних (переважно латинських) прикметникових словотворчих суфіксів **-іс-**, **-іv-**, **-al-**, **-ar-**, а також складного суфікса **-іональн-**, питомим українським суфіксом **-н-**, безпосередньо поєднаним з основою іменників, що має кінцеве звукосполучення [ій].

Заміна відбувається вибірково і непослідовно. Найширше перевнормовано словотвірну структуру іншомовних прикметників на **-ічний** / **-ичний**, співвідносних з іменниками жіночого роду на **-ія**. Перевнормовані прикметники набули статусу узусних одиниць, бо стали вжитковими в науковому дискурсі багатьох дослідників, проте більше ще тих, які використані в індивідуальних мовних дискурсах. Очевидним є й те, що одні прикметники на **-ічний** / **-ичний** в ідіолекті певного автора вже перевнормовані, а структурно однотипні, які так само можуть бути перевнормованими, він уживає у традиційному словотвірному оформленні.

Прикметники на **-ивний**, **-альний**, **-арний** (**-ярний**), **-іональний** зазнали обмеженішого і вибірковішого синхронного морфолого-словотвірного перевнормування, проте їхні заміники із суфіксом **-н-** вже зафіксували новітні словники з властивими їм значеннями.

Виконане дослідження відкриває перспективи для ґрунтовного вивчення інших тенденцій сучасного українського словотворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баган М. П. Паронімія в сучасній українській лінгвістичній термінології: причини й тенденції розвитку. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка Серія «Філологічні науки» Мовознавство*. 2017. Т. 1. № 8. С. 5–10. URL: http://ddpu-filolvisnyk.com.ua/uploads/arkhiv-nomerov/2017/NV_2017_8-1/3.pdf
2. Вознюк Г., Наконечна Г. Чужослови в системі української фінансово-економічної термінології: проблеми адаптації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2016. № 842. С. 48–50.
3. Горецький П. Чужомовні наростки в запозичених прикметниках в українській мові. *Вісник Інституту української наукової мови*. Вип. 2. 1930. С. 22–27.
4. Городенская Е. Г. Суффиксальное словообразование относительных прилагательных. *Украинская грамматика*. Київ: Наукова думка, 1986. С. 211–213.
5. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. Київ: Наукова думка, 1978. 205 с.
6. Кунець І. І. Прикметники з суфіксом **-н-ий** у давньоруській і в українській мовах. *Питання слов'янського мовознавства*. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1963. Кн. 7–8.
7. Російсько-український словник: у 4 т. Київ: Знання, Т. 1. 2011. 992 с.; Т. 2. 2012. 860 с.; Т. 3. 2013. 933 с.; Т. 4. 2014. 934 с.
8. Словник української мови. Вид. друге. Відп. ред. В.В. Жайворонок. Київ: Просвіта, 2012. 1320 с.
9. Вакуленко С. Загальні тенденції в унормуванні української мови (1920–2015 рр.). *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015)*. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2018. С. 7–258.
10. Український орфографічний словник. Вид. дев'яте. Київ: Довіра, 2009. 1011 с.

REFERENCES

1. Bahan M. P. (2017). Paronymia in modern Ukrainian linguistic terminology: the causes and criteria of distinction. *Naukovyi visnyk Drohobitskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka Seriya «Filolohichni nauky» Movoznavstvo*. T. 1. № 8. S. 5–10. URL: http://ddpu-filolvisnyk.com.ua/uploads/arkhiv-nomerov/2017/NV_2017_8-1/3.pdf [in Ukrainian].
2. Vozniuk H., Nakonechna H. (2016). Chuzhoslovy v systemi ukrainskoi finansovo-ekonomichnoi terminologii: problemy adaptatsii [Loanwords in the system of Ukrainian financial and economic terminology:

problems of adaptation]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha». Seriia «Problemy ukrainiskoi terminolohii»*. № 842. S. 48–50 [in Ukrainian].

3. Horetskyi P. (1930). Chuzhomovni narostky v zapozychenykh prykmetykakh v ukrainiskii movi [Foreign-language growths in borrowed adjectives in the Ukrainian language]. *Visnyk Instytutu ukrainiskoi naukovoï movy*. Vyp. 2. S. 22–27 [in Ukrainian].

4. Gorodenskaya E. G. (1986) Sufiksálne slovoobrazovanie otnositelnykh prilagatelnykh. [Suffixal derivation of relative adjectives]. *Ukrainskaya grammatika*. Kyiv: Naukova dumka. S. 211–213 [in Russian].

5. Hryshchenko A. P. (1978). Prykmetnyk v ukrainiskii movi [Adjective in Ukrainian]. Kyiv: Naukova dumka. 205 s. [in Ukrainian].

6. Kunets I. I. (1963). Prykmetnyky z sufiksom **-n-yi** u davnoruskii i v ukrainiskii movakh [Adjectives with the suffix **-n-th** in ancient Ukrainian and in Modern Ukrainian]. *Pytannia slovianskoho movoznavstva*. Lviv: Vydvo Lvivskoho un-tu. Kn. 7–8 [in Ukrainian].

7. Rosiisko-ukrainskyi slovnyk: u 4 t. [Russian-Ukrainian Dictionary]. Kyiv: Znannia, T. 1. 2011. 992 c.; T. 2. 2012. 860 c.; T. 3. 2013. 933 s.; T. 4. 2014. 934 s. [in Russian].

8. Slovnyk ukrainiskoi movy (2012) [Dictionary of the Ukrainian language]. Vyd. druhe. Vidp. red. V.V. Zhaivoronok. Kyiv: Prosvita. 1320 s. [in Ukrainian].

9. Vakulenko S. Zahalni tendentsii v unormuvanni ukrainiskoi movy (1920–2015 rr.) [General trends in the normalization of the Ukrainian language (1920–2015)]. *Ukrainska mova: unormuvannia, rozunormuvannia, perevnormuvannia (1920–2015)* (2018). Kharkiv: Kharkivske istoryko-filolohichne tovarystvo. S. 7–258 [in Ukrainian].

10. Ukrainskyi orfohrafichnyi slovnyk (2009) [Ukrainian spelling dictionary]. Vyd. deviate. Kyiv: Dovira. 1011s. [in Ukrainian].

MORPHOLOGICAL-WORD-FORMING RENORMALIZATION OF LOAN ADJECTIVES IN COMMON PHRASES

Abstract. The relevance of the article is due to the need to review the usual interpretation of the word-forming structure of long-borrowed adjectives, to demonstrate the correspondence between foreign and Ukrainian word-forming means in order to achieve the optimal correlation between national and foreign-language components.

The purpose of this paper is to trace the basic regularities in the synchronous morphological and word-formation renormalization of borrowed adjectives with hybrid suffixes that have arisen as a result of a combination of foreign-language suffixes and the typical Ukrainian adjective suffix **-n-**, to evaluate the normativity and expediency of these newest processes.

Methods. The investigation is grounded on the observation method and descriptive method, structural method (for the analysis of the structure of adjectives) and the method of functional analysis (to determine the functional advantages of the adjectives).

The article proves the productivity of recent trends in the predominant use of national patterns in adjective word formation, and especially in term formation. This trends have been interpreted as synchronous morphological and word-forming renormalization of previously borrowed adjectives of Latin origin. The paper clarifies the conditions and regularities of the synchronous morphological and word-forming transformation of borrowed adjectives in the context of the newest tendency for the predominant use of national models of adjective word-formation, which is becoming widespread in modern Ukrainian language practice, in particular in scientific and journalistic discourses.

The author states the selective replacement of the hybrid suffixes with specific adjectival suffixes, and describes the problems of lexicographic codification of the re-translated adjectives, first of all in the new explanatory and orthographic dictionaries of the Ukrainian language. The author emphasizes the need for consistent renormalization of the vocabulary.

Keywords: loan adjectives, hybrid suffix, common phrases, synchronous morphological-word-forming renormalization, specific word-forming suffix.

© Городенська К., 2020 р.

Катерина Городенська – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України, Київ, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

Kateryna Horodenska – Doctor of Philology, Professor, Chief of the Grammar and Scientific Terminology Department, Institute of the Ukrainian Language, the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

**СЛОВНИК «ГУЦУЛЬСЬКА ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА
ТА ФРАЗЕМІКА В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ МОВІ»
ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ІДИОМ**

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.161.2'282.2:81'374+61'373.3

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).100–105

Грещук Василь, Грещук Валентина. Словник «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові» як джерело вивчення регіональних ідіом; кількість бібліографічних джерел – 9; мова українська.

Анотація. У статті розглянуто гуцульські стійкі словосполучення, які лексикографічно опрацьовано в інноваційній праці «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові». Завдання зазначеного словника – лінгвістично інтерпретувати пласт гуцульської діалектної лексики та фраземіки, використаний у мові української художньої літератури. Фактично він є першим словником лексики й фраземіки одного говору (в нашому випадку гуцульського) в художній мові (українській) в слов'янському світі.

У словнику, крім гуцульської діалектної лексики, лексикографічно опрацьовано її регіональні стійкі словосполучення, власне фраземи, паремії, мовні етикетні формули привітання, прощання, побажання, прокляття тощо. Гуцульські діалектні фраземи, опрацьовані в словнику, різні за своїми структурними та семантико-граматичними ознаками, за виконуваними синтаксичними функціями. Серед іменникових фразем виділяють низку таких, що позначають особу за її різними ознаками, інша частина фразем пов'язана з найменуваннями предметів матеріальної та духовної культури. Об'єктом вторинної лінгвалізації дійсності за допомогою іменникових фразем є абстрактні поняття. У словнику опрацьовано й низку прикметникових фразем, хоч кількісно вони поступаються іменниковим. Найбільше фразем, лексикографічно опрацьованих у задуваному словнику, становлять дієслівні. Вони теж різні за семантико-граматичними ознаками, однак особливістю їх є те, що переважна більшість із них є ідіоми, що позначають дії чи стани, джерелом яких є людина.

Добре заманіфестовані в словнику й прислівникові фраземи, які співвідносні із семантичними розрядами прислівників, та вигуків фраземи. Поряд із власне фраземами у словнику лексикографічно опрацьовані й інші стійкі словосполучення – гуцульські діалектні прислів'я та приказки, прокляття, етикетні мовні формули, привітання, прощання. У праці «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові» у форматі словника зібрано семантику й простежено особливості використання гуцульських діалектних стійких словосполучень в українських художніх текстах. Зібрані й опрацьовані в словнику фраземи слугують надійною джерельною базою для різноманітних досліджень із діалектної фразеології і фразеографії, а з огляду на те, що абсолютна більшість гуцульських стійких словосполучень вперше введена в науковий обіг, вони стають одним і неповторним джерелом лінгвістичних, лінгвокогнітивних та лінгвокультурологічних студій.

Ключові слова: гуцульський говір, фразема, паремія, етикетна мовна формула, прокляття, лінгвокультурологія.

Постановка проблеми. У 2019 році опубліковано перший том двотомного словника «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові» [Гуцульська... 2019], а в цьому році планується вихід у світ другого тому. Ця лексикографічна праця інноваційна, вона методологічно відрізняється від традиційних словників гуцульських говірок [Гуцульські ... 1997; Негрич 2008; Хобзей 2013; Астаф'єва 2014; Janów 2001], оскільки ґрунтується на інших наукових засадах, іншій концепції та принципах його укладання. Зазначений словник покликаний лексикографічно інтерпретувати пласт гуцульської діалектної лексики та фраземіки, використаних у мові української художньої літератури. Фактично він є першим словником лексики й фраземіки одного говору (в нашому випадку гуцульського) в художній мові (українській) в слов'янському світі. Як зазначено в передмові до нього, потреба такого словника визначається «значущістю для сучасної україністики відомостей про сегмент гуцульського діалектного лексикону, абсорбованого художньою мовою, про семантичні й тематичні групи діалектизмів, освоєних художніми текстами, про особливості й специфіку використан-

ня в них різними авторами гуцульської говіркової лексики, про взаємодію української літературної мови і гуцульського діалекту, про вживання діалектизму в художньому тексті як факт здійснення безпосереднього контактування між діалектною і літературною формами української мови тощо» [Гуцульська ... с. 23].

Крім гуцульської діалектної лексики, у словнику лексикографічно опрацьовано й регіональні стійкі словосполучення – власне фраземи, паремії, мовні етикетні формули, прокляття тощо. Корпус гуцульських стійких словосполучень, інтерпретованих у словнику, значний за обсягом і є надійним джерелом для різноманітних лінгвістичних досліджень, лінгвокультурологічних студій, важливість яких зростає в сучасному мовознавстві [Венжинович 2018, с. 135–152].

Аналіз досліджень. В українській діалектології й фразеографії питання регіональної фраземіки належать до малодосліджених, хоча гуцульські ідіоми стали предметом навіть окремого дисертаційного дослідження [Олійник 2002]. Проте студії з фраземіки гуцульського ареалу, як і з інших теренів, у таких працях здійснено безвідносно до вико-

ристання ареальних стійких словосполучень у мові текстів художньої літератури.

Як справедливо відзначив М. Демський, «фраземи, принаймні наявні в слов'янських мовах, мають одну дуже цікаву властивість: вони позначають далеко не все пізнане людиною, а лише ті моменти, які з точки зору мовного колективу необхідно представити образно, емоціонально, експресивно» [Демський 1994, с. 8]. Визначальними компонентами художньої мови є образність, емоційність, експресивність, і для їх досягнення часто використовуються ідіоми. Матеріали словника «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові» з усією очевидністю підтверджують сказане.

У цій статті ставимо за мету охарактеризувати корпус стійких словосполучень – власне фразем, паремій, мовних етикетних формул привітань, проклять, які лексикографічно опрацьовані в словнику «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові», та окреслити цінність цих матеріалів для вивчення регіональної ідіоматики. У дослідженні використано **описовий метод**.

Виклад основного матеріалу. Як уже зазначалось, гуцульські стійкі словосполучення, опрацьовані в словнику, неоднорідні. Значну частину їх становлять власне фраземи. Вони різні за своїми структурними та семантико-граматичними ознаками. Словник фіксує й інтерпретує всі різновиди фразем за характером їх семантики та виконуваними синтаксичними функціями. Серед іменникових фразем виділяється низка таких, що позначають особу за її різними ознаками – *браччік братенний* ‘дорогий побратим’: Але спішиси, / *браччіку братенний* – / на небожет польовані іде (В. Шкурган. Років отара ...); *пустий вітер* ‘хто-небудь легковажний, несерйозний’: – Е, пусте. Тут самі свої... Я ще хотіла про Стаху того... то *пустий вітер* ді-вкати (Ірина Вільде. Сестри Річинські); *гадина сороката* ‘підступна, зловмисна людина’: Стали жиди їх спирати, плечима відтручувати. – Не тручьий, *гадино сороката!* – обрушилися газди (Марко Черемшина. Поменник); *галиця (гадиця) підкаменна* ‘погана, зловмисна людина’: *Галиця ти підкаменна!* Поганка! – Згинь! Згинь! (Б. Загорулько. Черногора), – Але чекай, *галице підкаменна!* Чкай, чкай!.. Ше я викєгну ід тобі руки! Ше я не присилений! Ше муть ті кості йграти та й жили данцювати (Г. Хоткевич. Камінна душа); Бийте її, люди! Камінням бийте! Це вона всьому призвідниця! *Гадиця підкаменна!* Бийте!!! (В. Сичевський. Ча-клунка Синього Виру); *гарбузе безчесне* ‘про негідну, непорядну, безчесну людину’: – Най шезне, йке *гарбузе безчесне!* Вчєра діти за ним кичками метали, то просивси, ек мала дитина, а сєгодне він до воська на бесіду перший! (Марко Черемшина. Поменник); *гукля виволана* ‘жінка легкої поведінки, повія’ – Аби тебе бола втєла, ти *гукля виволана*, чіму не душє? (Марко Черемшина. Сєло вигбає); *гайда пуста* ‘підступна людина’: Але *гайда пуста* – ни бійси, у тої добрі очі, бодай би скапали – заздріла нас, вїточьку (О. Манчук. Право); *завоїста занора* ‘дуже вперта людина, упертюх’: Був

бєс добрим чоловіком, лиш то бїда, шо ти упертек. *Завоїста занора*. Ни хоч в нічїм їм попустити. Тай ни хочєш си їм добровільно з дороги вступити (П. Шекерик-Доників. Дїдо Иванчік); *котюжий перєлаз* ‘ласий до жінок чоловік, жіночий звабник, спокусник’: Федько мав тих любасок ни одну, а так багато, ек фої та листу в лісі. Прото, про него всі говорили, шо він був “*котюжий перєлаз*”, бо котру наманув, тоту ни минув (П. Шекерик-Доників. Дїдо Иванчік) та ін.

Низка іменникових фразем пов’язана з найменуванням предметів матеріальної та духовної культури – *купєлі боровїновї* ‘лікувальні води, грязі’: Їмості допитувалися Зельмана, де бєде сього вєчєра танцювати його жєна, а Зельман божився, шо не знає, бо перед двома недїлями вислав свою жєну до Марїєнбаду, того самого дня, коли вїт вислав свою жєну до Криницї на *купєлі боровїновї* (Марко Черемшина. Верховина); *писаний ботєй* ‘чорно-біла отара’: Поглядаючи на овєчки, шо блєяли в загородах, на свїй *писаний ботєй* (стадо), на корови, шо дзвонили та рули по випасах в лісі, – він журився (М. Коцюбинський. Тїні забутих предків); *жива (вічна) ватра* ‘вогонь, добутий тертям, який постійно підтримується’: Але сьогодні на вївчарїв чекала ще й інша нагальнїша робота. Сьогодні мала добути *живої ватри* й поробити порядки в стаї (В. Гжицький. Опришки), – Горить ще свята *Вїчна Ватра* Гуцульщини? – Горить ще ватра... – простогнував найстарший на землі чорт і заквив очі червоними повіками (Р. Єндик. Регїт Арїдника); Разом із пастухами брався добувати *живу* полонинську *ватру*, тручи дерево об дерево (С. Пушик. Перо Золотого Птаха); *гулєві гроші* ‘гроші, які не зароблено працею, а отримано без особливих зусиль’: Ти ніколи не надїйси на *гулєві гроші*. То гроші непєвні. Легко прийдут – легко підут. Отї, шо запрацував-єс своїм горбом – то лиш твої (Г. Хоткевич. Довбуш); *пєчєна коломийка* ‘запальний, дуже швидкий танець’: Опришки кинулися до гуляння. Гуляли то повільної то “*пєчєної*” *коломийки* <...> (І. Березовський. Худан); *петльований хлїб* ‘хлїб із петльованої муки з борошна вищого гатунку’: А на столї, ек на храм, єй де, шо я кажу, – і на храм не найдєш так хоть би хотів у найпершого газди: око горівки кусок солони-ни, *петльований хлїб*; усе принїєс (Марко Черемшина. Раз мати родила); *сирєний калачик* ‘невеликий весільний калач із сирного тіста, який використовується в весільних обрядодїєствах’: На застєлений стїв вовнєнов скатєртьов поклала Костючка палїницю хлїба, в ню дружби заткли криз *сирєний калачик* кидровє деревцє <...> (П. Шекерик-Доників. Дїдо Иванчік) та ін.

Предметом вторинної лїнгвалїзацїї дїйсностї за допомогою іменникових фразем є й абстрактні поняття. Низку таких фразем теж опрацьовано в словнику, зокрема *низєнька бесїда* ‘обмовляння когє-небудь, плїткування’: Дивні пригоди знав, та мало кому розказував. Не був дрантавий на рот і ніколи *низєнької бесїди* не мав. Як, бувало, хто запитаеться його, чи то правда, шо люди розказують, він лишє подивиться та й – спробуй, каже, сам! – і

підє далі (Р. Єндик. Чорногорські шуми); *вічна вирєда* ‘похорон’: Я з Лєсем иду до Шкиндї робити деревишше, а ти з невістков злагодь у хатї все, шо треба на комашню до Шкиндї взети, бо треба злагодити все так, єк тому є річ тай єк си то годит прийти сестрі з чоловіком братови на комашню тай на *вічну вирєду* <...> (П. Шекерик-Доників. Дїдо Иванчік); *куца година* ‘період з обставинами, подїями, пригодами тощо, шо завдають кому-небудь страждання, нещастя, горе’: – Ой не... Не вмирав він, шо він знова устане, але тогди вже буде панам *куца година* (Г. Хоткевич. Довбуш); *гудз на свою голову* ‘зайві клопоти’: Він *гудз на свою голову* й без неї знайде (М. Матїос. Нація); *образа бозька* ‘ганьба, богохульство’: *Образа бозька*, шо та публіка свіцька плете! Всюх би тобі язык, ніхтолице! (Ірина Вільде. Сестри Рїчинські) та ін.

У зазначеному словнику опрацьовано й низку прикметникових фразем, хоч кількісно вони поступаються іменниковим. Такими є фраземи *бузьків чекати* ‘вагітна’: Вона *бузьків чекає* і сина сподївається (Р. Єндик. Камінна душа); *голий як бук* ‘дуже бідний’: Був той Івн бідний та *голий, як бук* та чорний – літнім сонцем обпалений, та дощами осінніми січений, та вітрами полонинськими сушений (Л. Качковський. Довбушева пісня); *богач без гач* ‘щедрий’: *ірон.* Диви, який ти щедрий, Андрїю!.. *Богач без гач*, як кажуть гуцули (Б. Загорулько. Чорногора); *отєк у телєтці маку спарувалися* ‘дуже вродливі’: Йї, шо вже файні та файні обоє! *Отєк у телєтці маку спарувалися!* – говорила поштарєва Гафія (М. Остромира. Над бистрим Черемошем); *як (гейби) замотиличена вівця* ‘нерозумний, дурний’: – Ану не веретєнься, *гейби замотиличена вівця!* – гримнув на нього Пістолетник (Б. Загорулько. Чорногора); – А ти, Явдо, припри собі свою губу, не сердь мене. – А мені такої не хочєтья, бо ти дурний, *як замотиличена вівця* <...> (М. Козоріс. Чорногора говорить); *як із катушу випущений* ‘змордований, виснажений’: На другий день Иванчік встав, *як із катушу випущений*. Очі стовпом стали, чорні кочєла, мов млинське каміння під ними нависли, хода стала дрижача, непевна й важка (Р. Єндик. Чорногорські шуми); *хлопської ложі* ‘селянського походження’: Не було кращої і поважнїшої дівки на ціле Монастирське, як Ребенщукова Тєтяна: ніхто би був не сказав, шо вна *хлопської ложі* (М. Павлик. Ребенщукова Тєтяна); *єк воронячий пуп* (із сл. *синїй, посинїти*) ‘невеликої жирності, неякісне (про молоко)’: Тай тимунь то від твоїх кавуль стает на молоці сметана, на палец груба, а від моїх коровок, то на молоці сметани Біг даст. А молоко, то таке сине, *як воронячий пуп*, посинів би й ти так, єк афина, чїнкарю пустий! (П. Шекерик-Доників. Дїдо Иванчік); *моцний в письмі* ‘освічений, грамотний’: Я не *моцний в письмі*, але своїх людєй не віддаю на поталу, скорше сам накладу за товариша головою (В. Гжицький. Опришки) та ін.

Найбільше фразем, лексикографїчно опрацьованих у згадуваному словнику, становлять дієслівні. Вони теж різні за семантико-граматичними

ознаками, однак характерною особливїстю їх є те, шо переважна більшість із них є ідіоми, шо позначають дії чи стани, джерелом яких є людина: *гнути бандиги* ‘говорити нісенїтницї’: Знову Калина подумает, як колись: “Не *гни* мені *бандиги*. Не крути, шо-с’ не міг прийти... (М. Яновський. Грицишина хата); *замастити бєлєгов* ‘примушувати кого-небудь замовкати, не давати змоги висловлюватись’: Але єк я ї оту *герланку бєлєгов* ни *замашишью*, то з того, відий, нічьо ни будет (О. Манчук. Право); *бївки лупати очїма* ‘сердитися’: Арїдник був веселої вдачї, любив товариство, й тимунь, хоть видїв, шо Бог на нього *бївки лупав очїма*, то однак си присунував ид Богові (П. Шекерик-Доників. Дїдо Иванчік); *ні в тот бїк* ‘не помітити’: А подивисько, де Василь дївся, – каже брат, – я й *ні в той бїк*, як він вийшов з хати (Ю. Федькович. Люба – згуба); *болу перетєти* ‘вилїкувати’: – Вперед вона, а три дни за не вїн микнув. А ця Анничька вже однов ногов переступила була за дєдем, за нєнєв, але я єї калинков *болу перетєла* (Марко Черємшина. Сєло вигїбає); *боридка зливкала* ‘хтось налякався’: А шо їс напудивси? *Боридка зливкала!* (Л.-П. Стринадюк. У нас, гуцулів); *вєлькло на души* ‘полегшало’: Міні відразу *вєлькло на души*, бо на Рїжу вихопився дїдо Иванчік тай, смїючиси, побїг борше ид’минї (П. Шекерик-Доників. Дїдо Иванчік); *виповїсти чорні суботи* ‘здїйснити ритуал чорної магїї, шо має на метї смерть когось’: На Гуцульщинї, мабуть, не має нічого страшнїшого, нїж чути, шо комусь “*виповїли чорні суботи*”. Бувало, шо жїнки боялися самї це робити і йшли до ворожок та ворожбитїв наймати їх (С. Пушик. Перо Золотого Птаха); *вогїсть розводити* ‘плакати, пускати слєзи’: “Я те, – искажет, – на любаску собі брав, а не щоб *вогїсть* ми тут *розводила* та з отсим бахурєм набувала си <...> (Г. Хоткевич. Камінна душа); *тримати дямбу на заперті* ‘замовкнути, перєстати говорити’: Иди, стара курво, до хати, вари чоловікові кулєшу і *тримай* свою *дямбу на заперті* (М. Матїос. Солодка Даруся); *голубїти из серця* ‘дуже сильно нервуватися, сердитися’: Але дїдо не ошюхавси. Далї йї глумивси: “Вїрою за кобилу білую”. Баба аж *голубїла из серця*, а він, смїючиси, торанив (П. Шекерик-Доників. Дїдо Иванчік); *затрємбїтати по* (кому-небудь) ‘хто-небудь помер’: Якби так сєте прокляття здїйснилося – умить *затрємбїтали б по Танасїєві* (А. Крушельницький. Рубають лїс) та ін.

Добре заманїфєстованї в словнику й прислівниковї фраземи, якї співвідноснї з семантичними розрядями прислівників: *ба сьак ба так* ‘тим чи іншим способом’: Юра витяг отєпер тютюн і папїрки з ременя, скрутив цигар, запалює. Нїяк зажечи сїрник, загас одєн, гасне другий. *Ба сьак ба так*, ну запалив (Д. Харов’юк. Смерть Сороканюкового Юри); *за бездїковать* ‘безкоштовно, безоплатно, навїть без «дякую»’: Тепєр за сад (але мовчи і слухай); сад я щоосєни чищу за *бездїковать*, бо він не лише колгоспний у мене під хатов, а шї наш питомий. Це ніхто не забув (В. Шкурган. Солодкі яблука); *три мїхи і двєс бєсаг* ‘дуже багато’: – Шо вам

скажу, Паютко... Наговорили ви тут *три міхи і двоє бесаг* чуда (М. Матіос. Солодка Даруся); *біда знаєт куди* 'куди завгодно, дуже далеко': *Біда знаєт, куди* його ноги несли (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); *ні відси ні відти* 'несподівано, раптово, зненацька': Не раз прийде піднапилий і *ні відси ні відти*: голову тобі зігну та й зігну... (М. Павлик. Ребенщуків Тетяна); *у воросі* 'вкупі, спільно, разом': А тут треба б нам усім *у воросі* йти, так як на долах роблють (М. Козоріс. Черногора говорить); *про всеке* 'передбачаючи якусь випадковість; на всякий випадок': Навіть післала чоловіка. – *Піди, старий, подиви си про всеке* (Г. Хоткевич. Камінна душа); *як вода горі піде* 'ніколи': Аби ти тоді доробився, *як вода горі піде* (С. Пушик. Перо Золотого Птаха); *у дитчий голос* 'дуже далеко, на край світу': Нічю собі! Та це дес, певно, на край світу ми збиралися. Тай *у дитчий голос*. – А я був ще дальше у цих керунках (Л.-П. Стринадюк. А кемуєш, як то було!); *у добрі завлеги* 'близько півночі': Через роботу, то легав він спати завжди *у добрі завлеги* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); *ек жидівська лифа* 'дуже швидко': – Та-а! Дівка, кумочку, росте, *ек жидівська лифа*. Аді вже на головосікі вісімнадцятий рочок! (Марко Черемшина. Більмо) та ін.

Словник фіксує й інтерпретує й вигуківі фраземи: *бідко ж ти моя* 'уживається для вираження душевного болю, страждання, тривоги, неспокою': Прийшла я з вами д'хаті... Ой, *бідко ж ти моя!* Подивилася я по задвірку і такий туск задавив серце, що гадала – трісне воно... (М. Остромира. Над бистрим Черемошем); *дий го кату* 'вигук, що виражає здивування': – За Гафійного свояка... За москалівського Продана... – Ей, *дий го кату!* Або ж вийшов з осьька?... Н-не! (М. Павлик. Вихора); *ой душічко ж ма неііслива!* 'уживається у стані розпачу, горя, біди': Я йду, а так вже темнічко си зробило, а вна, сука, вибігла, кричит: "Ой, ретуйте!.. Ой бідочко!.. Ой душічко ж ма неііслива!" (Г. Хоткевич. Камінна душа) та ін.

Поряд із власне фраземами у словнику лексикографічно опрацьовані й інші стійкі словосполучення. Серед них виділяються гуцульські діалектні прислів'я і приказки: *без баламути світ не збути, а без смерти ни вмерти* – про неможливість прожити життя без непорозумінь, неприємностей, клопотів та невідворотності смерті: "Але екийс казав, доків чоловік живий, то все живої хочет. Таке й моє, бо доків ше бізую лундигати ногами, то лундигаю, тай ек то кажут, *без баламути світ не збути, а без смерти ни вмерти*" (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); *хто потопаєт, тот си й за брич хапаєт* – хтось намагається використати будь-яку, навіть і безнадійну, можливість вийти із скрутного становища, врятувати себе – "Та я знаю, що тимунь", – засмієвси лукаво Дарадуда, – "бо кажут, що *хто потопаєт, тот си й за брич хапаєт*" (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); *віддай бук, най тебе пси рвуть* – нашкодити самому собі, зробити собі гірше – Добра твоя рада. *Віддай, діду, бук, най тебе пси рвуть* (І. Франко. Як Юра Шикманюк брів Черемош); *валенцатиси по*

селу добувати киселю – вештатися: – Ет, *валенцатиси по селу добувати киселю*, пуцьвирінок совіцький (М. Дзюба. Укриті небом); *як є хліб і вода, то нема голода* – про мінімум засобів, необхідних для прожитку, існування без голоду: – Мушу купити хліба й солі. *Як є хліб і вода, то нема голода* (С. Пушик. Перо Золотого Птаха); *твій рик криз гудзицу проник* – згруб. ніщо не діє, не впливає; марні старання: "З губий та в груди. *Твій рик криз гудзицу проник*. Твої клетьби до мени ни мают моци та путері (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); *за димом не видко, за громом не вчуєш* – без свідків: У нас справа швидка: з креса та в груди – *за димом не видко, за громом не вчуєш* (Ю. Федькович. Люба-згуба); *котру наманув, тоту не минув* – жарт. не пропустив жодної жінки, щоб не спокусити, не звабити її: Прото, про него всі говорили, шо він [Палинюків Федько] був "котюжий перелаз", бо *котру наманув, тоту не минув* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік) та ін.

Цікавим пластом гуцульських стійких словосполучень, проінтерпретованих у словнику, є прокляття. Більшість із них виражають побажання смерті: *бодай (комусь) остатна була* – А то мене вілагодив тот ворохтен, *бодай 'му остатна була!* (О. Манчук. Француз); *бодай би (когось) викришило до дитини, до пня й сухого листу* – А бодай би ти так легко на світі жити! Суко! *Бодай би ти викришило до дитини, до пня й сухого листу!* (Г. Хоткевич. Камінна душа); *аби (когось) бола втєла* – Аби тебе *бола втєла*, ти гукле виволана, чіму не дуєш? Хочеш, аби кучмарі знов нас минули? (Марко Черемшина. Село вигібає); *богдай же ся встік!* – Узьяла свій пояс – *богдай же ся встік!* – / Зв'язала мня з дубом, а я – ні в той бік (Ю. Федькович. Трафунок); *аби громи (кого-небудь) убили* – А він знає розлюбити та й знає здурити. – Йому перли під ногами, а він їх толочить. – Він із цвіту лиш мід іспиває <...> – *Аби його всі громи убили!* (Марко Черемшина. Парубоцька слава); *смага би (когось) втяла* – Гей, чорти, *смага би вас втяла*, що так моє тіло мнете і шматкуєте. Мало вам моєї крові? (Р. Єндик. Регіт Арідника); *хай тебе нагла кров залле* – Хто перший склав зі слів такі речення? Не склав, а сплавив на своїх емоціях, на гніві!: – *Та най тебе нагла кров залле!* (С. Пушик. Перо Золотого Птаха) та ін.

Інші прокляття, яких значно менше, виражають побажання лиха, біди, клопотів, нещастя тощо: *упала би на те біда, ек ніч на хати* – "Упала би на те біда, ек ніч на хати", – клєла діда (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); *збавив би Біг (комусь) долю* – Та шо ж бо вас вночі пригнало? Пригнали мні нужда та неволя та смучі мадари. Аді, обсіли хату, забрали коні, маржину, дріб, а навіть ерчета забрали, та й доньку вінка збавили, *збавив би їм біг долю*, та й пішли (Марко Черемшина. Бодай їм путь пропала!) та ін.

Опрацьовані в словнику й етикетні мовні формули привітання, прощання, побажання тощо, в тому числі й ті, які використовуються в обрядодійствах: *не я б'ю, бєчка б'єт. Віннини за тиждень великдень* – Нахльостували гуцулки свою імостечку по плечьох прутнем, приговорюючи шепеляво,

як до дитини: “Не я б’ю, бечка б’єт. Вінниці за тиждень великдень” (Г. Хоткевич. Камінна душа); *Богу декувати* – Йой, *Богу декувати*. ‘Бес теперки знав, що маєш мудрого й відважного ангела при собі! (В. Шкурган. Солодкі яблука); “Дужі-здорові?”, “Боже помагай!”, “Днюйте з Богом” – Подумаш, велике діло: привів парубок із сторонського боку мале, вертке, мов ящірка, але незмінно тихе і мовчазне дитиня, яке не те що кривого – ніякого – слова, окрім “Дужі-здорові?”, “Боже помагай!” і “Днюйте з Богом” нікому не скаже (М. Магіос. Солодка Даруся); *як днювали – Як днювали*, куме Танаїку? (А. Крушельницький. Рубають ліс); *ци дужі – Ци дужі?* – Декувати (Б. Бойко. По голови... По голови...); *коби здоров!* – Файного, діду, внука маєте! *Коби здоров!* (О. Дучимінська); *аби молоді були красні, ек весна, острі до роботи, ек оса та бджола, а веселі, ек Великдень – Аби молоді були красні, ек весна, острі до роботи, ек оса та бджола, а веселі, ек Великдень...* (П. Федюк. Гуцульська Ма-

донна у весільній сорочці); *слава Йсу – Слава Йсу!* – сказав Ковач, переступивши поріг другої кімнати (С. Склярєнко. Карпати) та ін.

Висновки. Таким чином, у праці «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові» у форматі словника зібрано, з’ясовано семантику й простежено особливості використання гуцульських діалектних стійких словосполучень в українських художніх текстах. Зібрані й опрацьовані в словнику фраземи слугують надійною джерельною базою для різноманітних досліджень із діалектної фразеології й фразеографії, а з огляду на те, що абсолютна більшість гуцульських стійких словосполучень уперше введена в науковий обіг, вони стають єдиним і неповторним джерелом лінгвістичних, лінгвокогнітивних та лінгвокультурологічних студій. Матеріали словника детермінують нові аспекти дослідження діалектної фраземіки, зумовлені інформацією про специфіку її використання в українській художній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астаф’єва М. М., Воронич Г. В. Словник гуцульських говірок Річки та Яворова: У 4-х книгах. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. Кн. 1. А – Ж. 516 с.
2. Венжинович Н. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології. Ужгород: ФОб Сабов А. М. 2018. 463 с.
3. Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові. Словник: У 2 т. / Відп. ред. Василь Грещук. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2019. 584 с.
4. Гуцульські говірки. Короткий словник. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1997. 232 с.
5. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів – Краків – Париж: Просвіта, 1994. 62 с.
6. Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок: автореф. дис. ... канд. філ. наук. Львів, 2002. 18 с.
7. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2008. 224 с.
8. Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи: Лексикон. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2013. 668 с.
9. Janów J. Słownik huculski. Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN, 2001. 292 s.

REFERENCES

1. Astafieva M. M., Voronych H. V. (2014) Slovník hutsulskykh hovirok Richky ta Yavorova [Dictionary of Hutsul dialects of the River and Yavorov]: U 4-kh knykhakh. Ivano-Frankivsk: Misto NV. Kn. 1. A – Zh. 516 s. [in Ukrainian].
2. Venzhynovych N. (2018) Frazemika ukrainskoi literaturnoi movy v konteksti kognitologii ta lnhvokulturologii [Phrasemics of the Ukrainian literary language in the context of cognitology and linguoculturology]. Uzhhorod: FOB Sabov A. M. 463 s. [in Ukrainian].
3. Hutsulska dialektna leksyka ta frazemika v ukrainskii khudozhnii movi [Hutsul dialect vocabulary and phrasemics in the Ukrainian artistic language]. Slovník: U 2 t. (2019) / Vidp. red. Vasyl Greshchuk. Ivano-Frankivsk: Misto NV. 584 s. [in Ukrainian].
4. Hutsulski hovirky [Hutsul dialects]. Korotkyi slovník (1997). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 232 s. [in Ukrainian].
5. Demskyi M. (1994) Ukrainski frazemy y osoblyvosti yikh tvorennia [Ukrainian phrases and features of their creation]. Lviv – Krakiv – Paryzh: Prosvita. 62 s. [in Ukrainian].
6. Oliinik M. Ya. (2002) Frazеологія hutsulskykh hovirok [Phraseology of Hutsul dialects]: avtoref. dys. ... kand. fil. nauk. Lviv. 18 s. [in Ukrainian].
7. Negrych M. (2008) Skarby hutsulskoho hovoru: Berezovy [Treasures of the Hutsul dialect: Birches]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 224 s. [in Ukrainian].
8. Khobzei N., Simovych O., Yastremska T., Dydyk-Meush H. (2013) Hutsulski svity: Leksikon [Hutsul worlds: Lexicon]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 668 s. [in Ukrainian].
9. Janów J. (2001) Słownik huculski. Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN. 292 s. [in Polish].

VOCABULARY «HUTSUL DIALECT VOCABULARY AND PHRASEOLOGY
IN THE UKRAINIAN ARTISTIC LANGUAGE» AS THE SOURCE
OF STUDYING REGIONAL IDIOMS

Abstract. The article deals with the Hutsul stable phrases, which are lexicographically processed in the innovative work «Hutsul dialect vocabulary and phraseology in the Ukrainian artistic language.» The purpose of this dictionary is to linguistically interpret the layer of the Hutsul dialect vocabulary and phrases used in the language of Ukrainian fiction. In fact, it is the first dictionary of vocabulary and phrasemics of one dialect (in our case, Hutsul) in the artistic language (Ukrainian) in the Slavic world.

In the dictionary, in addition to the Hutsul dialect vocabulary, its regional stable phrases, paroemias, speech etiquette formulas for greetings, farewells, wishes, curses and so on, are lexicographically processed. Hutsul dialect phrases, elaborated in the dictionary, are different in their structural, semantical and grammatical features, in terms of syntactic functions. Among the nominal phrases there is a number of those that designate a person according to its various characteristics, the other part of the phrase is associated with the naming of objects, materials and spiritual culture. The object of the secondary lingualization, with the help of nominal phrases, is the abstract concepts. A number of adjectives are also processed in the dictionary, although quantitatively they are inferior to nominative ones. Most of all phrases lexicographically processed in the mentioned dictionary are verbal. They are different in semantic and grammatical characteristics, but their peculiarity is that the vast majority of them are idioms that indicate actions or conditions, the source of which is a person.

Well-crafted in the dictionary are also the adverb phrases that are correlated with both semantic grades of adverbs and exclamation phrases. Along with the actual phrases in the dictionary also are lexicographically processed the other persistent phrases - Hutsul dialects and sayings, curses, speech etiquette formulas for greetings and farewells. In the work «Hutsul dialect vocabulary and phrasemics in the Ukrainian artistic language» the format of the dictionary is collected, semantics is clarified, and the peculiarities of the use of Hutsul dialect-stable phrases in Ukrainian artistic texts are traced. The phrases collected and elaborated in the dictionary serve as a reliable source base for various studies in dialect phraseology and phraseography, and since the absolute majority of Hutsul-resistant phrases have been firstly introduced into scientific circulation, they become the only one and unique source of linguistic, linguo-cognitive and linguoculturological studies.

Keywords: Hutsul dialect, phraseme, paroemia, speech etiquette formula, curse, cultural linguistics.

© Грещук Василь, Грещук Валентина, 2020 р.

Василь Грещук – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-7011-3911>

Vasyl Greshchuk – Doctor of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-7011-3911>

Валентина Грещук – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-5702-6824>

Valentyna Greshchuk – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-5702-6824>

Alla GUROCHKINA
Irina SHCHIROVA

PHRASEOLOGICAL MEANING-MAKING AND ITS INTERPRETATION IN THE PERSPECTIVE OF COGNITIVE PARADIGM AND AUTOPOESIS

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.161.2'282.2:81'374+61'373.3

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).106–110

Гурочкіна А., Щирова І. Phraseological meaning-making and its interpretation in the perspective of cognitive paradigm and autopoiesis; кількість бібліографічних джерел – 15; мова англійська.

Abstract. The article tackles the issue of solving the problem of phraseological meaning – making and its interpretation by means of harmonizing its methodological foundations with the methodological settings of cognitive-communicative paradigm.

The aim of research is to describe phraseological meaning from the standpoint of the biology of cognition, which postulates a close connection of linguistic phenomena, phrasology among them, with the bodily experience of an individual as an Observer and a living system. The language is treated in the article not as a means of communication, implemented through a sign system, but as a biologically grounded, socially conditioned, cognitively and culturally determined joint activity of human beings. An individual is viewed as a biological organism, that acquires a priori forms of cognition in the process of evolution, these forms allowing him/her to adapt to the environment by interpreting it adequately. An individual starts the process of meaning-making by remembering how actual interaction was constrained by previous events, what kind of emergent affordances he observed in the environment, and his inter-inner-bodily dynamics.

Insisting on the significance of subjective experience for construal meaning, the authors determine phraseological meaning not as ready-made knowledge enclosed in recognizable sign forms and identified by an individual in the process of communication, but as a semantic potential in memory. Not the ready-made meanings of words, but this potential, acquired by an individual through his/her personal experience, is used by him/her to interpret phraseological units adequately. As the research shows, cognitive methods create promising opportunities not only for describing the mechanisms of phraseological meanings, but also for solving fundamental problems of language, cognition, experience and communication.

Keywords: phraseological units, cognition, language, languaging, meaning-making, autopoiesis, signals, environment, interpretation.

Problem statement. All languages have phrases that cannot be understood literally and, therefore, cannot be used with confidence. They are opaque or unpredictable because they don't have expected literal meaning. Even if you know the meaning of all the words in a phrase and understand all the grammar of the phrase completely, the meaning of the phrase may still be confusing. Phrases of this kind are studied in such branch of linguistics as phrasology.

Phrasology can be described as the most colorful and expressive part of a language's vocabulary. It represents a wide picture of the national customs, traditions and prejudices, memories of its past history, of folk songs and fairy-tales, quotations from great writers and poets as well as wisdom and witticisms of different nations.

In modern linguistics many overlapping terms are used to describe these phrases – phraseological collocations, phraseological units, set or fixed phrases, idioms, idiomatic expressions etc., but in spite of their different nominations all of them share such an essential feature as stability of the lexical components and are characterized by a double sense: the current meanings of constituent words build up a certain picture which has little or nothing to do with the actual setup of the world thus creating an entirely new image.

The word-groups, under consideration, present different binary phraseological units the components of which are: linked by coordinating conjunctions (*safe and*

sound, here and there, if and when, over and done with), belong to the same or different parts of speech (*bread and games, fully and fairly, by and large, home and dry*), semantically either correlative or opposite as for example - *in and out, back and forth*. The latter come out as denotative antonyms nominating opposite objects of the world (*heaven and hell, horse and foot*), as significant antonyms expressing equipollent opposition (*out and home, neither dead nor alive*) or as converse antonyms denoting both bilateral and synchronous implication (*hither and thither, purchase and sale*).

Analysis of the previous research. In modern linguistics scientists differentiate types of phraseological units on the basis of their specific structural, lexical, grammatical features and specific mechanisms of their meaning-making [V.Vinogradov, V.Teliya, A.Kunin, V.Mokienko, A.Smirnitskiy, Makkai and others].

Research aim and objectives. The aim of research is to describe phraseological meaning from the standpoint of the biology of cognition, which postulates a close connection of linguistic phenomena, phrasology among them, with the bodily experience of an individual as an Observer and a living system. The authors use a **descriptive method** and **cognitive** research methods in their study.

Material description. The principles on which the classification of coordinating phraseological units is based in this paper are two in number – phraseologicality and idiomaticity

The most important features of the notion phraseologicity are – stability and reproducibility of phraseological word-groups in speech as single in most cases unchangeable collocations.

The essential feature of the notion idiomaticity is based on semantic projection rule that at least one of the components of phraseological word-group demonstrates transferred (indirect, implicit) meaning.

Taking into consideration these criteria we distinguish two types of coordinating phraseological word-groups in English language:

1. Non-idiomatic coordinating phraseological word-groups (phraseomatic units);
2. Idiomatic coordinating phraseological word-groups (idioms and phrasemes);

These two types present different degrees of stability and semantic motivation of their whole meaning.

The first type – phraseomatic units are characterized by stability of usage i.e. they are not created in speech but are reproduced ready-made. Their meaning can be deduced from the meanings of their constituents which to a certain extent preserve their cognitive (denotative) meaning while the meaning of the whole presents not just the sum of these meanings but new, transferred meaning [*cakes and ale* (merrymaking, good things), *hit and miss* (done carelessly), *take it or leave it* (allowing acceptance or rejection, etc.).

The most essential feature of the second type is idiomaticity. It includes: highly idiomatic set expressions – idioms the whole meaning of which has little or nothing to do with that of its constituents [*by and large* (in general), *neck or nothing* (either to succeed or to fail)]; phrasemes – one component of which is used in its direct meaning, while the other is used metaphorically [*fair and aboveboard* (honest and open), *cheap and easy* (to cost little and be of low quality)]; pseudo-phraseological units that include: a) fixed word-groups constituents of which are attributed to different semantic domain [*a fish and a half* (something that is very unusual or surprising), *would and all* (to emphasize that someone is talking about the whole of the group or thing)] and b) set word-groups one of the components of which is archaic and is rarely or not at all used in modern language [*kith and kin* (friends and relatives), *wrack and ruin* (fall to pieces)].

The process of birth of any phraseological unit is a chain of accidents. And in almost every case of this process is special. Some of them were introduced into the language by writers – *neither rhyme or reason* (W. Shakespeare), *prunes and prism* (Ch. Dickens), others found their roots in the Bible – *to serve God and Mammon*, *fire and brimstone*, some came from other languages such as French and Latin, for example. But whatever the history of their origin they present an essential element that enriches the language.

A large number of European and Russian scholars focused their attention on research of phraseological units and many results had been achieved [N. Amosova, V. Vinogradov, A. Koonin, V. Smirnitsky, et al.]. But a number of problems in this field are still waiting their solution.

It seems that it is the modern cognitive-communicative paradigm and its bio-cognitive trend that have explanatory and methodological potential to find solutions not only to some phraseological problems but also to some major linguistic issues that heretofore have evaded more or less comprehensible explanation in the framework of the traditional paradigm — such as the language/mind relationship, language acquisition, linguistic semiosis, cognition and others.

The most accepted definition of cognition in cognitive linguistics is – the ability of human beings to assimilate and process information that they receive from different sources (perception, learning, memory, etc.), acquire knowledge through experience and, due to their personal characteristics, integrate this information to evaluate and interpret their environment.

According to U. Maturana knowledge is dependent entirely on what an observer distinguishes or brings forth in language while the process of cognition, as sensory motor coordination, is made evident through his actual acting or behaving in the domain of interactions. Thus, «as a basic psychological and, hence, biological function, cognition guides [man's] handling of the universe» (Maturana 1970, c.1). This reflection may be extended by adding that, in the case of languaging human beings, cognition serves an organism in its active adaptation to the world of experiences, without which there may be no «handling of the universe».

The researchers working within the frames of modern cognitive linguistics distinguish two types of knowledge – phenomenological and structural based on the way how knowledge is distributed and shared among members of a certain society. Hence, phenomenological knowledge is presented as awareness or basic information of human experience based upon human perception and conceptualization of the world from a first person point of view. By structural knowledge is meant accumulated knowledge shared by members of the whole society stored in its rules, procedures, customs and norms which guide their problem-solving activities and patterns of interaction.

The manner in which human beings perceive, categorize and conceptualize the world is reflected at first in different cognitive structures and then in different linguistic units which means that linguistic units are direct reflex of cognition and that a particular linguistic expression is associated with particular way of conceptualizing a given situation.

In other words, modern paradigm assumes cognitive structures as a mental matter that acts as an intermediary between the linguistic signs and the reality

One of the main issues of cognitive linguistics among others is the study of linguistic signs meaning which is also of great importance in the field of phraseology. But this phenomena as well as other key notions such as language, knowledge, experience, communication adopted in traditional linguistics held strong for a long period of time though many scientists, in particular cognitive scientists, have been speaking of a necessity to revise them. It was suggested that a new epistemology was needed to overcome the outdated assumptions that language is an autonomous system, a 'thing' which

humans use just like they use other things, that it is a system of material signs (a code) in which every sign form expresses a certain meaning attached to it hence the function of language is to transfer meanings (thoughts) from head to head namely transmit chunks of “ready-made” information from one mind to another by means of such “containers” as verbal forms and that the transfer of thoughts by means of language lies at the core of human communication which main function is exchange of information (knowledge) between the sender and the receiver [Love 1998; Spurrett 2004; Kravchenko 2010].

Today, the view on language as an instrument for conveying meaning is rejected by many as inadequate [Gasparov 1996; Järvillehto 1998; Zlatev 2003; Cowley and Love 2006, Kravchenko 2007]. In cognitive linguistics natural language is viewed as constitutive of man’s humanness, because as humans we «happen in language» [Maturana 1978]. Language and thought are co-determined [Vygotsky 1987]. As humans, we become what we are through joint activity with others, or communication, and the uniquely characteristic feature of this activity is linguistic behavior without which it is impossible to imagine our very existence. Language dynamics are processes of using and interpreting language as a person engages with the environment. These depend on the causal processes that constitute the cognitive dynamics occurring in and across several time domains — e.g., evolution, history, development, relationships, experiential time, various micro-domains [Cowley & Kravchenko 2006]. As argued by J. Zlatev meaning is a relationship between an organism and its physical and cultural environment determined by the value of aspects of the environment for the organism [Zlatev 2003]. Moreover, as organism and environment form a unity, stand in a relation of reciprocal causality then word meanings are largely determined by its environment. On such view, the function of languaging is to orient others (and oneself) in a consensual domain of interactions, whereby organisms become *in*-formed in the environment [Kravchenko 2007]. Orientation as adaptation always takes place in a specific environment (physical and cultural) and, because «everything said is said by an observer to another observer» [Maturana 1970], aspects of the environment inevitably affect languaging.

Actual communication begins under the circumstances when at least two human beings happen to be interlocked in a consensual domain of interactions. The speaker in this case transmits signals (word forms, gestures, intonation, body language, etc.) to be picked up and interpreted by hearer. With the flow of time couplings of events of languaging using these (and other) signals, on the one hand, and their occurrences in relevant contexts, on the other, are constantly recorded by memory becoming part of life experience. Once memorized, this knowledge remains relevant and is called for when needed. Recall of such events in the form of cog-

nitive structure (image) is reflected in changes of communicative behavior of languaging individuals which in its turn is the base of semiosis and, when observed by interlocutors, contribute to creating meaning.

So meaning in cognitive linguistics and the theory of autopoiesis is not something that exists «out there» waiting to be discovered, identified, and «harvested», it is not contained in linguistic signs, the meaning is a certain associative potential which is basically a person’s memory of the previous uses of a particular sign [Allwood and Gärdenfors 1999], that is, the speaker/ hearer re-plays in his mind the previous episodes, and taking into consideration meaningful context of the actual situation, the physical and communicative behavior of a partner along with other affordances he conjures up anticipated meanings.

The nature of signals varies in a wide range. But most widely used and most important among them are acoustic and visual ones represented accordingly by natural speech and written texts. Traditionally writing and spoken language were viewed as analogous phenomena while cognitive linguistics builds its view on the assumption that they are ontologically different and belong to experiential domains of different dynamics. Languaging as a process occurs in space-time as participants monitor and respond to what happens [Linell 2005], by contrast, writing is a reflection of the writer’s interaction with his own thoughts. As to the reader, he interacts with his own cognizing linguistic self trying to interpret the signals (word forms) he visually perceives. These graphic images devoid of cognitive meaning are the only signals the reader gets in contrast with spoken language so, as a result, his interpretations crucially depend on his structural knowledge.

So unlike languaging which is aimed at monitoring an organism’s environment by modifying other organisms’ behavior written texts serve to mediate relevant experience between generations and communities.

In interpreting texts people are often guided not so much by the meanings of words, but by their knowledge obtained in the course of their individual experiences as observers of the world in the spatio-temporal, geographical, historical, cultural, etc. medium of which language itself is a part.

Conclusions. Summing up, it is important to note that the described methodology of meaning-making can be applied to both types of coordinating phraseological word-groups. At the same time it is important to keep in mind that while dealing with the formation of meaning of non-idiomatic coordinating phraseological word-groups (phraseomatic units) a wide range of external signals as well as a cognitive meaning of one of its constituent should be taken into account. In contrast, the meaning of idiomatic coordinating phraseological word-groups (idioms and phrasemes) is not generated but is reconstructed on the base of speaker/hearer’s structural knowledge.

REFERENCES

1. Allwood J. and P. Gärdenfors (eds.) (1999). *Cognitive Semantics: Meaning and cognition*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 201 p. [in English].
2. Cowley S. and A. Kravchenko (2006) *Dinamika kognitivnykh protsessov i nauki o yazyike* [Cognitive dynamics and the language sciences]. *Voprosy yazykoznanija*. № 6. S. 133–141 [in Russian].

3. Cowley S. and N. Love N. (2006). Language and cognition, or, how to avoid the conduit metaphor. Duszak A., Okulska U. (Eds.). *Bridges and Walls in Metalinguistic Discourse*. Frankfurt/Main, Peter Lang. P. 135–154 [in English].
4. Gasparov B. M. (1996). Yazyk, pamyat, obraz. *Lingvistika yazykovogo sushchestvovaniya* [Language, memory, image. Linguistics of linguistic existence]. Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie. 348 s. [in Russian].
5. Järvillehto T. (1998). The theory of the organism-environment system: I. Description of the theory. *Integrative Physiological and Behavioral Science* 33. P. 317–330 [in English].
6. Kravchenko A. V. (2010). Native speakers, mother tongues, and other objects of wonder. *Language Sciences* 32 (6). P. 677–785 [in English].
7. Kravchenko A. V. (2007). Essential properties of language, or, why language is not a code. *Language Sciences*, 29 (5). P. 650–671 [in English].
8. Kravchenko A. V. (2011). The semantics vs. pragmatics debate in the context of the orientational function of language. [in] A. Kiklewicz (red.). *Język poza granicami języka II. Semantyka a pragmatyka: spór o pierwszeństwo*. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, P. 11–23 [in English].
9. Linell P. (2005). *The Written Language Bias in Linguistics*. Routledge [in English].
10. Love N. (1998). The fixed-code theory. In: R. Harris and G. Wolfe (eds.), *Integrational Linguistics: A first reader*. Pergamon. P. 49–67 [in English].
11. Maturana H. (1970). *Biology of cognition*. BCL Report № 9.0. Urbana: University of Illinois. 58 p. [in English].
12. Maturana H. (1978). *Biology of language: The epistemology of reality*. In G. Miller and E. Lenneberg (Eds.), *Psychology and biology of language and thought*, 28–62. New York: Academic Press. P. 28–62 [in English].
13. Spurrett D. (2004) *Distributed cognition and integrational linguistics*. *Language Sciences* 26 (4). P. 497–501 [in English].
14. Vygotsky L. S. (1987). *Thinking and speech*. In R. W. Rieber and A. S. Carton (eds.), *The Collected Works of L. S. Vygotsky, Volume 1: Problems of General Psychology*. New York: Plenum. P. 39–285 [in English].
15. Zlatev J. (2003) *Meaning = life (+ culture): An outline of a unified biocultural theory of meaning*. *Evolution of Communication* 4: P.253–296 [in English].

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЕ СМЫСЛООБРАЗОВАНИЕ И ЕГО ИНТЕРПРЕТАЦИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ КОГНИТИВНОЙ ПАРАДИГМЫ И АУТОПОЭЗА

Аннотация. Несмотря на общепризнанную значимость проблем фразеологии, многие из них с трудом поддаются традиционному лингвистическому описанию. Относится это и к сложной проблеме фразеологически связанного значения, успешное решение которой авторы статьи пытаются найти в согласовании методологических оснований описания фразеологических единиц с методологическими установками когнитивно-коммуникативной парадигмы.

Цель статьи – проанализировать и описать механизмы образования и интерпретации фразеологического значения с позиции биологии познания, постулирующей тесную связь языковых явлений с телесным опытом человека как Наблюдателя и живой системы.

Исходя из постулатов теории аутопоэза, авторы в качестве методологической основы для описания фразеологического значения рассматривают факторы, влияющие на эволюцию познавательных способностей человека. Язык характеризуется ими как биологическое явление, а человек – как биологический организм (Наблюдатель), обретающий в ходе эволюции априорные формы познания, позволяющие индивиду адаптироваться к окружающей среде с помощью адекватной оценки и интерпретации. Акцентуация значимости индивидуального и личностного опыта для реконструкции значения в сознании человека позволяет определить фразеологическое значение не как готовое знание, заключенное в узнаваемые знаковые формы и идентифицируемые индивидом в процессе коммуникации, а как смысловой потенциал, который формируется в его памяти в результате развития познавательных способностей. Этот потенциал, а не готовые значения слов используются человеком и для адекватной интерпретации фразеологизмов.

Когнитивные методы исследования формируют новые перспективы не только для описания фразеологического значения, но и для решения общих проблем развития и роли языка, знания и познания, опыта и коммуникации.

Ключевые слова: фразеологизмы, познание, язык, языковой, смыслообразование, аутопоэз, сигналы, среда, интерпретация.

ФРАЗЕОЛОГІЧНЕ СМИСЛОУТВОРЕННЯ І ЙОГО ІНТЕРПРЕТАЦІЯ З ТОЧКИ ЗОРУ КОГНІТИВНОЇ ПАРАДИГМИ Й АУТОПОЕЗА

Анотація. Незважаючи на загальновізану важливість проблем фразеології, багато з них практично не піддаються традиційному лінгвістичному опису. Стосується це й складної проблеми фразеологічно зв'язаного значення, успішне вирішення якої автори статті намагаються знайти в узгодженні опису фразеологічних одиниць із методологічними настановами когнітивно-комунікативної парадигми.

Мета статті – проаналізувати й описати механізми утворення й інтерпретації фразеологічного значення з позиції біології пізнання, що постулює тісний зв'язок мовних явищ із тілесним досвідом людини як Спостерігача і живої системи.

Виходячи з постулатів теорії аутопоеза, автори як методологічну основу для опису фразеологічного значення розглядають чинники, що впливають на еволюцію пізнавальних здібностей людини. Мова характеризується ними як біологічне явище, а людина – як біологічний організм (Спостерігач), що відроджується в ході еволюції апріорних форм пізнання, які дають змогу індивіду адаптуватися до навколишнього середовища за допомогою адекватної оцінки й інтерпретації. Акцентуація значущості індивідуального та особистісного досвіду для реконструкції значення в свідомості людини уможливорює визначення фразеологічного значення не як готового знання, укладеного в впізнавані знакові форми та ідентифікуються індивідом в процесі комунікації, а як смисловий потенціал, який формується в його пам'яті внаслідок розвитку пізнавальних здібностей. Цей потенціал, а не готові значення слів використовується людиною і для адекватної інтерпретації фразеологізмів.

Когнітивні методи дослідження формують нові перспективи не тільки для опису фразеологічного значення, а й для вирішення спільних проблем розвитку і ролі мови, знання і пізнання, досвіду й комунікації.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, пізнання, мова, мовний, створення смислу, аутопоез, сигнали, середовище, інтерпретація.

© Гурочкіна А., Щирова І., 2020 р.

Алла Гурочкіна – кандидат філологічних наук, професор кафедри англійської філології державного педагогічного університету імені О. Герцена, Санкт-Петербург, Росія; <https://orcid.org/0000-0002-4808-3162>

Alla Gurochkina – Candidate of Philology, full Professor, Professor of the English Philology Department, A. Herzen State Pedagogical University, St. Petersburg, Russia; <https://orcid.org/0000-0002-4808-3162>

Ірина Щирова – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри англійської філології державного педагогічного університету імені О. Герцена, Санкт-Петербург, Росія; <https://orcid.org/0000-0003-3378-8677>

Irina Shchirova – Doctor of Philology, Professor, Head of the English Philology Department, A. Herzen State Pedagogical University, St. Petersburg, Russia; <https://orcid.org/0000-0003-3378-8677>

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СВІТ МАР'ЯНА ДЕМСЬКОГО

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 81'373"Демський"

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).111-115

Демська О. Фразеологічний світ Мар'яна Демського; кількість бібліографічних джерел – 10; мова українська.

Анотація. Історія українського мовознавства зосереджена на осмисленні процесу виникнення та розвитку лінгвістичної думки від найдавніших часів і до сьогодні. У фокусі досліджень перебувають мовознавчі теорії, напрями, течії, школи. Існує не дуже багато праць, у яких би йшлося про думання вченого, про причиново-наслідкові зв'язки формування його наукового погляду, про вплив середовища і подій на спосіб його мислення тощо.

Перехід від глобалізованої історії до індивідуалізованих історій відбувся у 70-ті роки минулого століття. В історії українського мовознавства цей перехід розпочався, але не завершився і не сформував комплексного лінгвістичного мікроісторичного напрямку. Історія з погляду 'малої' людини стає засадничим принципом побудови нової історії з другої половини ХХ ст. Процес зміни історичної дослідницької методології окреслює П. Берк як зміну кута зору з 'погляду згори' на 'погляд знизу' через призму малої історії малої людини.

Годі собі уявити в СРСР 'меншу' людину, ніж людина, маркована тавром 'неблагонадійності'. Мар'ян Демський, народжений на бунтівній периферії колишньої польської, а потім радянської держави, у 'підозрілій' далеко не бідній українсько-німецькій родині, що мала зв'язки з рухом опору, відрахований з останнього курсу університету з присудом 'неблагонадійний', шельмований на партійних зборах, під постійною загрозою звільнення з роботи, блокування наукової кар'єри etc., чи не найкращий приклад тої 'малої' людини в мовознавчій науці, яка всупереч усьому зуміла створити унікальний науковий портрет української фразеології.

Фразеологія для Мар'яна Демського є вибір з обставин. Безпосередніми чинниками вибору фразеології були новизна напрямку фразеології і вплив Івана Франка. Примітною рисою фразеологічних поглядів Мар'яна Демського є її синтетичність, що зумовлено впливом його вчителів Юліана Редька та Івана Ковалика. Пропозиція застосування мікроісторичного методу до вивчення персоніфікованої історії того чи того мовознавця уможливить актуалізацію багатьох подій, людей і текстів, що перебували поза генералізованою історією мовознавства.

Ключові слова: історія лінгвістики, лінгвістична мікроісторія, фразеологія, фраземіка, фразема.

Постановка проблеми. Історія українського мовознавства зосереджена на осмисленні процесу виникнення та розвитку лінгвістичної думки від найдавніших часів і до сьогодні. У фокусі досліджень перебувають мовознавчі теорії, напрями, течії, школи, проте їхні автори зазвичай потрапляють у поле наукового зору радше принагідно, залишаючись на узбіччі головного нутру генералізованої історії. Існує не так уже й багато праць, у яких би йшлося про думання вченого, про причиново-наслідкові зв'язки формування його наукового погляду, про вплив середовища і подій на спосіб його мислення, вибір дослідницького об'єкта тощо. В українській мовознавчій історіографії відчутно бракує персоніфікованих мікроісторій науковців, які творили б історію мовознавства з 'людським обличчям'.

Перехід від глобалізованої історії до індивідуалізованих історій відбувся у 70-ті роки минулого століття і супроводжувався «зміщенням фокуса історіописання від героїв і масових явищ до 'простих людей' (віднині саме їм доручатимуть головні ролі у спектаклі історії)» [Яковенко 2007, с. 201]. В історії українського мовознавства такий перехід розпочався, але не завершився, не сформувався комплексний лінгвістичний мікроісторичний напрям. Ми все ще перебуваємо у мовознавчій генералізованій предметноцентричній історіографічній культурі з поодинокими винятками – біографічними довідками знакових мовознавців.

Аналіз досліджень. Традиційна схема змісту історії лінгвістики охоплює території-часи: Вавилон, Індію, Грецію та Рим, Китай, Середні віки, Нові

часи [див. Paveau, Sarfati 2009]. Інакше кажучи, усе, що було до 19 ст., чи так звані 'нетеоретичні студії', власне 19 ст. і 20 ст. зі структуралізмом, функціоналізмом, генеративізмом, формалізмом etc.

Не стверджуємо, що в історії мовознавства, зокрема українського, нема прізвищ. Навпаки, вони є. Зазвичай прізвища найвидатніших, належних до мейнстріму. Наприклад, невелика розвідка «З історії слів'янського мовознавства» Р.В. Кравчука, у якій «необхідно розповісти про деяких з тих, хто творив славістичну науку» [Кравчук 1961, с. 3], науково-історичний процес поданий крізь призму інтелектуальних мікробіографій учених О.Х. Востокова, І.І. Срезневського, О.О. Потебні, П.Ф. Фортунатова, О.О. Шахматова, І.О. Бодуена де Куртене та інших, головню мовознавців російської та радянсько-російської наукової традиції.

Знаковою тут є постать О.О. Потебні з критичним питанням щодо його ідентичності та належності. Радянська мовознавча історіографія вбудовувала його у свої наративи так: «Коли говорити про методологічну, філософську основу загальнонаукової, зокрема, й лінгвістичної, концепції О. Потебні, то насамперед слід відзначити, що його світогляд формувався під впливом революційно-демократичних ідей О. Герцена, М. Чернишевського, В. Белінського, М. Добролюбова, ідей національно-визвольного руху, передової російської і світової науки» [Білодід 1967, с. 20]. Відомо, що І.К. Білодід не міг написати інакше у 1967 році, і такі типові для українського радянського мовознавства наративи інформують про те, що чи хто впливав на науковця, як ці впливи

вписували мовознавця у ‘генеральну лінію партії’, у колективну велику монолітну історію, чи ‘бродєлівську історію без людини’ [Яковенко 2007, с. 208].

Людина з власною біографією і зі своїм характером у взаємодії з іншими людьми в історії українського мовознавства з’являється у Ю.В. Шевельова: «... невідрадіні біографічні умови не дали йому показати своїх знань і здібностей, що він був, сказати б, жертвою свого часу. [...] Справді, за участь в українському національному русі Михальчук, незадовго перед закінченням курсу, був виключений з Київського університету, кілька років він мусив прожити на селі, а решту життя працював бухгалтером київської броварні. Це бухгалтерування забирало в нього цілі дні, від світання до пізнього вечора, і майже не лишало часу на наукову працю. То ж не дивно, що наукова спадщина Михальчукова, скільки ми її знаємо, – це 12 праць, що з них дві були опубліковані вже після смерті автора [...], а певна частина становить собою радше публіцистику в обороні прав української мови й культури, де наукова аргументація подана здебільшого навіть не в основному тексті статті, а в підрядкових примітках, через що – варто це зауважити – ті примітки становлять чи не найцікавішу частину Михальчукових статей» [Шевельов 2012, с. 566]; або «Всеволод Михайлович Ганцов був запрошений до Комісії складання словника живої української мови ухвалою засідання Історико-філологічного відділу Української Академії Наук з 20 лютого 1919 року [...]. В Комісії він був наймолодший. Ніковському було 33 роки, Грінченку – 55, Голоскевичеві – 34. Ганцову було тоді 26 років [...]. Не зважаючи на це, він незабаром [...] став керівничим Комісії. Позначилося тут, очевидно, не тільки те, що він був дуже енергійний, а те, що він був єдиний в Комісії, хто мав досконалу закінчену освіту й кваліфікацію з слов’янської філології [...] аж до самого зникнення Ганцова з наукової й громадської праці в зв’язку з його арештом у справі ‘Спільки визволення України’ (1929?), він був за формального керівника і фактичного *spiritus movens* Академічного словника» [Шевельов 2012, с. 580].

Історія з погляду ‘малої’ людини стає засадничим принципом побудови нової історії з другої половини ХХ ст. За таким типом історичних студій закріплюється термін *мікроістрія*. А «стрижем – за Н.М. Яковенко – мікроісторичних досліджень виступають рамки вільного вибору людини – з урахуванням усіх суперечностей і ‘щілин’ у панівних нормах поведінки» [Яковенко 2007, с. 214]. Такий підхід наділяє голосом тих, хто творить історію на щодень, що зрештою є ресурсом для генералізованої історії. Процес зміни історичної дослідницької методології окреслює П. Берк як зміну кута зору з ‘погляду згори’ на ‘погляд знизу’: «Традиційна історія пропонує погляд згори, у тому сенсі, що вона завжди зосереджувалася на великих вчинках людей, держав, діячів, генералів або час від часу церковних діячів. Решті людей у драмі історії відводилися ролі третього плану. [...] значна частина нових істориків вивчає так звану історію знизу, тобто з точки зору пересічних людей та їхнього досвіду соціальних змін» [Берк 2004, с. 11–12].

Мета статті – формалізувати процес переходу від великої історії лінгвістики до індивідуальних лінгвістичних історій, від макроісторії мовознавства до мовознавчих мікроісторій як інструменту антропологізації історії мовознавства.

Методи та методика дослідження. Так сформульована мета зумовлює необхідність використання методик нової історії, зокрема, дослідження фактичного матеріалу за принципом ‘погляду знизу’.

Виклад основного матеріалу. «Від моменту появи до сьогодні мікроісторія зберігає [...] виразний акцент на ‘маленьких людях’ – тих, кого Гінзбург у вступі до своєї розвідки назвав ‘безіменними будівничими історії’» [Яковенко 2007, с. 214]. Годі собі уявити в СРСР ‘меншу’ людину, ніж людина, маркована тавром ‘неблагонадійності’.

Мар’ян Демський, народжений на бунтівній периферії колишньої польської, а потім радянської держави, у ‘підозрілій’ далеко не бідній українсько-німецькій родині, що мала зв’язки з рухом опору, відрахований з останнього курсу університету з присудом ‘неблагонадійний’, шельмований на партійних зборах, під постійною загрозою звільнення з роботи, блокування наукової кар’єри etc., чи не найкращий приклад тої ‘малої’ людини в мовознавчій науці, яка всупереч усьому зуміла створити унікальний науковий портрет української фразеології. Про це, осмислюючи історію дослідження української фразеології (50–80-ті роки ХХ ст.), Ю.Ф. Прадід напише так: «70-ті роки ХХ ст. характеризуються тим, що розпочався новий етап у дослідженні української фразеології – систематизація фразеологічного матеріалу за структурно-семантичними, граматичними і стилістичними параметрами. [...] Уже тоді М.Т. Демський і в кандидатській дисертації, і в своїх пізніших працях послідовно відстоював думку, що предметом фразеології як науки мають бути лише фразеологізми, одиниці номінативного характеру, на відміну від прислів’їв, приказок та інших подібних стійких сполучень, які є одиницями комунікативного характеру [...] М.Т. Демський уперше в радянській лінгвістиці (українська лінгвістика була її невід’ємною складовою частиною) зазначав, що, зважаючи на природну сутність фразеологізмів, їх слід вважати одиницями самостійного рівня мови – фразеологічного [Прадід 2011, с. 56]; «Серед найвагоміших здобутків українських учених у 80-і роки ХХ ст. – монографічні праці О.С. Юрченка «Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.)» й М.Ф. Алефіренка «Теоретичні питання фразеології» [...], а також докторська дисертація М.Т. Демського [...]. Монографія М.Ф. Алефіренка присвячена загальнотеоретичним проблемам фразеології [...] Одним із фундаментальних положень цієї праці є твердження М.Ф. Алефіренка, слідом за М.Т. Демським, про окремий фразеологічний мовний рівень» [Прадід 2011, с. 61].

Одна з перших мікроісторій Мар’яна Демського належить авторству його учня Мирона Якима, що вийшла друком у *Мовознавчих студіях* Дрогобицького державного педагогічного університету

імені Івана Франка 2010 року під назвою «*Мар'ян Демський – дослідник української фраземіки*». У полі зору М.Б. Якіма перебуває лінгвістична франкіана Мар'яна Демського, практики усталення поняття предмету фразеології, унормування термінологічного інструментарію на пряму, осмислення ономазіологічної семантико-граматичної природи фраземи, їхньої деривації та внутрішньосистемних зв'язків [див.: Яким 2010, с. 482].

Фразеологія первинно залишалася поза науковим зацікавленням Мар'яна Демського. Навчачись у Львівському (згодом Дрогобицькому) педагогічному інституті, він планував досліджувати українську літературу. Однак про це можна було забути після відрахування з інституту через політичні мотиви. Фразеологія виявилася найближчою до літературних студій – «значення фраземи завжди має образну основу, що і визначає її номінативне призначення» [Демський 2019, с. 13], – які поєднують образність сприйняття, описування, осмислювання світу. Біографія Івана Франка впродовж усього життя залишалася життєвою моделлю для науковця. Франко настільки багато значив для Мар'яна Демського, що у переддень смерті він зауважив, що Франко 'помер у шістдесят, як і мені зараз'. Крім неможливості літературознавчих студій, іншим чинником вибору фразеології була новизна на пряму фразеології. Інноваційні звички Демського пронизували не лише його професійну сферу, але й увесь побут, усі практики щодення. Урешті-решт також не останнім у виборі фразеології було колосальне почуття гумору Демського, що корелювало з емоційністю фраземи як її іманентної ознаки.

Фразеофранкіана наріжний камінь науково-лінгвістичної історії Мар'яна Демського: «Він, мабуть був серед перших українських лінгвістів, – зазначає М.Б. Яким, – хто вплив усю фраземіку *Галицько-руських народних оповідань* до своєї картотеки і, використовуючи як ілюстративну базу досліджень, послідовно вводив її до широкого наукового обігу, при цьому чітко відділивши від прислів'їв, приказок, крилатих слів» [Яким 2010, с. 483–484]. Тому не дивно, що науковий доробок фразеолога починають дві розвідки, де поєднано Франка і фразеологію: «*І. Франко – збирач і видавець української фразеології*» (1966) та «*Іван Франко – фразеограф*» (також 1966). Згодом до цих двох аспектів під впливом вчителя Івана Ковалика додається дериватологія.

У 1960–70-ті роки в українському мовознавстві домінує концепція радянського російського мовознавця В. В. Виноградова, який до фразем зараховує всі багатоконпонентні емоційно забарвлені лексичні одиниці. Опонуючи цій головній фразеологічній ідеї В. В. Виноградова, Мар'ян Демський, спираючись на теорію структуралізму (далеко не популярна теорія серед українських мовознавців), висловив думку і впродовж усього наукового життя відстоював її, що предметом фразеології як науки є власне фраземи як номінативні одиниці, що формують окремий мовний рівень: «таке виокремлення фразеорівня є чи не найпершим саме в українській лінгвістиці, хоч вона тоді мислилася і фактично була невід'ємною складовою

радянського мовознавства» [Яким 2010, с. 485]. Відвага опонувати канонічній, освяченій прихильністю Сталіна, постаті радянського мовознавства, могла з'явитися далеко не в кожного. Така наукова відвага Мар'яна Демського сформувалася під впливом його вчителів – професора Юліана Редька та професора Івана Ковалика.

Різномасштабні дослідження фраземікону української мови остаточно оформилися як авторська наукова концепція у книзі «*Українська фраземіка. Дериваційна база, семантико-граматичні особливості*», написаній на базі докторської дисертації, однак видана посмертно.

Примітною рисою фразеологічних поглядів Мар'яна Демського є її синтетичність. Фразеологія була центром наукового світогляду професора, але не обмежувала його. Фактично науковець об'єднує фразеологічні студії з морфологічними і словотвірними. Такий синтез виник не лише з практик опрацювання наукової літератури, а й унаслідок тісної фахової мовознавчої комунікації з учителями Юліаном Редьком та Іваном Коваликом і з філологами-однодумцями, представниками різних мовознавчих та літературознавчих напрямів, серед яких, зокрема, Антон Залеський, Лариса Скрипник, Дмитро Бучко, Розалія Керста, Дмитро Гринчишин, Левко Полюга, Ярослава Закревська, Йосип Дзєндзелівський, Павло Чучка, Анатолій Поповський, Іван Кунець, Михайло Паночко, Адам Войтюк, Михайло Шалата, Марк Гольберг, Мирон Яким, але це далеко-далеко не повне коло фахового спілкування.

«*Українська фраземіка. Дериваційна база, семантико-граматичні особливості*» складається з трьох розділів, два з яких можуть бути самостійними дослідженнями: «Перший, зосереджений на теорії питання: суті фраземи, її ономазіологічності та системності. Друга частина розглядає фраземну деривацію. Третя – семантико-граматичну будову фраземікону мови. У практичній частині дослідження межово чітко проаналізовано анонсовані аспекти фраземіки, а описувану специфіку фразеологічних одиниць засвідчено велетенським фактичним матеріалом: майже 17-ма тисячами фразеологізмами-ілюстраціями» [Демський 2019, с. 6].

В українському мовознавстві частотнішими є терміни *фразеологізм* і *фразеологічна одиниця*. Натомість з погляду наукового, релевантнішим є термін, актуалізований Мар'яном Демським, *фразема*. Саме з його визначення: «...така окрема самостійна одиниця мови, яку характеризують фраземне значення, компонентний склад і граматичні категорії та яка виконує номінативну функцію, а разом з нею характеризує названий предмет чи його динамічні або статичні ознаки» [Демський 2019, с. 11] починає виклад своєї фразеологічної концепції. Запровадження цієї терміноодиниці закладає підґрунтя для мікротермінової системи: *фразема* (одиниця мови) – *фраземіка/фраземікон* (усі фраземи мови) – *фразеологія* (наука про фразему та фраземіку), що корелює з *лексема – лексика/лексикон – лексикологія* і підсилює обґрунтовану іншими чинниками позицію виділення окремого фраземного рівня мови.

Беручи за точку відліку слово як центральну одиницю мови, Демський з'ясовує причини виникнення фразем, які пов'язує з їхніми ономасіологічними функціями: «фраземи слугують для конкретизації назв предметів і явищ та їхніх динамічних і статичних ознак, уточнення та вичерпного охоплення їхнього обсягу, образно-емоційної оцінки й експресивно-емоційної інтенсифікації цієї оцінки і, нарешті, для образного представлення абстрактних предметів» [Демський 2019, с. 15].

Осмилення причин виникнення фразем безпосередньо пов'язане з детальним аналізом їхньої дериваційної бази – головною частиною наукового опису української фраземіки Мар'яна Демського, який визначає такі дериваційні основи фразем: окремі слова, вільні синтаксичні конструкції, вільні словосполучення, речення, паремії, анекдоти, небилиці, нісенітниця, казки, інші фраземи [див. Демський 2019, с. 51–109].

Виділяючи фраземіку в окремий системний мовний рівень, науковець параметризує його через призму системних зв'язків, що «відображаються такими категоріями, як полісемія, омонімія й паронімія, синонімія й антонімія. Крім того, системність фраземного складу проявляється також у здатності кожної окремої ФО входити в такі об'єднання, як семантико-граматичні класи, або частини мови, та в наявності категорії оточення, властивої більшості фраземам» [див. Демський 2019, с. 19]. Якщо такі фразеосистемні зв'язки, як полісемія, омонімія, паронімія, синонімія й антонімія, Демський описує конденсовано, то фраземікон через призму семантико-граматичних класів проаналізовано детально аж до подання статистичних параметрів кожного з семантико-граматичних розрядів фразем – іменникових, прикметникових, дієслівних, прислівникових та вигуківих. І кожен з цих розрядів подано з математичною точністю дотримання моделі опису, який охоплює семантичну природу, кількісні показники та граматичні особливості фразем відповідного класу.

Погляди будь-якої людини формуються не лише під впливом інших людей, а й під впливом книжок та їхніх авторів. Життя у великому місті – столиці, обласному центрі – породжує просту можливість користати з великих наукових бібліотек із багатим книжковим фондом, чого нема далеко від центру. За таких умов одні пояснюють свою неспроможність зробити щось через зовнішні перешкоди, а інші шукають можливості. Мар'ян Демський явно шукав можливостей, що стало причиною появи великої домашньої бібліотеки до десяти тисяч книжок. У бориславській, дрогобицькій і трускавецькій книгарнях Демський був нештатним співробітником і формував списки замовлень. Очевидно, що розділ

книжок із мовознавства й ширше гуманітарних та соціальних наук складав для себе, часто по кілька примірників. Не були дивиною телефонні дзвінки з колишнього Ленінграда і Москви від співробітників «Книги поштою». Ще одним джерелом появи книг були старі галицькі приватні бібліотеки, які через різні обставини розпродували їхні власники чи спадкоємці. Чимало заборонених праць, зберігання яких ставало причиною небезпечних ситуацій, стояли на полицях у бориславському домі.

Відсутність у СРСР доступу до західних наукових лінгвістичних джерел для так званих 'звичайних мовознавців' Демський компенсував вивченням найновіших тенденцій за виданнями «*Новое в лингвистике*», «*Новое з зарубежной лингвистике*», перекладів праць Ж. Вандрісса, Б. де Куртене, В. фон Гумбольдта, Ф. де Соссюра, вчених Празького гуртка, О. Есперсена, Ш. Баллі і т. ін. У домашній бібліотеці були всі перекладені в СРСР праці західних лінгвістів, і на сторінках усіх книжок до сьогодні залишилися помітки Мар'яна Демського. Звичайними мовами бібліотеки були українська, російська, польська та німецька. Книги табуованих або заборонених українських авторів, закордонні видання, видані Олексом Горбачем, також робили свій вплив на світогляд та лінгвістичні переконання мовознавця. Хоча 'радянське правильне' і дозволене явно подане в усіх бібліографіях до текстів Демського, при уважнішому прочитанні можна пізнати і те, що було заборонене. Така вже була його вдача, що їй чи не найяскравіше описує епізод вербування «*Иди служить к нам. – Добре, але дайте мені форму і пістолет. – Зачем тебе пистолет? У тебя язык хуже пистолета*».

Висновки. Завершення тоталітарності уможливило процеси антропологізування науки, особливо її історії. Очевидно, що великі постаті задають тренди, але без 'малих робітників' жодна велика історія не відбудеться. З огляду на це вбачаємо якнайбільше на часі переосмислити історію лінгвоукраїністичних студій через призму мікроісторичних дослідницьких практик. Такий підхід уможливить якнайдетальніше актуалізувати в науковому контексті все те, що через різні обставини перебувало 'у шухляді', було заборонене чи табуоване, не беручи за основу генералізованої історії українського мовознавства. Йдучи таким шляхом, ми врешті-решт зможемо написати свою історію мовознавства через призму власних змістів. Погоджуємося з Я. Грицаком, який писав, що «у загальній ієрархії наукових цінностей я ставлю відкриття нових способів осмилення вже відомих фактів вище над збиранням нових фактів» [Грицак 2006, с. 21], тому ми зможемо створити власні сенси лінгвоукраїністичних студій і, дещо ширше, власну лінгвістичну історіографічну культуру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє. *Нові перспективи історіописання*. Київ: Ніка-Центр, 2004. С. 8–35.
2. Білодід І. К. З історії мовознавчої науки на Україні. *Мовознавство на Україні за п'ятдесят років*. Київ: Наукова думка, 1967. С. 7–34.
3. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ: Критика, 2006. 630 с.
4. Демський М. Українська фраземіка. Дрогобич: Посвіт, 2019. 337 с.
5. Кравчук Р. В. З історії слов'янського мовознавства. Київ: Радянська школа, 1961. 139 с.

6. Прадід Ю. Ф. Історія дослідження української фразеології (50–80-ті роки ХХ ст.). *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті*. Київ, 2011. С. 50–73.
7. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953). Київ: Темпора, 2012. 662 с.
8. Яким М. Мар'ян Демський – дослідник української фраземіки. *Мовознавчі студії*. Вип. 2. Дрогобич: Посвіт, 2010. С. 482–490.
9. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 374 с.
10. Paveau Marie-Anne, Sarfati Georges-Élia. *Wielkie teorie językoznawcze. Od językoznawstwa historyczno-porównawczego do pragmatyki*. Kraków: FLAIR, 2009. 299 s.

REFERENCES

1. Berk P. (2004) Vstup. Nova istoriia: yii mynule i maibutnie. [Overture. New History: Its Past and its Future]. *Novi perspektyvy istoriopysannia*. Kyiv: Nika-Center. S. 8–35 [in Ukrainian].
2. Bilodid I. K. (1967) Z istorii movoznavchoi nauky na Ukraini. [From the history of the linguistic science in Ukraine]. *Movoznavstvo na Ukraini za p'iatdesait rokov*. Kyiv: Scientific Thought. С. 7–34 [in Ukrainian].
3. Hrycak Ya. (2006) Prorok u svoiy vitchyzni. Franko ta yoho spilnota (1856–1886) [A Prophet in His Country. Franko and the Community (1856–1886)]. Kyiv: Krytyka. 630 s. [in Ukrainian].
4. Demsky M. (2019) *Ukrainska frazemika* [The Ukrainian Phrasemics]. Drohobych: Posvit. 337 s. [in Ukrainian].
5. Kravchuk R. V. (1961) Z istorii slovianskoho movoznavstva [From the history of the Slave linguistics]. Kyiv: Radianska shkola. 139 s. [in Ukrainian].
6. Pradid Y. F. (2011) *Istoria ukrainskoi frazeologii (50–80i roky XX st.)* [History of Ukrainian Phraseology Studies (50–80th Years of the 20th Century)]. *Ukrainska leksykohrafiya v zahalnoslovianskomu konteksti*. Kyiv. S. 50–73 [in Ukrainian].
7. Sheveliov Yu. (2012) *Narys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy ta inshi lingvistychni studii (1947–1953)* [Essay on modern Ukrainian literary language and other linguistic studies (1947–1953)]. Kyiv: Tempora. 662 s. [in Ukrainian].
8. Yakym M. (2010) *Marian Demsky – doslidnyk ukrainskoi frazemiky* [Marian Demsky is a researcher of Ukrainian phraseology]. *Movoznavchi studii*. Vyp. 2. Drohobych: Posvit. S. 482–490 [in Ukrainian].
9. Yakovenko N. (2007) *Vstup do istorii* [Introduction to the History]. Kyiv: Krytyka. 374 s. [in Ukrainian].
10. Paveau Marie-Anne, Sarfati Georges-Élia (2009) *Wielkie teorie językoznawcze. Od językoznawstwa historyczno-porównawczego do pragmatyki*. Kraków: FLAIR. 299 s. [in Polish].

PHRASEOLOGICAL WORLD OF MARIAN DEMSKY

Abstract. The history of the Ukrainian linguistics focuses on the investigation the origin and development of linguistic thought from the oldest times to the present days, and the linguistic theories, directions, trends, schools are in the focus of the research. The author is out of the main interest of the historical studies. The generalised linguistic history dominates over the personal individual histories of the scientists.

The transition from the globalized to the individualized history took place in the 1970s. In the history of Ukrainian linguistics this transition began, but did not end and did not form a linguistic microhistorical direction yet. The history that focuses on small units of research, such as an event, community, individual or a settlement becomes a fundamental principle of building a new history from the second half of the twentieth century. The 'small' person transforms into the source of the history, and it is difficult to imagine the more 'small' person than a person marked with the brand of 'unreliability'.

Marian Demsky was born between the First and Second World Wars in the Ukrainian-German family which had the relation with the resistance movement, expelled from the last year of the university, scolded at the party meetings, under the constant threat of the dismissal, with blocking of the scientific career etc. Perhaps this is the best composition of the 'small' person in linguistics, who, despite everything, had created the unique scientific portrait of the Ukrainian phraseology.

Marian Demsky had chosen the phraseological studies under the circumstances. Primarily he wanted to investigate the history of the Ukrainian literature. But it is impossible in the USSR when you are out of the system. That is why he had become the phraseologist. The innovation character of this linguistic direction and Ivan Franco's biography had the great influence on this choice. A notable feature of Marian Demsky's phraseological views is its synthetic nature, due to the influence of his teachers Yulian Redko and Ivan Kovalyk, and colleagues.

In general the applying of the microhistorical method to the study of the history of linguistics will make it possible to actualize many events, people and texts that were outside the generalized history of linguistics, and to create our own linguistic historiographical culture.

Keywords: history of linguistics, linguistic microhistory, phraseology, phrasemics, phrasema.

© Демська О., 2020 р.

Орися Демська – доктор філологічних наук, професор, голова Національної комісії зі стандартів державної мови, Київ, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-8915-0456>

Orysia Demska – Doctor of Philology, Professor, Head of the National Commission on State Language Standards, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-8915-0456>

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ІЗ СЕМАНТИКОЮ ІНТЕНСИВНОСТІ У ТВОРАХ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.161.2'373.72

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).116–120

Дідун Л. Фразеологізми із семантикою інтенсивності у творах Григора Тютюнника; кількість бібліографічних джерел – 14; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена розгляду фразеологізмів зі семантикою інтенсивності у творах Григора Тютюнника. Проаналізовані загальномовні та авторські одиниці, які не засвідчені академічними фразеологічними словниками. Актуальність дослідження фразеологізмів зі значенням підсилення на матеріалі художніх творів обумовлена можливостями цих одиниць експресивніше передавати різноманітний спектр емоцій та оцінок, акцентувати увагу на потрібній авторові деталі. Завданнями дослідження є розгляд особливостей використання фразеологізмів із семантикою інтенсивності у творах Григора Тютюнника, їх структурної специфіки та тематичного різноманіття. Ми збирали матеріал для дослідження, спираючись на показники інтенсивності у тлумаченнях одиниць (дуже, надзвичайно, надто, цілком, зовсім тощо), які зафіксовані в академічних фразеологічних словниках.

Аналіз матеріалу показав, що фразеологізми зі значенням підсилення у творах Григора Тютюнника структурно та тематично дуже різні, що сприяє створенню різнопланової характеристики героїв творів. З їх допомогою автор змальовує зовнішність персонажа, його внутрішній стан, особливості сприйняття героєм різних характеристик довколишнього світу. З погляду структури найбільше представлені компаративні фразеологізми й такі, що мають у своєму складі прийменник до, заперечні частки. Одиниці виокремлено на основі спільного фіксованого компонента, а саме службових частин мови як чинників групування аналізованих структур. Ряди фразеологізмів з подібною структурою поповнено авторськими одиницями.

Проаналізовані фразеологізми у творах письменника виконують функцію зображення внутрішніх якостей героїв творів. Значна увага акцентована також на передаванні портретної та мовної характеристики персонажів.

Розгляд особливостей фразеологізмів із семантикою інтенсивності на матеріалі художніх творів є важливим аспектом, що поглиблює комплексне дослідження таких одиниць у сучасній українській літературній мові. Оригінальні оповідання, повісті та твори для дітей Григора Тютюнника є багатим матеріалом для здійснення подібних досліджень.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, семантика інтенсивності, показник інтенсивності, компаративна фразеологічна одиниця.

Постановка проблеми. Фразеологічні одиниці (ФО) є своєрідними інформаційними конденсаторами в мові культурного, суспільно-історичного досвіду народу. А.К. Мойсієнко наголошує, що фразеологізм в авторському тексті передає останньому ту енергію, що виробилася і закріпилася в ньому протягом тривалого функціонування у різних сферах життя [Мойсієнко 2011, с. 115]. ФО репрезентують зашифровані в них особливості народного світовідчуття, яскраво акцентують увагу на потрібному моменті, деталі. Використання фразеологізмів зі значенням інтенсивності для змалювання персонажа у художньому творі сприяє більшому увиразненню, експресивності, розкриттю глибини його характеру, і, таким чином, авторського задуму. Такі одиниці забезпечують багатогранне змалювання образів твору, адже охоплюють широкий тематичний спектр, розкриваючи різні сфери буття людини, характеристики, що відображаються в її свідомості, важливі складники об'єктивної реальності. За допомогою цих ФО письменник дає змогу читачеві вичерпно уявити персонажа. Це обумовлює актуальність розгляду фразеологізмів зі значенням підсилення на матеріалі художніх творів.

Аналіз досліджень. Фразеологізми зі значенням підсилення перебувають в колі наукових зацікавлень дослідників і є важливим аспектом комплексного вивчення категорії інтенсивності. Фразеологізми, позначені семантикою інтенсивності, на

матеріалі творів українських та російських письменників досліджували Н.І. Бойко та Т.Л. Хомич, Т.В. Гриднєва, І.В. Ревенко, О.М. Фортуна та ін. На думку А.К. Мойсієнка, ФО, «функціонуючи в системі художніх структур, виконують важливу інтенсифікаційну роль, зокрема виступають виразними репрезентантами народнопоетичної стихії в літературному творі» [Мойсієнко 2011, с. 120].

Ми зосередимо увагу на фразеологічній канві творів Григора Тютюнника. За допомогою ФО письменник майстерно змальовує своїх персонажів, глибоко передає їх характер. Фразеологія та лексика його творів зацікавила багатьох науковців, зокрема стала матеріалом для досліджень С.П. Бибики, Н.В. Бондар, Г.О. Звягіної, Л.Т. Масенко, Ю.Б. Кропив'янської, О.М. Турчак, А.В. Мединської, Н.І. Гноєва та ін. Зокрема С.П. Бибики, дослідивши функції розмовних фразеологізмів у художній оповіді Гр. Тютюнника, зазначає, що «переважно фразеологічні вислови – інтенсифікувально-характерологічні засоби» [Бибики 2010, с. 196]. Вивчаючи творчість братів Тютюнників, Н.В. Бондар наголосила, що специфіка їх прозописьма полягає в широкому використанні різних конструкцій, і фразеологізми є одними із засобів, що підсилюють об'єктивізацію концепту «Село» [Бондар 2018]. Г.О. Звягіна розглянула семантичні класи та трансформації стійких сполучень у творах Гр. Тютюнника [Звягіна 2011]. Фразеологізми з-поміж харак-

терологічних експресем у мовленні персонажів творів письменника досліджувала А.В. Мединська [Мединська 2011].

Метою статті є розгляд фразеологізмів із семантикою інтенсивності у творах Григора Тютюнника. **Завданням** є дослідження особливостей фразеологізмів зі значенням підсилення у творах письменника, структурної специфіки та тематичного різноманіття цих одиниць.

Основні методи дослідження. Матеріалом для дослідження стали ФО зі значенням підсилення, отримані методом суцільної відбірки з творів Гр. Тютюнника. Визначальними для добору аналізованого матеріалу слугували показники інтенсивності у тлумаченнях фразеологізмів (*дуже, надзвичайно, надто, зовсім* тощо), які зафіксовані в академічних фразеологічних словниках (Фразеологічний словник української мови: у 2 кн., 1993; Словник фразеологізмів української мови, 2003). Спираючись на описовий метод дослідження, ми розглянули структурні особливості аналізованих одиниць, їх тематичний спектр та особливості функціонування у творах письменника. Джерельною базою дослідження слугували оповідання, повісті та твори для дітей Гр. Тютюнника (книга «Холодна м'ята», 2014).

Виклад основного матеріалу. Гр. Тютюнник для опису персонажів своїх творів використовує як загальномовні ФО, так і ті, що не зафіксовані в академічних фразеологічних словниках. Письменник послуговується фразеологізмами зі значенням інтенсивності, які мають різноманітну структуру. На основі спільних фіксованих компонентів, а саме службових частин мови як чинників групування фразеологічних структур, ми виокремили ФО, які можна зарахувати до різних груп. Групи одиниць на основі цих чинників ми виокремили у ході комплексного дослідження фразеологізмів із семантикою інтенсивності в сучасній українській літературній мові, дібраних із реєстрів фразеологічних словників [Дідун 2019].

У творах Гр. Тютюнника значна кількість фразеологізмів, позначених семантикою інтенсивності, містить прийменник *до* на початку структури. Оригінальним є використання письменником таких ФО, адже вони свідчать про виявлення якості понад міру. Сема граматичного значення прийменника *до* вказує на крайню межу вияву чого-небудь, а іменник конкретизує реалію чи абстрактне поняття, наприклад: *...бо я ж усе до крихти йому розказала* [Тютюнник 2014, с. 458], *..Катря випила свою до дна й одказала мирненько: – Люди як люди* [Тютюнник 2014, с. 230]. Виокремимо не зафіксовану у словниках одиницю *до трясиці*, що позначає дуже велику кількість: *Тоді скивне головою, радісно, подитячому засміється й скаже: «Та скільки ж? Мабуть, до трясиці!»* [Тютюнник 2014, с. 339]. Так, у «Словарі» Б. Грінченка зазначено, що *до* у поєднанні з багатьма словами утворює вираз, який означає велику кількість, та наведено значний ряд ФО, зокрема *до біса, до сто біса, до греця, до ката* тощо [Словарь 1996, 1, с. 395]. Тож авторські одиниці з

подібною структурою розширюють такі фразеологічні ряди.

В оповіданні «Деревій» для зображення сильних почуттів героя твору письменник нанизує в ряд кілька фразеологізмів зі значенням підсилення, два з яких мають подібну структуру: *...і [Данило] сів на поріжку, відчуваючи, що вже ніколи в світі, до смерті, до сліпоти, не піде звідси, з розсадника, що тільки й жив узимку мрією про цю мить...* [Тютюнник 2014, с. 156]. В одному реченні Гр. Тютюнник використав як загальномовні одиниці: *ніколи в світі (в житті)* 'ні в який час, ні за яких обставин; зовсім' [Словник фразеологізмів 2003, с. 436], *до смерті (до загибелі)* '1. До кінця життя. 2. Дуже, надзвичайно' [Словник фразеологізмів 2003, с. 688], так і авторську – *до сліпоти*, яка не зафіксована в академічних фразеологічних словниках. Відзначимо значну майстерність письменника у побудові цього фразеологічного ряду. В.Д. Ужченко, розглядаючи такий спосіб використання ФО в художніх творах, зазначає, що це можуть бути як невимуснені підсилення інтенсивності дії, навіть у межах одного речення, так і нанизування багатьох одиниць, що теж може бути змістовно виправданим [Ужченко 2007, с. 257–258]. Погодимось з думкою С.П. Бибик, що уживання поряд двох чи й трьох фразеологізмів у творах Гр. Тютюнника сприяє досягненню стилістичного ефекту звучання живого усного слова [Бибик 2010, с. 195].

Із метою підкреслення зображуваної ситуації письменник застосовує ФО з часткою *аж* на початку структури, підсилювальна функція якої сприяє витворенню семантики інтенсивності: *Зав'язуємо шнурки, а самі зоримо спідлоба на абрикоси, їх ще багато, аж гілля гнеться, і вони сяють у низькому довгому сонячному промінні, горять жовтогарячим багаттям і пахнуть* [Тютюнник 2014, с. 606], *...хтось із-поміж них крикнув весело-заохочувальним баском: – Так його, Парасю, щоб аж дим ішов!* [Тютюнник 2014, с. 295].

Виокремлюємо ФО, що мають у своїй структурі заперечні частки: *Ти хоч трошки по-нашому кумекаєш чи зовсім ні бум-бум?* [Тютюнник 2014, с. 479], *– Ти б мене, Їгорко, побрив, – ні сіло ні впало скаже, бувало, через тин Павло Йосипович, прозваний у селі Штавлем* [Тютюнник 2014, с. 792]. Деякі ФО мають в основі також сполучник *і* як структурний маркер одиниць зі значенням підсилення: *Вона [Наталка Андріївна] і в думці ніколи не мала, що дядько Артем може колись умерти..* [Тютюнник 2014, с. 719]. Гр. Тютюнник послуговується одиницями структури «ані (ні) + іменник»: *На розсаднику ані душі, навіть слідів людських немає – неторкана земля* [Тютюнник 2014, с. 156], *А доквіл, ні в лісі, ні на річці, – ані лялечки, тільки луна котиться* [Тютюнник 2014, с. 750], *У нас же з ним ні кровиночки ріднішої нема більше, тільки ти, Лесю...* [Тютюнник 2014, с. 630], *Щоб не так нудно і моторошно було йти вранці чорним шляхом і степом, – ніде ні вогника, ні звуку, тільки вовки виють, то збоку, то десь попереду, то позаду нас..* [Тютюнник 2014, с. 631]. Додамо до цієї групи не

зафіксовану фразеологічними словниками одиницю **ані дощинки**: *Осінь того року була суха, як і літо, – ані дощинки* [Тютюнник 2014, с. 603].

Компаративні ФО Гр. Тютюнник використовує для увиразнення портретної характеристики персонажа: – *Видно, не дуже солодке заміжжя буде, бо сидить Катря, як із хреста знята* [Тютюнник 2014, с. 222], *Сидів сивий [Артем] як лунь і закручував нову цигарку* [Тютюнник 2014, с. 712]. Слушним буде навести не зафіксовану у фразеологічних словниках одиницю **як сама худорба**, що у структурному та значенневому плані як характеристика зовнішності входить до цієї групи ФО: *Коли з пошти виходив наш поштар, одnorукий дядько Левко, – височенний, худючий, як сама худорба, із брезентовою поштарською сумкою через гостро підняте вгору плече..* [Тютюнник 2014, с. 387].

Компаративні загальнономовні одиниці вдало забезпечують відтворення внутрішнього світу героїв творів: – *Кажу, мати плаче день і ніч, дитина оно (при цьому він кивнув на Кирила, а Меланя презирливо посміхнулася) як у воду опущена ходить...* [Тютюнник 2014, с. 465]. ФО, зокрема модифіковані, слугують для вияснення персонажів через зображення їх дій чи мовну характеристику: *І тьопас, як за себе кидає* [Тютюнник 2014, с. 391], *Тоді скаже, як волами повз двір пройде: – Ня-а-а... Дай мені, синку... газети на цигарки* [Тютюнник 2014, с. 793].

Письменник використовує одиниці із семантикою інтенсивності, зображуючи різноманітні абстрактні поняття та характеристики, зокрема на позначення кольору: *У світлиці на столі, обставлений свічками з чистісінького воску й уквітчаний каліною, красувався коровай: на ліжку було розкладено біле як сніг плаття молоді..* [Тютюнник 2014, с. 222]. Фразеологічні словники не фіксують ФО **чорний, як галка**, якою письменник вдало підкреслює колір: *Ми швиденько вийшли за райцентр, і там, у полі, де нікогисенько, – усі по черзі приміряли комбінезон, – чорний, як галка, блискучий, з цупкого «хебе»* [Тютюнник 2014, с. 603]. Зазначимо, що у «Фразеологічному словнику української мови» є одиниця **як сім галок** 'дуже, надзвичайно' [Фразеологічний словник 1993, кн. 2, с. 810].

Розглянемо особливості використання Гр. Тютюнником ФО зі значенням кількісної характеристики. З «Російсько-українського словника сталих виразів» наведемо ряд ФО зі значенням дуже великої кількості: **як хмар**, **як зірок на небі**, **як цвіту весняного**, **як маку**, **як трави**, **як листя**, **як мурави**, **як сарани**, **як черви**, **як сміття** та ін. [Вирган 2000, с. 232]. У творах письменника є не зафіксовані академічними фразеологічними словниками ФО, що позначають велику кількість та розширюють цей ряд кодифікованих одиниць: **як попелу** (*Мені чужо в цій п'ятій групі і холодно всередині, тремтить там щось, хоч он як сонечко світить, і горобців на деревах навколо плацу – як попелу: цвірінчать, гриються на теплі* [Тютюнник 2014, с. 588]), **як чортви** (*Вовків за війну розвелосся, як чортви, – шепоче Василь Силка* [Тютюнник 2014, с. 608]). Дуже ве-

лику кількість позначає й не зафіксована одиниця **як у криниці води** (*Взимку ж, холодними забійними вечорами, до Ониська внадилися сільські чоловіки – той погрітися (адже соломи у господаря повен двір), інший олійки купити або позичити (її в Ониська, як у криниці води), – і починалася балачка* [Тютюнник 2014, с. 141]). Антонімічним до цієї групи ФО є авторський фразеологізм зі значенням дуже малої кількості **на вершок-два**: *У рові води мало, на вершок-два, але риба є, здебільшого в'язь, що виходить у повін настиє на луки, а як вода спадає, повертається в річку* [Тютюнник 2014, с. 159].

Письменник вдало оперує ФО, що розкриває важливі складники об'єктивної реальності – часовий та просторовий виміри. Часову тяглість передають у творах Гр. Тютюнника як загальнономовні, так і авторські ФО, наприклад: **Стоятиму під поштою з ранку до вечора** [Тютюнник 2014, с. 705]. Справедливо зауважує П.О. Редін щодо подібних одиниць на позначення часової тривалості, що вони «виникають на базі лексем з елементами темпоральної семантики *ранок, зоря, світанок, ніч* [Редін 2017, с. 102]. Значну часову протяжність передає авторська ФО **як год**: *Лежу отак цілісіньку ніч, – а вона ж як год, – прислухаюсь, розмірковую собі: чудні люди на білому світі!* [Тютюнник 2014, с. 90]. Зазначимо, що «Словник фразеологізмів української мови» фіксує фразеологізм **як рік** 'дуже довгий, тривалий' [Словник фразеологізмів 2003, с. 600]. «Словник української мови» подає одиницю **год** як розмовну [Словник української мови 1971, т. 2, с. 102]. Таким чином автор, використовуючи її, створює особливу атмосферу ситуації. Вкладаючи в уста свого героя саме таку ФО, письменник вияснює його образ.

Просторову протяжність, а саме значення близької та далекої відстані, розкривають загальнономовні ФО: **Шахло спочатку сидів спокійно, гадаючи, що Павлентій хоче висадити його якнайближче до села, однак, коли до перекату лишилося вже **паллицею докинути** і вода під човном зловісно засичала, бо тут було мілко, став навколішки і накричав** [Тютюнник 2014, с. 200], **Вже й сонечко навзаходило стало, ось-ось землі торкнеться, а нам ще ручки знать – **краю не видно**...** [Тютюнник 2014, с. 489]. На позначення малої відстані Гр. Тютюнник використав авторський фразеологізм **жабі перестрибнути**: *Деремося шалиною у бік Псла і небавом опиняємося біля вузького – **жабі перестрибнути** – річка, перетнутого неподалік від нас клаптом старенької сітки* [Тютюнник 2014, с. 424]. Зокрема «Словник фразеологізмів української мови» фіксує фразеологізм [**старій**] **жабі (горобцеві, горобцю) по коліна** 'неглибоко, зовсім мало' [Словник фразеологізмів 2003, с. 305].

Висновки. Отже, у фразеологічній канві творів Григора Тютюнника є частина одиниць, позначених семантикою інтенсивності. Ці одиниці структурно та тематично дуже різні. Ми виявили, що на основі поділу за спільним фіксованим компонентом, а саме службовими частинами мови як чинниками групування фразеологічних структур, ФО з творів письменника переважно належать до групи

компаративних фразеологізмів, одиниць із заперечними частками, часткою *аж* на початку структури та прийменником *до*.

Фразеологізми зі значенням підсилення у творах письменника покликані розкрити читачеві внутрішній світ героїв твору, вияскравити їх портретні особливості, розкривати важливі характеристики

та абстрактні поняття, що відображаються в їх свідомості. Структурна та тематична різноманітність покликані забезпечити глибину та яскравість змалювання образів творів письменника. Розглянуті ФО дозволяють акцентувати увагу на конкретній деталі, передати читачеві емоції та відчуття, з потрібною точністю і глибиною розкрити авторський задум.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бирик С.П. Оповідність в українській художній прозі: монографія. Київ; Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 288 с.
2. Бондар Н.В. Базові концепти української ментальності у творчості братів Тютюнників. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Полтава – Запоріжжя, 2018. 224 с.
3. Вирган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів. Харків: Прапор, 2000. 864 с.
4. Дідун Л.І. Фразеологізми із семантикою інтенсивності в сучасній українській літературній мові: монографія. Київ: Наукова думка, 2019. 231 с.
5. Звягіна Г.О. Народнорозмовна трансформація традиційних фразеологізмів у художніх творах Григора Тютюнника. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2011. Вип. 15. С. 328–332.
6. Медінська А.В. Соціально характерологічні експресами в мовленні персонажів Гр. Тютюнника. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 1. 2011. С. 86–90.
7. Мойсієнко А.К. Актуалізація фразеологічних одиниць у художньому тексті. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія* / Відпов. ред. к. філол. н. І.С. Гнатюк. Київ, 2011. С. 115–121.
8. Тютюнник Григор. Холодна м'ята: Оповідання, повісті, твори для дітей / Упоряд. і передм. П.П. Засенка. Київ: Український письменник, 2014. 844 с.
9. Редін П.О. Простір і час в українській фразеології: монографія. Харків: «Друкарня Мадрид», 2017. 160 с.
10. Словарь української мови: у 4 т. / [упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. / НАН України. Інститут української мови. Київ: Наукова думка, 1996–1997.
11. Словник української мови: В 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
12. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 1104 с.
13. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 494 с.
14. Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. Київ: Наукова думка, 1993.

REFERENCES

1. Bybyk S.P. (2010) Opovidnist v ukrainiskii khudozhnii prozi: monohrafiia [Narrative in Ukrainian prose]. Kyiv; Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka». 288 s. [in Ukrainian].
2. Bondar N.V. (2018) Bazovi kontsepty ukrainskoi mentalnosti u tvorchosti brativ Tiutiunnykiv [Basic concepts of the Ukrainian mentality in the works of the Tyutyunnik Brothers]. Dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk: spets. 10.02.01. Poltava – Zaporizhzhia. 224 s. [in Ukrainian].
3. Vyrhan I.O., Pylinska M.M. (2000) Rosiisko-ukrainskyi slovnyk stalykh vyraziv [Russian-Ukrainian dictionary of constant expressions]. Kharkiv: Prapor. 864 s. [in Ukrainian].
4. Didun L.I. (2019) Frazeholizmy iz semantikoju intensyvnosti v suchasni ukrainskii literaturnii movi: monohrafiia [Phrasemes with semantics of intensity in modern Ukrainian literary language]. Kyiv: Naukova dumka. 231 s. [in Ukrainian].
5. Zviahina H.O. (2011) Narodnorozmovna transformatsiia tradytsiinykh frazeolohizmiv u khudozhnikh tvorakh Hryhora Tiutiunnyka [Folk-language transformation of traditional phraseology in the works of Grigor Tyutyunnyk]. Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva. Vyp. 15. S. 328–332 [in Ukrainian].
6. Medynska A.V. (2011) Sotsialno kharakterolohichni ekspresamy v movlenni personazhiv Hr. Tiutiunnyka [Socio-characterological expressions in the speech of the characters Gr. Tyutyunnyk]. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Filolohichni nauky. Movoznavstvo*. № 1. S. 86–90 [in Ukrainian].
7. Moisiienko A.K. (2011) Aktualizatsiia frazeolohichnykh odynyts u khudozhnomu teksti [Actualization of phraseological units in the artistic text]. *Ukrainska leksykohrafiia v zahalnoslovianskomu konteksti: teoriia, praktyka, typolohiia* / Vidpov. red. k. filol. n. I.S. Hnatiuk. Kyiv. S. 115–121 [in Ukrainian].
8. Tiutiunnyk Hryhir (2014) Kholodna miata: Opovidannia, povisti, tvory dlia ditei [Cold mint: Stories, stories, works for children]. Kyiv: Ukr. pysmennyk. 844 s. [in Ukrainian].
9. Redin P.O. (2017) Prostir i chas v ukrainskii frazeolohii [Space and time in Ukrainian phraseology]: monohrafiia. Kharkiv: «Drukarnia Madryd». 160 s. [in Ukrainian].

10. Slovar ukraïnskoi movy: u 4 t. (1996–1997) / [uporiadkuvav z dodatkom vlasnoho materialu Borys Hrinchenko] [Dictionary of the Ukrainian language: in 4 volumes]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
11. Slovnyk ukraïnskoi movy: v 11 t. (1970–1980) [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. Slovnyk frazeolohizmiv ukraïnskoi movy (2003) [Dictionary of phraseology of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. 1104 s. [in Ukrainian].
13. Uzhchenko V.D., Uzhchenko D.V. (2007) Frazeolohiia suchasnoi ukraïnskoi movy [Phraseology of the modern Ukrainian language]. Kyiv: Znannia. 494 s. [in Ukrainian].
14. Frazeolohichni slovnyk ukraïnskoi movy: u 2 kn. (1993) [Phraseological dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

PHRASEOLOGISMS WITH THE SEMANTICS OF INTENSITY IN THE WORKS OF HRYHIR TYUTYUNNYK

The article is devoted to the consideration of phraseology with the semantics of intensity in the works of Hryhir Tyutyunnyk. Common language and author units that are not certified by academic phraseological dictionaries are analyzed. The relevance of the study of phraseology with the meaning of reinforcement on the material of works of art is due to the ability of these units to more expressively convey a wide range of emotions and evaluations, to focus on the author's details. The objectives of the research are to consider the peculiarities of the use of phraseology with the semantics of intensity in the works of Hryhir Tyutyunnyk, their structural specificity and thematic diversity. The material for the study is selected based on the indicators of intensity in the interpretations of units (very, extremely, too, completely, absolutely, etc.), which are recorded in academic phraseological dictionaries.

The analysis of the material showed that phraseological units with the meaning of reinforcement in the works of Hryhir Tyutyunnyk are structurally and thematically very different, which contributes to the creation of diverse characteristics of the heroes of the works. With their help, the author depicts the appearance of the character, his inner state, the peculiarities of the hero's perception of various characteristics of the surrounding world. In terms of structure, the most represented are comparative phraseologies and those that contain a preposition to, negative particles. Units are distinguished on the basis of a common fixed component, namely the service parts of speech as factors of grouping of the analyzed structures. The series of phraseological units with a similar structure is supplemented by author's units.

The analyzed phraseological units in the works of the writer perform the function of depicting the inner qualities of the heroes of the works. Considerable attention is also paid to the transfer of portrait and linguistic characteristics of the characters.

Consideration of the peculiarities of phraseology with the semantics of intensity on the material of works of art is an important aspect that deepens the comprehensive study of such units in the modern Ukrainian literary language. Original stories, novels and works for children by Hryhir Tyutyunnyk are rich material for such research.

Keywords: phraseological unit, semantics of intensity, intensity index, comparative phraseological unit.

© Дідун Л., 2020 р.

Лілія Дідун – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, Київ, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-5061-8138>

Lilia Didun – Candidate of Philology, Junior Researcher at the Lexicology, Lexicography and Structural and Mathematical Linguistics Department, Institute of the Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-5061-8138>

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТОМ-СОМАТИЗМОМ «ГОЛОВА» НА ПОЗНАЧЕННЯ МИСЛЕННЄВИХ ПРОЦЕСІВ У ХОРВАТСЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.163.42=161.2'373.7

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).121–126

Дуганджич А., Петровська Л. Фразеологізми з компонентом-соматизмом «голова» на позначення мисленнєвих процесів у хорватській і українській мовах; кількість бібліографічних джерел – 12; мова українська.

Анотація. Частотність соматичної лексики у мові є показником важливості сприйняття людського тіла на понятійно-значеннєвому рівні, тому дослідження її метафоричного потенціалу, що відкривається через присутність соматизмів у складі образних словосполук, дозволяє доповнити значеннєвий обсяг окремо узятих її елементів у межах конкретних мов. У цій статті розглядаються семантичні особливості фразеологічних одиниць із компонентом-соматизмом «голова», що позначають мисленнєві процеси, у хорватській та українській мовах. Зіставлення стійких словосполучень у двох мовах дозволяє чіткіше унаочнити особливості фразеологічного образу та виявити специфічні для певної мовно-культурної спільноти моделі і механізми вербальної експлікації глибинних смислів. Досить велика кількість таких фразеологізмів у мові як хорватській, так і українській свідчить про вагомість, яка надавалась мисленнєвим процесам у наївному світосприйнятті, а тотожність або суттєва близькість їхньої семантики і структури – про близькість світоглядних моделей у ключових поняттях. Проте аналізовані фразеологізми демонструють і деякі національно-специфічні відмінності, які можуть проявляти себе як у сукупному семантичному наповненні певних одиниць, так і на рівні окремо взятих сем.

Фразеологічні одиниці з соматичним компонентом «голова» були вибрані з лексикографічних джерел хорватської й української мов. Серед аналізованих фразеологізмів виділяється кілька підгруп відповідно до вираженням ними певних характеристик мисленнєвого процесу або ж інтелектуальних здібностей людини, а саме семантичні підгрупи з широким значенням як-от 'думати' ('подумати', 'розмірковувати', а також 'перестати думати', 'втратити здатність мислити'), 'розуміти', 'забути', 'бути розумним'. Семантика й образна основа аналізованих фразеологічних одиниць в обох мовах, демонструючи загальне уявлення про голову як вмістилище інтелектуальних здібностей людини, виявляють водночас і архетипні ідеї: насамперед перетин із загальною антропоморфною моделлю, але, разом із тим, і з фрагментами інших концептосфер, які пов'язані з природними явищами (світло/темнота, туман як показник здатності адекватно мислити), зі сферою побутовою (голова=посудина) а також і давніми міфологізованими уявленнями (розум=сіль), які, проте, по-різному експліковано в мовних одиницях.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, *glava*, голова, мислення, хорватська мова, українська мова.

Постановка проблеми. Великий інтерес до соматичної фразеології (фразеологізмів, що містять як один із компонентів назву частини тіла) у слов'язнавальних лінгвістичних студіях не випадковий: надзвичайно велика частотність фразеологічних одиниць (ФО) з компонентами-соматизмами у корпусі багатьох мов свідчить про концептуально важливе значення самої соматичної лексики в понятійно-значеннєвому зрізі мови, а отже, дослідження її метафоричного потенціалу, що відкривається у складі стійких образних сполук, дозволяє доповнити й уточнити значеннєвий обсяг цих елементів у межах конкретних мов.

Метою цієї статті є визначення семантичних особливостей ФО з компонентом-соматизмом «голова», що позначають мисленнєві процеси, в хорватській та українській мовах на основі проведення порівняльного аналізу відповідної групи ФО в цих двох мовах. ФО були вибрані з лексикографічних джерел хорватської й української мов [Fink; HFR; Matešić; СУМ; СФУМ; ФСУМ].

Аналіз досліджень. У ході дослідження ми керувалися засадничими принципами сучасної фразеології, яка розглядає фразеологізми в ролі головного ключа до пізнання культури певного етносу і

його способу осмислення дійсності і ціннісних параметрів, а тому виходить із необхідності детального аналізу семантичної структури й образної основи ФО (О. Левченко, Л. Савченко, В. Мокієнко, В. Телія, М. Ковшова, Ж. Фінк-Арсовські, Н. Пінтаріч та ін.). Найяскравіше специфіка фразеологічного образу і механізми мовної експлікації глибинних смислів виявляються при зіставленні ФО двох мов: з'ясування подібності і відмінності в структурно-семантичній організації фразеологічних зворотів у двох мовах дозволяє унаочнити подібність і специфічність колективного уявлення про організацію світової структури, виявити універсальне й етноспецифічне. Під час дослідження використано **порівняльно-зіставний та описовий методи.**

Виклад основного матеріалу. Уявлення про голову як про найважливішу частину людського тіла наявне чи не в усіх культурних традиціях. Голова вважається своєрідною святинею, що знайшло відображення в численних ритуалах і віруваннях; голова має форму кулі – найдосконалішого тіла, звідки виходить ідея про уподібнення голови з цілим всесвітом [Фрєзер 1998, с. 247; Ladan 2006, с. 701; Маковский 1996, с. 122–123]. У слов'янській традиції голова – це головна частина тіла людини,

з якою пов'язані такі фундаментальні онтологічні категорії, як життя і смерть; разом із серцем, голова вважається місцем, де перебуває душа людини [Славянские древности, Т. 5, с. 251–252]. (пор. укр. *поплатитися головою (життям), важити головою (життям)*, хорв. *igrati se glavom (životom), staviti glavu (život) na kosku*, рос. *о двух головах*). Голова також постає метонімічною заміною самої людини (укр. *голова уряду*, хорв. *glava obitelji*), «утіленням людського духу, влади і життєвої сили» [Савченко 2013, с. 394]. Символічні значення голови експлікує ряд переносних значень, які розвиває лексема *голова* в мовах, а також і численні словотвірні моделі, в яких твірною основою виступає лексема *голова*, що входять до групи часто вживаної лексики (пор. укр. *головний, головешка, головувати, стрімголов, поголовно, поголів'я, підголів'я, головань, головастиї, безголовий, заголовк* і хорв. *glavni, poglavlje, glavica, poglavar, poglavarstvo, zaglaviti, uglavnom, naglavačke, strmoglaviti se, glavešina, glavinjati, glavonja, glavić, uglavnom* та ін.).

Закономірно, що з головою пов'язані уявлення насамперед про розум (або його втрату). У народній свідомості голова постає символом інтелектуальних здібностей людини, інструментом, який керує мисленням, що, за словами Л. Савченко, є вираженням «вищої людської цінності» і втіленням самої людини, голова визначає «її здібності та можливості, програмує її мислення» [Савченко 2013, с. 394].

Голова як локація, в якій знаходиться центр мислення, постає семантичною основою багатьох ФО. Серед таких ФО можна виділити кілька груп відповідно до вираження ними певних характеристик мисленнєвого процесу або інтелектуальних здібностей людини.

Так, із значенням 'подумати про що-небудь' або 'згадати що-небудь' виокремлюємо структурно подібні ФО хорв. *svrsnuti u glavi komu, šunuti u glavu komu, prasnuti u glavu, zapeti u glavu komu, doći u glavu komu, pasti (lupiti i sl.) komu u glavu*, та укр. *прийти / приходити в голову (на розум, на ум і т. ін.) кому, що, зайти / заходити в голову кому, припливти до голови кому, влізти в голову чію, кому, ударити / ударяти в голову кому, кинутися в голову кому*, а також вирази *стукнуло в голову, думка (гадка) западає (запала, лізе, влізла, приходять, прийшла і т. ін.) <в голову (до голови)> кому, чію (чієї), думка майнула (сяйнула, блиснула, пробігла і т. ін.) <в голові> у кого, чіій, майнуло (мелькнуло, мигнуло і т. ін.) в голові чіій, кого, у кого, кому із значенням 'згадав хто'. Наведені ФО у своїй семантичній структурі містять часову сему, що показує на короткотривалість або миттєвість дії. Відносна короткотривалість дії, яка метафорично означає поверховість мисленнєвого процесу, виражена також у хорватських ФО *proći / prolaziti (proletjeti) kroz glavu (glavom)* і *prijeći / prelaziti u glavi*.*

Хорватські ФО *razbijati (lupati, trti) <sebi (si)> glavu, tražiti po <svojoj> glavi, kopati (kopkati) po (u) glavi, lomiti <sebi> glavu* означають обмірковування, найчастіше певної проблеми, якихось клопотів та вказують на намагання знайти рішення. Те саме

значення 'намагатися вирішити проблему' мають українські ФО *ламати (ломити) <собі> голову над чим, про що, морочити голову чим, над чим, кому, чію і висушити / сушити <собі> голову (мозок) над чим-ким, клопотати собі (свою) голову чим*.

ФО *tučnuti glavom* 'обдумати, обміркувати, обмізкувати', що вживаються стосовно опису результату процесу мислення, показує спробу дійти до певного висновку, рішення або плану дій, так само, як і українські ФО *покопатися в своїй голові і прикинути / прикидати в голові (в думках, думкою і т. ін.) що*, тоді як вираз *голова пухне (розпухає, репається, розколюється, тріщить) від чого, у кого* експресивно виражає надмірну зосередженість у роздумах, коли зазвичай йдеться про проблемну ситуацію і шляхи її розв'язання. До цієї ж групи належать і українські фразеологізми *взяти / брати голову в руки, взяти / брати (забрати) <собі> в голову*, значення яких містить вказівку на уважне обмірковування чого-небудь.

Низка ФО виражає тривалість роздумування, обмірковування чого-небудь або ж означає такий ментальний процес, коли особа постійно повертається в думках до одного і того самого об'єкта: пор. хорв. *prebirati u glavi, premetati (preturati i sl.) po (u) glavi (preko glave) što, mota se (vrzma se) po glavi komu što* та укр. *думка крутиться (вертиться) в голові у кого, думки (гадки, думи) снуються у голові чіій, вертиться (крутиться) в голові у кого, снуватися в голові (в думках)*. Образна основа цих ФО ґрунтується на уподібненні мисленнєвого процесу з постійним рухом, часто круговим. Натомість статичність, якою характеризується тривала присутність якої-небудь думки, є тим стержнем, навколо якого будуються ФО *стояти в голові у кого, кому і тримати (держати) в голові (в умі) що*, а також *запасти / западати в голову кому* та більш експресивний вираз *втелюючися в голову кому*. Ці ФО характеризують нав'язливий процес роздумування через присутність стороннього об'єкта, такого, що заважає. Такий сценарій вербалізований чіткіше в українських виразах на зразок *думка гвіздком (колом) стримить (стирчить, сидить і т. ін.) у голові у кого, чіій, увійти гвіздком у голову чію, кому і стриміти <гвіздком (цвяхом, цвяхком)> в голові (в пам'яті, у мозку і т. ін.)* – тут сторонній об'єкт конкретизовано і «матеріалізовано» у цвяхку, гвіздку.

Вказівку на нав'язливість думки містять українські ФО *лізти в голову кому та не лізе (не йде) з голови кому, не виходить з голови (з думки) у кого, кого, думка (дума) не виходить з голови чієї, у кого*, а також хорватський вираз з ідентичною структурною формою і тим самим значенням *ne izlazi (ne ide) iz glave (pameti) komu tko, što*.

Із значенням 'цілеспрямовано, навмисне забути про кого, що; перестати думати про кого, що' в обох мовах знаходимо дві пари еквівалентних фразеологізмів: хорв. *izbaciti iz glave (pameti) koga, što* і укр. *викинути / викидати з голови (з пам'яті, з думки і т. ін.) кого, що*, а також вирази з більшим ступенем експресивності хорв. *izbiti <sebi (si)> iz glave koga, što* і укр. *вибити з голови*

собі. В обох мовах образну основу цих ФО становить уявлення про об'єкт роздумів як відчутну матерію, якої можливо свідомо «фізично» позбутися – *викинути* або *вибити*.

Втрата здатності чітко мислити може виражатися кількома різними образами: через втрату голови, через присутність у ній стороннього об'єкта або дії, якій не місце в голові.

Так, хорватський вислів *izgubiti / gubiti glavu* має значення 'бути (стати) спантеличеним, не розуміти того, що відбувається, втратити здатність адекватно мислити', що є також і одним із значень багатозначної ФО в українській мові *зайти / захопити в голову кому*.

З утратою ясності думок через великі переживання або фізичний біль пов'язана семантика українського фразеологізму *у голові туманіє (туманіє)* або ж *голова туманіє (туманіється, чманіє і т. ін.) від чого*, образна основа якого спирається на уподібнення з природним явищем – туманом, а також і з експресивними виразами *в голові кебета догори другом стала у кого* 'втратив здатність ясно мислити *хто*' і *думки колесом заходили (закрутилися) <в голові> чийй, у кого* 'втратив ясність, хід думки *хто*'. В образній основі ФО *думки колесом заходили (закрутилися) <в голові> чийй, у кого* спостерігаємо вираження вже згаданої ідеї про круговий рух думок (пор. *думка крутиться (вертиться) в голові у кого* при відмінному значенні).

В обох мовах зустрічаємо одиниці, які означають настання моменту розуміння, усвідомлення, просвітлення або мають протилежне значення неможливості зрозуміти. Так, у хорватській мові вираз з яскраво вираженими негативно-оцінними конотаціями *došlo je iz guzice (dupeta) u glavu komu što* означає 'нарешті зрозуміти, усвідомити проблему через великий проміжок часу', експлікуючи часові семи, звертається до власне тілесного культурного коду: «світла», «свята», «значуща» верхня частина тіла людини на протигагу «нечистий», «примітивний» нижній частині. У той самий час українська мова показує момент настання розуміння через уподібнення з природними явищами світла, світанку: пор. вирази *<наче> просвітлішало в голові у кого, кому, просвітило в голові кому, у кого і розвиднітися (розвиднитися) в голові (в очах) у кого, кому*, які протиставляють темряву (як неможливість зрозуміти що-небудь) і світло, розвиднення, настання дня (як початок розуміння, усвідомлення, можливості адекватно мислити). У цьому випадку спостерігаємо вираження опозиції *день/ніч*, у якій темрява виступає знаком неможливості зрозуміти через неможливість побачити навколишній світ, а розвиднення, світанок робить це можливим і у такий спосіб передає ідею *бачити=розуміти*.

Антропоморфну модель, за якою думки і розуміння «входять» у голову, використовують хорватський фразеологізм *lako ići u glavu komu* із значенням 'легко зрозуміти кому' і протилежний за значенням *teško ići u glavu komu* 'не вдається зрозуміти кому', а також структурно і семантично еквівалентні ФО хорв. *ne ide (ne ulazi) u glavu komu*

što і укр. *не йде в голову кому що* із значенням 'не може зрозуміти *хто що*, ніяк не вдається зрозуміти кому чого' та ряд синонімічних українських ФО з іншими дієсловами, проте з тим самим сценарієм: при звичному і нормальному мисленневому процесі інформація «заходить» в голову і має «знайти» там своє місце. Протилежне ж фіксується стійкими зворотами, як от *<i> в голову (в думку) не прийде / не приходить кому, що, не полізе / не лізе в голову кому, <i> не береться <до> голови (в кого, кому), не вкладається в голові у кого, кому*.

Той самий позамовний сценарій бачимо в означенні процесу забування, протилежно від запам'ятовування. Так, в обох мовах знаходимо ФО хорв. *izaći / izlaziti iz glave* і укр. *вилетіти / вилітати (вийтритися / вийтрюватися) з голови (з пам'яті)*, що характеризують процес забування як «вихід» інформації з голови. Наведений хорватський фразеологізм частіше вживається у заперечній формі *ne izlazi (ne ide) iz glave (pameti) komu tko, što* із значенням 'не може забути *хто кого, що*'.

Значення запам'ятовування, що передбачає означення тривалого процесу, виражено ФО хорв. *držati (imati) u glavi što* і укр. *заховати в голові (у пам'яті) що*.

Із значенням 'неможливо зрозуміти кому кого, що', зазвичай у ситуації оцінки чиєїсь дії або вчинка, вживаються вирази хорв. *ne moći uhvatiti ni za glavu ni za rep koga, što* і укр. *голови (розуму, ума і т. ін.) не прикласти*.

Однак більш численною є низка фразеологізмів, значення яких вказує на присутність іншої особи, яка здійснює певний вплив на процес осмислення ситуації, тобто примушує задуматися над ситуацією, зрозуміти або ж отримати знання. Так, хорватські ФО *uliti / ulijevati u glavu komu što, utuviti / utuvljivati (tuviti) u glavu komu što* можуть означати як вперті намагання когось навчити чого-небудь, так і навмисне нав'язування своєї думки. Останнє значення властиве і виразу *napuniti / puniti glavu komu <čime>*, семантична структура якого включає виразні негативні конотації через семи навмисного нав'язування своєї думки кому-небудь і намовлення когось-небудь на щось непотрібне. Пор. також синонімічні українські ФО з тим самим значенням, які відрізняються між собою за ступенем вияву експресивності: *укласти в голову кому, вбити / вбивати в голову що, кому, чим, набити / набивати голову кому, чим, вбгати в голову що, втовкмачити / втовкмачувати (втовкти) в голову (в довбешку, в макітру) кому*. Наведені фразеологізми мають в образній основі мотив примусового «вкладання» інформації в голову іншої особи завдяки присутнім дієсловами хорв. *uliti, utuviti, napuniti*, укр. *втовкти, втовкмачити, набити, вкласти*, чим об'єднуються в окрему групу із узагальненим значенням 'переконати в чому-небудь'. А вираження експресивності зумовлене рівнем експресивності переносного значення самих дієслів у складі цих ФО, до чого додається і аналогія порожньої (недумаючої) голови і порожньої посудини (укр. *макітра*).

Протилежну картину – «вигнання» непотріб-

ної інформації з голови – бачимо у фразеологізмах із значенням ‘уrozumляти, наставляти; примусити не думати, не робити чого-небудь непотрібного’: хорв. *izbiti (istjerati) mušice (bube, bubice) iz glave komu, izbiti iz glave komu koga, što* та укр. *вибити з голови, вивітрити хміль з голови чий, кого*. Останній з наведених українських виразів має основне значення ‘примусити протверезити’, яке внаслідок вторинного перенесення трансформується у ‘допомогти, примусити кого-небудь реально оцінити дійсність’. Тут «непотрібна» інформація, або ж неадекватне сприйняття дійсності представлені як зайвий об’єкт (хорв. *mušice, bubice, klinovi*, укр. *хміль*). Наведені фразеологізми передають уявлення про неможливість адекватно мислити або ж про дивакувату поведінку, що вербалізується за моделлю, яку О. Левченко визначає як присутність «чогось невластивого у голові» [Левченко 2005, с. 112], а позбавляння від об’єкта, якому в голові не місце, призводить до повернення здатності адекватно мислити і поводитися.

Інша особа може також впливати на здатність ясно і логічно мислити, що фіксує значення українських ФО *замакітрити голову (світ) кому, замутити голову (розум) чию (чий), кому і затуманити / затуманювати голову (розум, очі) кому, надурити голову кому*.

Легковажність фіксується в українській мові ФО <і> *в голову (в думку) <собі> не брати чого* ‘не намагатися думати або турбуватися про що-небудь’, проте може вживатися і у формі імператива *не бери в голову!* у значенні поради ‘Забудь!; Пусте!’. Ще один фразеологізм апелює до легковажності або – частіше – може означати забудькувату людину: у ФО *голова дірява у кого, чия* виражена вже згадана аналогія голови з посудиною, у цьому випадку – з дірявою посудиною, з якої може «утекти» її вміст, тобто інформація. Цей фразеологізм належить до ряду одиниць, які означають не дії, а персональні характеристики, а саме ті, які вказують на інтелектуальні здібності людини. У цих фразеологізмах спостерігаємо подальшу метафоризацію: голова як центральний осередок мислення стає основною визначальною ознакою самої особи.

Так, на позначення розумної людини виявляємо низку зворотів в обох мовах. На відміну від образу порожньої посудини або порожнечі загалом, що характерний для вираження обмежених інтелектуальних здібностей, ФО, які означають розумну людину, містять у своєму складі компонент, який вказує на наявність чого-небудь в голові, найчастіше самих інтелектуальних здібностей (хорв. *ramet, mozak, razum*, укр. *розум*), однак може бути і предметом (об’єктом), з яким порівнюється розум. Наприклад, хорв. *imati mozga <u glavi>* із значенням ‘бути розумним’, або *s malo (imalo, nešto) mozga u glavi* ‘розумний якоюсь мірою’, де мозок означає розум, або українські ФО *мати розум <у голові>, мати тямку (тямку) <в голові>, держати розум в голові*.

Як символ розуму у хорватських фразеологізмах знаходимо наявність солі в голові: *imati soli u glavi, imati zrno (dva zrna) soli u glavi*. Значення цих

ФО виходить з давніх міфологізованих уявлень, де сіль виступає магічною речовиною і має чудодійну силу у виняткових ситуаціях. Сіль наділена багатою символікою у слов’ян, серед іншого вона стала символом сутності і розуму [Славянские древности, Т. 5, с. 114].

В українській мові розумна голова у фразеології містить не сіль, а інші речовини – лій, олію, смалець: *є лій у голові чий, у кого, мати олію (лій, смалець і т. ін.) в голові*. ФО *мати <всі> клепки в голові* теж належить до групи ФО, які означають розумну людину, хоча вираження значення здебільше апелює до адекватності поведінки, ніж до інтелектуальних здібностей, адже цей вираз є прямим антонімом до ФО із значенням розумової обмеженості та неадекватності в поведінці. Такий сценарій виражений браком в голові потрібних елементів, при чому переважно дерев’яних: пор. хорв. *nemati sve daske u glavi, fali (nedostaje) komu <jedna> daska u glavi, nemati <jedne, treće, četvrte, sve> daske u glavi* і укр. *без <третьої (сьомої)> клепки <в голові (у тім’ї)>, без клепок <у голові (у тім’ї)>, не мати <однієї (третьої, дев’ятої і т. ін.)> клепки <в голові> і нема (немає, не було, не вистачає, бракує і т. ін.) <однієї (третьої, десятої і т. ін.)> клепки у голові у кого, кому*, які представляють голову посудиною, а точніше бочкою, що може «утримувати» вміст за умови своєї цілісності; як тільки цілісність порушується, її вміст «зникає», «витікає». А отже, бачимо протиставлення голови як зовнішньої оболонки і розуму як внутрішньої субстанції, які при злагодженому функціонуванні забезпечують «правильність» мислення. Образ голови як механізму, що не працює як слід через брак певних деталей [Левченко 2005, с. 113], передають також і хорватські ФО *nemati sve šarafe u glavi* і *nisu svi kotači u glavi (na mjestu) komu*.

Водночас показником розумової обмеженості виступає «непотрібний», «непідходящий» матеріал – укр. *солома, полова*, хорв. *slama, piljevina*, а тому знаходимо означення розумної голови як такої, що його не містить: пор. укр. *голова не пологою (не соломною, не клоччям і т. ін.) набита у кого* у значенні ‘розумна людина’ і хорв. *imati slamu (piljevinu) u glavi* на позначення людини, яка вирізняється обмеженістю, тупістю або неадекватності поведінки.

Поряд із описом «вмісту» голови, виявляємо моделі, які передають інтелектуальну характеристику особи через відповідний опис самої голови. Такою є пари ФО хорв. *mudra glava* і укр. *розумна (твереза, мудра і т. ін.) голова*, а також хорв. *bistra glava* і укр. *світла (ясна) голова у кого*, у яких ознака ясності постає показником розуму. Хорватський вираз *sijeda glava* при цьому містить у своїй семантичній структурі і сему вікової характеристики, позначаючи особу старшого віку, але разом з тим особу розумну, мудру, досвідчену. Український вираз *золота голова* має значення ‘здібна, талановита людина’, а хорватський фразеологізм *učena glava*, крім означення розуму, вказує і на освіченість, і, таким чином, виступає у значенні ‘розумна і дуже освічена людина’.

Крім того, в українській мові існує кілька висловів, які виражають характеристику розумної людини самим фактом наявності голови: *голова є у кого, з головою, голова на плечах (на в'язах) у кого, мати голову на плечах (на в'язах, на карку і т. ін.)* (пор. також ФО з протилежним значенням *без голови*, що вербалізує уявлення про людину нерозумну або про її непродумані вчинки, а також прикметник *головастий* у переносному значенні 'розумний').

Слід також згадати і ФО, образна основа яких ґрунтується на вже згаданій асоціації голови з посудиною: в українській мові у ФО *голова варить у кого, чия* голова представлена як повна посудина, а «правильний» процес мислення передається через процес кухарства, а також бачимо і безпосереднє вербальне означення порожньої, тобто «немислячої» голови у виразах хорв. *prazna (šuplja) glava* і укр. *порожня (пуста) голова, порожньо в голові*

(у лобі) в кого. Тут порожність голови є характеристикою людини нетямущої, нерозумної або ж стану, коли людина ні про що не може думати.

Висновки. Як бачимо, вибрана для аналізу група ФО є достатньо численною як у хорватській, так і в українській мовах. Це свідчить про вагомість, яка надавалась мисленневим процесам, у наївному світосприйнятті, що відобразилось у широкому за обсягом вербальному осмисленні. Переважна більшість аналізованих одиниць виявляють тотожність або близькість, доводячи близькість світоглядних моделей у ключових поняттях, однак водночас демонструють і національно-специфічні відмінності світосприйняття, які можуть проявляти себе у семантичному наповненні як певних ФО, так і на рівні окремо взятих сем, що стає можливим зафіксувати при детальному порівнянні одиниць двох мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левченко О.П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 352 с.
2. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1996. 416 с.
3. Савченко Л.В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти. Сімферополь: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2013. 599 с.
4. Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н.И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2012. Т. 5. 729 с.
5. Фрэзер Дж.Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. Москва: Изд-во Аст, 1998. 784 с.
6. Ladan T. Etymologicon. Tumač raznovrsnih pojmova. Zagreb: Masmedia, 2006. 943 s.

ДЖЕРЕЛА

1. СУМ – Словник української мови в 11 т. Київ: Наукова думка, 1971. Т. 2. 550 с.
2. СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / Відповідальний ред. Винник В.О. Київ: Наукова думка, 2003. 1097 с.
3. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Гол. редколегії Паламарчук Л. С.: У 2 т. Київ: Наукова думка, 1993.
4. Fink – Fink-Arsovski Ž Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema. Zagreb: Knjigra, 2006. 439 s.
5. HFR – Menac A., Fink-Arsovski Ž., Venturin R. Hrvatski frazeološki rječnik. Zagreb: Naklada Ljevak, 2014. 800 s.
6. Matešić – Matešić J. Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika. Zagreb: Školska knjiga, 1982. 808 s.

REFERENCES

1. Levchenko O.P. (2005) Frazeolohichna symbolika: lnhvokulturolohichnyi aspekt [Phraseological symbolism: linguoculturological aspect]. Lviv: LRIDU NADU. 352 s. [in Ukrainian].
2. Makovski M.M. (1996) Sravnitelnyi slovar mifologicheskoy simboliki v indoevropeyskikh yazykakh. Obraz mira i miry obrazov [Comparative dictionary of mythological symbolism in Indo-European languages. The image of the world and the worlds of images]. Moskva: Gumanitarnyi izdatelskiy tsentr VLADOS. 416 s. [in Russian].
3. Savchenko L.V. (2013) Fenomen etnokodiv dukhovnoi kultury u frazeolohii ukrainskoi movy: etymolohichnyi ta etnolinhvistychnyi aspekty [The phenomenon of ethnocodes of spiritual culture in the phraseology of the Ukrainian language: etymological and ethnolinguistic aspects]. Simferopol: Tavriyskiy natsionalnyi universytet imeni V.I. Vernadskoho. 599 s. [in Ukrainian].
4. Slavyanskije drevnosti (2012). Etnolingvisticheskiy slovar [Slavic antiquities. Ethnolinguistic dictionary] (ed. N.I. Tolstoy). Moskva: Mezhdunarodnyie otnosheniya. T. 5. 729 s. [in Russian].
5. Frazer Dzh.Dzh. (1998) Zolotaya vetv: Issledovanie magii i religii [The Golden Bough: A Study in Magic and Religion]. Moskva: Izd-vo Ast. 784 s. [in Russian].
6. Ladan T. (2006) Etymologicon. Tumač raznovrsnih pojmova. [Etymologicon]. Zagreb: Masmedia. 943 s. [in Croatian].

SOURCES

1. Slovník ukrajskoi movy v 11 t. [The dictionary of the Ukrainian language in 11 t.]. Kyiv: Naukova dumka, 1971. T. 2. 550 s. [in Ukrainian].
2. Vynnyk V.O. (ed.) (2003) Slovník frazeolohizmiv ukrajskoi movy [The dictionary of idioms of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. 1097 s. [in Ukrainian].
3. Frazeolohichni slovník ukrajskoi movy (ed. L. Palamarchuk) u 2 t. (1993) [The phraseological dictionary of the Ukrainian language in 2 t.]. Kyiv: Naukova dumka. 982 s. [in Ukrainian].
4. Fink-Arsovski Ž. (2006) Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema [Croatian – Slavic dictionary of comparative idioms]. Zagreb: Knjigra. 439 s. [in Croatian].
5. Menac A., Fink-Arsovski Ž., Venturin R. (2014) Hrvatski frazeološki rječnik [Croatian phraseological dictionary]. Zagreb: Naklada Ljevak. 800 s. [in Croatian].
6. Matešić J. (1982) Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika [The phraseological dictionary of the Croatian or Serbian language]. Zagreb: Školska knjiga. 808 s. [in Croatian].

IDIOMS WITH THE COMPONENT-SOMATISM HEAD («GLAVA» / «ГОЛОВА»)
TO DESCRIBE THOUGHT PROCESSES IN CROATIAN AND UKRAINIAN LANGUAGES

Abstract. Great interest in somatic phraseology (idioms that include the name of a body part in their compositions) in the Slavic linguistic studies is not accidental: the frequency of phraseological units including somatisms as their components in many languages indicates the conceptual importance of the somatic vocabulary in the conceptual and semantic section of language, and therefore, the study of its metaphorical potential, which is reflected in the composition of figurative expressions, allows us to supplement and clarify the elements of meanings within specific languages.

The aim of this article is to determine the semantic features of idioms which include the somatism *head* (“glava” / “голова”) as a component, denoting mental processes in the Croatian and Ukrainian languages, on the basis of a comparative analysis of the relevant corpus of idioms in these two languages. The idioms were selected from lexicographical sources of the Croatian and Ukrainian languages. Several groups can be identified among the idioms analysed with respect to the characteristics of the mental process or human intellectual abilities they express, such as ‘to think’, ‘to understand’, ‘to forget’, ‘to be smart’. The semantics and metaphorical sense embedded in idioms of both languages demonstrate general idea about head as a container of human intellectual abilities, as well as reveal some ancient archetypal ideas.

The group of idioms selected for analysis is quite numerous in both Croatian and Ukrainian. This is a proof of the importance given to mental processes in the naive worldview, which is reflected in a wide range of verbal comprehension. The vast majority of the analysed units are identical or similar, proving the similarity of worldview models in key concepts, but at the same time, they demonstrate national-specific differences in worldview, which may manifest in the semantic content of the idioms at the level of individual semes, which can be determined by a detailed comparison of the units of the two languages.

Keywords: phraseological unit, head, thought, Croatian language, Ukrainian language.

© Дуганджич А., Петровська Л., 2020 р.

Ана Дуганджич – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови і літератури Філософського факультету Загребського університету, Загреб, Хорватія; <https://orcid.org/0000-0002-7838-7394>

Ana Dugandzhych – PhD, senior lector of the Department of Ukrainian Language and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Zagreb, Croatia; <https://orcid.org/0000-0002-7838-7394>

Леся Петровська – кандидат філологічних наук, асистент кафедри слов'янської філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-8575-5573>

Lesia Petrovska – PhD, Assistant Professor of the Department of Slavic Studies, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-8575-5573>

БОГ ДАВ СВЯТО, А ЧОРТ ГОСТІ: ПАРЕМІЇ ЯК ІНДИКАТОР ДИНАМІКИ АРХАЇЧНОГО СТЕРЕОТИПУ ГІСТЬ (на матеріалі східнослов'янських приказок)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.161+398.91

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).127–133

Жуйкова М. *Бог дав свято, а чорт гості*: паремії як індикатор динаміки архаїчного стереотипу ГІСТЬ (на матеріалі східнослов'янських приказок); кількість бібліографічних джерел – 25; мова українська.

Анотація. Стереотипи як особливий різновид культурних концептів зберігають і транслюють культурну пам'ять етнічної спільноти. Всі так звані архаїчні концепти (міфологеми) належать до стереотипів, оскільки вони мають колективний характер, конвенціональну природу, визначають особливості осмислення людьми певного об'єкта, ситуації, відносин, соціальних ролей, дій тощо. При аналізі концептів традиційної культури важливо усвідомлювати, що в них, поряд із доволі усталеною домінуючою частиною, існує зона, відкрита до змін. Аналіз приказок дозволяє виявити трансформації стереотипу і подекуди встановити відносну хронологію для різних концептуальних зон.

Актуальність представленого дослідження зумовлена необхідністю виявлення та опису тих трансформацій, яких зазнавали стереотипи протягом певного історичного часу. Мета роботи полягає у виявленні змін, яких зазнав стереотип ГІСТЬ у носіїв української, білоруської та російської мовної свідомості. Індикаторами концептуальних змін служать східнослов'янські паремії, що записані протягом XVIII – XIX ст. Завдання статті стосуються виявлення кореляцій між пареміями та різними концептуальними зонами стереотипу ГІСТЬ, виокремлення різних змістових рівнів, що формують цей стереотип. Проведене дослідження дозволяє твердити, що архаїчні ознаки, притаманні цій міфологемі, перестали бути домінуючими; у складі стереотипу з'явилися нові ознаки, що свідчать про намагання спільноти контролювати ситуацію появи та прийму гостей. До важливих змін в осмисленні стереотипу ГІСТЬ належить поява оцінних параметрів (здебільшого у негативній оцінній зоні), що заторкують поведінку як господаря, так і гостя.

Отже, аналіз східнослов'янських паремій дозволяє дійти обґрунтованого висновку щодо динамічного характеру стереотипу ГІСТЬ та змін у мовній картині світу загалом.

Ключові слова: когнітологія, мовна картина світу, стереотип, традиційна культура, міфологема, динаміка концепту, приказка, соціальні взаємини.

Постановка проблеми. Виявлення змісту і структури концептів різних типів, що утворюють так звану «наївну картину світу», як справедливо вважається, може бути досягнуто шляхом аналізу відповідних мовних одиниць у їх парадигматичних і синтагматичних зв'язках. При цьому, як показують численні роботи останніх десятиліть із питань концептуального аналізу, часто береться до уваги саме сучасний, синхронний рівень мови як найбільш прийнятний і приступний для спостережень. З іншого боку, серед дослідників існує значний інтерес до виявлення так званих архаїчних концептів, які відбивають той рівень етнічної свідомості, що здебільшого відійшов у минуле і залишився у мовних одиницях у вигляді окремих реліктів. Природно, що основним джерелом мовної інформації про вміст таких концептів стають фразеологічні одиниці (включно з пареміями), оскільки саме фразеологія, як неодноразово підкреслювали науковці, якнайкраще кодує етнічні культурні коди, служить засобом трансляції культурних практик, соціально важливих стереотипів та оцінок. Фразеологічний фонд мови вважається ключем до розуміння минулого народу, до проникнення в архаїчні стани його світогляду. Так, у численних роботах В. Мокієнка аргументовано доводиться положення про те, що реконструкція фразем дає необхідні підстави для опису історичних реалій, матеріальної та духовної культури народу у минулі періоди його історії. «Спираючись на справжню мотивацію ідіом, добу-

ту ... шляхом глибинних етимологічних пошуків, можна в результаті реконструювати цілу картину «російського світу», що відбита дзеркалом фразеології» [Мокиєнко 1999, с. 55]. Серед основних рубрик цієї картини вчений називає природу, тваринний та рослинний світ; анатомію людини та жести; побутові уявлення; соціальні стосунки; духовну культуру та ін.

Аналіз досліджень. Аналіз культурних кодів та морально-ціннісних настанов суспільства на матеріалі паремійного фонду знаходимо в роботах О. Левченко, Н. Сукаленко, В. Телія, В. Ковалю, Ю. Письменної, О. Близнюк, В. Жданової, В. Маслової, М. Ковшової, Т. Черданцевої, О. Іванової та ін. дослідників.

Особливим типом культурних концептів когнітологи вважають стереотип. Попри відмінності у трактуванні цього різновиду концептів, науковці наголошують на його винятковій культурній цінності, оскільки саме стереотипи зберігають і транслюють культурну пам'ять етнічної спільноти. Ми приймаємо те розуміння стереотипу, яке належить Є. Бартмінському і подано у його передмові до «Словника стереотипів і народних символів»: стереотип — це «уявлення про об'єкт, яке сформувалося в межах колективного досвіду і визначає те, що цей предмет собою являє, як він виглядає, як діє, як сприймається людиною та ін.; разом з тим це уявлення, яке втілене у мові, є доступним через мову і належить до колективних знань про світ» [Bartmiński 1996, с. 9].

Пор. також дефініцію, запропоновану А. Киклевичем, який називає стереотипом «стійке, таке, що повторюється у межах конкретної соціальної групи, уявлення про предмети, дії, стани, властивості, події, процеси, а також про когнітивні і/або моторні процеси, викликані цими уявленнями» [Киклевич 2011, с. 263]. Іншими словами, йдеться про сукупність доволі усталених характеристик, приписуваних певному предмету або явищу (власне, класу однорідних об'єктів чи явищ). На відміну від інших типів концептів, формування стереотипу меншою мірою спирається на індивідуальний перцептивний досвід людини і більшою мірою засноване на вербальних формах передавання інформації. Будь-який стереотип формується в надрах колективної свідомості і закріплюється в ній шляхом багаторазового відтворення в різних формах і текстах. Стереотип можна змоделювати через певний набір ознак, зокрема й аксіологічних, що мають виразну етнічно-марковану природу і тим самим формують специфіку національної картини світу та менталітету. Всі так звані архаїчні концепти, чи міфологеми, належать до стереотипів, оскільки вони мають колективний характер, конвенціональну природу, визначають характер осмислення людьми певного об'єкта, ситуації, типів відношень, соціальних ролей, дій тощо. Наявність колективних стереотипів дозволяє людям адекватно діяти в нових умовах, програмує їх соціальну поведінку і сприяє запобіганню конфліктів.

Попри свою консолідуючу етнічно-культурну функцію та доволі усталене наповнення, культурні стереотипи не можуть не зазнавати змін. Докладний аналіз, що спирається на масив різномірних даних (мовні факти, фольклорні твори, етнографічний матеріал), у деяких випадках дозволяє виявляти у структурі стереотипу ознаки, що не узгоджуються одна з одною і навіть суперечать одна одній. У таких випадках можна припускати, що різномірні інформація, позірною об'єднана одним мовним вербалізатором, відбиває більш та менш архаїчні концептуальні шари, які виникли у різний час. Зокрема, подібну концептуальну стратифікацію можна продемонструвати на прикладі міфологеми ВОВК, де нашаровано чимало різних – як профанних, так і глибоко сакральних – уявлень про цю істоту, включно із прямо протилежними інтерпретаціями деяких подій, пов'язаних з реальним вовком. Ми докладно писали про відповідну міфологему та зміни її будови у нашій монографії «Динамічні процеси...» [Жуйкова 2007, с. 148 – 157]. Аналогічно, суттєві зміни відбулись в осмисленні концепту ЗУСТРІЧ, про що ми також мали нагоду докладно писати у статті [Жуйкова 2001]. Таким чином, при аналізі концептів традиційної культури важливо усвідомлювати, що в них, поряд із доволі усталеною частиною, може існувати зона, відкрита до змін. Попри те, що у дослідника традиційної культури загалом відсутня можливість співвіднесення виявлених змін із часовою шкалою, це не виключає можливості встановлювати відносну хронологію для різних концептуальних зон.

Актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю виявлення та опису тих трансформацій, яких зазнавали стереотипи протягом певного історичного часу. Для вирішення цієї проблеми важливо не лише залучати до аналізу мовні дані різних часових періодів, а й виділяти серед мовного матеріалу явища, що репрезентують такі ознаки концепту, які перестали бути релевантними або нівелювалися. Суттєво взяти до уваги, що навіть при незмінному наборі компонентів концепту вони можуть бути структуровані по-різному в залежності від того, яку роль надають носії мови тим чи тим екстралінгвальним об'єктам і явищам у картині світу, які саме їхні риси чи ознаки вважають визначальними.

Об'єктом нашого дослідження виступає стереотип ПІСТЬ, який входить до мовної картини світу носіїв трьох східнослов'янських мов; **мета** полягає у виявленні змін, які зазнав відповідний стереотип, станом принаймні на початок XVIII ст., а подекуди і на раніший час. **Джерелом** інформації про стереотип ПІСТЬ є масив приказок, що тою чи тою мірою репрезентують цей концепт (загалом проаналізовано матеріал шістнадцяти збірок, що містять відповідні паремії).

Зазначимо, що ми не ставимо собі за мету визначати зміст і основні складники архаїчного концепту ПІСТЬ, який входить у так звану традиційну картину світу. Цей концепт, реконструйований для глибоко архаїчного рівня спільнослов'янської культури, докладно описаний в етнолінгвістичному словнику «Славянские древности» [СД, с. 531–532] на основі різноманітного масиву даних щодо культур всіх слов'янських народів. Вочевидь, ми будемо спиратися на інформацію щодо набору ознак цього стереотипу, подану у словнику, аби показати, які саме зміни в ньому відбулися. У роботі застосовано елементи методики **лінгвокогнітивного, лінгвоконцептуального та лінгвокультурологічного аналізу**.

Виклад основного матеріалу. Перша важлива домінанта у складі міфологеми ПІСТЬ визначалась осмисленням його статусу і культурних функцій. Цей статус у традиційній культурі слов'ян значною мірою формувався на основі архаїчного, дохристиянського сприйняття його як істоти сакральної, як представника або посланця вищих сил або ж як медіатора між двома світами (світом людей та світом богів). Таке розуміння статусу гостя жорстко визначало відповідну поведінку господаря: він повинен був прийняти гостя якнайкраще і всіляко демонструвати готовність йому прислужитися. Гостя саджали на найпочесніше місце в хаті, пригощали, забезпечували відпочинок і миття, годували його коней, давали їжу на подальшу дорогу і т. п. Із визнання сакрального статусу гостя випливає, між іншим, що поведінка господаря щодо будь-якого гостя (умовно кажучи, чужака, незнайомця) і ставлення до нього мали бути абсолютно незалежні від його зовнішніх ознак, які маркували б його статус, вік, майнові характеристики тощо.

Другий важливий складник традиційного концепту ПІСТЬ, що формував усталений поведінковий

стереотип, полягав у необхідності передачі гостю жертви – тобто сакрального дару, призначеного не прямо самому гостю, а через його посередництво – божеству, від якого залежало процвітання людського колективу і який наділяв цей колектив усіляким добром. Таким даром виступало пригощання їжею і питтям, тобто частиною благ, отриманих людьми від вищих сил. Оскільки обдаровування гостя інтерпретувалося як жертва божеству, пригощання ставало необхідним компонентом етикетних поведінкових норм, порушення яких загрожувало небезпекою не лише певній особі або сім'ї, а й цілому колективу (роду). Пор. російську приказку: *Кто за хлеб-соль берет со странного* [т.е. с путешественника, странника – М.Ж.], *у того спорыньи* [удачи – М.Ж.] *в дому не будет* [ПРН 2, с. 242].

Попри виразно залишковий, латентний характер цих двох доміант, у масиві вірувань, поведінкових приписів, у фольклорних текстах можна знайти підтвердження їх вагомої ролі у формуванні соціальних взаємин. Наприклад, в українському фольклорі добре відомі повчальні наративи із загальним сюжетом «Як Христос (або св. Петро, інші апостоли) по землі ходив», в яких демонструється здебільшого неправильна форма поведінки щодо чужинця, незнайомця, тобто гостя. Девіації у поведінці виявляються згубними для господаря й обов'язково караються одномоментною майновою втратою (наприклад, його хату чи гумно нищить пожежа, що виникає одразу після того, як він відмовляє перехожому у ночівлі) або ж цілою низкою негараздів у майбутньому. Проте знаходимо в українській фольклорній спадщині й інші наративи, що оповідають про правильну поведінку щодо гостя, яка призводить до зростання добробуту. Див., наприклад, зафіксовану М. Зінчуком на Гуцульщині казку під назвою «Як чоловік з жінкою стали менше їсти» (до речі, її сюжет не фіксується у відомому довіднику «Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка», що свідчить про її рідкість): чоловік із жінкою дуже багато їли, і в них ніколи нічого не залишалось від жодної страви; одного разу до жінки попросився бідний подорожній і вона, попри заборону чоловіка когось пригощати, подала незнайомцю три ложки кулеші. Ці три ложки не зменшили, а збільшили кількість приготовленої страви, а господар, взнавши про візит подорожнього, наказав жінці давати їсти всім, хто би не прийшов до хати [Зінч., с. 191–192].

Однак, як не дивно, беззаперечно «правильне» ставлення до гостя, чіткі й однозначні поведінкові приписи не часто репрезентуються у східнослов'янських приказках. Кількість таких одиниць у паремійному фонді виявляється відносно невеликою. Див., зокрема, такі приказки: укр. *Принеси Б(о)же гостя ж(е)б(и) и на(м) добро'* [КлЗ., с. 242]; *Для гостя хоч застався, а постався* [УПП, с. 145], *Смутна тота хата, котру гості оминають* [УПП, с. 146], *Гість у дім, Бог з ним* [Фр. 1, с. 333], *Гість у хату, Бог у хату* [Пл., с. 66], біл. *Госць у дом, Бог у дом* [Фяд. 1, № 1294], *Пашлі, Бог, гасцей — і хазяїн будзе свяцей* [Фяд. 1, № 1293], рос.

Напой, накорми, а после вестей расспроси [Даль 1, 342]; *Про гостя* [для гостя — М.Ж.] *хороше, а про себя поплоше* [ПРН 2, 243]; *Нежданний гость лучше жданных двух* [ПРН 2, 241]; *Не будь гостю запасен, будь ему рад* [ППП, с. 128].

Значна частина паремій, відомих у записках, зроблених починаючи з кінця XVII ст., акцентує інші аспекти поведінкового сценарію і, відповідно, виявляє інакші змісти у складі концепту. Передусім варто звернути увагу на той факт, що у багатьох приказках виявляється потужний оцінний компонент, що стосується гостей: гості кваліфікуються як бажані, звані (тобто любі, милі, очікувані, запрошені спеціально) і, навпаки, як незвані і небажані. Пор. наступні паремії: *Незваные гости с пиру долой* [Даль 1, с. 476], *Званому гостю хлеб да соль, незваному места нет* [Даль 1, с. 694], *Приехал не зван, поезжай не дран* [Сим., с. 192], *Званный — гость, а незванный — пёс (не чёрт его нес)* [Даль 1, 694], *Не всякий гость в передний угол* [ПРН 2, 241], *На незваного гостя не припасена и ложка* [Даль 2, 534], *Незваны гости гложут и кости* [ППП, с. 163], *Гість непрошений не дуже буває тучений* [Номис, № 11894], *Незваному гостю місце за дверми* [Номис, № 11897; Фр. 1, с. 335], *Кого не просять, того буком виносят* [УПП, с. 147], *Непрошеному поріг показують* [УПП, с. 147], *Не ўсякі тэй званы, хто вітаны* [Фяд. 1, № 1419], *Нязваны госць горш ваўка* [Фяд. 1, № 1420], *Прышоў не званы і ідзі не гнаны* [Фяд. 1, № 1421], *Няпрошанага госця над стол* [Фяд. 1, № 1427], *Нялюбаму госцю лужкы няма* [Fed., с. 113], *Непрошанага госця за парог выводзяць* [Fed., с. 114].

Звані і бажані гості, таким чином, на оцінній шкалі потрапляють у зону позитивної оцінки, всі інші — в зону негативної. Зауважимо, що від цієї оцінки гостей прямо залежить і поведінковий сценарій, якого, за даними паремій, дотримуються господар. Якщо хтось небажаний чи некликаний приходить у гості, його можуть посадити на найменш почесне місце, коло дверей, а можуть і взагалі вигнати з господи; такому гостю дістаються найгірші страви і напої тощо, див.: *Лаком гость к мёду, да пить ему воду* [Даль 2, с. 319]; *Этой бы гостье место на охвостье ('на последнем месте')* [Даль 2, с. 799]; *Просимо їсти, та ніде сісти* [Номис, № 11903]; *Які госць, такая яму і чесць* [Fed., с. 113], *Госцікі за стол, а лішні хоць і пад стол* [Фяд. 1, № 1428]. Див. також наповнений двозначностями іронічний монолог небажаних гостей: *Так нас не пускали ... до хати... А так приймали, так приймали — все зі столу... Та ми посідали на покутті — знадвору, та й додому пішли!* [Вор., с. 42].

З точки зору оцінної шкали у системі архаїчних концептів загалом виглядає невинпадковим той факт, що у східнослов'янських пареміях про незваних гостей слово *гість* / *госць* / *гость* часто римують зі словом *кість* / *коць* / *кость*: *Прийшов гість, да на голу кість* [Льк., с. 79], *Прышоў госць ды на голую коць* [Фяд. 1, № 1404], *Незваны гости гложут и кости* [ППП, с. 163], *Не гложки костей, береги для гостей* [Даль 2, с. 179], *Звали гостей, да посадили*

глотать костей [Снег., с. 139]. Див. також приказки *Хто позна прязджае, той косці агрызае* [Фяд. 1, № 1357], *Гость не кость, за дверь не выкинешь* [Даль 2, с. 179]. Очевидно, що в семантичній структурі слова *кость* у складі цих паремій актуалізовано передусім зміст 'неїстівне' (в межах семантичної опозиції 'кістка – м'ясо'): кістка — це те, що не призначено в їжу людині, що викидається, а не споживається. Однак, як можна припустити, тут може бути актуалізований і глибший символічний зміст: вербалізатор *кость* вводить у паремійні одиниці прозору змістову паралель між небажаним гостем і собакою: такому гостю належить не людська, а собача їжа, він заслуговує на таке саме ставлення, як і пес. Пор. виразно негативну атрибуцію небажаного гостя у пареміях *Званий – гость, а незваний – пёс (не чёрт его пёс)* [Даль 1, с. 694], *Витають, як дорогого, а женуть з хати, як пса* [УПП, с. 144], а також білоруську приказку *Нязваны госьць горш ваўка* [Фяд. 1, № 1420], де людина – незваний гість – опиняється на оцінній шкалі нижче вовка. Несуттєво, які саме об'єктивні якості вовка / собаки маються на увазі, важливою є лише градація оцінок у семіотичному просторі. Наведені паремії демонструють також паралелі між незваним гостем та нечистою силою, див. ще біл. *Лихая сіла гасцей узнасіла* [Сержп., с. 271], укр. *Принесе біс кума, та не буде ложки* [Номис, № 11899], *Бери, чорте, гостя, а музи'ку посля* [Номис, № 11907], *Бог дав свято, а чорт гості* [УПП, с. 144], рос. *Краюшка не велика, а гостя чёрт принесёт – и последнюю унесёт* [ПРН 2, 242], а також зафіксовану В. Далем експресивно-оцінну конструкцію *Кликали черти с лыками (незваного гостя)* [ПРН 2, 276]. Вербальна відсилка до представників нечистої сили в цих пареміях служить маркером вкрай негативного ставлення до незваного гостя.

Загалом очевидно, що концептуальна ознака «оцінка гостя», що яскраво виявляється у наведених пареміях, пов'язана з розстановкою чисто прагматичних пріоритетів із позиції господаря: для нього вигідніше контролювати ситуацію, аніж покладатися на випадковість (звані гості з'являються лише тоді, коли це заплановано господарем; до хати приходять лише ті особи, яких він хоче приймати і гостити). Сам факт подібного оцінювання гостей, їх ранжування мав би бути цілком неприйнятним для носія архаїчної свідомості в її чистому вигляді, оскільки, згідно з вихідним сценарієм появи чужинця (гостя), будь-хто міг прийти в господу у статусі незнайомця й отримати всі належні йому блага. Для носія архаїчної свідомості саме несподівана поява гостя, його незнаність, «загадковість» були його іманентними ознаками, тоді як прагнення контролю над ситуацією з боку господаря таку випадковість і загадковість нівелювало. Це означає, власне, втрату первісних уявлень про те, що будь-який гість має сакральний вплив на долю господаря та його майбутнє.

Паремії засвідчують деякі негативні аспекти у сценарії гостювання, що стосуються поведінки як господаря, так і гостя. Як ми вже зазначали, згідно з архаїчними уявленнями, господар мав всіляко

годити гостю і різними способами демонструвати свою пошану до нього. Східнослов'янські паремії часто засуджують, приміром, відсутність належної щедрості з боку господаря, його намагання зменшити витрати на прийом гостей: *Званий гость убыточен* [Даль 4, с. 471], *Гость не пришёл, Бог убытка избавил* [Снег., с. 77], *Каков гость, таково ему и угощение* [ПРН 1, 188], *Велика твоя хлеб сол а всьо корочки* [Сим., 213], *Из больших гостей домой хлебать щей* [ПРН 2, 242], *При дороге жить – всех не угостить* [ПРН 2, 241], *Гость милый, та хлеба жаль* [Номис, № 8321]; *У мяне, госьцікі, хлеб пазычаны. – А нам не аздаваць* [Фяд. 1, № 1396], *Прасіць прасілі, паднасіць не паднасілі* [Фяд. 1, № 1409], *У гасцях і жук – мяса* [Рап., с. 240], *За вачамі пірагі з білінамі, а як мы прышлі, то і куска хлеба не нашлі* [Фяд. 1, № 1405], *Пачаставаў халоднаю вадюю ды ў стол барадою* [Фяд. 1, № 1403]. З іншого боку, приказки подають виразну негативну оцінку тих гостей, які не знають міри і гостюють у господаря довше, аніж це допустимо згідно з неписаними етичними нормами: *Гость безстуж посидеть любит* [Снег., с. 77], *Бесстыдного гостя пивом из избы не выгонись* [Снег., с. 9], *Бястыднага госьця півам не выгнаць* [Фяд. 1, № 1423], *Бессаромнага госьця скварками з хаты не выпрасіш* [Фяд. 1, № 1426], *Лихий гість і господаря з хати вижене* [Фр. 2, с. 334], *Гостя і рибу чути на третій день* [Пл., с. 66], *Гість до трьох дней* [Номис, № 11924], *Госьць першы дзень – злата, другі дзень – срэбра, а на трэці – медзь і дадому едзь* [Фяд. 1, № 1447]. Пор. також російську діалектну лексему *выгостья* 'лишня, докучливая или засидевшаяся гостья' [Даль 1, с. 289]. Ті самі моральні приписи щодо норм поведінки гостей втілено в деяких українських наративах, зокрема, у збірці М. Номиса подано моралізаторську оповідку під назвою «Різдвяні гості», де зять зі своєю жінкою дістають покарання за те, що, приїхавши в гості на Різдво, засиділись у тестя аж до Стрітіння [Номис, с. 523]. Як зазначає збирач, цю оповідку часто розказували тесті своїм зятям, аби ті вчасно вибирались із гостини.

Важливо відзначити також, що саме негативна оцінка гостя, що стала складовою стереотипу ГІСТЬ у носіїв мовно-культурної свідомості, спричинила розвиток у дієслова *пригостити / угостити* іронічного вторинного значення, що позначає побиття, а також обстріл із вогнепальної зброї; докладно про це див. у нашій статті [Жуйкова 2007].

Висновки. Серед масиву приказок будь-якого народу домінують такі, що регулюють соціальну поведінку і відносини в колективі; в них зафіксовані як «правильні», прийняті соціумом форми поведінки, так і девіантні прояви, що заслуговують на засудження з позиції суспільної норми. Паремії, відбиваючи стан колективних уявлень, в цілому актуальний для часу функціонування приказок, можуть виступати індикаторами змін як у суспільній свідомості, так і в конкретних поведінкових практиках. На прикладі стереотипу ГІСТЬ, який концентровано кодує багатоаспектний динамічний сценарій прийому гостя у домі господаря, ми показали,

що у змісті цього стереотипу відбулись суттєві трансформації. Попри те, що стереотип ГІСТЬ продовжує зберігати базові складники сценарію, такі як загальне позитивне ставлення до гостя, спільне поїдання кращої їжі, пиття кращих напоїв, а також обмін дарами, паремії демонструють чимало важливих змін у осмисленні ролей господаря і гостя. Передусім важливо зазначити, що гість вже перестав інтерпретуватися як посланець вищих сил, як особа, що здатна змінити долю і вплинути на всі важливі аспекти людського життя. Місце центрального сакрального складника у цьому стереотипі посіло чисто прагматичне осмислення прийому гостя у домі господаря: господар має виявляти гостинність до інших, бо така поведінка вигідна для всіх членів колективу, пор. *По гостям гуляй, да и сам ворота растворяй*. Друга важлива зміна у змісті стереотипу стосується кваліфікації гостей, їх оцінювання за шкалою 'бажаність — небажаність', причому незвані гості або ті, що прийшли не в пору (пор. *Пізній гість гірше свині*), отримують різко негативну характеристику, що межує з тими оцінками, які в мовній картині світу мають собаки, свині і представники нечистої сили. У цьому також проявляється прагнення відрегулювати соціальну поведінку і зменшити конфліктність у межах колективу.

Таким чином, гостинність, як її репрезентують українські, білоруські та російські приказки, зафіксовані протягом XVIII—XX ст., слід трак-

тувати не як внутрішню потребу людини, прояв її альтруїзму, а як соціальну необхідність, що регулюється нормами народної етики. У зв'язку з цим доречно виявляти обережність при оцінці гостинності як обов'язкової складової національного характеру росіян, українців та білорусів, що часто трапляється в публіцистичній та науковій літературі, якщо автори нехтують очевидними і вагомими мовними та пареміологічними даними. Заслуговує на повагу розвідка двох білоруських дослідниць, А. Садовської та Г. Латушки, які на основі аналізу великого пареміологічного матеріалу дійшли цілком правильного висновку щодо концепту ГІСТЬ у білоруській картині світу: «Білоруська гостинність ґрунтується на розумному підході та справедливості і на шанобливому ставленні до загальних моральних цінностей. Тому говорити про цілковиту альтруїстичну гостинність білоруса, його безмежну сумирність і толерантність буде недоречним» [Садоўская 2013, с. 175]. З плином часу, в нових умовах, коли різко трансформується уклад життя цілих народів, старі поведінкові норми не тільки видозмінюються, а й втрачають свою актуальність, а отже, і стереотип ГІСТЬ може зазнавати інших, значно глибших деформацій. Для виявлення реального наповнення цього концепту у сучасній мовно-культурній свідомості та його національної специфіки необхідні різноманітні дослідження, і передусім — психолінгвістичні експерименти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жуйкова М.В. Динаміка концепту за мовними даними (зустріч в наївній моделі світу). *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць*. Вип. 6. Харків, 2001. С. 14–20.
2. Жуйкова М. Метафора угощення в мовних одиницях со значением военных действий: когнитивный и культурный аспекты. *Славяноведение*. Вип. 6. Москва: Институт славяноведения РАН. 2001. С. 80–89.
3. Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов: монографія. Луцьк: РРВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2007. 416 с.
4. Киклевич А. Роль стереотипов в межкультурной коммуникации. *Przegląd Wschodnioeuropejski*. Olsztyn, 2011. Т. 2. S. 259–283.
5. Мокиенко В.М. Образы русской речи: Историко-этимологические очерки фразеологии. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1999. 464 с.
6. Садоўская А.Л., Латушка Г.П. Да разумення канцэпту «госць» у беларускай этнакультурная прасторы. *Беларуска-руська-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія: зборнік навук. артыкулаў*. Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2013. С. 172–175.
7. Bartmiński J. O Słowniku stereotypów i symboli ludowych. Słownik stereotypów i symboli ludowych / red. J. Bartmiński. Lublin: UMCS, 1996. Т. 1. Kosmos. S. 9–34.
8. СД – Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н.И.Толстого. Т. 1. Москва: Международные отношения, 1995. 656 с.
9. Вор. – Воропай О. Українські народні приповідки. Лондон, 1952. 64 с.
10. Даль – Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. Москва, 1955.
11. Зінч. – З невичерпної криниці: казки українських Карпат. Записав і упорядкував М. Зінчук. Львів: Каменяр, 1994. 304 с.
12. Ільк. – Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем. Відень, 1841. 124 с.
13. КЛЗ – Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. Київ: Наукова думка, 1971. 389 с.
14. Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис. Київ: Либідь, 1993. 768 с.
15. Пл. – Плав'юк Вол. Приповідки, або українсько-народна філософія. Едмонтон, 1946. 355 с.
16. ППП – Словарь псковских пословиц и поговорок. Сост. В. Мокиенко, Т. Никитина. Санкт-Петербург: Норинт, 2001. 176 с.
17. ПРН – Даль В.И. Пословицы, поговорки и прибаутки русского народа. Сборник в 2 томах. Санкт-Петербург: Литера – «ВИАН», 1997. Т. 1. 413 с. Т. 2. 413 с.
18. Рап. – Рапановіч Я. Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі. Мінск: Вышэйшая школа, 1974. 382 с.

19. Сержп. – Сержпатовский А.К. Белорусские пословицы и поговорки, записанные в Мозырском уезде // *Каско У.К. Святло далёкай зоркі*. Мінск, 1997. С. 270–296.
20. Сим. – Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и проч. XVII – XIX ст. Собрал и приготовил к печати Павел Симони. I–II. *Сборник отделения рус. языка и словесности Импер. Акад. наук*. Том LXVI, № 7. Санкт-Петербург, 1899. С. 1–216.
21. Сн. – Снегирев И. Русские народные пословицы и притчи. Москва: Индрик, 1999. 624 с.
22. УПП – Українські прислів'я і приказки / Упор. С. Мишанич, М. Пазяк. Київ: Дніпро, 1984. 391 с.
23. Фр. – Франко І. Галицько-руські народні приповідки. *Етнографічний збірник НТШ*. Т. XVI, в. 1. Львів, 1901. 600 с.
24. Фяд. – Приказки і прымаўкі ў дзвюх кнігах / Рэд. А.С. Фядосік. Мінск: Навука і тэхніка, 1976.
25. Fed. – Federowski Michał. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. *Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*. T. IV. Warszawa, 1935. 438 s.

REFERENCES

1. Zhuikova M.V. (2001) Dynamika kontseptu za movnymy danymy (zustrich v naivnii modeli svitu) [Dynamics of the concept according to language data (meeting in the naive model of the world)]. *Linhvistychni doslidzhennia*: zb. Nauk. prats. V. 6. Kharkiv. S. 14–20 [in Ukrainian].
2. Zhuikova M. (2007) Metafora ugoscheniya v yazykovykh yedynitsakh so znacheniyem voyennykh deystviy: kognitivnyy i kulturnyy aspekty [Entertainment Metaphor in language units with military meanings: cognitive and cultural aspect]. *Slavyanovedeniye*. V. 6. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN. S. 80–89 [in Russian].
3. Zhuikova M.V. (2007) Dynamichni protsesy u frazeolohichnii systemi skhidnoslovianskykh mov: monohrafiia [Dynamic processes in the phraseological system of East Slavic languages]. Lutsk: RVV «Vezha» Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. 416 s. [in Ukrainian].
4. Kiklevich A. (2011) Rol stereotipov v mezhkulturnoy kommunikatsii [The role of stereotypes in intercultural communication]. *Przeglad Wschodnioeuropejski*. Olsztyn. T. 2. S. 259–283 [in Russian].
5. Mokienko V.M. (1999) Obrazyi russkoy rechi: istoriko-etimologicheskie ocherki frazeologii [Images of the Russian speech: Historical and etymological sketches of phraseology]. Sankt-Peterburg: Folio-Press. 464 s. [in Russian].
6. Sadoŭskaya A.L., Latuška H.P. (2013) Da razumiennia kanceptu «hosó» u bielaruskaj etnakulturnaja prastory [To understand the concept of «guest» in the Belorussian ethnocultural space]. *Bielaruska-ruska-poľskaje supastaŭliaŭnaŭje movaznaŭstva, litaraturaznaŭstva, kulaturalohija*: zbornik navuk. artykulaŭ. Viciebsk : VDU imia P.M. Mašerava. S. 172–175 [in Belorussian].
7. Bartmiński J. (1996) O Słowniku stereotypów i symboli ludowych [About the Dictionary of stereotypes and folk symbols]. *Słownik stereotypów i symboli ludowych / red. J. Bartmiński*. Lublin: UMCS. T. 1. Kosmos. S. 9–34 [in Polish].
8. SD – Slavyanskiye drevnosti. Etnolingvisticheskiy slovar v 5-ti tomakh [Slavic antiquities. Ethnolinguistic dictionary] (1995). Pod red. N.I. Tolstogo. T. 1. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya. 656 s. [in Russian].
9. Vor. – Voropai O. (1952) Ukrainski narodni pryovidky [Ukrainian folk tales]. London. 64 s. [in Ukrainian].
10. Dal – Dal V.I. (1955) Tolkovyy slovar zhivogo velikorusskogo yazyka [Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language]. V 4-kh t. Moskva [in Russian].
11. Zinch. – Z nevycherpnoi krynytsi: kazky ukrainskykh Karpat (1994) [From an inexhaustible well. Tales of the Ukrainian Carpathians]. Zapysav i uporiadkuvav M. Zinchuk. Lviv: Kameniar. 304 s. [in Ukrainian].
12. Ilk – Halytski pryovidky i zahadky, zibrani Hryhoriem Ilkevychem (1841) [Galician proverbs and riddles collected by Grigory Ilkevich]. Viden. 124 s. [in Ukrainian].
13. KIZ – Klymentii Zinoviiv (1971). Virshi. Prypovisti pospolyti [Poems. Folk proverbs]. Kyiv: Naukova dumka. 389 s. [in Ukrainian].
14. Nomys – Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe (1993) [Ukrainian proverbs, sayings etc]. Uklav M. Nomys. Kyiv: Lybid, 1993. 768 s. [in Ukrainian].
15. PL – Plaviuk Vol. (1946) Prypovidky, abo ukrainsko-narodnia filosofii (Proverbs, or Ukrainian-folk philosophy). Edmonton. 355 s. [in Ukrainian].
16. PPP – Slovar pskovskikh poslovits i pogovorok (2001) [Dictionary of Saying and Proverbs of Pskov]. Sost. V. Mokiienko, T. Nikitina. Sankt-Peterburg: Norint. 176 s. [in Russian].
17. PRN – Dal V.I. Poslovitsy, pogovorki i pribautki russkogo naroda (1997) [Proverbs of the Russian people: A collection of proverbs, sayings, expressions sobriquets, tongue twisters nonsense, riddles, folk wisdom and the like]. Sbornik v 2 tomakh. Sankt-Peterburg: Litera – «VIAN». T. 1. 413 s. T. 2. 413 s. [in Russian].
18. Rap. – Rapanovič J. (1974) Bielaruskiye prykazki, prymaŭki i zahadki [Belarusian proverbs, sayings and riddles]. Minsk: Vyššejšaja škola. 382 s. [in Belorussian].
19. Serzhp. – Serzhpudovskiy A.K. (1997) Belorusskiye poslovitsy i pogovorki, zapisannyye v Mozyrskom uyezde [Belorussian proverbs and sayings recorded in Mozyr county]. *Kasko U.K. Svyatlo dalokay zorki*. Minsk. S. 270–296 [in Belorussian].
20. Sim. – Starinnye sborniki russkikh poslovits, pogovorok, zagadok i proch. XVII – XIX st. Sobral i

prigotovil k pechatu Pavel Simoni. I-II (1899) [Vintage collections of Russian proverbs, riddles and other XVII – XIX centuries]. *Sbornik otdeleniya rus. yazyka i slovesnosti Imper. Akad. Nauk*. Tom LXVI, № 7. Sankt-Peterburg. S. 1–216 [in Russian].

21. Sn. – Snegirev I. (1999) *Russkie narodnyie poslovitsy i pritchi* [Russian folk proverbs and parables]. Moskva: Indrik. 624 s. [in Russian].

22. UPP – *Ukrainski pryslivia i prykazky* (1984) [Ukrainian proverbs and sayings] / Upor. S. Myshanych, M. Paziak. Kyiv: Dnipro. 391 s. [in Ukrainian].

23. Fr. – Franko I. (1901) *Halytsko-ruski narodni prypovidky* [Galician-Ruthenian Folk Exordiums]. *Etnohrafichnyi zbirnyk NTSh*. T. XVI, v. 1. Lviv. 600 s. [in Ukrainian].

24. Fiad. – *Prykazki i prymaŭki ŭ dzviuch knihach* (1976) [Proverbs and sayings in two books] / Red. A.S. Fiadosik. Minsk: Navuka i technika [in Belorussian].

25. Fed. – Federowski Michał (1935). *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*. T. IV. Warszawa. 438 s. [in Polish].

**BOH DAV SVIATO, A CHORT HOSTI: PAREMIA AS AN INDICATOR
OF THE DYNAMICS OF THE ARCHAIC STEREOTYPE ‘HIST’/GUEST
(ON THE MATERIAL OF EASTERN SLAVIC PROVERBS)**

Abstract. Stereotype as a special kind of cultural concepts preserve and transmit cultural memory of an ethnic community. All the so-called archaic concepts (mythologems) belong to the stereotypes, because they have a collective character, conventional nature, determine the features of people’s understanding of a particular object, situation, relationship, social roles, actions, and so on. Analyzing the concepts of traditional culture, it is important to realize that in them, along with a fairly well-established dominant part, there is an area, opened to change. The analysis of proverbs allows to reveal transformations of a stereotype and in some places to establish relative chronology for various conceptual zones.

The relevance of the research is due to the need to identify and describe the transformations that have undergone stereotypes over time. The aim of this study is to identify the changes that the stereotype HIST’/GUEST has undergone among the native speakers of Ukrainian, Belarusian and Russian language consciousness. Indicators of conceptual changes are the East Slavic paremias, recorded during the eighteenth – nineteenth centuries. The tasks of this article are to identify correlations between paremias and different conceptual areas of the stereotype HIST/GUEST, to identify different levels of content that form this stereotype. This research suggests that the archaic features inherent in this mythology have ceased to be dominant; new features have emerged in the stereotype that indicate that the community is trying to control the appearance and reception of guests. Important changes in the understanding of the stereotype HIST’/GUEST include the appearance of evaluation parameters (mostly in the negative evaluation zone), which affect the behavior of both the host and the guest.

Thus, the analysis of East Slavic paremias allows us to draw a reasonable conclusion about the dynamic nature of the stereotype HIST’/GUEST and changes in the linguistic picture of the world in general.

Keywords: cognitology, linguistic picture of the world, stereotype, traditional culture, mythology, dynamics of concept, proverb, social relations.

© Жуйкова М., 2020 р.

Маргарита Жуйкова, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Луцьк, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-0396-8458>

Marharyta Zhuikova – Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language Department, Lesya Ukrainka Eastern European National University; Lutsk, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-0396-8458>

«ГОЛОСИ МИНУЛОГО» В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 81'373.611: 811.161.2

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).134–138

Карпіловська Є. «Голоси минулого» в сучасній українській фразеології; кількість бібліографічних джерел – 17; мова українська.

Анотація. У статті обговорено цінність фразеологізмів для вивчення не лише історії матеріальної і духовної культури народу, особливостей його мовної свідомості, а й для аналізу специфіки національномовної концептуалізації, категоризації та аспектуалізації світу, оцінки діяльності людини, засобів, залучених до створення мовної картини світу певної національної спільноти, її мовомислення. зокрема, вивчення історичної перспективи словотворення. Для аналізу обрано фразеологізми сучасної української мови, які містять похідні слова, не вживані нині самостійно у мовній практиці.

Такі деривати становлять результат різних словотворчих процесів: універбізації (*содухи, безрік, отченаш*), безафіксного (*угав, упин, спин*) та афіксального (*драла, останок, перестанок*) словотворення, є серед них історизми (*віт*) та архаїзми (*дмухач*).

Аналізовані деривати в складі фразеологізмів виявляють різний ступінь затемнення семантики. Мінімальний ступінь виявляють універби, у яких не змінилася або змінилася мінімально форма компонентів твірної словосполуки (*отченаш, безрік*), максимальний – деривати, у яких форма одного з компонентів твірної словосполуки зазнала редукції (*спасибі, безцінь*). Втрату первісної семантики слова зумовлює його вихід з активного вжитку (*драла, дмухач, віт*), а також заміна іншим у словозмінній парадигмі слова (*содухи*).

Завдяки стабільності та відтворюваності фразеологія зберегла донині такі деривати, що втратили власне значення і потребують етимологічного аналізу. Їхній зв'язок зі спільноструктурними дериватами в сучасній українській мові уможливує виявлення ширшого потенціалу певних моделей словотворення в історичній перспективі розвитку української мови. Проаналізована похідна лексика становить «голоси минулого», що вказують на стан українського словотворення в давнину, збережені сучасною українською фразеологією, які потребують всеохопного вивчення дериватологами як у синхронії, так і в діахронії.

Ключові слова: фразеологія, словотворення, історія мови, модель словотворення, універбація, словотвірний потенціал мови.

Постановка проблеми. Особливий статус фразеологізмів у системі мови, їхня функція у мовній діяльності спільноти пояснюють залучення фразеології до широкого кола лінгвістичних і, ширше, гуманітарних досліджень міждисциплінарного характеру в сучасному українському та загалом слов'янському мовознавстві [Мокиєнко 1986; Голубовська 2004; Ставицька 2015; Венжинович 2018]. Завдяки стійкості, застиглості компонентів фразеологізмів, їхній відтворюваності в часі та просторі такі мовні одиниці зберігають чимало цінних відомостей про культуру, матеріальний і духовний світ народу, його обряди, звичаї, про все те, що й складає національну концептуальну та мовну картину світу в її часовій і просторовій перспективі.

Аналіз досліджень. У фразеології здебільшого й шукають сліди матеріальної й духовної культури суспільства давніх часів, намагаються за її допомогою змоделювати людину минулого в родинному й суспільному колі, у стосунках з іншим світом, у її думках, почуттях і пориваннях. Приклади таких фразеологізмів численні: *жити, як у сіряках, дати гарбуза, не так тії пани, як підпанки* та ін. Фразеологія дає корисну поживу для істориків мови, етимологів, діалектологів, прикладом чого можуть слугувати «Етимологічний словник української мови» в 7 томах за редакцією О.С. Мельничука, шість томів корпусу якого вже побачили світ, словник «Знаки української етнокультури» В.В. Жайво-

ронка [Жайворонок 2006] або словник «Гуцульська міфологія» Н.В. Хобзей [Хобзей 2002]. Не оминули своєю увагою фразеологію й дериватологи, фахівці як з історичного, так і синхронного словотвору. Увагу передусім привертала спроможність стійких сполук різного типу слугувати твірною базою слів, так зване відфраземне словотворення [Алефіренко 1987; Стишов 1991] на зразок загальноновживаних дериватів *теревенити* від *теревени розводити* або *окозамиллювання* від *замиллювати око (очі)*.

Мета статті. У пропонованій статті спробую підійти до проблеми значення фразеології для вивчення словотвірного потенціалу мови з інших позицій. У зв'язку з цим ставлю **завдання** дослідити фразеологічні одиниці зі складниками, які самостійно не вживають у сучасній українській мові. Різні за своїм походженням і структурою, такі стійкі сполуки містять цінну для дериватологів інформацію про нереалізовані або втрачені в сучасній мові можливості певних моделей українського словотворення, про роль дериватів у побудові фразеологізмів.

Методика та методи дослідження. У складі фразеологізмів натрапляємо на деривати-результати різних словотворчих процесів, на різний стан затемнення твірної бази таких слів, а внаслідок цього і на різну силу зв'язку дериватів у складі фразеологізму зі спільнокореневими та спільноструктурними словами в системі сучасної української мови. Доказ розриву між семантичною та формальною

структурою таких слів – необхідність їхнього етимологічного аналізу, наявність у реєстрах етимологічних та історичних словників. Отже, для аналізу дериватів у складі фразеологізмів, що мають затемнений семантичний зв'язок з твірною базою, доведеться, крім морфемного та словотвірного, залучати й етимологічний аналіз їхньої семантики.

Виклад основного матеріалу. Прикладом деривата, семантика якого не впливає зі значення складників його формальної структури, може бути слово *безрік* у фразеологізмах *на безрік*, *в безрік* ‘назавжди, на вічні часи, ніколи’, *за безрік* ‘невідомо коли, дуже нескоро; ніколи’ [Фразеологічний... 1993 I, с. 21–22]. «Етимологічний словник української мови» подає таку дериваційну історію слова *безрік*: злиття й фонетична та семантична видозміна словосполучки **без рік* ‘через рік’ [Етимологічний... 1982 I, с. 163]. У цій давній словосполучці, на думку етимологів, реалізовано давнє значення прийменника *без* ‘через’, сформоване внаслідок фонетичної видозміни форми *перез* <– *през* ‘через’ [Там само, с. 161]. До фразеологізма *на безрік* синонімічний фразеологізм *на безвік* з іншим дериватом такої ж будови, не уживаним самостійно в сучасній українській мові

Деривати такої ж структури, не уживані в сучасній українській мові поза стійким висловом, знаходимо й у фразеологізмах *за безцін*, *за безцінь* ‘дуже дешево, майже дарма’ [Фразеологічний... 1993 I, с. 22]. В іменниках *безцін* і *безцінь*, на відміну від розглянутих вище іменників *безрік* і *безвік*, префікс *без-* співвіднесений з прийменником *без* у твірній словосполучці в його сучасному значенні, що вказує на відсутність чогось, у цьому випадку, ціни. Як синонім у цьому академічному словнику подано фразеологізм *за півціни*. «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова на початок ХХ ст. ще співвідносить фразеологізми *за безцін*, *за безцінь* як відповідники рос. *за бесценно* зі сполукою *без ціни*. У цьому джерелі знаходимо й вислови з іншими цікавими дериватами – *за півдарма*, *за так-гроші* [Російсько... 1924 I, с. 24]. Отже, подані фразеологізми засвідчують активність творення префіксальних іменників шляхом універбізації словосполук прийменника *без* з іменниками, їхнього злиття. Якщо в сполучці наявна іншомовна лексема, вона може змінювати свою фонетичну форму, припасовуючись до форми питомих слів. Такої видозміни зазнало запозичення з турецької мови *баиш* ‘голова’ у прислівнику *безбач* ‘1. Без мети, врозбрід;’ ‘2. Наосліп, не дивлячись’, що в «Словнику української мови» в 11 томах поданий з ремаркою *діал. (діалектне)* [Словник... 1970 I, с. 119]. Зберігся й варіант *безбаиш*. Зміна фонетичної форми запозичення в його складі зумовлена непрозорістю його семантики на українському мовному ґрунті для тих, хто не знає турецької мови.

Виявлені в складі фразеологізмів деривати спонукають з’ясувати, наскільки активна універбізація сполук прийменника *без* з іменниками в сучасному українському словотворенні. У словнику

А.М. Нелюби «Словотворчість незалежної України. 1991–2011» серед новотворів ми виявили лише один іменник-універбат *безпідмурів’я*, хоча суфіксальних іменників, похідних від сполук іменників із прийменником *без* у цьому джерелі чимало: *безвимір’я*, *бездержавник*, *безкнижник*, *безкрилля*, *безНАТОВець*, *безрим’я*, *безстилля*, *безхаття* [Словотворчість... 2012, с. 46–50]. У реєстрі комп’ютерного морфемно-словотвірному фонду української мови Інституту української мови НАН України обсягом понад 177 тис. слів, який наш колектив сформував за матеріалами п’яти різнотипних найавторитетніших словників української мови ХХ ст., передусім академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах, ми зафіксували 9 безсуфіксних іменників, утворених на базі сполуки прийменника *без* з іменником. Усі вони вільно функціонують у сучасній українській мові: *безвість*, *безгомін*, *бездох*, *безкрай*, *безлад*, *безлік*, *безпам’ять*, *безсмак*, *безум*. У деяких випадках результати злиття з прийменником *без* різних форм слова набувають різного частиномовного значення, пор. іменник *безвість* «невідомі, незнані місця» і прислівник *безвісти* ‘невідомо де, невідомо куди, безслідно’. У їхній основі лежить сполука прийменника *без* із тим самим іменником *вість*, проте в різних його текстових формах. Фразеологізми подають і універби на базі сполук іменників з іншими прийменниками, пор. *дати (дістати) відкоша (одкоша)*, яке автори «Етимологічного словника української мови» пов’язують зі словом *кіш* [Етимологічний... 1982 I, с. 393].

Максимальний ступінь універбації виявляють деривати, які, за визначенням О.В. Ісаченка, втратили будь-який змістовий зв’язок з базовою словосполучкою, пор. його приклад – російський універб *перчатки*, історично пов’язаний із утраченою в сучасній російській мові аналітичною назвою *перчатые рукавицы* [Ісаченко 1958, с. 341]. В українській мові до таких універбів належить слово *содухи* в значенні ‘кінець, смерть’, зафіксоване в «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка в 1909 р. [Словарь української... 1909 IV, с. 164]. У цьому джерелі подано й фразеологізм *содухи спустити* зі значенням ‘померти’. Сьогодні вже лише ті українці, хто добре знає службу Божу в церковнослов’янській редакції, впізнають у слові *содухи* початок заупокійної молитви про новопреставлених «*Со духи праведных скончавшихся душу раба Твоего, Спасе, упокой*», де прийменник *со* сполучено зі старою формою орудного відмінка множини іменника чоловічого роду *дух* – *духи* (пор. *со товарищи*, *со отцы*). В українській редакції зачин цієї молитви звучить уже так: *З духами спочилих праведників душу раба Твого, Спасе, упокой*, зникла така стара граматична форма й із сучасного російського тексту цієї молитви, пор.: *Со святыми упокой* [Карпіловська 2018]. Затемнення зв’язку універбу *содухи* з базовою прийменниково-іменниковою словосполучкою *со духи* засвідчує й наголос, зміщений із першого складу іменника на прийменник *со*. Зміна наголосу й редукція слів час-

то супроводжують такі згортки словосполук, пор. *добрідень, добрівечір* і *добрий день, добрий вечір*. Натомість початок іншої відомої християнської молитви «Отче наш», імовірно, через активність форми кличного відмінка і в сучасній українській мові зазнав лише мінімальної універбації. Він згорнувся у цілком прозоре зрощення й у такій формі закріпився у фразеологізмах *знати як отчешаш* 'знати дуже добре [Російсько... 1927 III. 1, с. 218] й *прочитати отчешаш* 'дати прочухана, нагінку' [Словарь російсько... 1894 II, с. 134]. Прикметно, що засвідчено й універб-запозичення за бази латинського відповідника української сполуки *отче наш – pater noster*, пор. *патерностер* як застаріла назва багатокабінного ліфта без дверей.

Фразеологізми вміщують і слова, які за словотвірною будовою подібні до самостійно живаних нині, проте закріплені за такими стійкими сполуками, пор.: *угав, вгав* (без угаву), *останок* (на останок, до останку), *упин, впин, спин* (без упину (впину), спину), нема упину) та ін. Такі одиниці різняться за своїм статусом у сучасній українській мові. Якщо слова *угав, вгав, упин, впин, спин, устанок* не функціонують вільно в сучасному мововжитку, то дериват *останок* у формі множини *останки* в значенні переважно 'залишки, рештки тіла небіжчика' і нині функціонує самостійно. Завершенням процесу втрати такими дериватами власного значення є їхнє злиття з прийменником і творення прислівника-універба на зразок *безперестанку начеку* або низки вигуків на основі сполук прийменників чи форм дієслів зі словом *Бог* (*Біг*) на взір *спасибі, помагайбі, пробі, дастьбі, простибі*. Іменники *угав* (*вгав*), *упин* (*впин*), *спин* розширюють наше уявлення про потужність безафіксного творення іменників від префіксальних дієслів. У реєстрі вже згаданого вище морфемно-словотвірного фонду української мови засвідчено 133 іменники, утворені без допомоги суфіксів від префіксальних дієслів: *убір* (*вбір*), *увід* (*ввід*), *угин* (*вгин*), *впуск*, *вхід*, *устрій*, *утвір* та ін. Деривати в складі фразеологізмів указують на те, що цей ряд свого часу був значно ширшим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Вища школа, 1987. 133 с.
2. Венжинович Н.Ф. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології. Ужгород: ФОП Сабов А.М., 2018. 463 с.
3. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. Київ: Логос, 2004. 284 с.
4. Етимологічний словник української мови / Гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982 – 2012. Т. I–VI.
5. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
6. Исаченко А. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков. *Slavia*. 1958. XXVII. 3. С. 334–352.
7. Карпіловська Є.А. Універбація в колі інших способів мовної компресії. *Univerbacija/Univerbizacija u slavenskim jezicima*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2018. С. 169–180.
8. Мокиєнко В.М. Образы русской речи: Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. 280 с.
9. Російсько-український словник / Голов. ред. А. Кримський і С. Єфремов. Київ: Державне видавництво України, 1924–1933, Т. I–III.
10. Словарь російсько-український / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1893–1898. Т. I–IV.

Фразеологізми зберегли у своєму складі й слова, які колись побутували в українській мові, але нині вийшли з ужитку, відійшли на її периферію. Такі «голоси минулого» повертають до нас картину давніх суспільних відношень, способів українськомовної концептуалізації світу. Про реалії суспільного життя наших пращурів нагадує фразеологізм *віть за віть*, синонімічний фразеологізмом біблійного походження *око за око, зуб за зуб* 'відповідати на заподіяну образу, кривду і т.ін. тим самим' [Фразеологічний... 1993 I, с. 347]. Слово *віть* в значенні 'взаємна відплата, віддача', нині історизм в українській мові етимологи виводять з пол. *węty* 'винагорода судді після суду; десерт'. У XVII–XVIII ст. в українській мові побутували слова *веты* 'солодка страва, десерт', *веть* 'взаємна відплата, віддача' [Етимологічний... 1982 I, с. 365–366]. Застарілу назву вітру *дмухач* демонструє фразеологізм *дати дмухача* 'втекти'. Синонімічний йому фразеологізм *дати драло* містить давній іменник *драло*, похідний від дієслова *драти* в переносному значенні 'утікати'. «Етимологічний словник української мови» подає для порівняння й унаявлення спільного слов'янського тла формування такої стійкої сполуки іменник *драло* 'втеча' та дієслово *удирати* у російській мові та білоруський фразеологізм *драла даць*, а також українські діалектизми *драли* 'заячі ноги' й *дралівати* 'швидко тікати' [Етимологічний... 1985 II, с. 121].

Висновки. Дешифрація обговорених прикладів засвідчує не лише цінність фразеологічного матеріалу для вивчення історії українського словотворення, стану словотвірного потенціалу мови в історичній перспективі, а й широкий спектр словотвірних процесів, збережених у сучасній українській фразеології. Крім суто історичної вартості, деривати, наявні у фразеологізмах і відсутні в лексичній системі сучасної української мови, унаявлюють ширші можливості певних моделей творення слів, ніж реалізовані в сучасному мововжитку. «Голоси минулого» в сучасній українській фразеології, без сумніву, чекають на глибокий, всеохопний аналіз дериватологів.

11. Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Киевская Старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Київ, 1907–1909, Т. I–IV.
12. Словник української мови. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. I–XI.
13. Словотворчість незалежної України. 1991–2011: Словник / Укл. А.М. Нелюба. Харків: Харківське історико-етимологічне товариство, 2012. 608 с.
14. Ставицька Л.О. Гендер: мова, свідомість, комунікація. Київ: КММ, 2015. 464 с.
15. Стишов А.А. Отфраземные образования в современном украинском языке: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук: Киев, 1991. 18 с.
16. Фразеологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 1993. Кн. I–II.
17. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. Львів: [б.в.], 2002. 213 с.

REFERENCES

1. Alefirenko M.F. (1987) Teoretychni pytannia frazeolohii [Theoretical questions of phraseology]. Kharkiv: Vyshcha shkola. 133 s. [in Ukrainian].
2. Venzhynovych N.F. (2018) Frazemika ukrainskoi literaturnoi movy v konteksti kognitologii ta linhvokulturologii [Phrasemics of the Ukrainian literary language in the context of cognitology and linguoculturology]. Uzhhorod: FOP Sabov A.M. 463 s. [in Ukrainian].
3. Holubovska I.O. (2004) Etnichni osoblyvosti movnykh kartyn svitu [Ethnic features of linguistic pictures of the world]. Kyiv: Logos. 284 s. [in Ukrainian].
4. Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy (1982–2012) [Etymological dictionary of the Ukrainian language] / Hol. red. O.S. Melnychuk. Kyiv: Naukova dumka. T. I–VI [in Ukrainian].
5. Zhaivoronok V.V. (2006) Znaky ukrainskoi etnokultury [Signs of Ukrainian ethnoculture]: slovnyk-dovidnyk. Kyiv: Dovira. 703 s. [in Ukrainian].
6. Isachenko A. K. (1958) K voprosu o strukturnoy tipologii slovarnogo sostava slavyanskikh literaturnykh yazykov [On the question of the structural typology of the vocabulary of Slavic literary languages]. *Slavia*. 1958. XXVII. 3. S. 334–352 [in Russian].
7. Karpilovska Ye.A. (2018) Univerbatsiia v koli inshykh sposobiv movnoi kompresii [Universion in the circle of other methods of speech compression]. *Univerbatsiia/Univerbizatsiia u slavenskim jezicima*. Sarajevo: Slavistički komitet. S. 169–180 [in Ukrainian].
8. Mokienko V.M. (1986) Obrazyi russkoy rechi: Istoriko-etimologicheskie i etnolingvicheskie ocherki frazeologii [Images of Russian speech: Historical, etymological and ethnolinguistic essays on phraseology]. Leningrad: Izd-vo Leningr. un-ta. 280 s. [in Russian].
9. Rosiisko-ukrainskyi slovnyk [Russian-Ukrainian dictionary] / Holov. red. A. Krymskyi i S. Yefremov. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1924–1933, T. I–III [in Ukrainian, in Russian].
10. Slovar rosyisko-ukrainskyi [Russian-Ukrainian dictionary] / Zibraly i vporiadkuvaly M. Umanets i A. Spilka (1893–1898) Lviv: Drukarnia Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka. T. I–IV [in Ukrainian, in Russian].
11. Slovar ukrainskoi movy. Zibrala redaktsiia zhurnala «Kyevskaia Staryna» [Dictionary of the Ukrainian language]. Uporiadkuvav z dodatkom vlasnoho materialu Borys Hrinchenko (1907–1909). Kyiv. T. I–IV [in Ukrainian].
12. Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language] (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka. T. I–XI [in Ukrainian].
13. Slovtvorchist nezaleznoi Ukrainy 1991–2011: Slovnyk (2012) [Word formation of independent Ukraine 1991–2011: Vocabulary] / Ukl. A.M. Neliuba. Kharkiv: Kharkivske istoriko-etymologichne tovarystvo. 608 s. [in Ukrainian].
14. Stavitska L.O. (2015) Hender: mova, svidomist, komunikatsiia [Gender: language, consciousness, communication]. Kyiv: KMM. 464 s. [in Ukrainian].
15. Stishov A.A. (1991) Otfrzemnyie obrazovaniya v sovremennom ukrainskom yazyike [Refractive formations in modern Ukrainian]: avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. filol. nauk: Kiev. 18 s. [in Russian].
16. Frazeologichnyi slovnyk ukrainskoi movy [Phraseological dictionary of the Ukrainian language] (1993). Kyiv: Naukova dumka. B. I– II [in Ukrainian].
17. Khobzei N. (2002) Hutsulska mifolohiia: etnolinhvistychnyi slovnyk [Hutsul mythology: ethnolinguistic dictionary]. Lviv: [b.v.]. 213 s. [in Ukrainian].

“VOICES OF THE PAST” IN MODERN UKRAINIAN PHRASEOLOGY

This article discusses the value of phraseology for studies not only the history of material and spiritual culture of the people, the peculiarities of linguistic consciousness, national character, but also for the analysis the specifics of national language conceptualization, categorization and aspectualization of the world. evaluation of human activity, means involved in creating a linguistic picture of the world of a particular national community, its language thinking, in particular, to study word formation in historical perspective. Phraseologisms of the modern Ukrainian language containing derivative units that are not currently used independently in the speech have been selected for the analysis.

They are the results of various word-formative processes: univerbization (*содухи, безрік, отченаш*), affixless

(*узав, утин, стин*) and affixal (*драла, останок, перестанок*) word formation, and are also historicisms (*вiть*) or archaisms (*дмухач*). Due to the stability and reproducibility of phraseology have preserved to this day such derivatives that have lost their proper meaning and require etymological analysis. Their correlation with common structural derivatives in the modern Ukrainian language makes it possible to identify the broader potential of certain word-formative models in historical perspective of the development of the Ukrainian language.

Analyzed derivatives reveal different degrees of obscuration of their semantic structure. The minimum degree is found in units the form of the components of which has not changed or has changed minimally, the maximum – derivatives in which the form of one of the components has been reduced.

Such derived lexemes are «the voices of the past» indicated state of Ukrainian word-formative system in ancient times preserved in modern Ukrainian phraseology, and require comprehensive study in derivatologists both in synchrony and diachrony.

Keywords: phraseology, word-formation, history of language, word-formative model, univerbization, word-formative potentiality of language.

© Карпіловська Є., 2020 р.

Євгенія Карпіловська – доктор філологічних наук, професор, завідувачка відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови Національної академії наук України; <https://orcid.org/0000-0003-1921-9021>

Yevhenia Karpilovska – Doctor of Philology, Professor, the Lexicology, Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics Department, Institute of Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-1921-9021>

KONCEPT *SVOJ* V SLOVENSKÝCH FRAZÉMACH

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.161.2'282.2(477.87)

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).139-145

Кесселова Я. Концепт *soj* v slovenských frazémach; кількість бібліографічних джерел – 17; мова словацька.

Abstract. Koncept *soj* je jednou časťou protikladu *soj* verzus *cudzí*, ktorý patrí medzi základné antropologické protiklady. Ide o opozíciu, ktorá zasahuje naše prežívanie sveta a je výsledkom pohľadu na svet cez viaceré kritériá hodnotenia. Cieľom tejto štúdie je objasniť, akým spôsobom koncept *soj* interpretujú používatelia slovenčiny a aké hodnoty sa im s konceptom *soj* asociujú. Objektom výskumu sú lexikálne jednotky s výraznou hodnotiacou funkciou – frazémy, ktoré sme čerpali z lexikografických príručiek, zo Slovenského národného korpusu a zo zbierky A. P. Zátareckého (1897). Rozsah vzorky je 112 frazém možno kategorizovať takto: a) **Frazémy s funkciou hodnotiacich postojov.** Koncept *soj* je spätý najmä s pozitívnym hodnotením. Vo frazémach sa koncentrujú uzlové body hodnotenia, a to od „stavu sveta“, cez správanie človeka, kognitívne schopnosti, výkon človeka až po prežívanie. Hodnotiace postoje majú graduálny charakter. Posesívum *soj* konštruje i eufemistické pomenovania negatívne prežívaných javov (vek, starosť, smrť), ambivalentné kontextovo závislé postoje a negatívne hodnotiace postoje. b) **Frazémy s funkciou zvýrazniť orientáciu na seba,** na subjektivitu a svojskosť človeka v kľúčových stránkach života (v myslení, prežívaní, konaní, reagovaní na stimuly, zábave, sebahodnotení, sebaidentifikácii aj celkovom ponímaní života). c) **Frazémy s funkciou zvýrazniť orientáciu na iného človeka.** Preferenčný princíp výberu v sociálnych vzťahoch, ako vyplýva z frazém, je blízkosť a známosť. Kým v starších frazémach *soj* reprezentuje rodinnú blízkosť, v novších frazémach *soj* predstavuje blízkosť v názoroch, osobnú známosť, ale aj oddanosť, spohľivosť, zaviazanosť a spriaznenosť.

Kľúčové slová: koncept *soj*, frazémy, jazykový obraz, sveta, slovenčina

Vymedzenie problému. Koncept *soj* je jednou časťou protikladu *soj* verzus *cudzí*, ktorý patrí medzi základné antropologické protiklady. Fundamentálnosť tohto protikladu vyplýva z prirodzenej ľudskej túžby po spolupatričnosti, príslušnosti a blízkosti v medziľudských interakciách, z potreby cítiť sa v societe ako ten, kto do nej patrí, teda ako *soj*, nie *cudzí*. Napokon aj komunikácia je možná „do takej miery, v akej jednotlivci majú spoločné túžby, presvedčenie a postoje, závisí od stupňa, ako sa ľudia cítia svoji [Krech et al. 1962, s. 298]. Protiklad *soj* – *cudzí* štruktúruje spoločný život ľudí v rozličných podobách. Podľa I. Vaňkovej a kol. [2005, s. 65] ide o opozíciu, ktorá zasahuje naše prežívanie sveta všeobecne. Môžeme si ju uvedomiť napr. ako xenofóbiu, rasizmus a celkovú nedôveru voči akejkoľvek ľudskej inakosti. Výskumy ukazujú [napr. Pelcowa 2007, s. 75–87], že vo vedomí ľudí je protiklad *soj* – *cudzí* vnútorne diferencovaný, zahŕňa viacero kritérií hodnotenia svojskosti/cudzosti: teritoriálne, etnické, náboženské, existenčné (chápané ako spôsob života a vzťah), kultúrne, jazykové, časové, psychologické (chápané ako protiklad *soj* = známy, blízky vs. *cudzí* = neznámy, vzdialený). Platnosť niektorých kritérií je všeobecnejšia (napr. z psychologického hľadiska *soj* je to, čo je známe, blízke, akceptované; *cudzí* skôr to, čo je neznáme, vzdialené, čo nemáme úplne pod kontrolou, a teda je obávané). Pri iných kritériách vystupuje do popredia perspektíva posudzovateľa; napr. z perspektívy mladých ľudí je *cudzí* skôr súčasné, z perspektívy starších ľudí *cudzí* je skôr súčasné [Pelcowa 2007, s. 86]. Zdrojom poznania, ako používatelia istého jazyka opozíciu *soj* verzus *cudzí* prežívajú, je aj výskum jazyka.

Doterajšie výskumy. Etnolingvisticky orientované výskumy vychádzajú z predpokladu, že v jazyku je zakódovaná svojská conceptualizácia sveta, a teda poznávaním jazyka môžeme spoznať aj špecifickú in-

terpretáciu sveta typickú pre istú jazykovo-kultúrnu societu. Otázkou, čo znamená *soj* a *cudzí* pre používateľa poľštiny sa zaoberal J. Bartmiński [2007, s. 35–60], a to na základe porovnávania oboch heslových slov v lexikografických príručkách poľštiny. Odkrýva osem sémantických komponentov konceptu *soj* (rodinný, priestorový, národný, psychický, spoločný, náboženský, politický, kultúrny), ktoré môžu predstavovať tertium comparationis na kontrastívny výskum jazykov. Metodologickým problémom je však fakt, že ani v rámci jedného jazyka (poľštiny) sa koncept *soj* lexikograficky nespracúva rovnako. Spomedzi ôsmich komponentov jestvuje len jediný, uvádzaný vo všetkých piatich skúmaných slovníkoch. Koncept *soj* sa v poľštine chápe predovšetkým ako *spoločný* v zmysle ‘pochádzajúci z toho istého prostredia, patriaci k tej istej skupine, ku komu ma viaže pocit spolupatričnosti’. V štyroch slovníkoch sa zhodne uvádza komponent psychologický, teda *soj* sa chápe ako ‘dôveryhodný, ústretový, žičlivý, sympatický, vyvolávajúci pozitívne emocionálne prežívanie, známy, akceptovaný’. Koncept *cudzí* sa v poľštine v zásade vykladá protikladne, preferuje sa psychologický komponent významu (nepatriaci k nám, mimo spoločných vedomostí, skúseností, vylúčený zo skupiny tých, ktorí majú spoločné vedomosti, skúsenosti), komponent *nie-spoločný* (z iného prostredia, majúci iné tradície, zvyky, obyčaje) a komponent rodinný (nepatriaci do rodiny). Okrem problému nie celkom jasného ohraničenia sémantických komponentov vzniká otázka, či lexikografický opis významov opozície *soj* – *cudzí* je v zhode s conceptualizáciou protikladu u súčasných používateľov poľštiny-nelinguistov. Anketovou metódou autor v podstate potvrdzuje dominantné sémantické komponenty lexikografického opisu. V oboch členoch protikladu *soj* – *cudzí* je pre bežných používateľov poľštiny preferovaným sémantickým komponentom ‘osoba, ktorá je alebo

nie je z môjho najbližšieho prostredia'. Vysoký rang má i kritérium psychologické: *svoj* je 'ten, kto je láskavý, vľúdny, prívetivý, koho mám rád', *cudzí* je negáciou uvedených atribútov.

V doterajších výskumoch sa protiklad *svoj* – *cudzí* chápe hlavne na etnickom princípe a skúma sa ako vzťah medzi dvoma etnikami; napr. medzi Poliakmi na jednej strane a Ukrajincami, Rusmi, Židmi a Nemcami na strane druhej [Pelcowa 2007, s. 75–88], poľsko-židovské vzťahy skúma M. Marczewska [2007, s. 163–174], vzťahu k Poliakom uprostred bulharskej komunity sa venuje K. Michajlova [2007, s. 175–190]. Výskumy poukazujú na prítomnosť stereotypu v tom zmysle, že negatívne bývajú vnímaní reprezentanti iných národov, národností, skupín ľudí než je tá, ku ktorej patrí sám hovoriaci, resp. jeho komunikační partneri. Svedčia o tom napríklad aj sufixy dodávajúce etnonymu príznam pejoratívnosti, čo možno pozorovať aj v slovenčine (*Nemčúr, Rusák, Židák, Rakušák, Čechúň, Cigoš*). W. Chlebda [2007, s. 89] upozorňuje, že medzietnická podoba výskumu sa už sama stala stereotypom na odhaľovanie stereotypov, pretože cudzosť sa môže objavovať aj v rámci jedného etnika. Na výraze *Polactwo* dokumentuje proces enantiosémie, rozštiepenie sémantiky na dva sémantické aj axiologické varianty. Zdá sa však, že črta enantiosémie preniká aj do ďalších etnoným, čo môže predznamenávať ruptúry v identite Poliakov. Dva póly protikladu *svoj* – *cudzí* môže reprezentovať aj vzťah pôvodnej a novovznikajúcej komunity v jednom etnickom spoločenstve.

Popri dominantnom prístupe založenom na etnickom vnímaní protikladu *svoj* – *cudzí* jestvujú i ďalšie aspekty výskumu. Z hľadiska tohto protikladu sa skúmal jazyk politickej propagandy v čase socializmu [Bralczyk 1991, s. 105–114]. Štúdia ukázala stratégie produktora textu, ktorý protiklad *svoj* – *cudzí* využíva na získanie náklonnosti individuálneho adresáta alebo kolektívneho publika, pričom výber komunikačných stratégií závisí od toho, či produktor hovorí o svojich cudzím, o cudzích svojim, alebo o svojich svojim, o cudzích cudzím. Ide hlavne o spôsoby, akými sa produktor textu stotožňuje so skupinou svojich, a to od štýlu reči, cez komunikačné rituály, odvolávanie sa na spoločné skúsenosti s publikom až po lichotenie publiku a oceňovanie jeho vkusu, názorov, postojov. V analýzach politického diskurzu sa odкрývajú komunikačné stratégie, ktoré majú zvýrazniť svojskosť a podporiť akceptáciu politika ako svojho medzi potenciálnymi voličmi. V súvislosti s politickými textami uvedených kvalít sa používa termín elokvencia [Russel 2002, s. 138; cit. podľa P. Nowaka 2007, s. 106], ktorý je symbiózou dvoch protikladných významov vybrúsenosti, vycibrenosti reči na jednej strane a krasorečenia, prázdneho verbalizmu na strane druhej. Materiálovú bázu na výskum opozície *svoj* – *cudzí* tvorí aj folklór, anekdoty alebo komunikačné registre v špecifických societach (od fanúšikov hip-hopu po komunity väzňov). Záujem o otázku, ako sa v rozličných societach konceptualizuje svojskosť a cudzosť, je súčasne podporený diachrónnym výskumom. Výberovo uvádzame napríklad výklad kognitívnych verb v bieloruštine na základe verb *mať, dať, vziať*, ktorých sémantika sa

derivuje zo vzťahu *svoj* – *cudzí* [Kolodziejek 2007, s. 133–141].

Aj stručný náčrt literatúry dokumentuje, že opozíciu *svoj/cudzí* z etnolingvistickej perspektívy sa v slovenských lingvistikách venovala viacaspektivná pozornosť, azda najsústredenejšia v ľubľinskom centre poľskej teórie jazykového obrazu sveta. V českej jazykovede [Čmejrková 2003, s. 181–205] a slovenskej jazykovede [Ivanová – Kyseľová 2019, s. 113–152] sa výskum orientoval na zvrtné posesívum *svoj*, a to zo sémanticko-syntakticko-pragmatického hľadiska, z hľadiska konkurencie zvrtného posesíva *svoj* a osobných posesívnych zámen vo výpovedi a z funkčného hľadiska.

Cieľ štúdie. V tejto stati sa orientujeme na zvrtné posesívum *svoj* ako jednu stránku antropologického protikladu. Vychádzame z kľúčových téz etnolingvistiky: a) jazyk kóduje špecifickú interpretáciu sveta jazykovo-kultúrnym spoločenstvom; b) súbor pravidiel uložených v gramatických kategóriách a sémantických štruktúrach lexiky ukazuje spôsoby videnia sveta, ale aj hodnoty, ktoré jazykové spoločenstvo akceptuje.

Cieľom štúdie je objasniť, akým spôsobom interpretujú koncept *svoj* používatelia slovenčiny a aké hodnoty sa im s konceptom *svoj* asociujú. Lexikálnymi jednotkami s eklatantnou hodnotiacou funkciou sú frazémy, preto výskumnú vzorku predstavujú viacslóvné petrifikované sémanticko-pragmatické štruktúry s výrazom *svoj* v slovenčine. Frazémy sú skonvencionalizované a kondenzované opisy ľudských reakcií, ľudského správania sa a uvažovania, a preto sú vhodným východiskom na skúmanie hodnotovej orientácie používateľov jazyka.

Empirickú bázu tvoria jednak frazémy excerptované zo zbierky *Slovenské prislovie, porekadlá a úslovie Adolfa Petra Zátareckého* (1897), jednak z lexikografických príručiek súčasnej slovenčiny, ale aj z kolokačnej paradigmy lexémy *svoj* v Slovenskom národnom korpusse. Vo výskumnej vzorke sú prototypické frazémy, ktoré sa vyskytujú v jedinej podobe bez variovania sémantického alebo gramatického komponentu frazémy (*každá liška svoj chvost chváli*), ale aj frazémy, pri ktorých je dispozičnosť oslabená, t. j. frazéma funguje s lexikálnymi variantmi (*každý je kováčom/strojcom svojho štastia, najšť/mať/hľadať [si] svoju parketu*); s morfológickými variantmi (*žiť svoj život/svojím životom, mať svoj deň/svoje dni*), so záporovým variantom (*hrať/nehrať svoju hru, mať/nemať svoj deň*). Z existencie variantov plyní otázka, či varianty frazém predstavujú identické sémanticko-pragmatické štruktúry alebo z variantnosti plynú sémanticko-pragmatické či axiologické konzekvencie. Výskum frazém nie je založený len na opisoch sémantiky v lexikografických príručkách. Cieľom výskumu je odkrýť autentický život frazémy v kontexte. Každú frazému/variant frazémy sme skúmali v písaných textoch korpusu (verzia prim-8.0-public-all s rozsahom 1 miliarda 160 miliónov slov). Pri vyšších výskytoch konkordancií využívame vzorku 250 výpovedí s frazémou na báze náhodného výberu, pri nižšom výskyte ako 250 konkordancií sme preskúmali všetky výpovede s príslušnou frazémou.

Materiálový výskum. Pre posudzovanie zámena *svoj* ako komponentu frazémy je potrebné poznať status tohto výrazu v slovenčine. Zvrtné posesívum *svoj* sa

v slovenčine lexicograficky vymedzuje ako zámeno na vyjadrenie privlastňovania, a to ktorejkoľvek gramatickej osobe vo funkcii syntaktického subjektu. Posesívum *svoj* sa vymedzuje na základe jeho syntakticko-sémantickej funkcie. V tejto súvislosti S. Čmejrková [2003, s. 187] chápe zámeno *svoj* ako odkaz na druhú, keďže ide len o prostý odkaz na osobu, ktorej sa privlastňuje. Osobu špecifikuje verbálna flexia, nie posesívum (1).

(1) *Pridem/prideš/pride/pridem/pridet/prídu svojim autom.*

Povaha výrazu s chudobnou sémantikou vedie k očakávaniu širokého rozsahu frazém a variantov, v ktorých môže fungovať. Celkovo sme vyexcerpovali 107 frazém a variantov frazém so zvrtným posesívum *svoj*. Tie po preskúmaní ich celostnej sémantiky a funkcie v písaných textoch korpusu možno klasifikovať na tri makrotriedy:

a) frazémy s posesívum *svoj* ako konštituentom hodnotiacich postojov;

b) frazémy s posesívum *svoj* s funkciou zvýrazniť orientáciu na seba (subjektivitu, svojskosť, jedinečnosť človeka);

c) frazémy s posesívum *svoj* s funkciou zvýrazniť preferenčnú orientáciu na iného človeka (blízkosť medzi ľuďmi je preferenčný princíp výberu v sociálnych vzťahoch).

Každá z troch tried je bohato vnútorne diferencovaná, preto sa v ďalšom výklade výberovo zacielime na prvú z nich, frazémy s axiologickou funkciou.

1 Posesívum *svoj* ako súčasť prototypicky pozitívnych hodnotiacich postojov

1.1 hodnotenie výseku „stavu sveta“. Frazéma *všetko má svoje miesto* je nositeľom hodnotiaceho parametra náležitý, vyhovujúci, v rovnováhe; také, ako má byť, t. j. v zhode s očakávaním hodnotiteľa. Frazéma sa využíva hlavne vtedy, keď sa objekt hodnotenia vymyká exaktnému posudzovaniu podľa normatívnych kritérií a pripúšťa subjektívnu interpretáciu. Objektom hodnotenia býva tvorivá činnosť ľudí (literárna, výtvarná, hudobná, filmová tvorba, folklór), dosahujúca (2) alebo naopak nedosahujúca (3) súlad s parametrom náležitosti, ktorý sa prisudzuje hlavne výsledkom intelektuálnej aktivity. Variant *všetko je na svojom mieste* sa kontextovo realizuje skôr ako pozitívne hodnotenie situácie alebo konkrétnej veci (4). Aktualizácia frazémy je spojená s ironizáciou a spočíva v navodení pozitívneho hodnotenia stavu sveta, ktoré sa v ďalšom texte neguje (5). *Variant všetko má svoj čas* je apelom na také hodnoty ako trpezlivosť a schopnosť konať v primeranej chvíli (6).

(2) Šefčík si totiž veľmi starostlivo vyberá slová, *všetko má svoje miesto*, je príjemné kľať po veršoch...

(3) Nič proti ľudovým tradíciám, ale *všetko má svoje miesto* v priestore a čase... (o oblievačkách)

(4) Nič nevyčnieva, všetko je hladké, *všetko je na svojom mieste*, v harmónii... (o víne).

(5) Ako sa hovorí v poslednej vete Šulíkovej Záhrady – *všetko je na svojom mieste*. Vláda vládne, zamestnávateľia lobujú, odbory protestujú a odborárski bossovia si užívajú.

(6) Som veľmi trpezlivá, nič nerobím nasilu, *všetko má svoj čas* aj pri budovaní svalovej hmoty.

1.2 hodnotenie správania človeka. Frazéma

byť na svojom mieste je ocenením kvalít človeka. Lavostranným aktantom býva takmer vždy pomenovanie osoby mužského pohlavia (*profesionál, chlap, odborník, muž, kapitán, človek, minister*). Vágnosť hodnotenia sa obvykle kompenzuje konkretizáciou príčiny, dôsledku alebo pozorovateľného prejavu správania, o ktorý hovoriaci opiera svoj hodnotiaci úsudok a ktorý adresátovi podáva ako dôkaz (7). Napriek vágnosti je frazéma spätá s pozitívnou konotáciou, ktorá sa zámerne môže narušovať a vzniknuté napätie medzi petrifikovanou a aktualizovanou sémantikou je zdrojom ironie (8). V celom korpuse písaných textov sú dve frazémy s aktantom *žena*, z toho iba jediná v pôvodnom slovenskom texte evokuje predstavu ženy-bytosti komplexných kvalít (9).

(7) Bol to chlap na svojom mieste, pracovitý, zodpovedný, ľuďom pomáhal, nikomu neublížil.

(8) Premiér Zeman je muž na svojom mieste? Úplne. On si to miesto prispôbil na svoju figúru. Takže sa tam už nik iný nehodí.

(9) Skvelá žena na svojom mieste, mala svoju rodinu, domácnosť doopatrovala ešte jedného starého bezdetného pána a ešte bola akási miestna „first lady“.

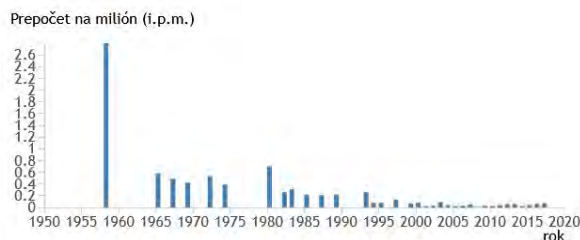
1.3 hodnotenie kognitívnych schopností človeka. Frazéma *mať hlavu na svojom mieste* zachytená v zbierke A. P. Zátareckého (1896) frekvenčne ustúpila frazéme s explicitným pozitívnym hodnotením *mať hlavu na správnom mieste*. Obe sú pozitívnym hodnotením intelektových schopností človeka, ktoré sú prejavom prirodzeného úsudku (10) alebo schopnosti pohotovo reagovať, najmä v športe (11).

(10) Nepotreboval som na to vysoké školy, zahraničné stáže či hŕbu odbornej literatúry, základ je nebať sa roboty, mať zdravé ruky, oči otvorené, uši na stopkách a *hlavu na svojom mieste*.

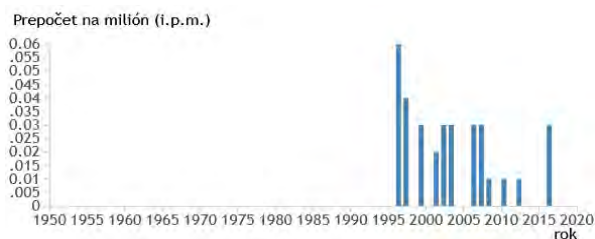
(11) Keď má Lietava *hlavu na svojom mieste*, dokáže strelecky „lietať“.

Frazémy *poznať ako svoju dľaň* s variantom *ako svoje topánky* sa preferenčne používajú v umeleckom texte ako prostriedky oceňovania detailného poznania vonkajšieho prostredia (*les, hora, rieka, jazero, dolina, vresoviská, chodník, cesta, trať, ostrov, okolie, terén, chotár, kraj, krajina, mesto*), interiéru budovy (*kostol, chrám, kláštor, starý dom*), menej často osoby. Implikovaným významom substantív *dľaň, topánky* je taktická percepcia. V kolokačných paradigmách oboch frazém sú entity, pri ktorých sa bezprostredným kontaktom s nimi dosahuje vyššia miera poznania než vizuálnou percepciou. Frazéma so substantívom *dľaň* je staršia (graf 1), od 2. polovice 90. rokov jej konkuruje variant *poznať ako svoje topánky*.

Graf 1 Frekvenčná distribúcia frazémy *poznať ako svoju dľaň* podľa rokov (v korpuse prim-8.0-public-all)

Graf 2 Frekvenčná distribúcia frazémy *poznať ako svoje topánky* podľa rokov (v korpuse prim-8.0-public-all)

1.4 hodnotenie výkonu človeka. Frazéma *mať na svojom konte* (s variantom *mať na konte*) sa intenzívnejšie vyskytuje v textoch od polovice 90. rokov minulého storočia. Jej podstatou je kognitívna metafora, keď sa substantívum *konto* 'účet v banke' zo zdrojovej domény *FINANCIE* prenáša do cieľovej domény *VÝKON ČLOVEKA*. Frazéma *mať na svojom konte* sa používa tam, kde ide o kvantitatívne vymedziteľný výkon človeka presahujúci priemernú, bežne očakávanú mieru alebo intenzitu. Pravostranné kolokáty frazémy sú číslovky/substantíva s kvantitatívnym významom a pozitívne axiologické adjektíva (*úctyhodný, multiplatinový, rekordný, neuveriteľný, majstrovský, legendárny, úspešný, skvelý, vynikajúci, výrazný, rýchly, veľký, obrovský, obdivuhodný, pozoruhodný, vydarený* atď.). Frazéma *mať na svojom konte* konštruuje superlatívne hodnotiace postoje orientované na intelektuálne výkony (*patenty, filmy, rozprávky, ilustrácie, snímky, predstavenia, inscenácie, hudbu, knihy*; 12), ale aj fyzické, hlavne športové výkony (*body, góly, tituly, triumfy, víťazstvá, opasky, hetriky, nominácie*; 13).

(12) Jim Clark *má na svojom konte* obdivuhodné množstvo filmov počas svojej štyridsaťročnej kariéry.

(13) Vittek už *má na svojom konte* úctyhodných 35 superligových gólov.

Kontextové okolie frazémy ukazuje, že „viac“ v kvantitatívnom zmysle sa interpretuje ako „lepšie“ aj z perspektívy kvality. Súvislosť *čím viac, tým lepšie* je hlboko zakorenená medzi hodnotami v našej kultúre, naopak *čím menej, tým lepšie* s nimi koherentná nie je [Lakoff – Johnson 2002, s. 35].

Variant *mať na konte* funguje do značnej miery ako ekvivalent frazémy so zámenom *svoj*, nie však identicky. Absencia komponentu *svoj* vedie k väčšej miere priamych (nefrazeologických) pomenovaní, ale hlavne k oslabeniu pozitívne hodnotiacich súdov tým, že sa v pravostranných kolokátoch zvyšuje zastúpenie negatívne konotovaných lexikálnych jednotiek (*mať na konte vlámanie, vlámačky, krádeže, manko, priestupky, vraždu, výbuch, škandál, prepád, trestný čin, obeť, zločin delikt* a pod.). Pozorovanie kolokačnej paradigmy koreluje s názorom I. Vaňkovej [2005, s. 65], že lexikálna jednotka, ktorá má vo svojej sémantickej štruktúre významový prvok „vlastný“ nesie pozitívnu konotáciu. Frazéma *mať na konte* ukazuje, že absencia tohto významového komponentu znamená aj zmenu axiologickej orientácie.

1.5 hodnotenie prežívania človeka. Frazému *prísť si na svoje* KSSJ [Kačala, 2003] vykladá ako 'dobre pochodiť' a Slovník slovenského jazyka (1959 – 1968) ako 'dostať, čo mu patrí, dosiahnuť svoje, dobre pochodiť'. Analýza korpusových dát odкрýva sémanti-

ku 's pôžitkom si vychutnať, čo má človek rád' v pomerne stereotypných konštrukciách typu *kto má rád x, príde si na svoje; ak sa zaujímate o x, prídete si na svoje* alebo pomenovanie profesijnej/zaujmovej skupiny + *prísť si na svoje* (14). Kým frazéma *prísť si na svoje* odkazuje na prežívanie súvisiace so záujmami človeka, frazéma *robiť niečo*, resp. *byť niekým celou svojou dušou* (15) sa vzťahuje na profesionálnu aktivitu človeka vykonávanú s veľkým zaujatím, naplno, intenzívne. Intenzitu prežívania zvyšuje variant *celým svojím telom, celou svojou dušou*, prípadne *celým svojím telom i dušou*. Frazéma *mať svoj deň* referuje na prežívanie časovo vymedzeného úseku ako vydareného, šťastného, úspešného a preferenčne sa využíva v športovej publicistike (16).

(14) Kto má rád rozatáreného Vilikovského, *príde si na svoje*.

(15) Prešporák *celou svojou dušou*, ktorý s láskou a svedomitosťou zdokumentoval svoj rodné mesto.

(16) „Dnes *som mala svoj deň*“, tešila sa v cieľi čerstvá trojnásobná majsterka sveta.

2 Posesívum *svoj* ako súčasť ambivalentných hodnotiacich postojov

Frazéma *ukázať svoju pravú tvár* sa spravidla aktualizuje v zmysle 'prejaviť negatívne stránky' a referuje na človeka, inštitúciu, prípadne aj prírodný fenomén, na ktorý človek prenáša videnie seba samého a interpretuje ho antropocentricky (17). Naopak, v športovej publicistike má frazéma spravidla kladný emocionálno-hodnotiaci náboj s významom 'ukázať kvality športovca, tímu' (18). Ambivalentnú povahu má aj frazéma *zviazať svoj život* (s niekým), ktorá okrajovo funguje v súčasných prozaických textoch ako negatívne hodnotenie sociálneho vzťahu (19), avšak v náboženských textoch ju registrujeme s pozitívnou axiologiou ako vyjadrenie blízkeho vzťahu človeka s Bohom, s Božím Synom (20). Frazéma *nájsť/dosiahnuť svoje dno* sa preferenčne vyskytuje v ekonomických textoch od druhej polovice 90. rokov s ľavostrannými kolokátmi *euro, ceny, akcie, indexy, ekonomika, trhy, úrokové sadzby*. Ambivalentnosť hodnotiaceho postoja je daná perspektívou hodnotiteľa a vyplýva z nejednoznačnej povahy ekonomických javov (21).

(17) Sme páni sveta. Až do tejto chvíle. Rieka *ukázala svoju pravú tvár*. Nenechala víťaziť našu prevahu.

(18) Nemci *ukázali svoju pravú tvár* a s neuveriteľnou radosťou zahnali všetkých démonov minulosti.

(19) Lutovala ho, že bol pre naplnenie ambícií schopný *zviazať svoj život* s nekonečne nudnou ženou.

(20) Poďte aj vy a uvidíte, že sa oplatí nasledovať Krista, *zviazať svoj život* s jeho životom.

(21) Ceny prudko klesli. Bublina splásla na jar a *svoje dno dosiahla* v decembri.

3 Posesívum *svoj* ako súčasť negatívnych hodnotiacich postojov

Negatívne hodnotiace postoje s posesívum *svoj* tvoria dve skupiny. Jednu predstavujú frazémy s verbiemi v zápore *nehrať svoju hru* 'nehrať podľa očakávania'; *nemať svoj deň* 'mať neúspešný, nevydarený deň'; *nebyť vo svojej koži* 'cítiť sa psychicky alebo fyzicky

zle'. Preferenčne sa vyskytujú v športovej publicistike (22). Zápor verba však neznamená len prostý opozitný vzťah k frazému s kladnou podobou. Frazéma *ne-byť svojim pánom* sa používa v zmysle 'stratiť schopnosť ovládať sa, stratiť nad sebou kontrolu' (23), kým kladná podoba verba *byť svojim pánom* sa sémanticky aktualizuje ako 'byť nezávislý, autonómny', 'byť podnikateľom' (24).

(22) Hra síce patrila Slovákom, ale v koncovke *nemali svoj deň* a nedokázali si vytvoriť súvislý tlak.

(23) Keď užiješ drogu, už *nie si svojim pánom*.

(24) *Som svojim pánom*, sám som zodpovedný za každý krok, za každé euro.

Druhú skupinu tvoria frazémy, v ktorých je negatívny hodnotiaci postoj extenziou negatívneho implikovaného významu niektorého z komponentov; napr. substantívum *mucha* implikuje dotieravosť, substantívum *sieť* stratu slobody, obmedzenie voľnosti pohybu, verbum *vlákať* manipuláciu. Frazéma *mať svoje muchy* referuje na nedostatky človeka (25) alebo výsledkov jeho aktivity (26), na maniere verejne známych ľudí. Avšak negatíva sa zjemňujú, relativizujú uvedením pozitívnych aspektov až sa napokon rozplývajú v tvrdení, že „muchy“ má každý. Narušenie tohto stereotypu predstavuje aktualizácia frazémy *Nie každý má svoje muchy* (názov expozície, ktorá predstavila bronzové muchy). Frazéma *vlákať/lapiť/chytiť do svojich sietí* je negatívnym hodnotením vzťahu k inému človeku v zmysle 'opantať niekoho správaním, ideami' (27).

(25) Brat je super, *má svoje muchy* ako každý súrodenec, ale tie sa dajú prepáčiť, myslí to s nami dobre.

(26) Album *má svoje muchy*, ale celkový výraz je pre mňa ale natoľko kladný, že „muchy“ už nepočujem.

(27) Ak sa o veciach nedozviete pravdu, urobíte si úsudok podľa tých, čo vás chcú *vlákať do svojich sietí*.

Záver. Kým z lingvistického hľadiska je *svoj* zvrtným posesívom, z hľadiska používateľa jazyka-nelingvistu význam slova zodpovedá spontánne-

mu pojmu opretému o bežnú skúsenosť z jeho každodenného používania. Fragment obrazu toho, čo pre bežných používateľov slovenčiny znamená koncept *svoj*, poskytujú frazémy a spôsoby ich používania v texte. Analýza frazém ukazuje, že „svoj“ sa asociuje 1. s kladným hodnotením, 2. s orientáciou na seba, s vyzdvihnutím vlastnej subjektivity, svojskosti, originality, jedinečného prístupu k svetu a životu; 3. s orientáciou na iného človeka, pričom preferenčný princíp výberu v sociálnych vzťahoch vytvára známosť, blízkosť, spohľivosť a lojalnosť. V štúdiu sa orientujeme na koncept *svoj* ako súčasť hodnotiacich postojov. Kľúčovými objektmi hodnotenia sú niektoré aspekty vonkajšieho sveta (výsledky tvorivej činnosti človeka), celkové správanie človeka, jeho kognitívne schopnosti, výkon a prežívanie človeka. Spoločným menovateľom frazém s posesívom *svoj* je fakt, že predstavujú pozitívny postoj k pomenovanej realite. Na frazémach, ktoré fungujú variantne, sa ukazuje, že komponent *svoj* intenzifikuje ich kladnú hodnotovú orientáciu, čo dobre reprezentuje variant *mať na svojom konte – mať na konte*. Kontextové okolie tejto frazémy odkrýva, že „*viac na konte*“ v kvantitatívnom zmysle sa interpretuje ako „*lepšie*“ aj z perspektívy kvality. Hodnota *čím viac, tým lepšie* je kultúrne podmienená a nie je univerzálna. Lakoff a Johnson [2002, s. 37] uvádzajú, že korelácia *menej je lepšie a menší je lepší* je hodnotou napríklad v mníšskom ráde trapistov (na hmotný majetok sa nazerá ako na prekážku v službe Bohu).

Mohlo by sa zdať, že tvrdenie o súvzťažnosti *svoje = pozitívne hodnotené* je nekonzistentné s existenciou frazém s negatívnym hodnotiacim postojom. Ale bližšia interpretácia ukazuje, že frazémy s posesívom *svoj* majú eufemizujúci charakter, slúžia ako prostriedky na jemnejšie vyjadrenie neprijemných hodnotiacich súdov, a tak sa stávajú taktnejšími a empatickejšími prostriedkami než priame hodnotenie; porov. hrali ste zle – *nehrali ste svoju hru*, stratil pričetnosť – *nie je svojim pánom* a pod. Do negatívnych hodnotiacich postojov tak prestupuje komponent zmierňujúci ostrosť negatívneho hodnotenia.

LITERATÚRA

1. Bartmiński J. (2007) Opozycja *swój/obcy* a problem językowego obrazu świata [The Us/Them opposition and the problem of linguistic worldviews]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 35–60.
2. Bralczyk J. Strategie w języku propagandy politycznej. *Język a Kultura*. 1991. № 4. S. 105–114.
3. Čmejrková S. Osudy zvrtného posesívneho zájmena *svůj*. *Naše řeč*. 2003. № 4. S. 181–205.
4. Chlebda W. Kiedy *swój* staje się *obcym*. *Etnolingwistyka*. 2007. № 19. S. 89–98.
5. Ivanová M. – Kyseľová M. Reflexivita ako koncept deiktického odkazovania na subjekt udalosti. In: J. Kesselová (ed.). *Personálna a sociálna deixa v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta PU v Prešove, 2019. S. 113–152.
6. Kačala J. – Pisárčiková M. – Považaj M. (eds.). *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Veda, 2003. 985 s.
7. Kolodziejek E. *Swój i obcy* w społecznej przestrzeni subkultur. *Etnolingwistyka*. 2007. № 19. S. 133–141.
8. Krech D. – Crutchfield R. S. – Ballachey E. L. *Individual in Society. A Textbook of Social Psychology*. New York: McGraw-Hill, 1962. 564 s.
9. Lakoff G. – Johnson M. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002. 82 s.
10. Marczewska M. *Swój i obcy* w mieście – kilka uwag o stereotypie kielczanina (rzecz o stosunkach polsko-żydowskich). *Etnolingwistyka*. 2007. № 19. S. 163–174.
11. Michajlova K. Opozycja *swój/obcy* w kształtowaniu stereotypu Polaka wśród Bułgarów zamieszkałych w Polsce. *Etnolingwistyka*. 2007. № 19. S. 175–190.

12. Nowak P. Opozycja *swój/obcy* a skuteczność komunikacji – wybrane zagadnienia. *Etnolingwistyka*. 2007. № 19. S. 99–108.
13. Pelcowa H. *Swój / obcy* w świadomości mieszkańców lubelskich wsi. *Etnolingwistyka*. 2007. № 19. S. 75–87.
14. Russel B. *Zagadnienia filozofii*. Warszawa: De Agostini, 2002. 146 s.
15. Slovenský národný korpus (prim-8.0-public-all). Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV. (<http://korpus.juls.savba.sk>)
16. Vaňková I. – Nebeská I. – Saicová Římalová L. – Šlédrová J. *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2005. 343 s.
17. Zátarecký A. P. *Slovenské přísloví, porekadlá a úsloví*. Bratislava: Slovenský Tatran, 2005. 813 s.

REFERENCES

1. Bartmiński J. (2007) Opozycja *swój/obcy* a problem językowego obrazu świata [The Us/Them opposition and the problem of linguistic worldviews]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 35–60 [in Polish].
2. Bralczyk J. (1991) Strategie w języku propagandy politycznej [Strategies of political propaganda in language]. *Język a Kultura*. № 4. S. 105–114 [in Polish].
3. Čmejrková S. (2003) Osudy zvrátneho posesivního zájmena *svůj* [Fortune of the possessive reflexive pronoun “svůj”]. *Naše řeč*. № 4. S. 181–205 [in Czech].
4. Chlebda W. (2007) Kiedy *swój* staje się *obcym* [When one of us becomes one of them]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 89–98 [in Polish].
5. Ivanová M. – Kysel'ová M. (2019) Reflexivita ako koncept deiktického odkazovania na subjekt udalosti [Reflexivity as a concept of deictic reference to the subject of events]. In: J. Kesselová (ed.). *Personálna a sociálna deiza v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta PU v Prešove, s. 113–152 [in Slovak].
6. Kačala J. – Pisárčiková M. – Považaj M. (eds.) (2003) *Krátky slovník slovenského jazyka* [A brief dictionary of Slovak language]. Bratislava: Veda. 985 s. [in Slovak].
7. Kolodziejek E. (2007) *Swoi i obcy* w społecznej przestrzeni subkultur [Us and Them in the social space of cultures]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 133–141 [in Polish].
8. Krech D. – Crutchfield R. S. – Ballachey E. L. *Individual in Society. A Textbook of Social Psychology*. New York: McGraw-Hill, 1962. 564 s. [in English].
9. Lakoff G. – Johnson M. (2002) *Metafory, kterými žijeme* [Metaphors We Live By]. Brno: Host. 282 s. [in English, in Czech].
10. Marczewska M. (2007) *Swój i obcy* w mieście – kilka uwag o stereotypie kielczanina (rzecz o stosunkach polsko-żydowskich) [Us and Them in the city: the stereotype of an inhabitant of Kielce (Polish-Jewish relations)]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 163–174 [in Polish].
11. Michajlova K. (2007) Opozycja *swój/obcy* w kształtowaniu stereotypu Polaka wśród Bułgarów zamieszkałych w Polsce [The Us – Them opposition in shaping the stereotype of a pole among Poland-based Bulgarians]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 175–190 [in Polish].
12. Nowak P. (2007) Opozycja *swój/obcy* a skuteczność komunikacji – wybrane zagadnienia [The Us – Them opposition and communicative efficiency]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 99–108 [in Polish].
13. Pelcowa H. (2007) *Swój / obcy* w świadomości mieszkańców lubelskich wsi [Us/Them (Own/Foreign) in the consciousness of the country inhabitants of the Lublin Region]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 75–87 [in Polish].
14. Russel B. (2002) *Zagadnienia filozofii* [The Problems of Philosophy]. Warszawa: De Agostini. 146 s. [in Polish].
15. Slovenský národný korpus prim-8.0-public-all [Slovak National Corpus prim-8.0-public-all]. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV. (<http://korpus.juls.savba.sk>) [in Slovak].
16. Vaňková I. – Nebeská I. – Saicová Římalová L. – Šlédrová J. (2005) *Co na srdci, to na jazyku: Kapitoly z kognitivní lingvistiky* [Wearing heart on the sleeve: Chapters from cognitive linguistics]. Praha: Nakladatelství Karolinum. 343 s. [in Czech].
17. Zátarecký A. P. (2005) *Slovenské přísloví, porekadlá a úsloví* [Slovak proverbs, adages and sayings]. Bratislava: Slovenský Tatran. 813 s. [in Slovak].

THE CONCEPT *ONE'S* IN SLOVAK SET PHRASES

Abstract. The concept *one's* is a one part of the opposite *one's* versus *somebody else's* that belongs to the basic anthropologic opposites. It is an opposition that interferes in our experience of the world and it is the outcome of the view of the world via several evaluation criteria. The objective of the study is to clarify how the concept *one's* is interpreted by Slovak language speakers and which values they associate with the concept *one's*. The researched objects are the lexical units with a significant evaluation function – set phrases that we drew from lexicology handbooks, the *Slovak National Corpus* and the collection by A. P. Zátarecký (1897). The range of the samples consists of 112 set phrases/variants of set phrases may be categorized as follows: a) **set phrases with the function of evaluation attitudes**. The concept *one's* is mostly connected with a positive evaluation. In set phrases, there are nodal evaluation points concentrated, starting from “the state of the world” *everything has its own*

place, through human behaviour *be in one's place*, cognitive abilities *have one's head on the right place*, person's performance *have something under one's belt* and ending with experience *come into one's own*, *everything goes one's way*. The evaluation attitudes have a gradual character. The possessive pronoun *one's* also constructs the euphemistic denominations of negatively experienced events (age, concerns, death), ambivalent and contextually dependent attitudes and negative evaluation attitudes (*have one's imperfections*). b) **set phrases with a function to emphasize the orientation to oneself**, to the subjectivity and distinctiveness of a person in the key parts of life (*in thinking have a mind of one's own*, in experience, action, reactions to stimuluses, entertainment, self-assessment, self-identification as well as in overall understanding of life *live one's own life*). c) **set phrases with a function to emphasize the orientation to another person**. The preferential principle of selection in social relations, as comes out of the set phrases, is the closeness and familiarity. While in older set phrases *one's* represents family closeness, in newer set phrases (*be one's sort*) *one's* represents closeness in opinions, personal relations, but also devotedness, reliability, indebtedness and affinity.

Keywords: the concept *one's*, phrases, view of the world, Slovak.

КОНЦЕПТ *СВІЙ* У СЛОВАЦЬКИХ ФРАЗЕМАХ

Анотація. Концепт *свій* є однією з частин опозиції *свій – чужий*, яка належить до основних антропологічних опозицій. Концепт *свій/чужий* ми розуміємо як спосіб сприйняття того, кому представники певної мовно-культурної спільноти приписують атрибут *свій*, а кому – *чужий*. Йдеться про опозицію, яка торкається нашого сприйняття світу і є результатом погляду на світ через багато критеріїв оцінки (критерії власності, територіальні, етнічні, релігійні, культурні, часові та психологічні критерії). Метою нашої статті є пояснити, яким чином концепт *свій* інтерпретують користувачі словацької мови, та які цінності з цим концептом у них асоціюються. Об'єктом дослідження стали лексичні одиниці з виразною функцією оцінки – фраземи, які ми зібрали з лексикографічних праць, із Словацького національного корпусу та із збірки А. П. Затурецького (1897). Зібраний матеріал складає 112 фразем/варіантів фразем із займенником *свій*. Ці фраземи за семантично-функціональними властивостями можна поділити на такі категорії: а) **Фраземи з функцією оцінних ставлень**. Концепт *свій* у першу чергу пов'язаний із позитивною оцінкою. У фраземах концентруються ключові точки оцінки, наприклад, від «стану світу», через поведінку людини, когнітивні здібності, дієздатність людини, до проживання. Оцінне ставлення має градуальний характер. Із займенником *свій* наявні і евфемістичні назви, які негативно використовуються (вік, старість, смерть), амбівалентні, залежні від контексту, та негативні оцінні ставлення. б) **Фраземи з функцією підкреслення орієнтації на себе**, на суб'єктивність та своєрідність людини, які виявляються в ключових аспектах життя (в мисленні, проживанні, діях, реагуванні на подразники, розвагах, самооцінці, самоідентифікації та загальному розумінні життя. в) **Фраземи з функцією підкреслення орієнтації на іншу людину**. Принципом вибору в соціальних стосунках, який переважає, що впливає із фразем, є близькість та знайомство. Якщо у давніших фраземах *свій* представляє сімейну близькість, то у новіших фраземах концепт *свій* представляє близькість у поглядах, особисті знайомства, а також відданість, надійність, зобов'язання та спорідненість.

Ключові слова: концепт *свій*, фраземи, етнолінгвістика, словацька мова.

© Кесселова Я., 2020 р.

Яна Кесселова – доктор філологічних наук, професор кафедри словацької мови Пряшівського університету, Пряшів, Словаччина; <https://orcid.org/0000-0003-1316-1578>

Yana Kesselova – Professor of the Slovak Language Department, Prešov, The Faculty of Arts, Prešov University, Slovakia; <https://orcid.org/0000-0003-1316-1578>

ЭВФЕМИСТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В СЛАВЯНСКИХ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.16'42'373.49:398.92:811.581'42'373.49:398.92

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).146–151

Коваль В. Эвфемистические фразеологизмы в славянских и китайском языках; кількість бібліографічних джерел – 21; мова російська.

Аннотация. В статье рассматриваются славянские и китайские эвфемистические фразеологизмы, использующиеся для косвенной характеристики лиц, предметов и ситуаций, которые вызывают представления о чем-либо запретном, табуированном, непристойном, неприличном. Эвфемизмы в целом (не только фразеологические, но и лексические единицы) активно используются для завуалированного обозначения чего-либо неуместного. К подобным единицам относятся устойчивые словосочетания, относящиеся к тематическим группам «беременность», «рождение», «интимные отношения», «прелюбодеяние», «проституция» и некоторые другие. Характерной особенностью эвфемистических фразеологизмов, известных как в славянских, так и в китайском языках, является использование компонентов-зоонимов и компонентов-фитонимов, наделяемых соответствующими символическими значениями. Источниками фактического материала в данном случае являются не только достаточно распространенные в языке обороты, но и устойчивые словосочетания, которые регулярно встречаются в прозаических текстах, и особенно – в стихах и народных песнях любовно-брачной тематики. Особенно значимым для выявления и анализа рассматриваемых фразеологизмов, имеющих ярко выраженную эротическую окраску, оказывается обращение к китайской «лирике разлуки», то есть к стихам, которые посвящены любовным женским переживаниям: безответной любви, коварному обману девушки, измене возлюбленного или его вынужденному отъезду в дальние края. Отмечается, что славянские и китайские эвфемистические фразеологизмы отражают картину мира разных народов. Вместе с тем, несмотря на специфику и принципиальные различия славянской и китайской культур, в отдельных случаях структура и внутренняя форма эвфемистических фразеологизмов в славянских и китайском языках оказываются весьма близкими или даже тождественными.

Ключевые слова: эвфемизмы, фразеологизмы, внутренняя форма, употребление, художественный текст.

Постановка проблемы. Эвфемизмы, то есть «эмоционально нейтральные слова или выражения, употребляемые вместо синонимичных им слов или выражений, представляющих говорящему неприличными, грубыми или нетактичными» [Лингвистический 1990, с. 590], занимают особое место среди других выразительных средств коммуникации, поскольку их употребление не только способствует оживлению и образности речи, но и обеспечивает успешное общение.

Анализ исследований. Именно стремление избежать «коммуникативную неудачу» побуждает говорящих использовать слова или выражения, которые, в соответствии с правилами речевого этикета, являются нежелательными [Ковшова 2007, с. 7]. При определении дифференцирующих признаков эвфемизмов нередко используются номинации *приличный, непрямой, прикрытый*: «Это другие, более приличные замены выражений непристойного содержания» [Dąbrowska 1998, s. 11]; «Эвфемизм – это слово или выражение, употребляемое для непрямого, прикрытого обозначения предмета, человека или явления, называть которое прямо не принято или неудобно в данной ситуации» [Слепович 2004: 33]. Б.А. Ларин не только впервые исследовал языковую природу эвфемизмов, которые используются для «затемнения, прикрытия неприглядных явлений жизни или нескромных мыслей, намерений», но и поставил вопрос о их соотносительности с понятиями «табу» и «тропы» [Ларин 1961, с. 110]. По мнению В.П. Москвина, эвфемизмы и тропы различаются функционально: «Эвфемизм является

средством смягчения и очистки речи, поэтический троп выполняет в тексте эстетическую функцию» [Москвин 2010, с. 29]. Достаточно всесторонне сущность рассматриваемых оборотов определяет китайский исследователь Чжан Чань, который относит к эвфемизмам «мягкие, благозвучные и просто более приемлемые по тем или иным причинам слова или выражения, употребляемые вместо слов или выражений, представляющих запрещенными, неприличными, неуважительными, грубыми и нетактичными» [Чжан Чань 2013 с. 8].

Цель, задачи статьи. Поскольку эвфемизмы имеют заметный колорит, очевидное национальное своеобразие, представляется перспективным их исследование в сравнительно-сопоставительном аспекте. Названный подход положен в основу данной статьи, **цель** которой заключается в выявлении различия и сходства в использовании эвфемистических фразеологизмов в некоторых славянских и китайском языках. В статье ставится **задача** – описать эвфемистические фразеологизмы, относящиеся лишь к трем тематическим группам.

Методы и методики исследования. Основные **методы**, используемые в этом исследовании – описательный и сравнительно-сопоставительный

Изложение основного материала. Эвфемистические фразеологизмы тематической группы 'проституция, общение с публичными женщинами' в славянских языках представлена прежде всего устойчивыми словосочетаниями с общим значением 'публичная женщина': рус. *женищина легкого поведения, жрица любви, ночная бабоч-*

ка, жєницина (девушка) с низкой социальной ответственностью, падашая (продажная, уличная) жєницина, тружєницца панели, представительница древнейшей профессии, работница сферы сексуальных услуг, девушка с Тверской, девушка на субботнике, девушка из бара, карьерная девушка, девушка полусвета, соратница по панели; укр. дівчина з сауни; дівчина з бару; дівчина з дискотеки; дівчина з казино; дівчина з клубу; дівчина з салону [Кантур 2011, с. 243–244]; польск. *babka niecierządkich obyczajów, dama do towarzystwa, kobieta niecządkna, kobieta pracująca nocą, madmozel de kozel, nocna czarownica, pani do wzięcia, wesola kobieta* [Dąbrowska 1998, s. 107–119].

В китайском языке аналогичные обороты имеют более высокую степень идиоматичности: *дымные цветы* ‘певички-гетеры’. *Я, урожденная У, сочеталась брачными узами с Симэнем. Не растаетя мой муж с дымными цветами, а посему, достигши средних лет, лишен наследника* (Цзинь, Пин, Мэй); *золотая ипилька* ‘наложница, проститутка’. *Они припадают к зеленому нефриту, их окружает частокол золотых ипилек* (Фан Мэнлун. Две монахини и блудодей).

Названия самого заведения, где находятся публичные женщины, в русском и китайском языках имеют сходную внутреннюю форму (это место, где предаются веселью): рус. *веселый дом* ‘публичный дом’. *Он ездил на паровозе, чтобы затем изобразить машиниста, спускался в шахты, ходил в веселые дома* (К. Федин. Первые радости); сравн. также рус. *дом терпимости*; кит. *дом веселья* ‘публичный дом’ *Еще один вид любви – это когда расточают улыбки в домах веселья и ищут наслаждений среди цветов* (Фан Мэнлун. Две монахини и блудодей). В то же время в украинском и польском языках соответствующие реалии оцениваются негативно, поскольку связываются с предосудительным, порочным поведением: укр. *будинок розпусти*, польск. *dom rozpusty* [Dąbrowska 1998, s. 108]; сравн. при этом польск. *dom pod czerwona latarnią; mały biały domek* [Dąbrowska 1998, s. 109; 113].

Носителям русского языка известен устаревший эвфемистический фразеологизм *пойти по желтому билету* ‘получить документально подтвержденный статус публичной женщины’: *Когда единокровная дочь моя в первый раз по желтому билету пошла, и я тоже тогда пошел...* (Ф. Достоевский. Преступление и наказание). В польском языке сходная ситуация реализуется во фразеологизме, имеющем ярко выраженную негативную коннотацию: *zejść na złą drogę* ‘стать проституткой’ [Dąbrowska 1998, s. 116].

В китайском языке значительную группу составляют глагольно-именные обороты с общим значением ‘посещать публичный дом’, включающие компоненты-фитонимы и реже – компоненты-зоонимы: *спать среди цветов, ночевать под ивами* ‘проводить время с публичными женщинами’. *Посмотри, до чего он беспутный! Домой не заявляется – спит среди цветов, ночует под ивами* (Цзинь, Пин, Мэй); *искать цветы и ивы, спать в цветах, спать под*

ивой ‘спать с публичными женщинами’ [Моховикова 2015, с. 54]; *созерцать иву* ‘посещать публичный дом’ [Завадская-Байджи 1998, с. 30]; *ловить зайца* ‘отправиться в публичный дом’ (заяц, особенно держащий пест и толкущий в ступе, символизирует мужскую сексуальную активность) [Завадская-Байджи, с. 28]. Сравн. при этом хорв. *tjerati zeca* (= гонять зайца) ‘вести распущенную жизнь’ [Matešić 1982, s. 782] и украинский диалектизм *заяць* ‘толкач, служащий для выжимания масла в маслобойне’ [Словарь украинского языка 1958, с. 52].

Эвфемистические фразеологизмы, относящиеся к сфере интимных отношений, регулярно встречаются в белорусских народных песнях любовной и любовно-брачной тематики [Коваль 2003, с. 105–115]. Значительный по объему и богатый по содержанию материал, представляющий «фразеологические эротизмы» в украинском песенном фольклоре, проанализирован в монографии Н.П. Лєсюка [Лєсюк 2010]. Сравн. устойчивые словосочетания со значением ‘находиться в интимных отношениях’: бел. *збіраць грыбы, схваціць грыба, грыба знайсці, па грыбы хадзіць, чыніць каўбасу, даваць пірог* [Коваль 2003, с. 109–111]; укр. *кукурудзи проломити, бобичок посяти, жито розсіпати, молотити жито, петлювати пшениченьку, черешеньки рвати, яблучка рвати* (сравн. при этом: кит. *рвать лотосы* ‘заниматься любовью’ [Кравцова 1993, с. 65]); *тютюнець носити, олій бити, різати січку, крупи дерти, стручок замочити, загнати бичка, бика здоїти, застрілити сороку, їсти пирога, дати риби* [Лєсюк 2010, с. 81–90].

Во многих традиционных белорусских и украинских любовных песнях так или иначе находит отражение мотив напоения коня. Именно с такой, на первый взгляд, безобидной «бытовой» просьбой обращается парень к девушке, которая в такой ситуации реагируют на эту просьбу на «приземленном» уровне весьма странно, но достаточно понятно с учетом общеизвестной фаллической символики слова *конь*: лирическая героиня обещает парню напоить его коня лишь после брака с ним: бел. *Дзяўчына мая, / Напой мне каня / З тое да з тое крынічэнькі, / Да з поўнага вядра! – Як буду твая, / Напаю каня* [Коваль 2003, с. 106]; укр. *Дівчино моя, напій ми коня. – Не напою, бо ся бою, бо ще не твоя* [Лєсюк 2010, с. 47].

Соответствующие эвфемистические фразеологизмы с компонентом *конь*, связанные со сферой интимных отношений (бел. *паіць (напаіць) каня, даць каню вады, пераняць каня, садзіцца на каня, асядлаць каня*; укр. *коня пасти, на коника ручку подавати, пустити коня до стаєньки, дати коневі їсти, конем грати*; польск. *paroić konia* [Dąbrowska 1998, s. 95]), весьма многочисленны в народных лирических песнях. Н.П. Лєсюк в связи с этим отмечает: «Таких текстів, де козак «напуває коня» або просить дати його «коневі» «напитися» з «криниченьки», яка є в дівчини, яка є власністю дівчини, можна знайти чимало» [Лєсюк 2010, с. 49].

Сходную внутреннюю форму имеет русский жаргонный фразеологизм *оседлать коня* ‘совер-

шить половой акт' [Мокиенко, Никитина 2000, с. 277]. С этим же значением в китайском языке употребляется эвфемизм *покрыть седлом*: *Он проводит дни в песнях и танцах, среди ив и вишен. Жизнь его течет под бирюзовой луной и лиловыми облаками и наполнена безмятежным весельем. Этот скакун, как гласит пословица, покрыт не одним седлом* (Фан Мэнлун. Две монахини и блудодей).

Эротическая символика зайца отражена в чешском эвфемистическом фразеологизме *vuhanel z díru zajíce* 'о коитусе' [Гура 1997, с. 182].

Рассматриваемое значение выражают индивидуально-авторские эвфемистические фразеологизмы, встречающиеся в художественных текстах: *В театре одна актриса так, каналья, пела, как канарейка! Кувшинников, который сидел возле меня, «Вот, говорит, брат, попользоваться бы насчет клубнички!»* (Н. Гоголь. Мертвые души); *И было, было, что уж теперь греха таить, в бессарабские виноградники по-пластунски лазил и как-то всю ночь давил там с одной смуглянкой-молдаванкой оч-чень дурманное и сладкое вино.* (В. Астафьев. Ода русскому огороду); *Во время выездов и прогулок фаворита по набережной примечено: у Александра Матвеевича происходит с княжной Щербатовой сердечное маханье* (В. Пикуль. Фаворит); *Не знаю лучших я затей / Среди вселенской тихой грусти /, Чтобы в полумраке детей // Искать в какой-нибудь капусте* (И. Губерман. Я враг дискуссий и собраний).

В китайской культуре (особенно – в поэтических текстах) поступки людей в сфере интимных отношений вербализуются по-восточному витиевато и романтично, нередко – через использование символики растений, животных и природных стихий: *парное возвращение в радостной пустоте, парное совершенствование мужчин и женщин* [Кобзев 2010, с. 848], *встречи среди тутовников* [Алимов, Кравцова 2014, с. 390], *любовное безумие бабочки и дикой пчелы* [Завадская-Байджи 1998, с. 27]; *тучи и дождь* [Моховикова 2015, с. 54], *любить ветер и луну* [Завадская-Байджи 1998, с. 30]. Сравн. также использование эвфемизмов *улады тучки дождя и игра тучки и дождя* в тексте бытового романа конца XVI–XVII вв. «Цзинь, Пин, Мэй»: *У Сун-красавец сдержан был, как лед. / Но страсть невестке не дает покоя! / Как в сети, завлекла его в покои, / К уладам тучки и дождя зовет; Они смеялись и резвились. Вдоволь насладившись игрою тучки и дождя, Симэнь снял*

вышитую туфельку с ножки Цзиньлянь, вылил в нее чарку вина и осушил туфельку-кубок.

В славянских языках довольно многочисленную тематическую группу составляют эвфемистические фразеологизмы со значением 'прелюбодействовать', 'иметь внебрачные связи': рус. *пойти горох мять, скакать в крапиву, нажарить (сварить, наварить) грибов*; бел. у *краніве жаніцца, у краніве шлюб браць, хадзіць у жыта, пайсці за грыбамі, збіраць грыбы (грыбочкі), схваціць грыба*; укр. *скакати (стрибати, плигати) в гречку, у горох ускочити, лізти в капусту, сягати в чужу грядку, заглядати до курника*; кашуб. *kozë rasc*. В основу внутренней формы подобных фразеологизмов положено представление либо о продуцирующих свойствах предметов, названных именными компонентами, либо о их эротической символике [Коваль 2011, с. 48–51].

Сравн. употребление подобных фразеологизмов в художественных текстах: *«Пусти, – говорит, – я тебе совестью заручаюсь, что еще худого промеж нас ничего не было». – «Худого, – говоришь, – не было! А чем вы там с ним по ночам занимались? Подушки мужнины перебивали?»* (Н. Лесков. Леди Макбет Мценского уезда); *«Жена теперича скажет: «Что-то мой Миколушка делает?» – «Ого-го-го! Она, брат, небось, со свекром в голопузика играет».* (М. Шолохов. Тихий Дон).

В китайском языке рассматриваемые эвфемистические фразеологизмы обладают, как и в других случаях, более сложной внутренней формой, что обусловлено их связью с разнообразными мифами, легендами и историческими событиями: *红杏出墙* (букв.: цветы абрикоса вытягиваются в другую сторону стены) 'жена ходит на сторону', *给丈夫戴绿帽子* (букв.: надеть зеленую шляпу на мужа) 'изменить мужу' [Чжан Чань 2011, с. 41]; *игра ветра и луны* 'вольготная жизнь, полная утех и увеселений'. *Симэнь Цин был большой мастер игр ветра и луны, то бишь знал одни лишь наслаждения, соблазняя жен порядочных людей* (Цзинь, Пин, Мэй).

Выводы. Приведенный материал свидетельствует о продуктивности и структурно-сематическом разнообразии эвфемистических фразеологизмов в славянских и китайском языках. Предпринятое сопоставительное описание позволило выявить, наряду со специфическими, сходные в формальном и содержательном отношении славянские и китайские устойчивые словосочетания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алимов И. А., Кравцова М. Е. История китайской классической литературы с древности и до XIII в.: поэзия, проза: в 2 ч. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2014. 1408 с.
2. Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции. Москва: Изд-во «Индрик», 1997. 912 с.
3. Завадская-Байчжи Е. В. Сексуальность как особый колорит китайской традиционной живописи. *Китайский эрос: научно-художественный сборник* Москва: ОCRПалек, 1998. С. 27–31.
4. Кантур К. А. Антропосемические эвфемизмы и их функционально-прагматические особенности (на материале английского, французского, украинского и русского языков). Дис. ... кан.д. филол. наук. 10.02.15 – общее языкознание. Одесса, 2011. 304 с.
5. Кобзев А.И. Чунь хуа. *Духовная культура Китая: энциклопедия*: в 5 т. / гл. ред. М.Л. Титаренко. Т. 6 (дополнительный). Искусство. Москва: Вост. лит., 2010. С. 846–851.

6. Коваль В.И. Белорусская народно-песенная фразеология любовно-эротического содержания. *Frazeologické studie III*. Jozef Mlacek – Peter Ďurčo editori. K 13 Kongresu slavistov v Lyublanc. Bratislava, 2003. S. 105–115.
7. Коваль В.И. Фразеология народной духовной культуры: состав, семантика, происхождение: монография. Минск: РИВШ, 2011. 196 с.
8. Ковшова М.Л. Семантика и прагматика эвфемизмов. Краткий тематический словарь современных русских эвфемизмов. Москва: Гнозис, 2007. 320 с.
9. Кравцова М.Е. Жемчужина из волшебной пучины. Заметки о китайской любовно-лирической поэзии *Чёрная жемчужина: Журнал о культуре Востока*. 1993. Вып. 2. С.64–66.
10. Ларин Б. А. Об эвфемизмах *Проблемы языкознания*: сб. ст. / ред. Б.А. Ларин. Ленинград: Наука, 1961. С. 101–114.
11. Лесюк М.П. Еротизм в українському пісенному фольклорі: наукове видання. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. 244 с.
12. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. Москва: Сов. энциклопедия, 1990. 685 с.
13. Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Большой словарь русского жаргона. Санкт-Петербург: Норинт, 2000. 720 с.
14. Москвин В. П. Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка. Москва: Ленанд, 2010. 264 с.
15. Моховикова Н.С. Функционирование эвфемизмов китайского языка в зеркале русского языка (на материале тематической группы *смерть*). *Филология и культура*. 2015. №1(39). С. 54–58.
16. Слепович В. С. Курс перевода. 4-е изд., перераб. и доп. Минск: Тетра Системс, 2004. 320 с.
17. Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина» / Редактировал, с добавлением собственных материалов, Б.Д. Гринченко: Т. 1–4. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. 575 с.
18. Чжан Чань. Эвфемизмы сексуальных отношений в русском и китайском языках. *Изв. Волгогр. гос. пед. ун-та. Сер.: Филологические науки*. 2011. № 10 (64). С. 38–42.
19. Чжан Чань. Эвфемизация в русском и китайском языках: лингвокультурологический и лингвопрагматический аспекты. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание. Волгоград, 2013. 26 с.
20. Dąbrowska A. Słownik eufimizmów polskich, czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1998. 323 s.
21. Matešić J. Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika. Zagreb: Školska knjiga, 1982. 808 s.

REFERENCES

1. Alimov I. A., Kravtsova M. Ye. (2014) Istoriya kitayskoy klassicheskoy literatury s drevnosti i do XIII v. [The history of Chinese classical literature from antiquity to the 13th century]: poeziya, proza: v 2 ch. Sankt-Peterburg: Peterburgskoye Vostokovedeniye. 1408 s. [in Russian].
2. Gura A.V. (1997) Simvolika zhivotnykh v slavyanskoj narodnoy traditsii [Animal symbolism in the Slavic folk tradition]. Moskva: Izd-vo «Indrik». 912 s. [in Russian].
3. Zavadsкая-Baychzhi Ye. V. (1998) Seksualnost kak osobyu kolorit kitayskoy traditsionnoy zhivopisi [Sexuality as a special flavor of Chinese traditional painting]. *Kitayskiy eros*: nauchno-khudozhestvennyy sbornik. Moskva: OCRPalek. S. 27–31 [in Russian].
4. Kantur K. A. (2011) Antroposemicheskiye evfemizmy i ikh funktsional'no-pragmaticheskiye osobennosti (na materiale angliyskogo, frantsuzskogo, ukrainskogo i russkogo yazykov) [Anthroposemic euphemisms and their functional and pragmatic features (based on the material of English, French, Ukrainian and Russian languages)]. Dis. ... kand. filol. nauk. 10.02.15 – obshcheye yazykoznaniiye. Odessa. 304 s. [in Russian].
5. Kobzev A.I. Chunkhua Dukhovnaya kultura Kitaya: entsiklopediya [Spiritual culture of China: encyclopedia]: v 5 t. / gl. red. M.L. Titarenko. T. 6 (dopolnitelnyiy). Iskusstvo. Moskva: Vost. lit., 2010. S. 846–851 [in Russian].
6. Koval V.I. (2003) Belorusskaya narodno-pesennaya frazeologiya lyubovno-eroticheskogo sodержaniya [Belarusian folk song phraseology of love and erotic content]. *Frazeologické studie III*. Jozef Mlacek – Peter Ďurčo editori. K 13. Kongresu slavistov v Lyublyane. Bratislava. S. 105–115 [in Russian].
7. Koval V.I. (2011) Frazeologiya narodnoy dukhovnoy kul'tury: sostav, semantika, proiskhozhdeniye [Phraseology of folk spiritual culture: composition, semantics, origin]: monografiya. Minsk: RIVSH. 196 s. [in Russian].
8. Kovshova M.L. (2007) Semantika i pragmatika evfemizmov [Semantics and pragmatics of euphemisms]. Kратkiy tematicheskiy slovar sovremennykh russkikh evfemizmov. Moskva: Gnozis. 320 s. [in Russian].
9. Kravtsova M.Ye. (1993) Zhemchuzhina iz volshebnoy puchiny. Zаметki o kitayskoy lyubovno-liricheskoy poezii [A pearl from the magic abyss. Notes on Chinese love-lyric poetry]. *Chornaya zhemchuzhina: Zhurnal o kulture Vostoka*. Vyp. 2. S.64–66 [in Russian].
10. Larin B. A. (1961) Ob evfemizмах [About euphemisms]. *Problemy yazykoznaniiya*: sb. st. / Red. B.A. Larin. L.: Nauka. S. 101–114 [in Russian].

11. Lesyuk M.P. (2010) Erotyzm v ukraїnskomu písennomu folklori [Eroticism in Ukrainian song folklore]: naukove vydannia. Ívano-Frankívsk: Místo NV. 244 s. [in Ukrainian].
12. Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar (1990) [Linguistic Encyclopedic Dictionary] / Gl. red. V.N. Yartseva. Moskva: Sov. entsiklopediya. 685 s. [in Russian].
13. Mokiyeenko V. M., Nikitina T. G. (2000) Bolshoy slovar russkogo zhargona [The Big Dictionary of Russian Jargon]. Sankt-Peterburg: Norint. 720 s. [in Russian].
14. Moskvín V. P. (2010) Evfemizmyi v leksicheskoy sisteme sovremennogo russkogo yazyka [Euphemisms in the lexical system of the modern Russian language]. Moskva: Lenand. 264 s. [in Russian].
15. Mokhovikova N.S. (2015) Funktsionirovaniye evfemizmov kitayskogo yazyka v zerkale russkogo yazyka (na materiale tematicheskoy gruppy *smert*) [Functioning of euphemisms of the Chinese language in the mirror of the Russian language (based on the material of the thematic group *death*)] *Filologiya i kultura*. №1(39). S. 54–58 [in Russian].
16. Slepovich V. S. (Sistems) Kurs perevoda [Translation course]. 4-ye izd., pererab. i dop. Minsk: Tetra. 2004. 320 s. [in Russian].
17. Slovar ukrainskogo yazyka, sobrannyi redaktsiyey zhurnala «Kiyevskaya starina» (1958) [Dictionary of the Ukrainian language, compiled by the editors of the magazine «Kievskaya Starina»] / Redaktiroval, s dobavleniyem sobstvennykh materialov, B.D. Grinchenko: T. 1–4. Kiiiv: Vyd-vo AN URSR. 575 s. [in Russian].
18. Chzhan Chan (2011) Evfemizmy seksualnykh otnosheniy v russkom i kitayskom yazykakh [Euphemisms of Sexual Relations in Russian and Chinese]. *Izv. Volgogr. gos. ped. un-ta. Ser.: Filologicheskoye nauki*. № 10 (64). S. 38–42 [in Russian].
19. Chzhan Chan. (2013) Evfemizatsiya v russkom i kitayskom yazykakh: lingvokul'turologicheskii i lingvopragmaticheskii aspekty [Euphemization in Russian and Chinese: linguocultural and linguo-pragmatic aspects]. Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. 10.02.20 – sravnitel'no-istoricheskoye, tipologicheskoye i sopostavitel'noye yazykoznanie. Volgograd. 26 s. [in Russian].
20. Dąbrowska A. (1998) Słownik eufimizmów polskich, czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN. 323 s. [in Polish].
21. Matešić J. (1982) Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika. Zagreb: Školska knjiga. 808 s. [in Croatian].

EUPHEMISTIC PHRASEOLOGISMS IN SLAVIC AND CHINESE LANGUAGES

Abstract. The article discusses Slavic and Chinese euphemistic phraseological units used to indirectly characterize persons, objects and situations that cause ideas about something forbidden, tabooed, or obscene, indecent. Euphemisms in general (not only phraseological units, but also lexical units) are actively used to covertly designate something inappropriate. Such units include stable phrases that are included in the thematic groups “pregnancy”, “birth”, “intimate relationships”, “adultery”, “prostitution” and some others. A characteristic feature of euphemistic phraseological units, known in both Slavic and Chinese languages, is the use of zoonym components and phytonym components endowed with the corresponding symbolic meanings. Sources of factual material in this case are not only quite widespread in the language, but also stable phrases that are regularly found in prosaic texts, and especially in verses and folk songs of love and marriage themes. Particularly significant for identifying and analyzing the considered phraseological units that have a pronounced erotic coloring is the appeal to the Chinese “lyrics of separation”, that is, verses that are dedicated to female love experiences: unrequited love, insidious deception of a girl, betrayal of a lover or his forced departure to distant lands. However, despite the specificity and fundamental differences between Slavic and Chinese cultures, in some cases, the structure and internal form of euphemistic phraseological units in Slavic and Chinese languages are very close or even identical.

Keywords: euphemisms, phraseological units, inner form, use, literary text.

ЕВФЕМІСТИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ І КИТАЙСЬКІЙ МОВАХ

Анотація. У статті розглядаються слов'янські й китайські евфемістичні фразеологізми, що використовуються для непрямой характеристики осіб, предметів і ситуацій, які викликають уявлення про що-небудь заборонене, табуоване, непристойне. Евфемізми в цілому (не тільки фразеологічні, а й лексичні одиниці) активно використовуються для завуальованого позначення чогось недоречного. До таких одиниць належать стійкі словосполучення з тематичних груп «вагітність», «народження», «інтимні стосунки», «перелюб», «проституція» і деякі інші. Характерною особливістю евфемістичних фразеологізмів, відомих як у слов'янських, так і в китайській мовах, є використання компонентів-зоонімів і компонентів-фітонімів, які наділяються відповідними символічними значеннями. Джерелами фактичного матеріалу в цьому випадку є не тільки досить поширені в мові звороти, а й стійкі словосполучення, які регулярно зустрічаються в прозових текстах, і особливо – у поезіях і народних піснях любовно-шлюбної тематики. Особливо значущим для виявлення й аналізу розглянутих фразеологізмів, що мають яскраво виражене еротичне забарвлення,

виявляється звернення до китайської «лірики розлуки», тобто до віршів, які присвячені любовним жіночим переживанням: кохання без взаємності, підступному обману дівчини, зраді коханого або його вимушеного від'їзду в далекі краї. Відзначається, що слов'янські й китайські евфемістичні фразеологізми відображають картину світу різних народів. Водночас, незважаючи на специфіку й принципові відмінності слов'янської та китайської культур, в окремих випадках структура і внутрішня форма евфемістичних фразеологізмів у слов'янських і китайській мовах виявляються досить близькими або навіть тотожними.

Ключові слова: евфемізми, фразеологізми, внутрішня форма, вживання, художній текст.

© Коваль В., 2020 р.

Володимир Коваль – доктор філологічних наук, професор кафедри російського, загального і слов'янського мовознавства, Гомельський державний університет імені Ф. Скорини, Гомель, Білорусь; <https://orcid.org/0000-0002-9152-0858>.

Vladimir Koval – Doctor of Philology, Professor of the Department of Russian, General and Slavic Linguistics, F. Skorina Gomel State University, Gomel, Belarus; <https://orcid.org/0000-0002-9152-0858>.

VOCABULARY FLEXIBILITY AND DEVELOPMENT PROMOTED BY COVID-19 PANDEMIC

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.111'81'373

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).152–158

Крапівник Г. Vocabulary flexibility and development promoted by covid-19 pandemic; кількість бібліографічних джерел – 35; мова англійська.

Abstract. The ongoing coronavirus outbreak and pandemic have dramatically changed the worldwide life landscape in many respects, and, in particular, the language situation, which has revealed that at their present stage of development, language systems and their vocabularies are much more dynamic than they used to be. It is especially evident in English since it is used around the globe for international communication. The virtual global hypertext, as the totality of the existing texts, is currently overloaded with the virus-related existing and new vocabulary. The thing is that even the existing lexis is being frequently used in a misleading way to confuse or scare the audience. Therefore, it is relevant and worth studying those rapid lexical and semantic changes that have been occurring over the past several months in relation to the description of the novel coronavirus phenomenon in question. The study aimed at analysing the rapid processes developing in the English vocabulary due to the coronavirus pandemic as an extralinguistic factor. The empirical material included English-language media texts of the early 2020. It appears that the new virus naming was an evolutionary process that included a number of versions that finally resulted in the generally accepted formal name of Corona Virus Disease 2019, or its generally accepted shortened and thus economical form Covid-19/COVID-19. In total, 21 options of nomination in question were found. The virus spread effect naming has also developed diachronically, from a local outbreak to pandemic and infodemic. During the short period of functioning in the language, the coronavirus and its consequential disease names have already built their word families, including numerous short-lived occasionalisms. Moreover, there have emerged various collocations that include the coronavirus name as their structural element, as well as other lexical units related to the new life situation globally. It is to be noted that the present research cannot be considered holistic since the novel coronavirus pandemic is still ongoing and, accordingly, vocabulary changes continue, which will require further analytical consideration and conclusions.

Keywords: coronavirus, naming, vocabulary flexibility, media, word-building process.

Problem statement. The situation with the current coronavirus outbreak and pandemic has drastically changed human life globally. Vocabulary development has not been an exception in this respect. It has turned out that today lexis can transform far more actively and flexibly than ever before, in particular, owing to the common accessibility of various media and the spread of information via them. The English language may serve here a good example since it is used worldwide for international communication. Today's postmodernist society, overloaded with media texts, is struggling to cope with the data available in the public domain. It was rightly indicated in New York Times (NYT) on April 3, 2020 that "*Making sense of the coronavirus pandemic requires getting up to speed on semantics as much as epidemiology*" [Pérez-Peña 2020]. It is essential to know that media language is being extensively used misleadingly so as to confuse or scare the audience. Therefore, it is topical to study rapid vocabulary changes that have been occurring over the past several months in relation to naming and describing the infection in question.

The research **aims** at analysing the rapid processes developing in the English vocabulary due to the coronavirus pandemic as an extralinguistic factor. For this purpose, it is necessary to study the media texts of the specified period, single out the lexis that denotes the phenomenon, identify and scrutinize the ongoing language processes related to the development of the novel coronavirus.

The lexeme that emerged just in December 2019, due to the appearance of an unknown kind of pneumo-

nia in the Chinese city of Wuhan, gave the name not only to the terrifying virus spreading throughout the world but also to various global transformations, including the language people use to speak about this top priority topic.

Analysis of the previous research. Neology has been in the focus of linguistic, sociolinguistic, psycholinguistic, media linguistic and interdisciplinary research due to the significant developments in the field. A study into the innovations in the English language due to linguistic and sociolinguistic parameters was carried out by Yu.A. Zatsniy and A.V. Yankov in [Zatsniy, Yankov 2008, p. 5–68]. The authors a bilingual dictionary of English neologisms. It is also to be noted that lately there have already been cases showing that neological changes may be very fast. For instance, it concerned the process of Brexit. It generated global mass media coverage and created a huge and long-lasting hype, which, naturally, brought about new lexical items. However, even there, the rate of change was incomparable to the situation currently observed around the planet. With Brexit, the formation and development of the correspondent word and word family, the expansion of its combinability and distribution took several months initially and was, on the whole, in the scope of popular attention for about four years. Some research papers on the Brexit phenomenon included, in particular, «Metaphors of Brexit: No Cherries on the Cake?» by J. Charteris-Black [Charteris-Black 2019]. The study thoroughly discussed the issues concerning metaphorical naming of Brexit and processes related thereto. A number of dedicated glossaries were set up to clarify

the meaning of Brexit and related matters, e.g. on BBC in [Brexit: Jargon-busting guide 2019]. R. Cristine discussed the ongoing Brexit-induced changes in English in [Christine 2019]. L. Fontaine provided a diachronic study of the Brexit semantics [Fontaine 2017]. Another research into the neologisms that originated from Brexit was offered by G. Lalić-krstin and N. Silaški [Lalić-Krstin, Silaški, 2018]. The Brexit phenomenon, which travelled to the Russian language and assimilated there, was analyzed by T. Prystaiko. The researcher showed the Russian neologisms that rapidly emerged in the receiving language [Prystaiko 2019].

An infodemiological study into the problem was made in February 2020 under the development of projects «COVID-19 infodemic: Don't feed the trolls. Infodemiological framework for historical taxonomy and diachronic discourse of virus genera» [Zhiwen Hu et al. 2020].

Interestingly enough, not all the new coinages appear to be the results of this year pandemic. In fact, as early as on May 09, 2013, NYT published an article by D. Quammen, which was entitled «The Next Pandemic: Not if, but When» [Quammen 2013]. In that non-medical text, the author uses such word combination as *novel coronavirus*, which had been used by specialists and, in 2020, has become a household term. The article mentions that every pandemic starts *small* and «when the *Next Big One* arrives», it can initially go unnoticed. In this context, it is notable that the writer uses capital letters to common words to modify and emphasize the new meaning.

Methods and Materials. The empirical materials used in this research included television (mainly on BBC and CNN) as well as press coverage (oral and written texts) of the coronavirus related processes from January to early April 2020. The study involved the application of such methods as data collection, lexicological, media discourse, semantic and partly linguo-stylistic analysis.

Results and Discussions. Another important sign of the swift language changes during the coronavirus pandemic is the entry of new lexemes or new meanings in lexicographical sources and glossaries (faster than what once happened to *Brexit*). For example, Merriam Webster Dictionary published an unscheduled issue of entries related to the Covid-19 coronavirus [A Guide to Coronavirus-Related Words. 2020] with an explanatory note on its relevance [Coronavirus and the New Words 2020]. Educational resources seek to catch up with the situation and provide updates, too (e.g. English club [English Club 2020]). Media provide information coverage using such coronavirus-related headings as Daily coronavirus newsletter, updates etc. Neological units evolve swiftly in the media and are recorded in some dictionaries, e.g. in Urban dictionary, which is live and offers several dozens of lexical units related to the current virus outbreak. For example this dictionary offers the word *covidiot*, (a hybrid of *Covid-19* + *idiot*, recorded in the Urban Dictionary on 14.03.20 after having been coined in social media less than a month before, e.g. as «Covidiot-45», posted on Twitter in late February [Popik 2020]. Within a few days, the

new word received feedback from academic public, too [Petric 2020]. The interlinguistic spread is so quick that within several days this word and its semantics became the topic of Ukrainian radio and TV media news articles in the Ukrainian language: on the radio [Radio Maximum 2020], and on the national Ukrainian television channel [1+1 2020]. Some other newly coined items in the Urban Dictionary include *corona abhorism*, *coronababy boom*, *coronabesity*, *coronabate*, *coronabration*, *coronabroke*, *maskhole* etc. These virus-related lexical innovations feature an extraordinary pace, and only the usage will prove whether they are going to become a part of the core English vocabulary or turn out to be short-lived occasionalisms.

The name of the virus has gone through the evolutionary process to be given its generally accepted name of Covid-19 (or CoVID-19/COVID-19). The earliest versions included Wohan virus, coronavirus, and the Chinese virus. These were followed by the names suggested by researchers who were working on the infection identification and thus gradually specified its name. Respectively, the names that have been found in the English-speaking media resources include at least 21 units, namely, *Wuhan virus*, *Wuhan illness*, *Wuhan coronavirus*, *Wuhan seafood market pneumonia virus*, *Wuhan pneumonia*, *Coronavirus disease*, *2019-nCoV acute respiratory disease*, *China virus*, *Chinese virus*, *Chinese coronavirus*, *Coronavirus disease*, *Covid-19 (COVID-19)*, *Covid-19 virus*, *Corona Virus Disease 2019*, (disease causing virus) *SARS-CoV-2*, *Severe acute respiratory syndrome coronavirus 2*, *2019-nCoV*, *2019 Novel coronavirus*, *Novel coronavirus pneumonia*, *Kung Flu* [NYT 2020], *coronavirus 2.0*. In the present-day circumstances of high information transparency, the name of the scientist who actually gave the name to the virus in question is known – it is Zheng-Li Shi of the Wuhan Institute of Virology. The lexemes *coronavirus* and *Covid* have already become themselves the center of newly-coined word families, which as of the time of writing this research included, but were not limited to *Covid* (as a proper name given to a newborn tiger in a Mexican zoo), *coronaviral*, *coronababy*, *covidiot*, *covidiocy*, *coronic* (a person positive for the virus), *virus* (initially clipped version of the *coronavirus*), *coronaphobia*, *coronapocalypse*, *corona burger*. The Urban dictionary, as mentioned before, also included such lexical items as *coronababy boom*, *coronabration*, *coronabroke*, *coronacation*, *covidivorce* etc. (all being included in February – early April 2020 [Urban Dictionary 2020]). The above lexical units clearly show the prevalence of compounding and blending as the most productive word-building processes. Apparently, it is the media infodemic that encourages such coinages. It is worth mentioning that such quality paper as New York Times says that “*The crisis has spawned a new lexicon, too*” [NYT 2020]. The paper continues “... we may see first *coronababies born*. In a little more than a decade, they'll be known as the *quaranteens*. Sadly, couples who can't cope with the pressure of isolation could end up in *covidivorce*” [NYT 2020]. Another new word created by a Financial Times reader using the telescoping process was includ-

ed into an article on vocabulary changes published by this periodical on 20.03.2020: “*Bob Greer, a Swamp Notes reader, wrote to us in late February suggesting the use of “coronageddon”* [Luce 2020]. This item was complemented by other nonce-words in English: “*Covid-10 — for the 10 pounds some of us are gaining. Another is “coronacession”. Let us hope it doesn’t turn into depressorona”* [ibid.]. The abovementioned article also included other items not yet entered into lexicographic sources, namely, “*WFH*” (*working from home*), “*WFO*” (*working from office*), “*contactless delivery*”, “*micro-socialising*”, “*cocooning*”, “*Wuhan*”, “*contact tracing*”, “*N95*”, “*quarantini*”, “*iatrogenic*”, “*caremongering*”, “*young vector*” and “*virtual happy hour*” (ibid.). Further, the author mentions the recent cases of denominalisation, e.g. “*Facebooking*”, “*WhatsApping*”, and “*Zooming*” [ibid.].

The use of the virus geographical origin in its naming has been perceived by many as the expression of racism that might cause xenophobia. The texts confirming this issue include: “*Senator Charles E. Grassley, Republican of Iowa said on Twitter: “I don’t understand why China gets upset because we refer to the virus that originated there the “Chinese virus” Spain never got upset when we referred to the Spanish flu in 1918/1919”* [NYT 2020]. Moreover, “*... President Xi Jinping of China in early January repeatedly referred to the coronavirus as the ‘Wuhan illness’”* [ibid.]. The same date the situation was discussed on television and elsewhere, e.g. “*Trump defends using “Chinese Virus” Label, ignoring growing criticism”/“Experts warned that the term could result in xenophobia”* [ibid.]. Notably, the Novel Coronavirus has been actively compared to the Spanish flu 1918-1919, or 1918 influenza, calamity and thus it requires an adequate coronavirus response.

Further, it is worth dwelling on the impact of the disease on various aspects of life, where dedicated discourses are in operation, and they had to respond to the challenge. Combinability of the nominative units, denoting the new disease, is of certain linguistic interest, too. In particular, the phenomenon itself has been called an *outbreak*, *coronavirus outbreak*, *community outbreak*, *(community) spread*, *epidemic*, *pandemic* and *infodemic* (as it clearly involves not only medical but also generally social, economic political and other contexts covered by media). The diachronic tracking shows the apparent rise of intensity, a sort of *intertextual stylistic climax* in the disease naming.

The infodemic has brought about varied fake news, easily spreading online and urgently requiring refutation (to this end, there are dedicated sections in periodicals and television programs, e. g. *Facts vs Fiction*, *facts and fears*, *hoax*, *myths and misinformation* etc.). As early as on March 23-24, 2020, there appeared news (in part, misinformation) about the death from a hantavirus, which was nicknamed after the notorious COVID-19 coronavirus: “*One person has reportedly died of a rodent-carried hantavirus infection in China, sparking wild — and completely unfounded — fears of a “coronavirus 2.0” pandemic on social media*” [Elliott 2020]. Nevertheless, people anxious about the novel coronavirus were quick to hit the panic button when they saw the

report of a hantavirus-related death in China.

Another active word-building process exploited in the media coverage is conversion (mainly verbs and nouns). These words denote the rise in the number of confirmed cases of the virus, e. g. *spike*, *jump*, *leap*, *drop*, *accelerate*, *soar*, *surge*, etc. The efforts taken to get the outbreak under control are aiming to *flatten the curve*, which is *exponential curve*, trying to *change its trajectory* [BBC 2020]. The cost of the disease and crisis is often called the toll – death or human toll (in different media).

The governmental measures taken with regard to the virus in different countries involve *lockdown*, *quarantine*, *restrictions* (including *nationwide movement restrictions*, *stringent containment restrictions*), *self-isolate/isolation*, *quarantine*, *self-quarantine*, *social distance/distancing*, *containment*, *coronavirus emergency*, *stay-at-home order/mandate*, *travel bans*, *band of (public) gatherings*, *curfew*, *no kisses*, *no handshakes*, *super spreader*, *contact tracing*, *community spread/spreading*, *patient zero*, *index case*, *distance learning* etc. Media text headings with these lexemes can be rather dramatic and appealing: “*... the country still looked almost certain to see an extension of stringent containment measures*” [New York Post 2020].

As a result, the pandemic socioeconomic effects are currently discussed using such lexical units as *disruptions*, *losses*, *coronavirus victims* etc. The overall economic situation worldwide has been experiencing unprecedented shocks, which have been colourfully described in English-speaking media, e.g. *(global) coronavirus crisis*, *(people, industries etc.) affected*, *lay-off fear*, *coronavirus depression*, *global supply chain disruption*, *medical supplies (med supplies) shortage (severe, widespread shortage of/dire need for medical supplies)*, *financial meltdown*, *global downturn*, *most critical looming challenge*, *ravage*, *unprecedented threat*, *hoarding*, *stock markets tumble/plummet/fall/ (experience) free fall*, *crash*, *recession*, *rally (on)*, *stimulus plan*, *mitigation program*, *Washington remained deadlocked/shore up economy/*, *coronavirus batters the economy*, *stimulus plan*, *emergency oil meeting*, *gig economy falters as virus spreads*, *COVID economy...*

Religious organizations are also involved in the virtual virus fight: “*Pope Francis prays for a coronavirus miracle at “plague” crucifix church*” [CNN 2020]. This non-evidence-based belief was expressed by President Trump on February 27th, when he said that “*It’s going to disappear. One day it’s like a miracle, it will disappear*” [Vazquez 2020]. Consequent changes in Trump’s behavior were appreciated by journalists: “*This version of D. Trump will save lives*” [CNN 2020]. Other emotional comparisons had been mentioned in headlines before the lockdowns were imposed by governments, as country leaders were reluctant to introduce severe restrictions, e.g. Boris Johnson’s initial attitude to the problem. Ironically, just a week or so later the Prime Minister himself tested positive to the virus. African leaders also called for an action and support, which was worded on CNN (on air on April 04, 2020) as “*The virus has pushed the continent to the brink*”.

During the period under analysis the situation was

frequently compared to the war and it was openly called so. For instance, media resources used such collocations as a *war zone*, *coronavirus ceasefire* [ReliefWeb 2020], *coronavirus front line*, *(virus) attack*, *escalation* and others. The fact that journalists resort to such words as an attack confirms the essential need of national political forces to find external enemies as objects to release the negative charge of emotions and energy. Media worldwide echoed leading politicians repeatedly calling the new health problem an *invisible enemy*. Medical staff are identified with an army fighting with that enemy: “*CNN goes inside Seattle hospital battling Covid-19*” [CNN 2020]. Some of the locations (especially newly created for the severe cases) were called *field hospitals*. The pandemic deadly consequences were widely named the *Coronavirus death (human) toll*. The USA passed the *Defense production act* (to fight coronavirus), which initially had been designed for war-related purposes. The UK had to resort to the steps, atypical of normal peaceful life style and pace, too: “*Health Secretary Matt Hancock told MPs the emergency legislation will allow “extraordinary measures” never seen in peace time in the UK*” [Kraemer 2020].

The lack of medical products was another topic raised in the media. It involved the metaphorical use of the economic, war and sport lexis “... *state-by-state bidding war for desperately needed supplies*” [BBC 2020], (heading) “*A mad scramble for masks, gowns and ventilators is pitting states against each other and driving up prices. ... The market for medical supplies has descended into chaos... They are begging the federal government to use a wartime law to bring order and ensure the United States has the gear it needs to battle the coronavirus*” [The Washington Post 2020].

It is notable that the key word *coronavirus* has gained a wide range of collocations that include it as an element. Some of them existed before, but have been activated recently, while the majority are new, nominative and featuring the N+N structure (though there are predicative combinations, too). The total number of such word combinations found as of the time of writing this paper was already over 50, including, but not limited to *coronavirus epidemic*, *coronavirus outbreak*, *coronavirus crisis*, *coronavirus pandemic*, *coronavirus disaster*, *coronavirus demand*, *coronavirus watch*

newsletter, *coronavirus hotspot*, *Coronavirus response*, *coronavirus scare*, *coronavirus vote (in the House)*, *coronavirus victim*, *coronavirus facts and fiction*, *coronavirus infodemic*, *coronavirus spread*, *coronavirus disease*, *coronavirus infection*, *coronavirus email*, *coronavirus depression*, *coronavirus case*, *coronavirus test*, *novel coronavirus*, *Chinese coronavirus*, *Wuhan coronavirus*, *coronavirus anthem*, *coronavirus song*, *coronavirus community outbreak*, *coronavirus emergency*, *coronavirus miracle*, *coronavirus nightmare*, *coronavirus death toll*, *coronavirus survivor*, *coronavirus protection*, *coronavirus slowdown*, *coronavirus efforts*, *coronavirus information*, *coronavirus vaccine*, *coronavirus drug*, *coronavirus myths to ignore*, *fake coronavirus stories*, *coronavirus lockdown*, *shutdown*, *economic impact of coronavirus*, *coronavirus fund*, *coronavirus deals*, *coronavirus deaths*, *coronavirus diagnostics*, *coronavirus problem*, *coronavirus misinformation*, *coronavirus reality*, *coronavirus epicenter*, *coronavirus information page*, *coronavirus measures*, *coronavirus concerns*, *Covid-19 crisis*, *Covid-19 drug*, *coronavirus boredom*, *coronavirus ‘despair’*, (Heidelberg’s) *corona taxis*. The above collocations can be illustrated by such contexts as: “*German state financial minister kills himself over coronavirus ‘despair’*” [Salo 2020] / “*Death rate soars in New Orleans coronavirus disaster*” [USA Today 2020] and others.

Conclusion. The study shows that the 2019–2020 coronavirus pandemic has significantly influenced the language situation, particularly, in the English language, thus featuring a new rate of flexibility and dynamics of the language vocabulary. The name of the virus and the virus-induced disease (Corona Virus Disease 2019, or Covid-19) have become household terms within a few months of their active use. The media texts analysis demonstrated that their vocabulary was used to impact the audience with either unbiased or misleading information. The virus spread scale also developed diachronically, from a local outbreak to pandemic and infodemic. The active usage of the above lexical units led to forming their respective word families and collocations. It should be noted that this research cannot be considered holistic since the novel coronavirus pandemic is still ongoing and thus vocabulary changes continue, which will require further consideration and analysis.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зацний Ю.А., Янков А.В. Інновації у словниковому складі англійської мови початку XXI століття: англо-український словник. Словник. Вінниця: Нова Книга, 2008. 360 с.
2. Пристайко Т.С. Что в Брексите тебе моём... (лексема Брексит в зеркале языковой игры). *Лексико-грамматичні інновації в сучасних слов'янських мовах*. Дніпро, 2019. С. 166.
3. Через коронавірус виникло слово “ковідіот”. Що воно означає. 1+1. Т.СН. URL: <https://tsn.ua/tsikavinki/cherez-koronavirus-viniklo-slovo-kovidiot-scho-vono-oznachaye-1512738.html>
4. Covidiot: з'явилося образливе слово для панікерів через коронавірус. 23.03.2020. Радіо Максимум. URL: https://maximum.fm/novini_t2
5. A Coronavirus Ceasefire Offers a Way Out for War-torn Yemen. (2020). *ReliefWeb*. URL: <https://reliefweb.int/report/yemen/coronavirus-ceasefire-offers-way-out-war-torn-yemen>.
6. A Guide to Coronavirus-Related Words. Deciphering the terminology you're likely to hear. (18 Mar 2020). Merriam Webster Unabridged Dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/coronavirus-words-guide/covid-19>.
7. An Inside look at a Seattle hospital battling coronavirus. (April 5, 2020). CNN Facebook. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=2852231168198368>.

8. Brexit: Jargon-busting guide to the key terms. BBC News. (26 September 2019). URL: <https://www.bbc.com/news/uk-43470987>.
9. Charteris-Black, J. (2019). Cherries on the Cake? In: *Metaphors of Brexit*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-28768-9_1
10. Christine R. (2019). How Brexit changed the English language. *BBC website*. 14 March 2019. URL: <http://www.bbc.com/culture/story/20190314-how-brexite-changed-the-english-language>
11. Collinson S. (2020). Trump, finally, takes the coronavirus emergency seriously. *CNN*. URL: <https://edition.cnn.com/2020/03/17/politics/white-house-donald-trump-coronavirus-emergency/index.html>.
12. Coronavirus and the New Words We Added to the Dictionary in March 2020. New words from the COVID-19 pandemic. (2020). Merriam Webster Unabridged Dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/new-dictionary-words-coronavirus-covid-19>.
13. Coronavirus Briefing: What Happened Today. (2020). *NYT*. URL: <https://www.nytimes.com/2020/03/27/us/coronavirus-today.html>.
14. Coronavirus deaths fall again in Italy but lockdown extension looms. (2020). *New York Post*. URL: <https://nypost.com/2020/03/29/coronavirus-deaths-fall-again-in-italy-but-lockdown-extension-looms>.
15. Coronavirus: Pandemic is ‘accelerating’, WHO warns as cases pass 300,000. (2020). *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-52010304>.
16. “Death rate soars in New Orleans coronavirus disaster”. *USA Today*. March 26, 2020. URL: <https://www.usatoday.com/story/news/nation/2020/03/26/new-orleans-new-coronavirus-epicenter-mardi-gras-fueled-outbreak/2921116001/>.
17. Elliott K. J. (2020). One hantavirus death in China sparks ‘hysteria’ over old disease. *Global News*. URL: <https://globalnews.ca/news/6724399/hantavirus-china-death-coronavirus>.
18. English Club. (2020). Coronavirus COVID-19 Vocabulary. *English Club*. URL: <https://www.englishclub.com/vocabulary/coronavirus-covid19.php>.
19. Fontaine L. (2017). The early semantics of the neologism BREXIT: a lexicogrammatical approach. *Functional Linguistics*. 4, 6. <https://doi.org/10.1186/s40554-017-0040-x>.
20. Gallagher D. (2020). Pope Francis prays for a coronavirus miracle at “plague” crucifix church. *CNN*. URL: <https://edition.cnn.com/2020/03/16/europe/pope-francis-prayer-coronavirus-plague-crucifix-intl/index.html>.
21. Kraemer D. (2020). Coronavirus: What’s in the emergency legislation? *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-52004116>.
22. Lalić-krstin, G. Silaški, N. (2018), From Brexit to Bregret: An account of some Brexit-induced neologisms in English. *English Today*, 34(2), 3-8. doi:10.1017/S0266078417000530
23. Luce, E. The pandemic vocabulary. There are words I use daily now that simply did not exist — even a month ago. URL: <https://www.ft.com/content/244e1fe8-695d-11ea-800d-da70cff6e4d3>.
24. New York governor orders hospitals to expand capacity. 23 March 2020, *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/live/world-52000039/page/6>
25. Of ‘Covidivorces’ and ‘Coronababies’: Life During a Lockdown. (2020). *NYT*. URL: <https://www.nytimes.com/2020/03/27/world/coronavirus-lockdown-relationships.html>.
26. Pérez-Peña. R. (2020) Peaks, Testing, Lockdowns: How Coronavirus Vocabulary Causes Confusion. *New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2020/04/03/world/europe/coronavirus-language-confusion.html?action=click&module=RelatedLinks&pgtype=Article>
27. Petric D. (2020). Appeal to ridicule: “COVIDIOT”. URL: https://www.academia.edu/42288297/Appeal_to_ridicule_COVIDIOT.
28. Popik, B. (2020). Entry from March 21, 2020. Covidiot (COVID-19 + idiot). URL: https://www.barrypopik.com/index.php/new_york_city/entry/covidiot/
29. Quammen, D. (2013) The Next Pandemic: Not if, but When. *New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2013/05/10/opinion/the-next-pandemic-is-closer-than-you-think.html>.
30. Salo J. (2020). German state financial minister kills himself over coronavirus ‘despair’. *New York Post*. URL: <https://nypost.com/news/>.
31. Scramble for medical equipment descends into chaos as U.S. states and hospitals compete for rare supplies. March 24, 2020. *The Washington Post*. URL: <https://www.washingtonpost.com/business/2020/03/24/scramble-medical-equipment-descends-into-chaos-us-states-hospitals-compete-rare-supplies>.
32. Trump Defends Using ‘Chinese Virus’ Label, Ignoring Growing Criticism. (2020) *New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2020/03/18/us/politics/china-virus.html>.
33. Urban Dictionary. URL: <https://www.urbandictionary.com>.
34. Vazquez M., Kelly C. (2020). Trump says coronavirus will ‘disappear’ eventually. *CNN*. URL: <https://edition.cnn.com/2020/02/27/politics/trump-coronavirus-disappear/index.html>.
35. Zhiwen H., Zhongliang Y., Qi L., Yongfeng H., (2020). Infodemiological study on COVID-19 epidemic and COVID-19 infodemic. DOI: 10.20944/preprints202002.0380.v3. URL: https://www.researchgate.net/publication/339501808_Infodemiological_study_on_COVID-19_epidemic_and_COVID-19_infodemic.

REFERENCES

1. Zatsniy Yu., Yankov A. (2008). Innovatsii u slovnykovomu skladi angliyskoyi movy pochatku dvadtsat' pershoho stolittya. Slovnyk. [Innovations in the early 21st century English vocabulary: English-Ukrainian dictionary. Dictionary]. Vinnytsia: Nova Knyha, 2008. 360 s. [in Ukrainian].
2. Prystaiko T. S. (2019), Chto v Breksyte tebe moyom... (leksema Breksyt v zerkale yazykovoy igry) [What is there in the notion of Breksyt... (Brexit lekseme in puns and wordplay element)]. *Leksyko-grammatychni innovatsii v suchasnykh slovyanskykh movah*. Dnipro. S. 166 [in Russian].
3. Cherez koronavirus vynyklo slovo „kovidiot”. Shcho vono oznachaye. [Coronavirus brought about the word „covidiot”. What does it mean? 1+1. *TSN*. Retrieved from <https://tsn.ua/tsikavinki/cherez-koronavirus-viniklo-slovo-kovidiot-scho-vono-oznachaye-1512738.html> [in Ukrainian].
4. Covidiot: zyavylosia obrazlyve slovo dlya panikeriv cherez koronavirus. [Covidiot: there has appeared an insolent word for those who panic due to the coronavirus.]. (23.03.2020). Radio Maximum. Retrieved from https://maximum.fm/novini_t2 [in Ukrainian].
5. A Coronavirus Ceasefire Offers a Way Out for War-torn Yemen. (2020). *ReliefWeb*. Retrieved from <https://reliefweb.int/report/yemen/coronavirus-ceasefire-offers-way-out-war-torn-yemen> [in English].
6. A Guide to Coronavirus-Related Words. Deciphering the terminology you likely to hear. (18 Mar 2020). Merriam Webster Unabridged Dictionary. Retrieved from <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/coronavirus-words-guide/covid-19> [in English].
7. An inside look at a Seattle hospital battling coronavirus. (April 5, 2020). CNN Facebook. Retrieved from <https://www.facebook.com/watch/?v=2852231168198368> [in English].
8. Brexit: Jargon-busting guide to the key terms. BBC News. (26 September 2019). Retrieved from <https://www.bbc.com/news/uk-43470987> [in English].
9. Charteris-Black, J. (2019). Cherries on the Cake? In: *Metaphors of Brexit*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-28768-9_1 [in English].
10. Christine, R. (2019). How Brexit changed the English language. *BBC website*. 14 March 2019. Retrieved from <http://www.bbc.com/culture/story/20190314-how-brexit-changed-the-english-language> [in English].
11. Collinson, S. (2020). Trump, finally, takes the coronavirus emergency seriously. *CNN*. Retrieved from <https://edition.cnn.com/2020/03/17/politics/white-house-donald-trump-coronavirus-emergency/index.html> [in English].
12. Coronavirus and the New Words We Added to the Dictionary in March 2020. New words from the COVID-19 pandemic. (2020). Merriam Webster Unabridged Dictionary. Retrieved from <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/new-dictionary-words-coronavirus-covid-19> [in English].
13. Coronavirus Briefing: What Happened Today. (2020). *NYT*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/03/27/us/coronavirus-today.html> [in English].
14. Coronavirus deaths fall again in Italy but lockdown extension looms. (2020). New York Post. Retrieved from <https://nypost.com/2020/03/29/coronavirus-deaths-fall-again-in-italy-but-lockdown-extension-looms> [in English].
15. Coronavirus: Pandemic is ‘accelerating’, WHO warns as cases pass 300,000. (2020). *BBC*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ws/world-52010304> [in English].
16. “Death rate soars in New Orleans coronavirus disaster”. *USA Today*. March 26, 2020. Retrieved from <https://www.usatoday.com/story/news/nation/2020/03/26/new-orleans-new-coronavirus-epicenter-mardi-gras-fueled-outbreak/2921116001/> [in English].
17. Elliott K. J. (2020). One hantavirus death in China sparks ‘hysteria’ over old disease. *Global News*. Retrieved from <https://globalnews.ca/news/6724399/hantavirus-china-death-coronavirus> [in English].
18. English Club. (2020). Coronavirus COVID-19 Vocabulary. *English Club*. Retrieved from <https://www.englishclub.com/vocabulary/coronavirus-covid19.php> [in English].
19. Fontaine L. (2017). The early semantics of the neologism BREXIT: a lexicogrammatical approach. *Functional Linguistics*. 4, 6. <https://doi.org/10.1186/s40554-017-0040-x> [in English].
20. Gallagher D. (2020). Pope Francis prays for a coronavirus miracle at “plague” crucifix church. *CNN*. Retrieved from <https://edition.cnn.com/2020/03/16/europe/pope-francis-prayer-coronavirus-plague-crucifix-intl/index.html> [in English].
21. Kraemer D. (2020). Coronavirus: What’s in the emergency legislation? *BBC*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/uk-politics-52004116> [in English].
22. Lalić-krstin G., Silaški N. (2018), From Brexit to Bregret: An account of some Brexit-induced neologisms in English. *English Today*, 34(2), 3-8. doi:10.1017/S0266078417000530 [in English].
23. Luce E. The pandemic vocabulary. There are words I use daily now that simply did not exist — even a month ago. Retrieved from <https://www.ft.com/content/244e1fe8-695d-11ea-800d-da70cff6e4d3> [in English].
24. New York governor orders hospitals to expand capacity. 23 March 2020, *BBC*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/live/world-52000039/page/6> [in English].
25. Of ‘Covidivorces’ and ‘Coronababies’: Life During a Lockdown. (2020). *NYT*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/03/27/world/coronavirus-lockdown-relationships.html> [in English].
26. Pérez-Peña. R. (2020) Peaks, Testing, Lockdowns: How Coronavirus Vocabulary Causes Confusion. *New*

- York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/04/03/world/europe/coronavirus-language-confusion.html?action=click&module=RelatedLinks&pgtype=Article> [in English].
27. Petric D. (2020). Appeal to ridicule: "COVIDIOT". Retrieved from https://www.academia.edu/42288297/Appeal_to_ridicule_COVIDIOT [in English].
28. Popik B. (2020). Entry from March 21, 2020. Covidiot (COVID-19 + idiot). Retrieved from https://www.barrypopik.com/index.php/new_york_city/entry/covidiot/ [in English].
29. Quammen D. (2013) The Next Pandemic: Not if, but When. *New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2013/05/10/opinion/the-next-pandemic-is-closer-than-you-think.html> [in English].
30. Salo J. (2020). German state financial minister kills himself over coronavirus 'despair'. *New York Post*. Retrieved from <https://nypost.com/news/> [in English].
31. Scramble for medical equipment descends into chaos as U.S. states and hospitals compete for rare supplies. March 24, 2020. *The Washington Post*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/business/2020/03/24/scramble-medical-equipment-descends-into-chaos-us-states-hospitals-compete-rare-supplies/> [in English].
32. Trump Defends Using 'Chinese Virus' Label, Ignoring Growing Criticism. (2020) *New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/03/18/us/politics/china-virus.html> [in English].
33. Urban Dictionary. Retrieved from <https://www.urbandictionary.com> [in English].
34. Vazquez M., Kelly C. (2020). Trump says coronavirus will 'disappear' eventually. *CNN*. Retrieved from <https://edition.cnn.com/2020/02/27/politics/trump-coronavirus-disappear/index.html> [in English].
35. Zhiwen H., Zhongliang Y., Qi L., Yongfeng H., (2020). Infodemiological study on COVID-19 epidemic and COVID-19 infodemic. DOI: 10.20944/preprints202002.0380.v3. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/339501808_Infodemiological_study_on_COVID-19_epidemic_and_COVID-19_infodemic [in English].

ВИДОЗМІНИ Й РОЗВИТОК СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ, ЩО СПРИЧИНИЛА ПАНДЕМІЯ COVID-19

Анотація. Спалах коронавірусу та його пандемія докорінно змінили практично усі аспекти життєдіяльності по всьому світі, й, зокрема, мовну ситуацію, що демонструє, як на своєму сучасному етапі розвитку мовні системи, у тому числі їхні словники, набули більшої динамічності, ніж це було колись. Це особливо актуально для англійської мови, оскільки її використовують у світі як засіб міжнародного спілкування. Віртуальний глобальний гіпертекст, який є сукупністю всіх текстів, що існують, сьогодні перевантажений активною наявною та новою лексикою, пов'язаною з вірусом. Річ у тім, що навіть словник, який існує в мові, часто застосовують для того, щоб, користуючись лексичними засобами, ввести свою аудиторію в оману. Тому важливо й актуально провести дослідження швидких лексичних і семантичних змін, що відбуваються останнім часом у тому, що стосується опису явища нового коронавірусу. Емпіричним матеріалом роботи стали англійські медійні тексти, датовані початком 2020 року. Виявилось, що найменування нового вірусу було еволюційним процесом, який містив низку попередніх версій, що в підсумку привели до появи офіційного загальноновизнаного найменування Corona Virus Disease 2019 (коронавірусна хвороба 2019), або його скороченої, але загальноприйнятої та економної назви Covid-19/COVID-19 (Ковід-19). Загалом, у дослідженні було виявлено 21 варіант найменування феномену, що розглядається. Вплив поширення вірусу та його найменування також пройшли в діахронії шлях розвитку від локального спалаху до епідемії, пандемії і навіть інфодемії. Протягом короткого періоду функціонування в мові слова *коронавірус* і хвороба, яку він викликає, вже утворили свої словотвірні гнізда, зокрема численні okazionalizmi, що, найімовірніше, мають коротке життя в мові. Більше того, з'явилися різні словосполучення, що містять найменування коронавірусу як структурний елемент, а також інші лексичні одиниці, пов'язані з новою глобальною життєвою ситуацією в світі. Варто зауважити, що проведені дослідження не можна вважати комплексним і всеосяжним, оскільки пандемія нового коронавірусу все ще триває, а тому словник змінюється. Цей матеріал потребує дальшого аналітичного розгляду й узагальнення.

Ключові слова: коронавірус, найменування, видозміни словникового запасу, медіа, процес словотворення.

© Крапівник Г., 2020 р.

Ганна Крапівник – доктор філософських наук, доцент кафедри англійської філології Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, Харків, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-1641-987X>

Hanna Krapivnyk – Doctor of Philosophy, Associate Professor of the English Philology Department, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-1641-987X>

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИЙ ПАТЕРН ЕМОЦІЇ ВІДРАЗИ У ФРАЗЕМИЦІ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.161.2'373.7'371

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).159–162

Краснобаєва-Чорна Ж. Психофізіологічний патерн емоції відрази у фраземіці; кількість бібліографічних джерел – 13; мова українська.

Анотація. Сфера емоційного у фраземіці набуває нині статусу самостійного напрямку – фраземна емотиологія. У сучасних фраземних розвідках відраза досліджувана лише у рамках загальної природи емоцій людини (Г. Демиденко, Ж. Краснобаєва-Чорна, І. Кушнір, Н. Негрич та ін.), що зумовлює актуальність статті. Методологічну базу становлять основні положення психології емоцій (П. Екман, К. Изард, Р. Плутчик), емотиології (М. Красавський, В. Шаховський), оцінної семантики (Н. Арутюнова, М. Болдирев, В. Мокієнко, В. Телія).

Мета статті полягає у визначенні складників психофізіологічного патерну емоції відрази* в українській фраземіці. Заявлена мета мотивує вирішення таких завдань: 1) окреслити кваліфікаційні ознаки відрази в психології емоцій; 2) схарактеризувати внутрішні та зовнішні реакції відрази в українській фраземіці; 3) встановити діапазон негативної інтенсивності емоції відрази в українській фраземіці.

Об'єктом у роботі виступає емоція відрази. Предметом постають фраземи на позначення відрази. Базовими методами дослідження є компонентний аналіз фраземи та параметричний аналіз семантичної структури фраземи.

У психології емоцій відраза а) зумовлена ймовірним або реальним незадоволенням; б) пов'язана зі смаковими відчуттями (відторгнення неприємних на смак або потенційно небезпечних речовин); в) характеризується специфічним мімічним виразом; г) може мотивувати агресивну поведінку.

Психофізіологічний патерн емоції відрази в українській фраземіці визначається сукупністю внутрішніх (нудота, оскома, неприємні та болючі відчуття в горлі) і зовнішніх (відвернення голови, погляд) реакцій. У ньому широко представлена соціальна складова емоції відрази. Діапазон негативної інтенсивності емоції відрази включає формулювання: 'неприємно' / 'дуже неприємно', 'бридкий', 'бридко' / 'дуже бридко', 'огида' / 'велика огида', 'остогідіти', 'остогідлий', 'осоружний', 'не подобатися', 'дуже поганий'. Механізми кодування аналізованої емоції актуалізують соматизми *горло, зуби, кишки, ніс, обличчя, очі, печінка, серце*, колоратив *чорний*, зоосемізм *собака*.

Ключові слова: емоція відрази, негативна оцінка, психофізіологічний патерн, фразема, фраземна емотиологія.

Постановка проблеми. Сфера емоційного у фраземіці набуває нині статусу самостійного напрямку – фраземна емотиологія, здебільшого ґрунтована на студіюваннях психології емоцій [Екман 1999; Изард 1991; Plutchik 1962] з опертям на психологічний [Кирилина, Присташ 2018; Петухова 2017], лінгвістичний [Петренко 2018], соціокомунікативний [Бенькевич 2018] тощо аспекти. У сучасних вітчизняних фраземних розвідках відраза досліджувана у рамках загальної емоційної сфери людини (Г. Демиденко [Демиденко 2018], Ж. Краснобаєва-Чорна [Краснобаєва-Чорна 2018], І. Кушнір [Кушнір 2008], Н. Негрич [Негрич 2012] та ін). Опис психофізіологічного патерну¹ емоції відрази в українській фраземіці досі не поставав предметом окремого студіювання, що зумовлює актуальність статті.

Аналіз досліджень. Проблемою дефінування терміна 'відраза' виступає розмежування біологічного та соціального аспектів. Емоція відрази безпосередньо пов'язана зі смаковими відчуттями, оскільки її біологічна функція зумовлена мотивуванням відторгнення / відкидання неприємних на смак або потенційно небезпечних речовин і включення механізму уникнення. Мімічний вираз емоції відрази, за спостереженнями психологів, формують насуپлені брови, піднесена верхня губа й опущена нижня, язик трохи висунутий (ніби виштовхує не-

приємну речовину, що потрапила до рота).

К. Изард описує відразу, позиціонуючи її як самостійну емоційну реакцію: а) у почуттях це – фізична відраза (нудота, втома, погане самопочуття; апатія, почуття, що тебе обманули, зрадили, образили; почуття невдачі, самоосуд; почуття, що все погано, жахливо); б) у думках – пошук способів вирішення проблеми; в) у діях – рішення; переоцінка власної позиції, спроба стати краще; дії, що демонструють зарозумілість. Відраза – негативний емоційний стан, викликаний об'єктами (предметами, людьми, обставинами тощо), зіткнення з якими (фізіологічна взаємодія, комунікація) вступає в гостре протиріччя з ідеологічними, моральними або естетичними принципами і настановами суб'єкта. Відраза, якщо вона поєднувана з гнівом, може в міжособистісних відносинах мотивувати агресивну поведінку, де напад зумовлений гнівом, а відраза – бажанням позбутися кого-небудь або чого-небудь.

Під час вивчення відрази (англ. 'aversion') М. Арнольд акцентує на її поведінковому аспекті – це дія (неприйняття), зумовлена ймовірним або реальним незадоволенням. Н. Булл позиціонує цілісну модель відрази (англ. 'revulsion') як сукупність внутрішніх (нудота, позиви до блювоти) і зовнішніх (три форми аверсивної поведінки: відвернути в бік голову, рідше тулуб; повернутися спиною або відсунутися; витягнутися і випростатися (типова для більшості випадків екстремальної втечі постава) реакцій [див.: Вербина 2008].

* Під психофізіологічним патерном емоції розуміємо набір стереотипних фізіологічних, психологічних, поведінкових реакцій або послідовностей дій суб'єкта емоції.

Мета статті – визначити складники психофізіологічного патерну емоції відрази в українській фраземіці. Заявлена мета мотивує вирішення таких завдань: 1) окреслити кваліфікаційні ознаки відрази в психології емоцій; 2) схарактеризувати внутрішні та зовнішні реакції відрази в українській фраземіці; 3) встановити діапазон негативної інтенсивності емоції відрази в українській фраземіці.

Об'єктом у роботі виступає емоція відрази. Предметом постають фраземи на позначення відрази, дібрані шляхом суцільного обстеження з академічного словника фразеологізмів української мови [Словник фразеологізмів української мови 2003].

Основними методами дослідження є загальнонаукові (спостереження, індукції та дедукції, описовий, елементи статистичного) та спеціальні (компонентний аналіз фраземи та параметричний аналіз семантичної структури фраземи). **Методологічну базу** становлять основні положення психології емоцій (П. Екман, К. Ізард, Р. Плутчик), емоціології (М. Красавський, В. Шаховський), оцінної семантики (Н. Арутюнова, М. Болдирев, В. Мокієнко, В. Телія).

Теоретичне значення студіювання визначуване опрацюванням психофізіологічного патерну емоції в українській фраземіці. Новизна ж дослідження полягає у встановленні конститутивних ознак емоції відрази як складника емотивної картини світу українця. Практичне значення розвідки мотивоване можливістю використання отриманих результатів для забезпечення програмних компетентностей освітньо-професійних програм спеціальності 035 «Філологія» (галузь знань – 03 «Гуманітарні науки», напр. «Українська мова та література», «Прикладна лінгвістика», «Публічна лінгвістика» тощо) закладів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Психофізіологічний патерн емоції відрази в українській фраземіці визначуваний сукупністю внутрішніх і зовнішніх реакцій. Внутрішні реакції відрази актуалізують у фраземіці:

а) нудоту ('неприємне, м'ясне відчуття у шлунку й горлі, після якого часто настає блювання'): *до нудоти* ('дуже, надзвичайно, великою мірою (про те, що набридло, приїлось, викликає роздратування)'); *вивертати / вивернути нутроці (нутро, кишки)* ('викликати велику огиду, нудоту і т. ін.') (контексти 1–5):

⁽¹⁾ Щодня було те саме. Ноги, немов непотрібні, .. і очі, теж наче зайві, байдужно приймали все *до нудоти* знайоме (М. Коцюбинський);

⁽²⁾ *До нудоти* одноманітно повторювалась та ж сама сцена (Ю. Шовкопляс);

⁽³⁾ Страшенно боліла голова, тіло горіло, наче в огні, важке повітря, насичене смородом, .. *вивертало нутро* (П. Колесник);

⁽⁴⁾ – Мене це сторожування, шляк би його! .. Вибачайте... Нудить!.. *Кишки вивертас!* До коси мої руки просяться... (В. Бабляк), пор. також: *доходить / дійти до живого (до [самих (живих)] печінок)*:

⁽⁵⁾ Вона не чула ще від нього приязного слова, не мала поради! І так вже їй остогидло, так остобісіло, *до живих печінок* дійшло! (М. Коцюбинський);

б) оскому ('відчуття в'язкості в роті, а також неприємні больові відчуття на зубах від споживання чого-небудь кислого, терпкого'): *оскома на зубах* ('у когось виникає відраза до чого-небудь; неприємно, бридко від чогось') (контекст 6):

⁽⁶⁾ – Ох, які ми сьогодні благородні, – зітхнув Христоробенко, – аж нудно, аж *оскома на зубах* од благородних слів (Є. Гуцало);

в) неприємні та болючі відчуття в горлі, викликані стороннім тілом (*кісткою, кілком, колом*): *стати / стояти кісткою в горлі (поперек горла)* (3) ('зробитися остогидним, ненависним кому-небудь'); *стояти / стати кілком (колом) в горлі* (2) ('дуже набридати, остогидити') (контексти 7–10):

⁽⁷⁾ – Твій хліб давно мені *кісткою в горлі став*, бо не тільки вдень, а навіть вночі, крізь сон, чую паскудства свого рідного брата (М. Стельмах);

⁽⁸⁾ – Тарасе Овсійовичу, а що мені казати, – тоном скривдженої людини озвався Корж. – Коли вже вам Давид Онопрійович *став поперек горла*, то що ж я маю робити? (С. Добровольський);

⁽⁹⁾ Слухаю я ваші слова, все чернь та чернь. *Поперек горла кісткою стала чернь...* А де були б ви, шановні райці й лавники, коли б не та чернь, котру клянете і гудите? (Н. Рибак);

⁽¹⁰⁾ – Вже мені ті його вірші *кілком в горлі стоять!* (І. Франко).

Зовнішні реакції моделі відрази в українській фраземіці представлені:

а) відверненням голови (соматизми *ніс, обличчя*): *вернути (відвертати) ніс (носа, фізіономію, зневажл. рило, пику)* (2) ('унікати зустрічей, спілкування з ким-небудь, виявляючи зверхність, зневагу і т. ін.') (контекст 11):

⁽¹¹⁾ – Усякий раз, як йде Борис, Маруся *відвертає ніс*. Не має, певно, зовсім встиду, Раз не приховує огиду (С. Караванський);

б) поглядом: *і глянути гідко* ('дуже поганий, бридкий'); *дивитися косо (криво, боком); поглядати кривим оком (час від часу)* ('виявляти незадоволення ким-, чим-небудь, недовіру, відразу у ставленні до когось, чогось') (контексти 12–14):

⁽¹²⁾ Коли б вона була гарна, то мені не так було б жаль, атож така тобі погана, що *й глянути гідко* (І. Нечуй-Левицький);

⁽¹³⁾ – До багатой не йди, бо на тебе зразу почне *дивитися косо* (М. Стельмах); пор. також: *дивитися бісом*:

⁽¹⁴⁾ Плив-плив [Еней], що аж обридло, І море так йому огидло, *Що бісом на його [нього] дививсь* (І. Котляревський).

Локусом фізичної відрази постають *душа й серце*: *[аж] з душі верне* (2) ('не подобається, викликає велику огиду; осоружний'); *душа (серце) перевертається / перевернулася (серце перевернулося)* (2) ('у кого-небудь виникає гостре відчуття огиди до когось, чогось') (контексти 15–19):

⁽¹⁵⁾ Учора Христіна врода вабила, а сьогодні попадине приставання з *душі верне* (Панас Мирний);

⁽¹⁶⁾ Підведу очі – *аж з душі верне*: обличчя посиніле, набрякле, очі бігають злякано, руки трясуться дрібно (І. Муратов);

⁽¹⁷⁾ – Як бридко ти промовив сі слова! *Душа* моя од їх [них] *перевернулась!* (Леся Українка); пор. також:

⁽¹⁸⁾ В цю тяжку для мене хвилину я знайду в собі сили, щоб вирвати тебе, осоружного, назавжди з свого *серця* (І. Цюпа);

⁽¹⁹⁾ Бридко йому було на *душі, серце* нило... Та – нічого, казав собі, все минеться, вляжеться (Є. Гуцало).

Підступні вчинки, які викликають огиду, марковані колоративом *чорний* (*чорне діло; чорна справа*) (контекст 20):

⁽²⁰⁾ Аж кров мені в обличчя пахнула, як здумав, на яке *чорне діло* мало згоди не дав (Ю. Мушкетик).

Очевидну реакцію відрази ‘дуже неприємно’ передає фразема *собаки виють* (‘що-небудь дуже неприємно діє, викликає у когось відразу, огиду’) (контекст 21):

⁽²¹⁾ [Романюк:] Письменник приїхав сюди працювати, йому тиша потрібна, .. а від твоїх пісень *собаки виють* (О. Корнійчук).

Відраза може супроводжуватися нездатністю зберігати спокій (*втрачати* (*губити*) / *втратити* (*загубити*) *рівновагу* (‘перебуваючи в стані нервового збудження, хвилювання, роздратування і т. ін.; виявлятися нездатним зберігати спокій, самовладання, терпіння’) та мотивувати бажання людини зникнути (*хоч живим* (*живцем, живому* і т. ін.) у *землю* (*у могилу, у гроб* і т. ін.) *лізь* (‘уживається для

вираження відчаю у дуже скрутному, безвихідному становищі; безвихідь’) (контексти 22–23):

⁽²²⁾ Дівчина *втратила рівновагу*, спокій. Видно, дійняв! З огидою й майже ненавистю поглянула на безтурботного Тихона (К. Гордієнко);

⁽²³⁾ – Так мені остогидла хата-пустка, .. що хоч бери, старий діду, *та лізь живцем у землю*... (М. Коцюбинський).

Висновки. Психофізіологічний патерн емоції відрази в українській фраземіці визначуваній сукупністю внутрішніх (нудота, оскома, неприємні та болючі відчуття в горлі) і зовнішніх (відвернення голови, погляд) реакцій. У ньому широко представлена соціальна складова емоції відрази. Діапазон негативної інтенсивності емоції відрази включає формулювання: ‘неприємно’ / ‘дуже неприємно’, ‘бридкий’, ‘бридко’ / ‘дуже, надзвичайно, великою мірою набридло’, ‘огіда’ / ‘велика огіда’, ‘остогидіти’, ‘остогидлий’, ‘осоружний’, ‘не подобатися’, ‘дуже поганий’. Механізми кодування аналізованої емоції актуалізують соматизми *горло, зуби, кишки, ніс, обличчя* (*рило, пика*), *очі, печінка, серце*, колоратив *чорний*, зоосемізм *собака*. Локусом фізичної відрази в аналізованому матеріалі постають *душа й серце*.

Перспективу дослідження вбачаємо в опрацюванні психофізіологічних патернів гніву та презирства з проєкцією на моделювання тріади ворожості ‘гнів – відраза – презирство’ в українській фраземіці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенькевич Г.А. Витоки емоцій (екскурс в античність): соціокомунікаційний аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. Вип. 13. С. 4–9.
2. Вербина Г.Г. Психологія емоцій. Чебоксари: Чувашский гос. ун-т, 2008. 307 с.
3. Демиденко Г.Г. Репрезентація невербальної поведінки в ареальній фразеології української мови. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2018. Т. 18. С. 21–34.
4. Кирилина Н.П., Присташ В.В. Особенности проявления универсальных эмоций – гнева и отвращения. *Сборник материалов межрегиональной (с международным участием) научно-практической конференции (Саратов, 26 февраля 2018 г.)*. Саратов: Саратовский областной институт развития образования. 2018. С. 307–311.
5. Краснобаева-Чорна Ж. Емотивна картина світу в українській фраземіці: аксіологічний вимір фундаментальних емоцій людини. *Studia Slavica Hung.* 2018. Vol. 63/2. P. 321–332.
6. Кушнір І. Загальне і національно-специфічне у фразеології емоцій. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. Львів, 2008. Вип. 3. С. 203–210.
7. Негрич Н. Вербалізація емоцій засобами фразеології. *Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики*. Чернівці: Книги-XXI, 2012. С. 112–118.
8. Петренко Є.М. До проблеми вербалізації емоцій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2018. №37. Т. 4. С. 81–84.
9. Петухова В.Н. Проблема отвращения в современной психологии. *Современная психология: материалы V Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2017 г.)*. Казань: Бук, 2017. С. 4–19.
10. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук]. Київ: Наукова думка, 2003. 1104 с.
11. Ekman P. Basic emotions. *Handbook of cognition and emotion*. Sussex. 1999. 866 p.
12. Izard E.C. *The Psychology of Emotions*. Springer Science & Business Media, 1991. 452 p.
13. Plutchik R. *The emotions: Facts, theories and a new model*. New York: Random House, 1962. 204 p.

REFERENCES

1. Benkevych H. A. (2018) Vytoky emotsii (ekskurs v antychnist): sotsiokomunikatsiyni aspekt [Origins of Emotions (Excursion into Antiquity): Communication Aspect]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya «Sotsialni komunikatsii»*. Vyp. 13. S. 4–9 [in Ukrainian].
2. Verbina G. G. (2008) Psihologiya emotsiy [Psychology of Emotions]. Cheboksary: Chuvashskiy gos. un-t. 307 s. [in Russian].

3. Demydenko H. H. (2018) Repräsentations der nonverbalen Verhaltensweisen in der arealen Phraseologie der ukrainischen Sprache [Representation of Non-Verbal Behavior in Areal Phraseology of the Ukrainian Language]. *Filologični studii: Naukovi visnyk Kryvorizkoho derzhavnogo pedahohičnoho universytetu*. T. 18. S. 21–34 [in Ukrainian].
4. Kirilina N. P., Pristash V. V. (2018) Osobennosti proyavleniya universalnykh emotsiy – gneva i otrashheniya [Features of Manifestation of Universal Emotions – Anger and Disgust]. *Sbornik materialov mezhdunarodnoy (s mezhdunarodnym uchastiem) nauchno-prakticheskoy konferentsii (Saratov, 26 fevralya 2018 g.)*. Saratov: Saratovskiy oblastnoy institut razvitiya obrazovaniya. S. 307–311 [in Russian].
5. Krasnobaieva-Chorna Zh. (2018) Emotyvnna kartyna svitu v ukrainiskii frazemitsi: aksiologičnyi vymir fundamentalnykh emotsii liudyny [Emotional World's Image in the Ukrainian Phraseology: Axiological Measurement of Fundamental Human Emotions]. *Studia Slavica Hung.* Vol. 63/2. S. 321–332 [in Ukrainian].
6. Kushnir I. (2008) Zahalne i natsionalno-spetsyfične u frazeolohii emotsii [General and National-Specific in the Phraseology of Emotions]. *Teoriia i praktyka vykladannia ukrainiskoi movy yak inozemnoi*. Lviv. Vyp. 3. S. 203–210 [in Ukrainian].
7. Nehrych N. (2012) Verbalizatsiia emotsii zasobamy frazeolohii [Verbalization of Emotions by Means of Phraseology]. *Aktualni problemy romano-hermanskoj filolohii ta prykladnoi linhvistyky*. Chernivtsi: Knyhy-XXI. S. 112–118 [in Ukrainian].
8. Petrenko Ye. M. (2018) Do problemy verbalizatsii emotsii [To the Problem of Emotion Verbalization]. *Naukovi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Filolohiia*. №37. T. 4. S. 81–84 [in Ukrainian].
9. Petuhova V. N. (2017) Problema otrashheniya v sovremennoy psihologii [The Problem of Aversion in Modern Psychology]. *Sovremennaya psihologiya: materialy V Mezhdunar. nauch. konf. (g. Kazan, oktyabr 2017 g.)*. Kazan: Buk. S. 4–19 [in Russian].
10. Slovnyk frazeolohizmiv ukrainiskoi movy [Dictionary of Phraseological Units of Ukrainian] / [uklad. V. M. Bilonozhenko, I. S. Hnatiuk, V. V. Diatchuk]. Kyiv: Naukova dumka, 2003. 1104 s. [in Ukrainian].
11. Ekman P. (1999) Basic emotions. *Handbook of cognition and emotion*. Sussex. 866 p. [in English].
12. Izard E. C. (1991) *The Psychology of Emotions*. Springer Science & Business Media. 452 p. [in English].
13. Plutchik R. (1962) *The emotions: Facts, theories and a new model*. New York: Random House. 204 p. [in English].

PSYCHOLOGICAL AND PHYSIOLOGICAL PATTERN OF DISGUST EMOTION IN PHRASEMICS

Abstract. The emotional sphere of phrasemics is now gaining the status of independent direction – phrasemic emotiology. In modern phrasemic studies, the disgust is investigated only in the frames of the general nature of human emotions (H. Demydenko, Zh. Krasnobaieva-Chorna, I. Kushnir, N. Nehrych, etc.), which determines the relevance of the article. The methodological basis is the postulates of the psychology of emotions (P. Ekman, C. Izard, R. Plutchik), emotiology (M. Krasavsky, V. Shakhovskiy), evaluative semantics (N. Arutyunova, M. Boldyrev, V. Mokiienko, V. Teliya).

The purpose of the article is to determine the components of the psychological and physiological pattern of disgust emotion in Ukrainian phrasemics. The stated goal motivates the following tasks: 1) to outline the qualifying features of the disgust in the psychology of emotions; 2) characterize the internal and external reactions of the disgust in Ukrainian phrasemics; 3) to set the range of negative intensity of emotion of disgust in Ukrainian phrasemics.

The object of the work is the disgust emotion. The subject is the phraseme to denote the disgust. Basic methods of research are the methods of component analysis of the phraseme and the parametric analysis of the semantic structure of the phraseme.

In the psychology of emotions, the disgust a) is caused by probable or real dissatisfaction; b) related to taste sensations (rejection of unpleasant or potentially dangerous substances); c) is characterized by a specific mimic expression; d) may motivate aggressive behavior.

The psychological and physiological pattern of disgust emotion in Ukrainian phrasemics is determined by the combination of internal (nausea, sensation of viscosity in the mouth, unpleasant and painful sensations in the throat) and external (turning of head, look) reactions. It is a widely represented social component of the disgust emotion. The range of negative intensity of the disgust emotion includes the words: ‘unpleasant’ / ‘very unpleasant’, ‘distasteful’, ‘distastefully’ / ‘very distastefully’, ‘aversion’ / ‘very aversion’, ‘to disgrace’, ‘disgusted’ ‘disgusting’, ‘dislike’, ‘very bad’. The mechanisms of encoding the analyzed emotion actualize somatysms *throat, teeth, intestines, nose, face, eyes, liver, heart*, color *black*, zoosemism *dog*.

Keywords: disgust emotion, negative evaluation, psychological and physiological pattern, phraseme, phrasemic emotiology.

© Краснобаева-Чорна Ж., 2020 р.

Жанна Краснобаева-Чорна – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології, Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-7819-8094>

Zhanna Krasnobaieva-Chorna – Doctor of Philology, Associate Professor, Professor of the Department of General and Applied Linguistics and Slavonic Philology, Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-7819-8094>